ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA ÉVKÖNYVE

1958

SZEGED, 1958

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA ÉVKÖNYVE

1958

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1958

BENKŐ LÁSZLÓ, MEGYERI JÁNOS ÉS PALÁSTI LÁSZLÓ
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE:

LERNER KÁROLY

Kiadásért felelős a Szegedi Pedagógiai Főiskola igazgatója
Megjelenés 1958.
Példányszám: 500 Terjedelem: 31 (A/5 ív Ábrák száma: 35 + 1 melléklet

Szegedi Nyomda Vállalat 58-1786 Felelős vezető: Vincze György

KISFALUDY KÁROLY ELBESZÉLÉSEI

(Az író születésének 170. évfordulójára)

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Bessenyei György magyar nyelvű versei mellett német nyelven írta első elbeszéléseit a XVIII. sz. harmadik negyedében [1]. Félévszázad múlva jelentkező első novellistáink viszont már olyan magyar nyelvet szólaltatnak meg, amelynek közvetlen frissessége, természetes könnyedsége, kifejező ereje ma is élőnek hat. (Fáy, Kisfaludy egyik-másik novellájára gondolok). A közbeeső félszáz évet a *román* egyeduralkodása tölti ki [2]. Ez a néhány adat pontosan megjelöli a magyar széppróza kialakulásának útját, csak össze kell kötnünk a megjelölt állomáshelyeket.

Bessenyei kísérlete arra utal, hogy a XVIII. sz. vége felé irodalmunkban is megjelenik a prózai elbeszélés igénye. Nem véletlen, hogy ez az igény ekkor mutatkozik meg, valamint az sem, hogy a magyar széppróza műfajok (novella, regény) kialakulása éppen úgy kísérő jelensége a polgárosodó életnek, mint amilyen velejárója volt hajdan a naiv éposz kiformálódása az őskommunizmusból rabszolgaságba forduló társadalomnak [3].

Az az alaptétel, hogy a gazdasági és politikai élet változásaiból társadalmi és kulturális változások nőnek ki [4], a reformkorban a novella kifejlődésében is igazolást nyert. A polgári élet alakulása, a polgári szalonélet kifejlődése magával hozza az *almanach* divatját [5] Az almanachnak pedig elengedhetetlen velejárója, műfaja a rövid lélegzetű, prózai elbeszélő írásmű: a román, majd fejlettebb testvére: a novella [6].

Hogy a román, amelynek sem a valósághoz, sem a magyar élethez nem vagy alig volt köze, nálunk is termékeny talajra találhatott, könnyen érthető. Hiszen olyan korról van szó — a XVIII. sz végén és a XIX. sz. elején — amikor a könyvvásárlás és olvasás csak szűk társadalmi rétegre korlátozódik. Mégpedig olyanra, amelyik kapva-kap minden német és francia könyvön, de a magyar nyelvet és a magyar könyvet egyaránt lenézi [7].

Ennek a közönségigénynek hű kiszolgálói a külföldi vagy ilyen mintára készült románok, amelyeknek — Kazinczy szavai szerint — »nincs gondok a nyelvre, stílusra, az elme játékaira, csak a szerelem, kifejlődését olvassák, nézik« [8].

Hogy teljes képünk legyen a román hatalmas térhódításáról, egyeduralkodó helyzetéről, amelyet a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első ne-

gyedében elfoglalt, idézzük fel — György Lajos nyomán — P. Horváth Ádám nekikeseredett kísérletét. Kénytelen — úgy mond — történeti, földrajzi, csillagászati, metafizikai, vallásbölcseleti fejtegetéseit »tudományos románba« foglalni, mert olyan világban élünk, hogy a romános öltözet nélkül már sem a tudományok nem kellenek, sem az erkölcsi tanítások [9].

Ilyen körülmények közt nagyra kell becsülnünk azt a fordulatot, amelyet a magyar irodalom megtett ahhoz, hogy a merőben idegen román helyett magyar levegővel töltse meg a széplelkű olvasók szalonjait, hogy a rémmesés ábrándvilág helyett a reális életből merítse tárgyát, hogy öncélú erkölcsi érték nélküli szórakozás helyett humánumra nevelő, jövőt építő és nemzeterősítő műveket alkosson és népszerűsítsen.

Hogy ez a fordulat megtörténhetett, hogy az idegen román helyett létre jöhetett a magyar novella (majd a regény), azt elsősorban a reformkorszak beköszöntése tette lehetővé [10]. De hogy a reformkor megnyitotta járatokon az új tartalommal telítődő magyar irodalom — jelesen a magyar novella-irodalom — elindulhatott, e műfaj első képviselőinek vitathatatlan érdeme.

Ebből a nézőpontból egyszersmind megvilágosodik előttünk Kisfaludy Károly irodalomtörténeti jelentősége is. Hiszen működését csak az elfogult, vagy tendenciózus kiegyezéskori irodalompolitika akarta túlbecsülni [11]. Ma világosan látjuk, hogy Petőfinek volt igaza, amikor Kisfaludyt középszerű tehetségnek tartotta [12]. Valóban, Kisfaludy Károlynak nem eredeti tehetsége, hanem az a képessége jelentős elsősorban, amellyel meglátta a kor szükségletét, s az éppen adott társadalmi helyzethez mérten munkálni tudta a magyar irodalom fejlődését.

A régi irodalmi eredményeket felhasználó, a saját egyéniségén átszűrő s a jövő fejlődését szolgáló képessége talán éppen onnan ered, hogy Kisfaludy nem volt a társadalom nagy problémáinak szintézisét megalkotni képes lángész, mint Katona; nem volt a jelenségek mélyére néző filozófus-politikus, mint Kölcsey; s nem volt még »poeta-doctus« sem, mint Kazinczy. Ő csak egy volt a közönségből, a nemesi közönségből — aki azonban megszabadulva osztálykorlátainak jelentős részétől, világosabban látott, nagyobb távlatokban gondolkodott, és elfogulatlanabb hangon szólhatott, mint kora nemesi társadalmának túlnyomó része.

Hogy idáig jutott, ahhoz nehéz »iskola«-éveket kellett eltöltenie. Birtokos nemesi osztályhelyzet és igény, hagyományos katonatiszti könnyelműség és pénztelenség, apai gyűlölet és kitaszítottság, művész nyomorgás és kenyérkereső kísérletek, teljes reménytelenség és hirtelen közönségsiker jelzik nemcsak az ifjú Kisfaludy Károly életpályájának kibontakozását, hanem megannyi tünetét annak az alakuló, forrongó korszaknak is, melyben a régi, feudális nemesi életforma elkerülhetetlen csődje már fenyegetően megmutatkozott, de a helyét elfoglaló új rend: a polgárság kialakulásának nem voltak meg a társadalmi-történelmi feltételei [13].

Ezért maradt gyökértelen, társadalmi bázis nélkül Kisfaludy Károly. Ám, ami végzete lett egyénileg, szerencséje az irodalomnak: Élete félresiklott; a keresés, az őrlődés, a folytonos alakulás és kísérletezés idő előtt derékba törte életpályáját. De a nemesi rendből való kiszakadása lehetővé tette, hogy kötetlenebbül, bírálóbb szemmel lássa az életet, s így —

talán tudtán és akaratán kívül, de kora szükségletének megfelelően — előkészítője legyen az újjáalakulásnak, a reformkornak.

Így lett Kisfaludy Károly a születő reformkor szócsöve. Ezt a feladatot tölti be akkor, amikor egymás után szólaltatja meg a darabjait a színpadon. Ezt, amikor sok fáradozással és áldozattal megteremti irodalomnépszerűsítő zsebkönyvét. S ezt, amikor a nemesi közönség — ő úgy véli, az egész nemzet — ébresztgetéséhez vezető utat meglátva, új meg új eszközökkel, az irodalom új meg új műfajainak megszólaltatásával fáradozik a meglelt út kiszélesítésén [14].

Ebben a megvilágításban érthetjük meg és értékelhetjük novellaírói tevékenységét is.

1. Műveinek javarészét drámái alkotják. Ezeket írta először, ezekkel foglalkozott élete végén, ezekkel aratta első sikereit. Az Auróra első évfolyamában is egyfelvonásos színművekkel szerepel (s néhány kisebb költeménnyel). Tehát 1821-ig semmi nyoma az elbeszéléseknek. Az első Auróra 1820. októberében közölt tervezetében két elbeszélés szerepel. Ezek meg is jelentek az évkönyvben. Az egyik Mailáth János »Villi Tánca«, Kisfaludy Sándor regéire emlékeztető, de még sokkal inkább romános, rémítő elemekkel sűrített, kétségtelenül kerekded történet. (Egyetlen értékes vonása a népi hiedelem beszövése). A másik Döbrentei dagályos, romantikus története: »A kenyérmezei diadal«.

Hogy ezek az elbeszélések Kisfaludyt nem elégítették ki, könnyen érthető. Az ő korérzéke kritikai, mi több, önkritikai érzékkel párosult. Követelményeket támasztott az irodalmi művekkel szemben, s kritikai mértékében igényesebb volt Kazinczynál [15].

Az a kitűnő gyakorlati érzék, amellyel drámáin keresztül megtalálta az utat kora társadalmához, azt is megláttatta vele, hogy többféleképpen jobban lehet a közönség érdeklődését felkelteni. Drámáinak sikere tudatosította benne az irodalom nagy hazafiság-ébresztő, nemzeterősítő jelentőségét. Felismeri, hogy az elbeszélések »két fronton is hatást tehetnek aktualitásukkal: egyfelől a liberális nemesi bírálat erősítésével a feudális nemesi álláspont ellenében, másfelől a dicső nemzeti múltba visszanéző romantika erősítésével a Habsburgok híveivel szemben mutathattak rá a reformok útjára« [16]. A nemzet haladást jelentő rétegét Kisfaludy abban a polgári értelmiség-féle csoportban látja, mely a vidéki magányt a városi, természeténél fogva inkább egymás felé forduló, közösségibb életformával kezdi felcserélni. Egyben a napóleoni háborúk után kialakult vidéki elszigeteltséget jelentő gazdálkodás helyett a közügyekhez, a közösségi élethez vezető városi foglalkozásokra tér át. Ennek megfelelően a társadalmi élet is alakuláson megy keresztül: A vidéki kúriák eszemiszom dáridózásai helyett, ill. mellett kifejlődik, s már szellemi igényeket is támaszt a városi szalon-élet. A szalonok közönsége számára — e jelzett kettős irodalmi cél érdekében — igen alkalmas eszköz a novella, hiszen ezen keresztül is lehet közvetlenül szólni a közönséghez; főleg a szalonízlésnek megfelelő almanach-csomagolásban.

Így érthető, hogy az első drámai sikersorozat után, a színpadi dicsőség kellős közepén Kisfaludy Károly nem elégszik meg a csupán olcsó közönségsikert jelentő »tatári művekkel«, hanem látókörben szélesedve, művelődésben mélyülve, hivatásban tudatosodva igyekszik újabb meg újabb utat törni a nemzeti küzdelmek sikerét előmunkáló irodalomban.

Novellaírásán is végighúzódik az a két vonás, mely már első drámáiban is — bár ott inkább még csak ösztönösen — fellelhető, s mely Kisfaludy munkásságára éppen úgy jellemző, mint a születő reformkor egész irodalmára: a múlt dicsőségét bátorításul idéző hang (Tatárok), és a jelen nemesi világának bírálata (Kérők).

Ha irodalmunkban nem Kisfaludy Károly lett is az elbeszélés műfajának első művelője, de ő teremti meg mind az igazi társadalmi novellát, mind pedig a történeti elbeszélést.

Irodalomtörténetünk nyilvántartásában Fáy szerepel a novella (pontosabban a vígnovella) műfajának első képviselőjeként [17]. Fáy András első elbeszélését: a »Különös testámentumot« (1818) Kisfaludynak feltétlenül ismernie kellett. Elképzelhetetlen, hogy egy olyan ügyes, körültekintő szerkesztő, mint ő, ne gondolt volna Fáyra akkor, amikor az első Auróra anyagát összeállította. Igaz, hogy ennek nem találjuk nyomát. Mikor Kisfaludy Gaal Györgyhöz írott levelében közli az Auróra első számának tervezet tartalmát, két novellát említ. (Mint láttuk, a két elbeszélés meg is jelent.) Majláthról ismételten beszél, de Fáyról nem esik szó [18]. Annál meglepőbb, hogy Fáy András az »Elkésések« c. novellájához megjegyzi: »készült 1822-ben az Auróra számára, de körülmények miatt abban nem jöhetvén, csak 1824-ben jelent meg Kedvcsapongásaimban.« Mit jelent ez a különös és szokatlan jegyzet, amelyből a sértett önérzet hangja is kicsendül? Fáy tehát írt novellát az Auróra számára akár Kisfaludy felkérésére, akár anélkül. Novelláját vagy még az első Aurórába szánta, vagy — még valószínűbb — az első Auróra gyenge elbeszélései láttán vette kezébe a tollat. Ha Kisfaludy válogathatott volna a novellákban, akkor feltételezhető lenne, hogy egyszerűen nem közölte Fáy írását, mint ezt Szinnyei gondolja [19]. Sokkal valószínűbb, hogy Fáy novellája csak későn jutott Kisfaludy kezébe. Amikor pedig megkapta, már készen voltak első saját elbeszélései, és kialakulhatott benne Súlyosdi témája is. Ezt nem akarta keresztezni Fáy hasonló tárgyú írásával. Fáy viszont mintegy saját elsőségét akarja igazolni a rokon téma esetében. (Az »Elkésések« is egy többször nősülni akaró, de mindig lemaradó nemesről szólnak; egyébként azonban semmi kapcsolat vagy azonosság sincs a két elbeszélés között).

2. Kisfaludy elbeszéléseinek sorát a »Vérpohár« nyitja meg. (1822.) Romantikus, érzelgős rémtörténet telítve a német lovagi románok elemeivel, a fiatal szív érzelmére nem tekintő kegyetlen apával, ifjú szerelmesek titkos találkozásával, a csalódott szerelmes öngyilkosságával stb. A novellát Szinnyei igen gyengének, minden korrajz és minden valószínűség nélkül valónak mondja, melyben élő alakokat, jellemzést hiába keresünk, stílusa is dagályos, erőltetett [20].

Mindebben teljesen igaza van. Ám helytelen az a módszer, hogy komoly tárgyú novellairodalmunk ez első fecskéjét a XX. sz. mértékével mérjük, kiragadva az irodalomtörténet fejlődési láncolatából. Kétségtelen, hogy a »Vérpohár« még a románok jellegzetes motívumaiból épül fel. De hogyan? Rövidsége — alig hatoldalnyi terjedelme — ellenére jellemzi a drámai (értsd: lovagi drámai) jelenetek egész halmazát sűrítő, jelenetező készség, mely az elbeszélés pergő, fordulatos menetét biztosítja. Aligha lebecsülhető érdeme Kisfaludynak, hogy a románt sikerült kibújtatnia agyonviselt, hűséges jelmezéből: a végtelenségig részletező, unalmas terjengősségből.

Az is Kisfaludy javára írandó, hogy a novella meséjét a messzi múltba (XIII. sz.) helyezi vissza. Ily módon is kifejezésre jut, hogy a rémtörténet világa elmúlt. A rövid utóhang pedig mintegy a jelenhez kapcsolás és önigazolás törekvésére mutat.

Formálisnak tetsző, lényegtelen mozzanat, mégsem hanyagolható el (1822-ben!), hogy a cím alatt a szerző közli a műfajt: *novella*. Nem egyedülálló jelenség régi irodalmunkban, de feltűnő, hogy Kisfaludy éppen ezt az írását jelöli novellának az egyidejűleg megjelenő három elbeszélés közül. Nyilván azért, mert tudta, hogy — korában — ez felel meg legjobban a német mintára szabott ízlésnek. Tehát egyrészt jelezte a szépelkű olvasóknak, hogy itt kereshetik azt, amire várnak. De ugyanakkor — nagyszerű közönségnevelő érzékével — azt is kifejezésre juttatja, hogy írása már nem *román*.

Végül tanulságos a »Vérpohár« — mint fontos láncszem — abból a szempontból is, hogyan enyhül majd a román korában még véres tragédiát jelentő téma szelid románccá a »Szép Ilonkában«. (Valószínű, hogy az elbeszélés címének is ilyen utórezdülése jelentkezik Vörösmarty »Vérnász« drámacímében.)

Mindez arra utal, hogy Kisfaludy már az első — maradandó értékűnek egyáltalán nem mondható — novellájában is azt a feladatot szolgálja, amely egész működésére legjellemzőbb: a születő reformkor modern szellemét plántálgatja irodalmunkba. Abba az irodalomba, amely sok tekintetben még ekkor — a XIX. sz. harmadik évtizedében is — XVIII. századias, stagnáló állapotában szunnyadozott [21].

Komoly érdeme Kisfaludy Károlynak, hogy a »Vérpohár«-fajta novella már nem elégítette ki. Már ebben az első elbeszélésíró évében (1822) új, reálisabb, saját kora hangját sokkal hívebben tolmácsoló megoldását keresi a novella műfajának. Ezt a feltevést igazolja az 1823-as Aurórában megjelent másik két elbeszélése: »Barátság és szerelem«, »Tollagi Jónás viszontagságai«.

3. A »Barátság és szerelem« már a költő saját korát tükrözi. A társadalmi problémáknak olyan mélyreható ábrázolását, mint a műfaj kiemelkedő ekkori képviselőiben, egy »Michael Kohlhaasban« vagy »Köpönyegben« ugyan hiába keresnénk, nemcsak ebben a történetkében, hanem Kisfaludy többi novelláiban is. De a cselekmény, a jellemek, a költő itt-ott elrejtett megjegyzései félre nem érthető módon utalnak a múlt század harmadik évtizedébe induló s a reformkor nagy fordulatát egyre jobban érlelő, érző kor, a polgárosodás felé haladó Magyarország képére. Ez a kép egy-egy pillanatfelvételben mutatkozik. Bennük a költő jóval többet fejez ki, mint azt első percre vélnők.

Az elbeszélés hőse egy helyét nem találó birtokos nemes, Anyeginnek egy szerény rokona, ki a gazdálkodásban már nem lát életcélt. Külföldön csatangol, hazatér, tivornyázik, majd ebből is kiábrándultan főfájásról, álmatlanságról panaszkodva, valami súlyos betegség képzeletében »szenveleg«. Fölöslegesnek érzi magát a világban, céltalannak látja életét, minthogy az »elbitangolt belső erő nem képes kívánt partra, hová egykor a csapongó kincseit raká le, juthatni.« Tehát bevonul irodalmunkba a »spleen« motívum.

Kisfaludy későbbi novelláiban, színdarabjaiban is vissza-visszatérő kép ez, mely a különcködő nemes alakjában kap ábrázolást. Egy a régi

feudális életforma csődbejutását magán viselő nemesét, akinek itt még nagyon homályosan, sematikusan megrajzolt alakja csak sokkal később, Mikszáthnál, Móricznál válik erőteljes realitássá.

Élesesebbre vetíthetjük a korképet, ha a novella másik, pozitívabb szereplőjét is szemügyre vesszük: Rényi ügyvédet. Rényi a honoratiorrá vált nemes típusa, aki szorgalmasan tanult, majd »törvényre adván magát« — »szorgalom és szerencse által« — birtokra, becsületre vergődött.«

Alakjában tehát a nemesi származású, de már liberális gondolkodású értelmiség vagy legalábbis ennek kissé naiv elképzelése ismerhető fel.

Kisfaludynak már ebben az első társadalmi novellájában megmutatkozik az a magatartás, az az állásfoglalás a kor kérdéseivel szemben, amelyre bizonyos fokú világnézeti dilettantizmus jellemző. Az a dilettantizmus, amelynek hordozója világosan látja a nagy változásoknak, az átalakulásnak a szükségességét, a régi feudális-nemesi életforma csődjét s a polgárosodás bekövetkezését, de görcsösen ragaszkodik előjogaihoz. Nem tud elképzelni olyan életformát, mely a nemességet megfosztaná életlehetőségétől, sőt vezető szerepétől. Ez a felfogás, mely egyaránt messze elmarad Kölcsey ideológiailag fejlett, az egész magyarság problematikáját átfogó távlatától, Bacsányi forradalmi élességétől vagy Katona konfliktussűrítő erejétől, nemcsak Kisfaludy egyéni sajátossága, hanem korának a reformkorba induló múlt századnak legtöbb haladó, gondolkodó fiáé, a szűk látókörű, de reformista útra vágyó reformnemességé. (A birtokos nemes jogutódaként szereplő Rényi-féle értelmiség alakjai nem ismeretlenek későbbi irodalmunkban sem, Vörösmarty Ligetijében, Jókai fiskálisaiban új meg új alakban kelnek életre.)

A Rényi által képviselt — s a novellában igen tetszetősnek rajzolt életforma mellett a költő elítéli a kapitalizálódó társadalom olyan élősdi figuráit, akik nem becsületes úton akarnak vagyont szerezni. Ez pedig annyival inkább fontos, minthogy Kisfaludy Károlynak nemcsak elbeszéléseiben, hanem valamennyi, saját korát ábrázoló művében a vagyon a központi probléma. E körül forog minden. Ezért jelentős, hogy már első vígjátékaiban elmarasztalja a léhűtő, hozományvadász kérőt. (Szélházy), ugyanígy Bajszövő uzsorást (Nem mehet ki a szobából), szintúgy novellánkban Sírházy doktort, ezt a hitvány kuruzslót, akit méltán és találóan nevez a »halál ágensének«. Ezt a megjelölést már a Tudományos Gyűjtemény egykori recenzense is elismerő helyeslléssel emelte ki [22]. Elismerésünk csak fokozódik a novella első sorainak mesteri jelenete után; nagyszerű ábrázolást kapunk itt a nagyképű, de minden tudás nélküli, áldoktorról: »... az ajtó zörren, és Sírházy doctor bukkan elé; lassú, kiszabott léptekkel közelít, s „Hogy vagyunk?" mond, „mint állunk, kedves úr" s egyenest kéz után nyúlva rejtélyes vizsga szemekkel, bölcs ránczokba húzott homlokkal a pulsust tapogatja. — „Most is csak a régiben sinlődöm" mond Kétesy; melyre tudós „hm, hm" lőn a válasz.«

Amellett sem mehetünk el közömbösen, hogy Kisfaludynak minden nemesi szűklátókörűsége ellenére is mindig van egy-két tekintete az elnyomottak felé. (Legerőteljesebben a »Stibor vajdában«, meg két történeti vígjátékában a »Mátyás deákban« és a »Hűség próbájában«, de úgyszólván minden színdarabjában és novellájában felbukkan e vonás). A »Barátság és szerelemben« is megtaláljuk a teljes rokonszenvünket megnyerő öreg Illyést, akinek mindjárt első zsörtölődése későbbi nagy

utódját: Bencét juttatja eszünkbe. Ugyanaz a patriarchális viszony úr és szolga között, ugyanaz az önzetlen szeretet, odaadás és hűség jellemzi Illyést, mint Toldi régi, hű cselédjét. Lényegtelen mozzanat, mégis Rényi-Kisfaludy demokratizmusa szólal meg, amikor a »jámbor ősz alig lelte helyét, hogy Rényi őt most is, mint hajdan, bácsikának nevezé«. Az a Rényi, aki az egykori szegény neveltfiúból »híres ügyvéd lőn, ... hintón jár, s maholnap tudj isten! mi vál még belőle.« Illyésnek ez a morfondírozása — akárcsak az imént Sírházy bemutatása — egyike Kisfaludy pillanatfelvételekkel dolgozó, jelenetező művészi vonásainak, éppen a novella műfajában igen jól érvényesülő, élénkítő, ábrázoló készségének.

A novella többi mellékalakja, a néhányszavas szereplők is társadalmi, a költő korára jellemző figurák. Így Szendrey, a régimódi parlagi nemes típusa, »Pontyi« utóda, akinek alakját itt még csak egy-két sematikus vonás mutatja, hogy majd a »Csalódások« Mokányában annál sikerültebben keljen új életre.

A másik kikosarazott kérő (s mint ilyen, kedvelt szereplője költőnknek) Halkandy. Bemutatásával már társadalomkritikát is gyakorol az író. Halkandy ui. »meg vala győződve *fonák* eltökéléssel: hogy a magyar nemes életcélját eléri, ha törvényt tanul, s növénylétét általszenderegve végre meghal. Más tudományra nálunk nincs szükség gondolá, s így minden egyéb kultúra nélkül is nagy polcra léphetőnek képzelgé magát; azért a törvényen szerencsésen általesvén, a másik ponthoz fogott ... azért jött, látott és győzedelmül kosarat nyert.«

Ezzel a megint jólsikerült novella-jellemzéssel tehát Kisfaludy világosan kimondja ítéletét azokról a kalandorokról, akik a csődbejutott gazdálkodás helyett most a hivatalba kapaszkodnak, mint mentőcsónakba. Vagyis újra megerősíti, hogy lényeges különbséget lát a Rényi-féle, új existenciát becsületes, szorgalmas munkával teremtő s a hivatallal, házassággal szédelgő, léha nemes között.

Rényi pályafutása, életmegoldása Kisfaludyt is vonzotta. Amit Rényi Kétesy naplójába ír, nyilván a költő saját jelmondata is:

Nincs sors, nincs hatalom, ha erőd van küzdeni magaddal,
Légy szabad, állhatatos, s mennyei pálma tiéd.

E szép gondolatból kicsendül Kisfaludy nemes szándéka. Az, — amit életével is bizonyított —, hogy meg akar szabadulni a nemesség konzervatív korlátaitól, s a szabadabb életformára vágyik. Az a gúnyos elmarasztalás, mely Halkandy jellemzésében mutatkozott, szintén Kisfaludy reális, egészséges érzékére, társadalombíráló készségére utal.

Még inkább költőnk javára billenti a mérleget hazaszeretete. Ez a lelkes patriotizmus, mely első drámáiban még fülsértően harsog, de itt már lényegesen finomabb hangszerelésben jelentkezik. Midőn Kétesy »céltalan tévelyg a világban«, s eszébe jut hazája, »minthogy idegen fénytől a szív nem melegszik, hazafelé indul:«

Mert az ember házi állat,
S bár mint nyomják itt a vállat
Az életnek terhei.
Édesebbek sebjei.

Még konkrétabban jelentkezik Kisfaludy hazafisága Rényi szavaiban:

»Neked — mondja Kétesynek — ismét világba kell lépned, hazádat megismerned, hogy annak hasznos polgára lehess.«

Nem konkrét társadalmi program ez még. Nem a polgári haladást tudatosan valló szándék, (hiszen még csak a huszas évek elején vagyunk). Mégis jelentős lépés előre már ez a tendencia is: a nemességnek ki kell jutnia vidéki elzárkózottságából, elszigeteltségéből; érdeklődni, foglalkozni kell a közügyekkel! Ez a »Barátság és szerelem« legfőbb eszmei mondanivalója.

Már ebben az elbeszélésben — vagy talán éppen itt leginkább — szembetűnő Kisfaludy novelláinak nyelvhasználata és szerkezeti felépítése.

Az író határozottan elfordult a »Vérpohár« dagályos, románo s stílusától, természetesebb, könnyedebb és tömörebb nyelvhasználatra törekszik. Sikerül is megközelítenie a novella-követelte, a köznyelvihez közelálló stílust. A »Vérpohár« és a »Barátság és szerelem« egybevetése világosan megmutatja az író nyelvi tudatosságát. Ime a »Vérpohár« néhány mondata: »Hedvig érzéseinek mindenikéből feszengő tűzlélek sugárzott fel, mely magas tettekben vágyott kiömleni szabadsága zárai közül . . . A visszás intézés által belsőjében felforgatva, bizonytalanul szállongott a férfileány csapongó képzelgéseinek szövevényein . . .« A »Barátság és szerelem«-ben is megtaláljuk még ennek a dagályos, a románokra jellemző stílusnak a nyomait, megtűzdelve a nyelvújítás merész szavaival: »Lina — ez ártatlan lélek, ki távol minden hiú fénytől, nem tudva díszeit csendesen virágza; kinek indulattól nem érintett szíve szabadon, de szerényen lebdez az élet felé.« De ez a stílus már korántsem uralkodó a novellában. Minduntalan felhangzik a költő egészségesebb, üdébb, tisztább hangja: »De alig szunnyad el, éktelen hortyogás felébreszti; ez a kalmár, gondolja s egy ideig hallgat, jobbra balra forog, utóbb fütyöl, ujjaival kopog, öklével dobog, mind hasztalan: folyvást harsog a kalmár tág torka; végre vánkosát veti hozzá, Rényi titkon nevet, a kalmár fordul, s újra trombitál; Kétesy lassan felkel, gyöngéden megrázza az alvót, kérvén, hogy kimélje mellét. Erre csend lőn, s Kétesy elalszik.« E kétféle stílus csaknem olyan pontosan szétbontható, mint a levegő oxigénre és nitrogénre. Az elbeszélésben általában természetes, köznyelven igyekszik beszélni az író. Csak akkor esik vissza a dagályos, mesterkélt stílusba, amikor az elbeszélés fonalát megszakítva, a novella menetéből mintegy kizökkenve, elmélkedni kezd. Ahogy ismét visszatér a cselekmény folytatásához, újra átveszi az egyszerű, közvetlen elbeszélő stílust is.

Stílusát már nemcsak a természetes könnyedségre törekvés, olykor a képek tömör halmozása jellemzi, (mint föntebbi idézeteinkből láttuk), hanem a játszi hajlékonyság, humor és ellentéteken alapuló jellemző erő is.

»Egy fiaspulyka, mely Kétesynek kocsiból szálltakor hátára ugrott, a vastag fogadósné vékony szava, az udvarló, ki megbotlott s Kétesyt leönté, ecetes bor, sótlan étkek, egy vak koldus csikorgó hegedűje, Illyés jókedve, Rényi türelme, mindezek sínleték vele elhagyott magányát.«

— »Azért jött, látott és győzedelmül kosarat nyert.«

— »Rényi karjaiba akart dőlni, Lina lábaihoz omol.«

— »(Szenderynek) egy tekintet elég volt megtudni elkéstét, itt látom nászra, nem vőlegényre van szükség.«

Utaltam arra, hogy Kisfaludy sikeresen alkalmazkodik a novella mű-

faji jellegéhez, amikor egyetlen, rövid, felvillanásnyi pillanatképpel tud találóan jellemezni. Nemcsak jellemezni, hanem helyzeteket teremteni, cselekményt bonyolítani, színszerűen pergő jeleneteket bemutatni is. Idézzük fel az elbeszélés kezdő vagy záró képét. Mindkettőben az öreg Illyésről van szó. Az ő szavaival kezdődik és végződik a novella: »Gyöngeség, más semmi« — »Mennyekző, más semmi.« Két játékos formula. Szándékos azonosságuk kétségtelen, de milyen sokatmondóvá alakulnak két, határozottan ellentétes helyzetben. Az elsőt Illyés »magában dörmögé« főcsóválva, kedvetlenül rakosgatva a gyógyszereket, mintegy kifejezéseül, aláhúzásaként annak, hogy minden, ami itt — Kétesy házában — történik, értelmetlen, nincs célja, az élet csak haszontalan időpocsékolás, tengés-lengés. Az elbeszélés végén ugyanez a nehézkes, szöszmötölő öreg fürgén nyugtalanul szaladgál szerte a faluban, fontoskodik, s örömmel »rikkantja« el magát a kérdezőknek, hogy »mi történik az urasághánál?... Mennyekző, más semmi!«

Milyen ügyes szerkezeti összefogása az elbeszélésnek, s mennyi változás történik közben. Maga a szerző tizenkét részre osztja a tizennégy oldalnyi kis elbeszélést, melynek színtere is többször változik. Kétesyék alig egyoldalnyi fogadóbeli kalandja közben egész kis vígjáték pereg le előttünk hét szereplővel. Ime, hogyan mozgatja őket Kisfaludy nem színpadi párbeszéddel, hanem néhány soros helyzet-elbeszéléssel: »Rényi anyja lábára hág, ki felsikolt; arra ismét hátra iramt, s a sötétben úgy a kalmárba ütközik, hogy az a kályhának tántorog, s azt behorpasztja, ő pedig hosszan a padlóra zuhan s egy cserépbe vágja balkezét. Most közönséges a zavar; Rényi világot kiált, az asszonyok fohászkodnak, a kalmár sopánkodik, a fogadós tüzet akar ütni, de siettében mindig csak a körmét s nem a kovát találja; s káromkodik. Nagy későn érkezik Illyés, s gyertyát gyújt.«

Ez a kis részlet elárulja, hogy Kisfaludy az elbeszélésben igen ügyesen kamatoztatja drámaírói tapasztalatait. Drámaíró gyakorlatán keresztül edződött meg a novella tömörségéhez, sűrítéséhez kitűnően illeszkedő művészete. Ez a sajátossága még inkább jelentőséget nyer a kor másik jelentős, úttörő novellistájával, az őt megelőző Fáy Andrással való összehasonlításban.

4. Fáy — mint tudjuk — a víg novellában megelőzte Kisfaludyt. Csakhogy a »nemzet napszámosának« elbeszélő módja lényegesen különbözik Kisfaludy Károlyétól. Fáy is realitásra törekszik. Ő is társadalmi kérdéseket vet fel (élesebben, mint Kisfaludy), az ő novelláiban is központi kérdés a vagyon. A cselekményt, az elbeszélés menetét azonban minduntalan megszakítják az elmélkedő reflexiók akár az »első szerelem bájos érzeményéről«, akár — még inkább — az erkölcsi tanulságok hangsúlyozásáról esik szó. Természetes is, hiszen Fáy kezében inkább nevelő, mint művészi eszköz volt a toll. (Ha e kettő tökéletes harmóniában lett volna nála, nyilván sokkal előrébb lenne helye irodalomtörténetünkben.) Ezért volt számára alkalmas műfaj a tanító mese, de ezért tűzdeli tele többi írásait is a nevelésről, tudásról, nősülésről, Horácról, Epicurról, a klasszikusok olvasásáról, a szépről, az őszinteség hiányáról stb. stb. szóló gondolatokkal. E téren igen leleményesnek is mutatkozik (pl. az útfélen talált, axiomákkal teleírt emlékkönyv részleteinek bemutatása »A Bélteky-házban«. Ezzel az előadásmódjával Fáy megteremti szépprózánkban

az eposzi szélességű stílusformát, amelynek hatalmas iskolája fejlődik majd Eötvöstől Veres Péterig. (Természetesen széles skáláját találjuk a világirodalomban is Fieldingtől L. Tolsztojig és Stefan Zweigig.)

Ez a kétféle előadásmód — a részletező elmélkedő meg a jelenetező tömörítő — a legjellemzőbb Fáy, ill. Kisfaludy szépprózájára, egyszersmind ez a leglényegesebb különbség kettejük között. Mindkét stílusirány gazdag folytatását fellelhetjük irodalmunkban. (Nem is volna érdektelen e kettős út nyomon követése Fáytól Veres Péterig, ill. Kisfaludytól Szabó Pálig.) A körülményeskedő, kényelmes lassúság, a szélesen hömpölygő, tempósabb előadás »A Bélteky-házban« a magyar regény alapjait rakja le, Kisfaludy gyorsmenetű, sűrítő írásai — a »Mit csinál a gólya«-val az élen — pedig az irodalmi anekdota első képviselői lesznek [23].

5. Az a sokoldalúság, amely Kisfaludy költői művében a dráma, líra és epika vonalán egyaránt megmutatkozik, egyetlen műfajon belül is érvényesül. Ha szembetűnő a »Vérpohár« s a »Barátság és szerelem« ellentéte, ámulatunk még fokozódik a költő újabb bravúrján, amikor — még mindig a novella műfaji keretén belül maradva — ugyanebben az évben (1822) megírja »Tollagi Jónás viszontagságait«.

Ebből az elbeszélésből elsősorban a levélforma tűnik szembe. Miként a »Vérpohárnál« a »novella« jelzés, úgy itt a »tulajdon leveleiből« megjegyzés hívja fel a figyelmet a műfaji különbségre. (Ezt persze a gondos szerkesztő változatosságra törekvésének is kell betudnunk.)

Maga a levélforma már nem új irodalmunkban. Elég itt a nem is olyan sokkal előbb napvilágra került Mikes-leveleket idéznünk (1794). De valószínűbb, hogy nem hazai példák, hanem inkább külföldi, hasonló írásművek sikere ösztönözte Kisfaludyt erre a kísérletre.

A korabeli irodalom gazdag anyaga tág teret enged a legkülönbözőbb feltevéseknek. Így pl. a »Tudományos gyűjtemény« 1821-es évfolyamában »a legújabb francia literatúrának« áttekintése keretében olvashatunk »azon tetszésről, mellyel néhány esztendőkkel ezelőtt Dem. Lespinasse levelei fogadtattak (s amely) sokkal nagyobb volt, mint sem, hogy azoknak kiadónőjük ne gondolkozott volna arról, hogy ugyanazon forrásból, melyből az elsők folytak, másokat is ne keressen fel.« [24] Az »Auróra« megindulási időszakában Kisfaludy teljes erejével törekedett a siker biztosítására. Figyelmét nyilván nem kerülte el semmiféle olyan jelenség, amely ezt a sikert előbbre segíthette. Egyáltalán nem lehetetlen tehát, hogy e kis közlemény nyomán fogamzott meg a Tollagi-levelek gondolata. Ezt a feltevést erősíti az időbeli megfelelés is, valamint az a tény, hogy Kisfaludy neve ott szerepel a Tudományos gyűjtemény előfizetői között. (Persze, itt tartalmi kapcsolatról nem lehet szó, csupán a levélformának mint ötletnek felhasználásáról.)

Maga Tollagi egyik új felbukkanása annak a jellemsorozatnak, amelynek többé-kevésbé eltérő, de rokon alakjait Perföldy, Halkandy, s a »Pártütők« assessora képviseli. Egyes vonások — Tollagi falusi nótárius lesz, a világot-megismerés szándékával tartózkodik a fővárosban, naivsága minduntalan valami ostoba kalandba sodorja, minden együgyüsége mellett sem ostoba ember, rokonszenvünket megnyeri — mindezek a tulajdonságok felidézik a sorozat első típusát, Gvadányi Peleskei nótáriusát.

Figyelembe véve azt a Tollagi-levelekből amúgy is kitetsző s a Kisfaludy maga megnevezte szándékot, hogy a nevetség által akar os-

torozni, nem lehet vitás az az eszmei rokonság, amely Gvadányi és Kisfaludy írása közt fennáll. Csakhogy míg Gvadányinál a szatíra külsőségek ellen irányul (pl. ruházkodás) s a régi világ visszasóvárgását fejezi ki, addig Kisfaludy azzal a határozott céllal küldi Jónását vidékről Pestre, hogy tanuljon, világi tapasztalást szerezzen, ismerje meg az eleven életet; mert »míg az ember szűk határ között él, magát okosnak tartja; ha kiljebb lép, látja, mennyit kell még tanulnia.«

A főváros képe is nagyot változott a peleskei nótárius óta. Tollagi már nem valamelyik földijéhez állít be, hanem a »Remény« fogadóban száll meg, honnan — baráti tanácsra — bérelt lakásba költözik, mert az jobban illik egy divatos arszlánhoz. Kávéházi ifjak közt talál barátokat, a színházban már nem karddal ront a nézőtérre, hanem kifütyüli a primadonnát. Valóságos kultúrtörténeti tárházra bukkanunk a Tollagiban, melyben a múlt század huszas éveinek Pestje, polgári élete sokszínű, változatos képsorozatban jelenik meg. Nyomában sokkal könnyebb eligazodnunk azon a Pesten is, mely Nagy Ignác romantikus kalandjainak színhelye lesz.

Tollagiban már nem a vidéki nemesség, a földbirtokosság világa tárul elénk; itt már a nagyvárosban kialakult polgári élet zajlik. A novella alakjai már ennek az életformának képviselői. Maga a főhős ugyan még vidéki, később falusi nótáriussá, tehát hivatalnokká alakuló nemes, aki még tájékozatlanul, ügyetlenül mozog a városi utcákon. Nehezen igazodik el az újmódi szokásaiban. Barátja, Lépfalvy viszont már a szemfüles, minden hájjal megkent, alapjában véve nem rossz, de nem is nagy értékű, apja zsebéből élő aranyifjú, a másfél század előtti »jampi«.

A vagyon képviselője ebben a világban már nem a birtokos nemes, hanem a gazdag kereskedő, akinek felesége egész ékszerkirakatot hordoz a kezén. Ez a pózoló, látszatra dolgozó társadalom jelentkezik az olyan apró mozzanatokban is, mint az, hogy az előkelő ifjak nem a fogadóban laknak, hanem bérelt lakásban, hogy inast tartanak, párbajoznak stb. (A párbaj-jelenet arra is fényt vet, hogyan változott a régibb nemzedékeknek még komolyan vett, meggyőződéssel vallott etikettje üres formasággá. Anyeginnek, a »korunk hősének« halálos végű párbajozásából idétlen tréfa lett, Tollagira pehelyfelleget lövell pisztolyából az ellenfél). Jelentkezik a szalonok társaságának fényűző megnyilatkozása is. A »Különös testámentumban« még könyvekkel rakja teli szalonját a divathölgy, s olcsó sikert arat verseivel a költészethez nem értő vendégsereg előtt. (De halálosan megsértődik a kijózanító kritika hangjától.) Mostmár a sétakocsizás, színházba járás a városi dámák kedvelt szórakozása. A nagypolgári élet körítéseként megjelenik a társalkodónő és a házi tanító is.

Az elbeszélés, pontosabban elbeszéléssorozat voltaképpen önálló jelenetekre tagolódik, melyeket csupán a főhős személye (s néhány mellékszereplője) kapcsol össze. A történetek tele vannak tűzdelve morális elmélkedésekkel. Ezek az elmélkedések azonban lényegesen különböznek a korábbi elbeszélések erkölcsi tanításaitól, a Fáy-féle moralizálástól. Tollagi elmélkedései, reflexiói nem kizökkentők. Nem szakítják meg az elbeszélés fonalát, hanem ellenkezőleg, mintegy megvilágítják, indokolják, összegezik vagy továbblendítik a cselekményt. Ezek az elmélkedések nem hosszadalmas fejtegetések, hanem tömör szentenciák. Sokkal közelebb állnak — tartalmukban és nyelvükben egyaránt — a hétköznapi közmondásokhoz, mint Fáy vagy Eötvös körmondatos reflexióihoz.

Magát a főhőst nem tekinthetjük típusnak. De azok az apró történetek, melyeket végigjátszat vele az író, magukon hordozzák koruk valóságát. A helyzet, a körülmények már tipikusak, csak még a jellem nem csiszolódott hozzájuk. Ennek a realitásból fakadó és realitáshoz közeledő írói szándéknak egyik, irodalmunkban jellegzetes formája lett az *anekdota,* mely későbbi elbeszélőinknél olyan nagy szerepet játszik [25]

Kisfaludy anekdotizálásának értékét mutatja, hogy Tollagi kalandjaiban nemcsak az anekdotát jellemző, összesűrített igazság jut kifejezésre, hanem igen sokszor egy-egy rejtett célzás, sőt gúnyos bírálat is saját korára, saját korának egy-egy társadalmi fonákságára. Az ő számára is, akárcsak Mikszáthéra »A megfigyelés és az élet lüktetése« a döntő, a mozgató elem [26].

»Milyen nehéz itt (Pesten) egy leányt megőrizni. Gubernátor egy országnak is elég« — jegyzi meg Tollagi, amikor a gazdag kereskedő lányával és ennek »gouvernantjával« találkozik. Amikor pedig barátja a szerelem négy paragrafusára oktatja, így elmélkedik: »Ez mind nálunk is úgy vagyon, csakhogy a munkás ember nem igen ér rá fohászkodni és ablakok alá járni. Itt, gondolom, a szerelem mesterséges időtöltés, ott valódi érzés.« — »Minek is hijában kínozni a szép fiút (mondja a gyermekét kényeztető gazdag asszony) — ő tudomány nélkül is hintón jár, míg a tudós alig lihegve mellette gyalogol.« — »Ha az ember leányt kér és nem pénzt, mindenhol szívesen látják.« Szinte Mikszáth is írhatta volna ezeket a finomélű, odavetett, de igen találó kis szentenciákat.

Kisfaludy költői pályája — korai halála miatt — hamar megszakadt. Sok irányban megkezdett műveit nem követték későbbi nagy alkotások. Ezért annyi más megoldatlan kérdéssel együtt nyitva maradt az is, vajon a fejlődés során hogyan alakult volna epikai s azon belül anekdotázó írásművészete. A fennmaradt Tollagi-levelek és néhány társuk mindenesetre közelebb állnak a Mikszáth-féle valóságbíráló, mint a Jókai-féle valóságenyhítő anekdotához. Közelebb állnak nemcsak eszmei mondanivalójuknál, hanem kifejezési formájuknál, nyelvüknél fogva is. Egy-egy látszólag jelentéktelen odavetett, az adott helyzetben mégis sokatmondó szóval, kifejezéssel vagy körülírással, két ellentétes, merőben eltérő fogalom összekapcsolásával találó stílusjellemzést tud alkotni Kisfaludy:

»Felkelvén az asztaltól, a másik asszony gyémánttól megrakott kezét ajkaimhoz *tolja.*« Ezzel az egy szóval szemléletesen festi Kisfaludy azt a helyzetet, amelyet a nagyzoló, a nagyúri módot mindenáron kifejezni akaró újgazdag asszony komikus pózolása teremt. — Kamati s drága hitvese nyelvüket rajtam eleget *edzették.*« (Azaz eleget szidalmaztak). — Miközben Tollagi a város ritkaságait szemléli, megállapítja: »...nem mind arany, ami fénylik, nem mind igaz, amit írnak, nem mind helyes, amit tesznek, nem mind jó, amit dícsérnek.« A csinos Lolli kísérőjéről megjegyzi Tollagi: »A másik személy *korosabb és vastagabb* személy.« — Saját magáról pedig így humorizál: »Mindig a régiben vagyok: azaz *tanító és levélhordó.*« stb. stb.

Tollagi második és harmadik része (»Tollagi Jónás mint házas« [1826], »Tollagi Jónás mint atya«) magukon hordozzák a keresettség, a mesterkéltség jegyét. (A harmadik rész töredék is maradt.) Itt már kevesebb a közérdekű vonás, jobbára Tollagi magánéletének nem is min-

dig ízléses részleteivel találkozunk (Tollagi féltékenységi jelenetei, a leánycsábító Marci stb.) A töredék-rész egyetlen érdeme, hogy bizonyos nép-felé-fordulás jelentkezik benne. (A falu életének megnyilvánulásai: huszárok beszállásolása, a megejtett lány problémája stb.) Kisfaludynak ez a nép-felé-fordulása nem véletlen ugyan, de nem itt a novellákban, hanem lírájában és drámai költészetében bír jelentőséggel [27].

Mégis van Tollagi két későbbi részletének valami elgondolkodtató háttere. Utaltam arra, hogy Tollagi (s általában a novellák) létrejöttében jelentékeny szerepe volt az Aurórának, mint a polgári élettel járó »vállalkozásnak«. Ha az Auróra nem bizonyult is jó üzletnek, mégis volt benne valami az üzleti, a kapitalista vállalkozás jellegéből. Hiszen a költő anyagilag is döntő érdekeltséget vállalt benne. Igaz, hogy elsősorban a társszerzők »nak-nek verseket« rákényszerítő nyűgétől akart szabadulni, mégis egyéni tulajdonná, egyéni vállalkozássá igyekezett fejleszteni az Aurórát. Ha a költő állandó zilált anyagi helyzetére, nemkülönben kiadójának, Trattnernak nyerészkedésére gondolunk [28], akkor — az adott helyzetben — e kapitalisztikus törekvés nagyon is érthető és természetes, s Kisfaludy korában egyet jelent a polgári életforma erőteljes igénylésével. Az is világos azonban, hogy az az út, amelyen Kisfaludy idáig ért, nem volt sima, és nem volt könnyen járható annak, aki egy konzervatív nemesi udvarházból indult el a polgári haladás útján. Bőséggel voltak ott megtorpanások, zökkenők. Apja halála után a költő arra gondolt, hogy Téten marad, s ott él magányos, visszavonult életet. De egy hét múlva már alig várja, hogy visszamehessen Pestre. Sándor bátyja úgy véli, hogy »az eleven, zajos élet« kötötte ennyire Pesthez. Így is van, de nem abban az értelemben, ahogy a Himfy szerzője gondolta. Ekkor (1826) már nemcsak Kisfaludy Károly nem tudott meglenni Pest nélkül, hanem Pest sem Kisfaludy Károly nélkül.

Mindezeket egybevetve, aligha járunk messze a valóságtól, ha azt gondoljuk, hogy Kisfaludyban minden polgári haladási törekvése mellett is megmaradt egy bizonyos vágyakozás a vidéki, nyugalmas életre, az idillikus boldogságra. (Sándor bátyja példája is előtte lebeghetett.) Ennek a felfogásnak vagy inkább csak egy vissza-visszatérő hangulatnak lehet tükrözője a fővárosból vidékre visszahúzódó s ott fészket rakó Tollagi. Belejátszhat ebbe még a költőnek megoldatlanul maradt szerelmi problémája is; (Irodalomtörténetünk két komoly házassági szándékáról tud, egyik sem sikerült. Innen érthető Tollagi második részében az az elmélkedés a hős és Lépfalvi közt, hogy mennyivel jobb a házasélet az agglegénységnél. »Könnyű az okoskodás, de nehéz a házasság.«) — de főként az, hogy Kisfaludy városi szereplői — mint láttuk — egyáltalán nem vonzó, az új életforma pozitív tartalmát kifejező emberek.

Kisfaludy városi ábrázolása *csak újat* mutat a régivel szemben, de *nem a fejlettebbet*. Érthető, hiszen nem is látta még maga előtt a haladást képviselő polgári rendet. Így a haladást jelentő, az új életformát, az élet fejlődését demonstráló polgárságot hiába keressük Kisfaludy ábrái közt.

Azt azonban már világosan látja írónk (s ezzel egyenes folytatását nyújtja a Barátság és szerelem alapmotívumának), hogy a szűk látókörű vidéki elmaradottsággal le kell számolni, ki kell belőle lépni. Erről tanúskodik Tollagi.

6. A következő, 1823-as év ismét három novellával gazdagítja Kisfaludy költői művét. Mindhárom az Auróra számára készült, ott is jelent meg.

Közülük a »Viszontlátás« című a »Vérpohár«-hoz hasonló jellegű, romantikus beállítású és stílusú írás, melyet a »Barátság és szerelem« és »Tollagi« reális törekvései után visszaesésnek kellene minősítenünk, ha nem számolnánk azzal az adottsággal, amellyel Kisfaludy is számolt: az Auróra széplelkű olvasó táborával. A közönséghez való igazodás Kisfaludynak nemcsak szerkesztő, hanem alkotó tevékenységét is befolyásolta. Egyik levelében, melyet a fiatal Vörösmartyhoz intéz, arra biztatja a kezdő poétát (1823), hogy a juhász és bojtár megjelölés helyett — »mely sok olvasót elijeszt« — valami görög elnevezést alkalmazzon. [29] Nem vitás, nem is szabad szépítenünk, hogy maga éppen így igyekezett az olvasók ízlését kiszolgálni. Ez a főleg anyagi vonatkozású érdek olykor bizony elnyomta az író értékesebb, ízléscsiszoló, közönségnevelő törekvését. Különben is ekkor még Kisfaludy sem sokkal nőtt túl a neológia »fentebb stílű« túlzásain. A régi modorú, románo s történet tehát még mindenképpen aktuális volt.

A »Viszontlátásnak« érdeméül kell betudnunk, hogy benne az osztályellentét — ha általánosságban is — mégis jelentkezik. A költő kifejezetten a megbántott szegénylány mellé áll a gőgös nagyúrral szemben. Ezt pedig (mint Stibor vajdát is), vaksággal bünteti. Hogy a téma mégse legyen teljesen azonos, Tivadar később megbánja vétkét, s visszanyeri szeme világát. A novella ifjú hőse sem lesz hűtlen szerelmeséhez, s a fiatalok boldog szerelemben egyesülnek. A lovagi históriához illő, dagályos stílusban megírt történetet kívülről ráaggatott, hazafias máz vonja be.

Ezért a számunkra már értéktelen elbeszélésért bőven kárpótol a másik két novella (»Sulyosdi Simon«, »Mit csinál a gólya?«). Mindkettő érdekes megnyilvánulása a költő fejlettségének és rugalmas sokoldalúságának. De a három írás együtt annak is jellemző bizonysága, hogyan igyekszik egybehangolni az író (még inkább a szerkesztő) az imént emlegetett közönség-kiszolgálást a szíve szerint való és a kor hangját tolmácsoló új irányú törekvésekkel.

7. Kisfaludy világnézetét, társadalomszemléletét az osztályhelyzetéből, életkörülményeiből és persze saját, egyéni tulajdonságaiból is adódó *félbemaradottság* jellemzi. Művei — főleg vígjátékai és víg tárgyú elbeszélései — arról tanúskodnak, hogy az író bizonyos társadalomkritikával él a nemességgel, elsősorban az arisztokráciával szemben. Víg elbeszéléseinek hősei — Súlyosdi, Pöröndy, Lépfalvi, Tollagi — már nevükben is kifejezésre juttatják, hogy egy-egy társadalmi típusnak hordozói. De ennél sokkal többet aztán nem is kapunk tőlük. Kisfaludy társadalomkritikája, mint színdarabjaiban, úgy novelláiban sem hatol a problémák mélyére. Az Oblomov, Pató Pál és társai-féle figurákat felléptetti és nevetségessé teszi ugyan, de nem vonja le belőlük azt a végső, természetes következtetést, hogy ezt a rothadt, pusztulásra érett, feudális társadalmat egy külső, friss erőnek kíméletlenül el kell sodornia. Megelégszik azzal, hogy a tátongó fekélyeket beragasztja valamilyen tapasszal — legtöbbször a szerelem, a házasság régi gyógyszerével. Ezt a felfogást nevezem Kisfaludy félbemaradt, félpolgári világnézetének. Jellemző rá a hibák meglátása, részben megmutatása, de egyúttal a megtorpanás a

határozott, teljes megoldás előtt. A »Barátság és szerelem«, »Tollagi«, majd később a »Fehér köpenyeg«, »Bajjal ment, vígan jött« egyaránt erről tanúskodnak. Legkiemelkedőbb darab e sorozatban: »Súlyosdi Simon.«

Láttuk, hogy a Barátság és szerelem, Tollagi alapmotívuma az a társadalmi program, mely a vidéki elszigeteltséget fel akarja váltani a közösségi élet, a közügyek felé fordulással. Kétesy, Rényi, Tollagi szerepei még arra mutatnak, hogy az író hitt egy ilyen irányú változás lehetőségében, a vidéki nemesség kátyuba jutott szekerének ilyen előrejutásában. Csakhogy 1823-ban már egyre inkább látnia kellett, hogy a nemesség nem egyöntetűen sorakozott fel a haladást jelentő nemzeti ellenállás táborába. A reformra hajló jószándékúak mellett észre kellett vennie a visszahúzó, maradi nemesek csoportját is. Az ilyenek pedig már Kisfaludy szemében sem érdemelnek kíméletet, velük szemben nincs helye az olyan jóindulatú, elnéző mosolynak, mint amilyet Kétesy, Tollagi és társai érdemelnek. Méltán válik tehát szigorúvá az író, méltán folyamodik a megvetés, a gúny fegyveréhez. Így jött létre az az elbeszélés, melyben Kisfaludy Károly legmesszebb jutott a társadalombírálatban, s melynek szatírikus élét már az egykori kritika is felismerte.

Ennek a társadalombírálatnak az őszinteségét és mélységét igen jól lemérhetjük a kifejező forma művészi értékén. Súlyosdi azért lett igazi jellemrajz, azért vált az írónak ma is eleven hatású darabjává, mert a társadalmi valóság-alap hitelessé teszi. Kétesy, Tollagi elmosódó, külsőségesen ábrázolt, színpadi helyzetekben mutatkozó alakjai helyett Súlyosdiban valóságos egyéniséget találunk, akinek jelleme formálja és irányítja a történetet.

A jellemábrázolás fokozatos kibontakozása annyival mesteribb, minthogy külsőleg alig változik valamit a »hős«, mégis fejlődésében ábrázolja az író, mert egyre mélyebben enged belelátni életébe, s abba az életformába, melyet Súlyosdi képvisel.

Mikor megismerjük diákéveinek egykedvű tunyaságát, még csak jóindulatúan mosolygunk rajta. A »mester« szentenciájában (»az úrfi tudós nem lesz ugyan, de annál inkább hízik«) még nem látjuk a teljes reménytelenséget, a végső ítéletet. De már az otthoni tétlenség, a zsellyeszékben pipázással eltöltött, egyforma napok egyre jobban kibontakoztatják előttünk ennek az oblomovi, Pató Pál-i életformának a teljes sivárságát.

A Súlyosdi-féle nemesség teljes tehetetlenségét, semmit érő hitványságát két oldalról vetített, torzító tükörrel világítja meg az író: Az egyikben az mutatkozik meg, hogy Súlyosdi (kinek egyéniségét már neve is leleplezi) még a legegyszerűbb, a legtermészetesebb emberi, közösségi kapcsolatra, a házasságra sem alkalmas. Onnan is újra meg újra lekésik. (Lehetséges, hogy ezt az ötletet Fáy novellája sugallta.) Ez az embertípus teljesen értéktelen a közösség számára.

Mindezt egyszerű, de élénk színezetű ábrázolással mutatja be az író. Az ellentéteknek olyan pompás kiélezésével, mint az első házassági kudarc esetében: »míg a vastag házasulandó... kivergődött a karszékből, egy karcsú, tüzes ifjú elébe ugratott, s ő csak a kézfogóra érkezett; de ő ezt fel sem vette, hanem mint tanú, békén aláírta az egyezést, jól evett, ivott, haza ment s délutáni álmát elvégezvén, mond a mesterhez: »egy nappal előbb s van asszony a háznál.« Második alkalommal a grádics és

a karcsúbb ősökre szabott, »ármányos familia mente« késleltette hősünket. Végül egy volt iskolatárs ósomlyaival telt »pincetokja« intézte el Súlyosdit, ezzel az üzenettel megtoldva: »hogy a kosártól megmentselek, visszautasítlak oda, ahonnan jöttél.«

Legjellemzőbb azonban, hogy mindez a kudarc-sorozat annyi hatással volt Súlyosdira, hogy »az ünnepi köntöst félrevetvén mondá: hála Isten! ezen is által estem; egy asszony kedvéért én többé nem fáradok soha.« Tehát nem a házassági kísérletek kudarcán, hanem Súlyosdi magatartásán van a hangsúly, azon a Pató Pál-os, közönybe fúló tehetetlenségen, mely menthetetlenül a pusztuláshoz vezet.

Hogy még élesebben elénk rajzolódjék Súlyosdi Simon renyhesége, teljes passzivitása, mellé illeszti az író a mindig tettre kész, de mindig fonákul cselekvő és terveivel felsülő »mestert«. Már a külső alakja is merő ellentéte gazdájának, hiszen »soha két ellenkezőbb tetem egy kocsiba nem szorult. Simon pirospozsgás; a mester sárga, sovány; úgy tűnt szembe, miként a nagy O mellett a gondolatjel, s aki csak látá őket, Fáraó rejtelmes álmát képezhetné bennök.« Ez a falusi mester, egyszersmind titoknok a Súlyosdi családban, először tudóst akart faragni az úrfiból. Később mindenes a háznál, s első fóruma a cselédeknek. Végül a házassági tervek készítője és szorgalmazója. De mert minden alkalommal kudarcot vall, a veszett ügyre fordított, céltalan, nagy aktivitása éppen annyit ér, mint Súlyosdi semmittevése. Végül már nem meri Súlyosdit háborgatni, »minthogy minden plánuma oly rosszul ütött ki.« A konklúzió tehát itt is ugyanaz: Súlyosdin nem lehet segíteni!

Hogy teljesen bezáruljon a kör, nem feledkezik meg az író arról sem, hogy bemutassa Simonnak a közügyekkel szemben tanúsított magatartását. Nem lep meg, hogy Súlyosdi itt is elégtelenre minősül: egy vígkedvű szomszédja nevetségessé teszi a nemesi gyűlésen (az író viszont a nemesi gyűlést teszi nevetségessé); ezért Súlyosdi elhatározza, hogy nem »vesződik« többé a közüggyel, s nem gazdálkodik, hanem városba megy lakni, és nyugodtan él. Ezt mondja az a Súlyosdi, akinek a közüggyel való vesződése annyiból állott, hogy »hazafinak tartván magát, néha elment a gyűlésbe, s egy-két Halljukot kiálta.« Gazdálkodása pedig azt jelentette, hogy »a folyosón egy zsellyeszékben tanyázva pipázott.«

Ilyen finom, de megsemmisítő gúnnyal ítélkezik Kisfaludy a Súlyosdiban megtestesített nemesi konzervatívság felett. Hasonló művészi eszközt alkalmaz Kisfaludy akkor is, mikor Súlyosdi »háza elégtéről« kap hírt. A kormos házat látva a legfőbb gondja, hogy »talán csak kapunk mit enni«, s »édesden mosolygott, midőn a karszéket megmentve látá«.

Csodálkozhatunk-e, ha Súlyosdi »most is úgy él, mint hajdan . . . a külzavar nem érdekli, se nem olvas, se nem ír (»Nem írok, nem olvasok . . .«), hanem régi flegmájával üldögél s öregszik. Méltán parentálja el az író: »Légy boldog Súlyosdi Simon! Téged sem fog nyomni az oszlop sírod felett.«

8. Az az anekdotázó készség, amellyel Tollagiban már találkoztunk, a »Mit csinál a gólyá«-ban éri el legtökéletesebb megjelenési formáját. Maga a költő is »anekdotának« jelzi ezt a bájos kis elbeszélést. A történet nemcsak reális ábrázolásával, élethű rajzával, eleven, lüktető meséjével, hanem nyelvének közvetlen frisseségével is kiemelkedő darabja Kisfaludy prózájának.

A »Mit csinál a gólya?« elsősorban a falusi kupaktanácsot figurázza ki. A fontoskodó, de üres fejű tudálékosokat, (mint a nótárius, öregbíró, bíróné stb.) akárcsak a »Pártütőkben«, de annál még élesebben. A falusi szűk látókörűséget, a provincializmust állítja itt pellengérre.

Jellegzetes vonása a történetnek, hogy cselekménye nem a városban vagy vidéki, de nemesi kúriák tövében játszódik le, mint Kisfaludy többi elbeszéléseinek, hanem egyszerű falusi környezetben. Amilyen találó, csipkedő gúnnyal teszi nevetségessé a falusi »nagyfejűeket«, olyan szimpátiával nézi a falu egyszerű népét. De ebben a rokonszenvben benne van a nemesember megmosolygó, kívülmaradó szemlélete is.

Az 1823-ban írt »Súlyosdi« és »Mit csinál a gólya?« jelenti Kisfaludi novellaköltészetének csúcspontját. Súlyosdi elsősorban az eszmei mondanivaló, a másik a művészi megformálás tekintetében emelkedik ki. Itt érvényesül legjobban Kisfaludynak az a már említett tömörítő, pillanatfelvételekkel dolgozó, jelenetező készsége, amellyel nemcsak szemléletesen ábrázol, hanem gyorspergésű cselekménybonyolítást is tud teremteni. Nagy segítsége ebben a szépen gördülő, erőteljes mondatfűzés is. Ime, egy példa: (Érdemes összevetni a »Vérpohár« előbb ízlelt, mesterkélt stílusával) »A vasárnap eljött, egész falu talpon volt. Minden ablaknál néhány fej bukott ki. Az asszonyok suttogtak és gyermekeik szájokat betartották, hogy ne lármázhassanak — az öregbíró az egész tanáccsal a faluház előtt állott, aggódás és reménység változott képükön. A nótárius már korán reggel egy sövény mellé lapult. — S ím, jön a gólya, egy nagy kígyó vonaglik szájában, egyet kereng és a toronyra száll. A nótárius céloz — rántja a sárkánybillentyűjét; de a puska el nem sül, mert nem volt felhúzva... Összeszalad a nép, a nótárius fegyverét vádolja, de az öregbíró biztatja, türelemre inti és tulajdon nem kicsiny körmével a kovát megdörgöli.«

9. Nem véletlen, hogy mindkét elbeszélés (Súlyosdi, Mit csinál a gólya?) a vígnovella műfajához tartozik. Kisfaludy — akárcsak drámaírásában — a novella területén is a víg műfajban alkotott tökéletesebbet. Nemcsak azért, mert — mint barátai megállapították — a komikumhoz nagyobb érzéke volt, mint a tragikumhoz, hanem azért is, mert kora és társadalma sokkal több komikai anyagot nyújtott a költőnek, mint tragikumot. Vagyis Kisfaludy vígjátékainak és víg elbeszéléseinek nemcsak művészi vonásai emelkednek a tragédiák, ill. komoly elbeszélések fölé, hanem eszmei mondanivalójuk, a költő világának (a nemesi világnak) problémáit feltáró visszhangjuk is lényegesen határozottabb, erőteljesebb.

Ma már lehetetlen észre nem vennünk, hogy a múlt század-eleji nemesség helyzete annál fonákabb lett, minél görcsösebben ragaszkodott meglévő pozíciójához. De a nemességnek ezt a visszás szerepét s még inkább a belőle fakadó komikumot a kortársak közül csak az élesszemű bírálók látták meg, s ha látták is, nem találtak művészi kifejező formát, mely a való képét híven tükrözte volna. A hanyatló társadalmi osztályok komikussá válásának irodalmi visszatükröződésére Cervantestől és Shakespearetől Goncsarovig és Osztrovszkijig bőséges példát találunk. Nálunk Petőfinek kellett jönnie, hogy a »magyar nemesek«, a »Pató Pálok« igazi arcáról teljesen lehulljon a fátyol. A többiek — mint pl. Berzsenyi s részben Kölcsey is — még *tragikusnak* látják a pusztuló nemesség sorsát, minthogy osztályhelyzetüknél fogva nem vagy alig jutot-

tak túl a hétszilvafás nemesi kúriák pusztulása miatt érzett fájdalmon. Akik maguk is a nemességhez tartoztak, tragikus színben látták saját osztályuk bukását. Petőfit nem kötötte ilyen nemesi szemlélet, nem féltette a nemesség érdekeit, nem keresett érdekösszeegyeztetést. Ezért nemcsak leplezetlenül feltárhatta a nemesség helyzetkomikumát, — szeretném így mondani: osztálykomikumát — hanem kíméletlenül rá is zúdíttotta a gúny fegyverének sortüzét.

Kisfaludy Károly messze sodródott osztályától anélkül, hogy megtalálta volna új társadalmi helyét. Csak a polgárság nyújthatott volna számára társadalmi bázist, ha polgárság akkor lett volna. Aki ilyen utat tesz meg, annak látása feltétlenül tisztul, kiszélesedik, de magatartása alig válhat határozottá, egyenessé. Helyzete s ennek megfelelően társadalomszemlélete is mindvégig bizonytalan, gyökértelen marad. Annál nagyobb érdeme Kisfaludynak, hogy eme korlátok ellenére is meglátta saját korának társadalmi komikumát, s azt vígjátékaiban, víg elbeszéléseiben művészien ábrázolta. Ez a vígjátékok és víg elbeszélések sikerének és maradandóságának közös kulcsa.

10. Meg kell még emlékeznünk Kisfaludy néhány későbbi, kisebb víg elbeszéléséről is: »Sok baj semmiért« (1824), »A fehér köpenyeg«. (1825), »Bajjal ment, vígan jött« (1825). Ezekben az elbeszélésekben is felcsillannak a költő korának társadalmi kérdései: a külföldi bolyongás után házatérő és házasuló, Kétessy-féle nemes (Sok baj semmiért), a Perföldy, Halkandy-féle fiskális (Bajjal ment, vígan jött). Tehát az író újra megrázza szűkös motívum-tarisznyáját, de az előző novellák eszmei, művészi színvonala nélkül.

»A fehér köpenyeg«-ben az életét házassággal helyre billenteni akaró nemes motívumát összeköti az író (egymáshoz nem illő párként) egy, a lovagi históriákból kölcsönzött s méghozzá népviseletbe öltöztetett, torz, kísérteties jelenettel. Ezzel mintegy megadja a kegyelemdöfést a »Vérpohár«, »Viszontlátás« sorozatban már amúgy is haldokló románo elbeszélésnek. De mindenképpen csak torzszülött származhatott egy olyan párosításból, amellyel az író népies irányú törekvését a régi, románo ízlésre akarta ráerőszakolni.

A töredékben maradt »Egy pipának históriája« sikerültebbé válhatott volna. Erre enged következtetni finom gúnnyal átszőtt társadalombírálata. (»Egy országban születtem, hol a szívre sokat tartanak az emberek, mivel nincs érdemök. Már bölcsőmben gazdag voltam; atyám s komái már akkor mindenféle nagyságot néztek ki belőlem; ez természetes, mert a ruha a legnemesebb szívet is elrejti, és a szegényt, ki gyalog, de híven eljárt a polgári ösvényen, nem bámulják úgy, mint az ingyenélő nyargalót, kivált ha még egy-két embert eltiprat.« (Kagylóhéjba rejtett homokszem ez, hogy majd Arany János úri lócsiszárjaiban érlelődjék igazgyönggyé.)

Egészen újszerű, különös írások, Kisfaludy prózájának mintegy melléktermékei az »Andor és Juci (1824), »Hős Fercsi« (1828). A dagályos versnek és prózának »A helység kalapácsa« útját egyengető paródiái. Egyben beszédes bizonyságai az író-szerkesztő fejlődés iránt fogékony, kritikai érzékének Kazinczy tanítása visszhangzik az »Andor és Juci« mottójában:

Összezavart hangok, nap, hold, láng, fergeteg, ég, föld,
Bú, panasz, és új szók a költőt nem teszik ám még.
Benned azért, ha nem él a nagy s szép érzete, hagyj fel!
Mert sasszárnyakon is, ha erőd nincs, szinte alant jársz.

11. A költőnek rendkívül sokoldalú munkássága ellenére szinte minden műfajban van maradandó értékű alkotása. Ahogy a vígnovellák között kiemelkedik s napjainkig megőrizte fényét a »Súlyosdy«, »Tollagi«, »Mit csinál a gólya?«, ugyanúgy komoly tárgyú elbeszélései közt is van egy, amely eszmei, művészi szinvonalban messze felülmúlja a többit, s megérdemli a »maradandó értékű« jelzőt.

A »Tihamér« (1824) azért is figyelemre méltó, mert benne irónknak ismét új tulajdonsága jelentkezik: Kisfaludy itt mint regény- (vagy legalább kisregény-) író mutatkozik be.

Kétségtelen, hogy a »Tihamér« a »Vérpohár«, »Viszontlátás« romános kategóriájához áll legközelebb. Benne is bőven találunk olyan elemeket, melyek a románra általában jellemzők, s a »Kartigám« óta úgyszólván mindegyikben fellelhetők. Tihamérban is előfordul a szerelmesek találkozásának megakadályozása, álarcos rablók, éjjeli párbaj, leányrablás, foglyok kalandos szökése, zsiványból lovaggá vált hős nagylelkűsége stb., stb. Mégis ez az elbeszélés — éppen romantikus részleteiben — sokkal közelebb áll a tíz évvel fiatalabb »Abafi«-hoz, mint a »Vérpohár«, »Viszontlátás« sorozat külföldről importált elődeihez. Ugyanakkor a történet minden romantikus túlzása mellett drámai feszültségű helyzetekben sem szűkölködik. (Tihamér és Werner első párbaja, Stefano leleplezése, Róza elrablása, Róza és Werner párjelenetei, Tihamér és Werner utolsó találkozása stb.) Mindezek még inkább kísértenek az Abafival való hasonlítgatásra.

Láttuk, hogy a »Vérpohár«-ban és a »Viszontlátás«-ban is felcsillant Kisfaludy reális szándéka, a románo túlzásoktól való tartózkodás, de még csak bátortalanul. A »Tihamér«-ban még erőteljesebb az író reális törekvése. Tihamér hősi halála sokkal indokoltabb, sokkal reálisabb annál, semhogy a Kisfaludy Sándor-féle regehősök egyszerű visszhangját láthatnók benne. Igaz, hogy ezzel szemben magának a novellának a befejezése ellaposodik, sematikussá válik. (Róza kolostorba vonul, Werner remete lesz.)

A Nagy Lajos korában lejátszódó, itáliai hadjáratról szóló történet korrajza külsőséges, mindössze az elbeszéléshez tartozó történelmi események, helyek megemlítésére, egy-két történelmi szereplő bekapcsolására szorítkozik. (Lajos király, István vajda, Tarentumi Lajos stb.) Lényegesen jobban sikerült a történelmi eseményeknek a főszereplők életéhez, sorsához kapcsolása. Tihamér rövid, hősi pályafutása, Róza felbukkanása, a szerelmi vonal vezetése határozottan eggyé forr a történeti színtérrel. A szerelmesek sorsát a nápolyi hadjárat alakulása dönti el [30].

Az is vitathatatlan, hogy a cselekmény középpontjában mindvégig a novella címadó hősének alakja áll. Az epizódok is vele kapcsolatosak. Tihamér és Werner első találkozásakor az író ügyesen készíti elő a későbbi nagy ellentétet és gyűlöletet. Tihamér minden tekintetben kifogástalan lovag, rokonszenves hős. Ám éppen a Jókai-hős-szerű tökéletessége teszi egyúttal élettelenné, papírízűvé. Ugyanez az egyoldalú megvilágítás jellemzi a kisregény többi szereplőjét is. Egyetlen eleven, reális

rajzú, valódi emberi figura emelkedik ki a jelentős szereplő gárdából. Ez a zsoldos Werner alakja. Benne jól érvényesül az eldurvult, erkölcstelen, zsoldos kalandor jelleme. Ez a könyörtelen, vad, akaratát tűzön-vízen át érvényesítő martalóc megtorpan Róza szépsége, erkölcsi tisztasága, jellemszilárdsága előtt. Kudarca vad kegyetlenségre, gyűlöletre, és aljas bosszúra ösztökéli, majd egy tisztultabb, nemesebb élet utáni vágyat ébreszt benne. Még az a költői megoldás is elfogadható, amellyel írónk Wernert tízévi hánykódás, zsoldos harc után Róza klastromába vezeti, és remete-csuhába öltözteti.

A »Tihamér« legkiemelkedőbb, legmaradandóbb értékű vonása a belőle sugárzó humánum és hazaszeretet. Tihamér az aljas gaztettet megtorló, igazságos ügy önzetlen bajnoka. A jónak, nemesnek, igaznak győzelméért áldozza ifjú életét, szerelmét. Mint igazi lovag, védelmére kel a garázda zsoldosok közt vergődő nőnek, még akkor is, ha ez ellenségéhez tartozik. Az egyenlőtlen küzdelemben is parancsolni tud karjának a véletlenül hátrányos helyzetbe került ellenféllel szemben. Ugyanez a nemes érzés tölti el Tihamért akkor is, ha hazájáról van szó. Hazaszeretete (s persze Kisfaludyé is) nem mentes a nacionalista túlzásoktól. De szándékában tiszta, önzetlen, s ezért tiszteletet érdemel.

Amikor az Acciajoli várában visszamaradt Tihamért és csekély őrségét bekerítik az olaszok, a német zsoldos várőrség pedig zsoldját követeli, s fegyverét eldobálva vonakodik a harctól, akkor Tihamér »bús haraggal magyarjai elé áll: Csekély számunk — így szól — a várt nem védhetjük, de ezen rablelkek tanuljanak pirulva hűséget, ki hazáját szereti, kövessen engem.« Sikerül is kitörnie kis csapatával, szerencsésen átvágja magát az ellenségen. De mielőtt még a magyar sereghez csatlakozhatnék, szembe kerül De Baux gróffal, a magyarok legdühödtebb ellenségével. Az egyenlőtlen harcban Tihamér hősiesen küzdve vereséget szenved, és fogságba esik. Ám a magyar csapatot becsmérlő olasz vezérnek ekkor is büszke öntudattal vágja oda: »Ti buja élet közt sorvadó lelkek, ti hívtok minket vadaknak — ha vadság az: hogy nem tudunk orozva gyilkolni, nem hízelkedni mérges kebellel, nem porban heverni a megvetett előtt, nem minden percnek színébe öltözni, ha ez vadság; akkor nem irigyeljük mívelődésteket, mely hiú gőzével az élet velőjét szárítja el s a természetet elaszalt vázzá törpíti.«

A Kisfaludy korában még elnézhető és indokolt, túlzó nemzeti büszkeség jól érvényesíti a magyarság értékét nemcsak az ellenséges olaszszal, hanem a némettel szemben is. Érdemes arra is utalni, hogy Kisfaludy nem az igazi olasz műveltség, csak az elfajzottak, a műveltséggel visszaélők ellen kel ki. Itáliáról, mint a művészet honáról — melyet közvetlen tapasztalásból is ismert — a legnagyobb tisztelettel szól. A költészet honának nevezi, »hol az akkor élő Petrarca minden szívet elbájolt, minden hatalmas versenge udvarában lantosokat marasztalni, kik nem szolgai bér, de baráti tisztelettel lekötve zengének szép és magas érzelmeket.«

De legfontosabb, legtöbbet mond számunkra — éppen úgy, mint ahogy leglényegesebb volt a maga korában is, — hogy ebben az elbeszélésben a »Mohács« költője a »hajdan kor hős vonásait« idézi fel, »a lefolyt idők homályiból árnyak gyanánt« feltűnő bátrakat, »kik nemzetök méltóságát érezvén, csillagbetűkkel írák nevöket a századok könyvébe.

»Kit nem lelkesít első Lajosunk kora? midőn polgári hűség, erő, egyesség, szabadság, szövetkeztve törvényes királyi hatalommal addig nem ért fényre emelék Magyarországot« — olvassuk a novella bevezető soraiban. Bennük határozottan felismerjük a reformkor nemzetébresztő dallamának első akkordjait. Nem csoda; hiszen ez a dallam — egy év múlva — már hatalmas szimfóniaként zeng a »Zalán futása« erőteljes nyelvén.

Akármilyen lojális tisztelettel szól is az író Lajos királyról, igazságérzése a királyi házzal szemben is megőrzi elfogulatlan, bíráló hangját. Mikor a Zách család kiirtásáról szól, megjegyzi: »Az eddig történtet (t. i. Zách F. kivégzését) Felicián irtózatos tettével s a királyi házhoz kötelező jobbágyi hűség megszegtével mentegethetni; de az akkori bírák szégyenét, kik hízelkedéstől vezéreltetve az utóbbi ítéletet (az egész nemzetség elpusztítását) hozák, semmi idő nem moshatja le.«

A novella nyelve kevésbé dagályos, mint az előző komoly elbeszéléseké, de távolról sem éri el a vígnovellák fesztelen közvetlenségét.

A »Tihamér tehát komoly értékű alkotás fogyatékosságai ellenére is. Helyet kér a magyar regényszerű elbeszélés, a kisregény történetében. Bátran állíthatjuk »Abafi« mellé, időrendben eléje. (Érdemes volna alaposan megvizsgálni azt a kérdést, vajon tényleg olyan nagy-e a minőségi különbség kettejük közt, hogy azért tizenegy évvel hátrább tegyük regényírásunk kezdetét. Vajon Jósika egykori tömjénezésében és hagyományos elismerésében nem játszottak-e túlzó szerepet a szubjektív tényezők?)

Annak ellenére, hogy a Tihamér ideális színben tünteti fel a feudális kort, s így történeti értéke jelentősen csökken, mégis fontos darabja Kisfaludy novellaírásának: A kétségtelenül telítettebb társadalmi mondanivalóval és több valóságalappal rendelkező vígnovellák mellett a Tihamér képviseli a múltba példáért néző, a régi dicsőségből erőt merítő eszmeiséget. Azt a forrást, melyhez a reformkor küszöbétől kezdve még sokáig járultak üdítő, életadó nektárért a magyarság jobb jövőjéért küzdő, nagy nemzetébresztők és nemzetnevelők.

12. Kisfaludy Károly komoly elbeszélései közé tartozik még egy ifjúkori töredék (Vallomások, 1811.), továbbá »Az éjjeli menyekző«, »Dobozi«, »Sándor és Gunda«, »A hazatért«, és az »Ordai ház«.

Közülük a »Vallomások« önéletrajzszerű, levélformában írt történet, telítve érzelgős mozzanatokkal. Dagályos stílusa ellenére is bizonyos közvetlenség jellemzi.

»Az éjjeli menyekző« Petőfi »Tündérálmát« elénk idéző, romantikus mese, sok verses, lírai betéttel és néhány szép tájleírással, ami ekkor még elég ritka.

»Dobozi« meséje Kisfaludy Sándor verses feldolgozásából vált közismertté.

Ugyanilyen rege-téma »Sándor és Gunda«, a »Két szomszédvár« szerény előfutára, melyben az író hazafias érzése is megszólal.

»A hazatért« jelentéktelen levéltöredék (címét csak későbbi kiadójától nyerte).

Az ugyancsak töredékben maradt »Ordai ház«-ban több érdekes gondolat csírája bukkan fel. Van benne társadalomkritika, sőt gúny is a »szent formalitásról«; felléptet benne az író egy érdekes Csicsikov-féle típust is.

13. Kisfaludy Károly elbeszéléseiben megnyilatkozik a költő korának, mégpedig a haladást jelentő polgári életforma felé fordulásnak a visszhangja. A novellákból kicsendülő világnézet ugyan szűkkörű, ha a jobbágyságból feltört plebejusi réteg oldaláról nézzük, amely a nemzeti függetlenség kivívása mellett a jobbágy-nemes osztályellentét megoldásának szükségességét is világosan látta, mint Katona. Ugyanakkor azonban nagy távlatokat is mutató, ha a kialakuló reformnemzedék másik bázisa: a haladó nemesség felől közeledünk hozzá. Hiszen ennek az útnak az elején még egy fiatal Vörösmarty is csak a nemességben látta a nemzetet.

Kisfaludy világnézetének kialakulatlansága onnan is fakad, hogy ő csak a negatívumokban látja a polgári haladást. Csak azt tudja leméri, hogy a konzervatív nemesi életformából ki kell lépni, de nem volt előtte a polgárság vonzó, fejlődést képviselő ereje, mint ezt novelláinak városi alakjai is tükrözik (Tollagi). Ő a városban csak az ügyesebb, a könnyebben élő, jobban kereső, hamarabb boldoguló életlehetőségeket látta, de nem a fejlettebb embertípust, — nyilván saját életének keserves tapasztalatokat nyújtó tükrei gyanánt. Amikor tehát Kisfaludy egyfelől elítéli a nemesi elmaradottságot (Súlyosdi) vagy a szűk látókörű provincializmust (Mit csinál a gólya?), ugyanakkor többé-kevésbé a polgársággal szemben is — ha nem is ellenséges, de — tartózkodó álláspontot foglal el (Tollagi). Ez a szemléletmód természetesen szűkíti világnézetének horizontját.

Kisfaludy világa — akár elbeszéléseit, akár drámáit tekintjük — az elmaradt vidéki nemesség vagy a még csak alakuló városi polgárság. De kísérőként mindig megjelenik az elnyomott osztálynak, a jobbágyságnak egy-egy képviselője is. Ezek a szereplők reálisak, életszerűek és szeretettel megrajzolt, szimpatikus figurák. Ilyen a »Barátság és szerelem« öreg Illyése, »A fehér köpenyeg« Lázárja, a »Bajjal ment, vígan jött« Jakabja »előbbi ura, a hadnagy« állandó — s igen jellemző — emlegetésével s ilyen még az öreg Paoló is, a »Tihamér«-ban. Valamennyi a hűséges, derék, gazdájával patriarchális viszonyban élő cseléd típusa. Népi alakok »Tollagi«-ban is a megesett lány, »A fehér köpenyeg«-ben a juhász és Boris lánya, a »Bajjal ment, vígan jött« Zsuzsija stb. A »Mit csinál a gólya?« *története* — *mint láttuk* — egészében népi környezetben játszódik le. Ezeknek a népi alakoknak legtöbb esetben csupán párszavas kis szerep jut ugyan, ha pedig nagyobb teret töltenek be, megmosolyogja őket az író — mint akár Illyést, akár a gólya probléma körül csoportosuló falusiakat, mégis a múlt század huszas éveiben nem jelentéktelen tény az, hogy Kisfaludy novelláiban népi alakok is helyet kapnak.

Még az olyan kis mozzanatokra is érdemes ügyelni, mint az, hogy a tétlenkedő Súlyosdi a fonók meséit hallgatja, vagy hogy a »Bajjal ment, vígan jött«-ben egy kis leírást kapunk a lakodalmas népi szokásokról. Tollagi töredék részébe pedig egy népballadaszerű verset illeszt be az író.

Jóllehet, a »Viszontlátás« Idája elszegényedett nemesi család sarja, de társadalmi, anyagi viszonyai az elnyomottak közé szorítják. Az a határozott kiállás, amelyet itt a költő részéről az elnyomottak mellett tapasztalunk, szintén nem jelentéktelen.

Mindezekben a mozzanatokban — hozzágondolva persze Stibor vajdát is — először jelentkezik az a majd sokkal erőteljesebben nép felé

forduló Kisfaludy, aki 1828-ban 25 népdalt közöl az Aurórában, s aki egyik-másik darabjában (Mátyás deák, Hűség próbája) a jobbágyfelszabadítás problémáját is megpendíti [35].

Nyelvének egyes fordulataiban, hasonlataiban, szólásaiban fellelhető a népnyelv hatása, fordulatos, játékos közvetlensége: Tollagit az inas zártszékkel kínálja. »Mit használ a szék, ha be van zárva? — mondám — inkább innen vigyünk széket.« — »... ha mégegyszer itt látnak, a szoba lyukán ugratnak ki.« — »... a vádolás név nélkül olyan, mint a harang szív nélkül«, — »... én szabadon rugom a port«, — »... tolták egymást a napok«, — »... az idő az embernek a legjobb orvosa«.

14. Kisfaludy elbeszéléseinek eszmei értékét elsősorban a bennük mutatkozó társadalombírálat, a polgárivá alakuló társadalom problémáinak felvetése jelenti. Ezzel Kisfaludy víg elbeszélései jelentős mértékben megközelítik a kritikai realizmust.

A népiség megnyilvánulásai mellett pozitívumként könyvelhető el a novellákból kicsendülő humánum és hazafiság, mint erre Tihamérral kapcsolatban rámutattam.

Az író művészi eszközei közül a novellában igen fontos, pillanatfelvételekkel dogozó, helyzetábrázoló készsége, a legkiemelkedőbb. Elsősorban ezzel a jól pergő, tömörítő készséggel honosította meg irodalmunkban a novellát, különösen annak karcolat-, anekdotaszerű válfaját. A komoly novellában az időbeli elsőség is övé, s a kisregénnyé szélesedő formára is mutatott példát (Tihamér).

Tematikájában, alapmotívumaiban nem nagy változatosságot találunk. Viszont az események ügyes, sokszorosan változtatott, kaleidoszkópszerű csoportosításával, az egyes képek fordulatos halmozásával érdekessé tudja tenni különben sablonos meséjét. Ezért Szinnyei Kisfaludy novelláit »vígjátékok laza sorozatainak« tartja, amelyek »a komikumtól duzzadó, igazán mulatságos eseteikkel hatottak.«

A jellemábrázolás, különösen lélektani motiválás, indokolás sem erős oldala Kisfaludynak. Nem sokat törődik a megokolással, kész helyzet, kész jellem, kész cselekedet áll előttünk. Viszont igen sikerült vígjátékfigurákat tud elővezetni (Tollagi, Súlyosdi), sőt olykor komoly szereplőit is sikeresen ábrázolja (Werner). Legsikerültebbek, legéletszerűbbek mellékalakjai (Illyés, Jakab, Súlyosdi »mestere«, Stefano). Feltűnő, hogy nőszereplői legkevésbé sikerültek, talán a »Tihamér« egyik mellékalakjának, Brigittának egyedülálló kivételével.

A kompozícióban jóval nagyobb készségről tanúskodik. Nemcsak rövid, egyszerű rajzaiban, hanem a legszélesebben hömpölygő »Tihamér«-ban sem hullik szét a cselekménysorozat. Bonyodalmat azonban csak komikus helyzetek halmozásával tud teremteni. Igazi konfliktussal, kellően indokolt, tervszerűen felépített, drámai feszültséggel pedig csak egészen elvétve (Tihamér) találkozunk.

Nyelvében jelentős lépéssel közeledik a köznyelvi, a csevegő stílushoz, olykor a népnyelvhez is. E tulajdonsága legkomolyabb értékei közé tartozik. Mondatfűzése is könnyed; víg elbeszéléseiben szerencsésen levetkezi a komoly novellák modoros, feszes előadásmódját.

Azok az apró felvillanások, az irodalomtörténeti fejlődésre utaló láncszemek, amelyeket itt-ott megemlítettem, azt mutatják, hogy Kisfaludy híven teljesítette történelmi szerepét novelláiban éppen úgy, mint egyéb

műveiben. Nem előzte meg korát, de meglátta szükségletét, és felismerte a fejlődés irányát, egyengette, készítgette a reformkor útját.

15. Elbeszélései közül elsősorban a vígnovellák élők. Ezekből üde jókedv, közvetlen derü árad. Pedig humora — Szinnyei megállapítása szerint nem is igazi humor. Csak odaállítja elénk a komikus helyzeteket és alakokat. A polgári esztétikus persze nem láthatta meg, hogy Kisfaludy éppen ezeknek a komikus helyzeteknek bemutatásával nyújtott legtöbbet, hiszen ezekben jelentkezik a társadalmi komikum.

»Súlyosdi Simon«, »Mit csinál a gólya?«, de a »Barátság és szerelem«, valamint Tollagi első levelei a mai olvasó számára is élvezetesek. A tunya Súlyosdi húzódozása a házasságtól, a mester erőlködése a siker érdekében, a falusi hatalmasságok nagyképűsége, Kétesy komolytalan szenvelgése, Tollagi új meg új felsülése ellenállhatatlanul kacajra fakasztanak. »Tihamér« fordulatos meseszövése ma is magával ragad, lelkesít lángoló hazaszeretete, és feszült érdeklődést kelt egy-egy, csaknem izgalmasan drámai helyzete. Tehát Kisfaludy novelláinak nemcsak irodalomtörténeti jelentőségük van, hanem részben irodalmi olvasmányul is szolgálnak.

Legnagyobb értékük azonban abban a kultúrtörténeti szerepben van, amely Kisfaludynak nemcsak novelláira, hanem egész működésére érvényes. Nevezetesen abban, hogy elbeszéléseivel is, mint a tömeg számára is könnyen hozzáférhető műfajjal, komoly irodalomnépszerűsítő tevékenységet fejtett ki. Az olvasótábor kiszélesítése mellett nem csekély az az érdeme sem, hogy a polgári életformára jellemző szalonok levegőjét felfrissítve, a széplelkű olvasókat elszoktatta a románo histórióktól, és elvezette őket »Súlyosdi« társadalombírálatáig, a »Mit csinál a gólya?« falusi világáig és »Tihamér« önfeláldozó hazafiságáig.

16. Kisfaludy novelláinak keletkezési ideje (egy-két zsengét, töredéket, későbbi apróságot nem tekintve) az 1822—26. évekre korlátozódik. Nyilván következik ebből, hogy Kisfaludyt nem a művészi alkotás belső kényszere, hanem külső körülmények indították novellaírásra. Láttuk a novellák megindulásának társadalmi körülményeit. A novellaíró Kisfaludy elhallgatása sem véletlen. Az 1825—27-es országgyűlés nagy kiábrándulást idézett elő legjobbjaink lelkében [31]. A kor hangjaira már előbb is gyorsan és finoman rezonáló Kisfaludy sem maradhatott érzéketlen az új idők diktálta új követelményekkel szemben.

Ha pályája elején a hazafiságnak (bármily olcsó eszközökkel történő) feltüzelésére, majd a huszas évek elején a közügyek felé fordulás szükségességére, a nemesi elmaradottság bírálatára vagy az ősi dicsőség felidézésére volt szükség, abban Kisfaludy mindig élen járt. (Igazolják első drámái és novellái.) Nem meglepő tehát, hogy most — az 1820-as évek közepén — mikor a csak nemességet látó szűk világszemlélet helyett a társadalmi bázis széles körű kiterjesztésére, az egész népet felölelő nemzet fogalmának kialakítására volt szükség, Kisfaludyt ismét az élvonalban találjuk. Nép-felé-fordulásának, népiességének legkonkrétabb megnyilatkozásai az 1829-i Aurórában megjelenő népdalok lesznek.

Az új tartalom új formát követelt. Kisfaludy éppen olyan habozásnélkül hagyja abba a novellaírást, éppen úgy a siker tetőfokán [32], mint pár évvel előbb a drámák esetében. Csakhogy míg a színpadról lehetett szólni az egész néphez is, a novella világa a szalonokra korlátozódott.

Innen érthető, hogy a huszas évek végén, pályája utolsó szakaszában a drámához visszatér írónk, novellaírása azonban végleg lezárult.

Az elbeszélések írásának teljes megszakadását lehetővé tette számára az is, hogy ekkor (1826) már egyre inkább jelentkeznek a követők és utánzók. Kisfaludy (s részben Fáy) novellái iskolát teremtettek. A prózai elbeszélés egyre nagyobb teret hódít, egyre inkább az érdeklődés középpontjába kerül; persze nemcsak Kisfaludy irodalmi tevékenysége folytán, hanem azért is, mert az egyre nagyobb ütemben menetelő városi, polgári haladás az irodalmi fejlődést is elősegítette. Pestnek és a polgárosuló magyar életnek a múlt század huszas éveiben megtett emelkedését pontos grafikonként megmutatja néhány korabeli adalék:

1822-ben a Tudományos Gyűjtemény: még a »próza tökéletlenségéről« panaszkodik [33]. De az 1824-es évfolyamban Balogh Sámuel már hatalmas elméleti fejtegetést közöl a »románokról«. (Igaz, hogy ő elsősorban a Dugonics, Kazinczy, Kiss János, Báróczi képviselte fordított vagy átdolgozott románokra hivatkozik.) Ezt az írást a letűnő romándivat utolsó nagy villanásának tekinthetjük. Egy év múlva már a feltörő új diadalmaskodik, amikor tízoldalas ismertetés jelenik meg Pálffy S. elbeszéléséről, s ugyanakkor Szalay Benjamin (tehát Kisfaludy) jó humorista dícséretéről olvashatunk »Bajjal ment, vígan jött« novellájával kapcsolatban [34].

A kor legszínvonalasabb folyóiratának tükre tehát a novella gyors népszerűsödéséről tanúskodik. E népszerűsödésben Kisfaludynak és Aurórájának volt legjelentősebb szerepe. Az irodalmi fejlődésre, a novella divatjára jellemző, hogy egymás után jelentkeznek a tehetséges vagy dilettáns utánzók (Kovács Pál s a korábban is emlegetett Majláth János a legtehetségesebb), akiknek — Szinnyei szavával — »egész tömegét« csábította maga után Kisfaludy úgyannyira, hogy »minden rangú-rendű ember kötelességének tartja, hogy — egy novellával — gazdagítsa irodalmunkat«. Kisfaludyt azonban egyik sem múlta felül.

Egyik-másik, novelláiban megpendített húr még soká rezeg irodalmunkban. (Vörösmarty, Nagy Ignác, később a népszínművek, sőt napjainkban is felújítások, átdolgozások).

Az úttörés érdemét — a vígnovellában — elhódította előle Fáy. De a novella igazi megalkotója s éppen a víg elbeszélésben mestere még sokáig Kisfaludy Károly marad. Neve nem merült homályba még Jókai, Mikszáth, Móricz, s ma újra nekilendülő novellairodalmunk mellett sem. Új életre kelő színdarabjai mellett — ha nem is a legnagyobbakkal egy sorban, de feltétlenül — helyet kívánnak haladó hagyományunk gazdag tárházában Kisfaludynak már-már elfelejtett novellái is.

JEGYZETEK:

Kisfaludy K. összes műveinek Horváth C. szerkesztésében megjelent négykötetes kiadását használtam (Bp. Magy. Könyvkiadó Int. É.-n.) Az utalások e kiadás szerint történnek.

[1] Vö. Szauder J., Bessenyei. 1953: 17.

[2] Vö. György L., A m. regény előzményei. 1941.

[3] Széppprózai műfajok kialakulására, fejlődésére és a társad. változásokkal való kapcsolatára nézve vö.: Almási M., Tört. regényeink magasabb színvonaláért. Új Hang II. 12: 71. Pándi P., Titkári jelentés a M. Irodt. társ. 1953. dec. közgyűlésén. Új Hang III. 2. 55—56. (ism.) stb.
[4] Révai J., Irod. tanulm. 1950: 10.
[5] Ezt az összefüggést a polgári irodalomszemlélet is észrevette. De nem a társadalmi alakulásban kereste okait, s így fordítva látta a fejlődés útját. Vö. Szinnyei F. Novella és regényirod. a szab. harcig. I: 53.
[6] Császár E. Boccaccio elbeszéléseit tekinti a modern novella közvetlen elődjének. E kétségtelenül érdekes műfajtört. kérdés fejtegetése itt túlságosan messzire vezetne. Vö.: A m. regény tört. 1939: 21.) — Románon értem itt a rémhistóriai tárgyú, dagályos stílusú elbeszélést.
[7] Vö. György L., i. m.: 38, vagy a korát megelőző Csokonai keserű kifakadásait a Tempefőiben.
[8] Lev. XII: 377. Idézi György L., i. m: 53.
[9] György L., i. m: 55.
[10] Szauder, i. m: 12.
[11] Vö. Gyulai P., Össz. munkái. V. 1902: 189.
[12] Úti levelek VIII. Idézi Szauder J., Kisfaludy K. vál. művei. Bev. M. Klasszikusok sorozat. 1954: 43.
[13] Vö. Mód A., 400 év. 7. kiad.: 155.
[14] Vö.: »meine Tendenz und ganzes Wessen umschliesst nur das Vaterland.« IV. 592.
[15] »Mit ifjainkról írtál (írja Kazinczynak) egészen nem igazolhatom; a koránti dícséret többször önhittséget szül s ez mindig hátra taszít. Kémelve felfedezni hiányjokat, úgy tartom, hasznosabb«. IV. 649.
[16] Vö.: Szauder J., Bev.: 38.
[17] Vö.: Szinnyei F.: Novellaírásunk Jósikáig. Irodt. Közl. 1915. — Császár F., i. m.: 86. Szinnyei egyébként megemlíti Holosovszky I. Lelemények c. nyolc víg elbeszélés fordítását tartalmazó kötetét. Viszont egyikük sem emlékezik meg Verseghy F.-ről. Pedig »Kolomposi Szarvas Gergely«, »Báró Külneki Gilméta kisasszony« s leginkább »Gróf Kaczaifalvi László« megérdemlik a figyelmet. Mikszáth K. is elismeréssel szól róluk. (Írói arcképek. 1953.) Bár kétségtelenül vitatható, hogy ezek a művek besorolhatók-e a novellának ekkor még kialakulatlan műfajába.
[18] IV. 615., 618.
[19] Szinnyei szerint Fáy megelőzte Kisfaludyt a vígelbeszélésben a »Különös testamentum«-mal s az »Elkésések«-kel, »melyet (K.) kéziratban olvasott«. Novella és regényirod. I: 26. Vö.: ezzel kapcs. Horváth J., Kisfaludy K. (936.) 45.
[20] Szinnyei, i. m.: I: 82.
[21] Uo. I: 29.
[22] Tud. Gyűjt. 1882. XI. (Thaisz A.)
[23] Vö.: Király I., Mikszáth K. 1952: 87.
[24] Tud. Gyűjt. 1821. IX: 115.
[25] Király I., i. h.
[26] Uo.
[27] Vö.: 16. pont.
[28] IV. 616.
[29] IV. 650.
[30] Szinnyei ellenkező véleményen van, bár ő is elismeri, hogy pl. Rózának a Zách családból származtatása történeti regényírói érzékre vall. Vö.: Horváth J. elismerő szavait is, I. m: 53.
[31] Szauder, Bev.: 58—59.
[32] a Tud. Gyűjt. ismételten dícséni Szalay Benjámint, tehát Kisfaludyt mint humoristát »Bajjal ment, vígan jött« c. elbeszéléséért. 1825. XII. (Thaissz)
[33] Tud. Gyűjt. 1822. VII. 73.
[34] Vö.: 32.
[35] A Mátyás deákban is, a Hűség próbájában is nemesei rangra emeléssel, tehát a jobbágyi sorból való felszabadítással jutalmazza Mátyás a hűséges, becsületes embereket (II. 568, II. 668). Igaz, hogy itt nem »igazi« jobbágyokról, hanem patriarkális inasokról, cselédekről van szó.. A népi rokonszenv azonban így is megmutatkozik.

РАССКАЗЫ КАРОЛЬ КИШФАЛУДИ

(К 170-ой годовщине рождения писателя)

А. Бенкё

В свержении единовластия чужого «романа», находящегося в моде в начале прошлого столетия значительную роль получили рассказы Кароль Кишфалуди. Кишфалуди не был выдающимся новеллистом. Но осознал актуальную необходимость рассказов накануне эпохи реформ. Через его новеллы проводятся две главных черты: по славе прошлого ободрительный настоящее время голос и критика своей эпохи, дворянского мира. На основе первого свойства он создал венгерский исторический рассказ, а другого — настоящую обществоееую новеллу. После анализа отдельных рассказов, автор устанавливает, что Кароль Кишфалуди в жанре как серьёзного, так и весёлого рассказа создал вечные ценности. Он — смотря и сегодняшними глазами — является значительным художником. К сожалению его новеллы прокрыты пылью столетия. Отчасти обтирались с течением времени, но свет его не одной новеллы (Шульошди, Толлаги. Что делает аист? и. т. д.) чисто сверкает и сегодня.

KÁROLY KISFALUDY'S NOVELLEN

(Zur 170. Geburtsfeier des Schriftstellers)

Von *L. Benkő*

Den Erzählungen Károly Kisfaludy's fiel bei der Zerstörung der Alleinherrschaft des im Anfang des vorigen Jahrhunderts modernen fremden »Roman«s eine bedeutende Rolle zu. Kisfaludy war nicht par excellence Novellist. Aber er erkannte die aktuelle Notwendigkeit der Erzählungen an der Schwelle des Reformzeitalters. In seinen Novellen sind zwei Hauptlinien zu bemerken: er zeigt uns in ihnen die ruhmreiche Vergangenheit, um der Gegenwart Kraft und Mut zu geben; er tadelt die aristokratische Welt seiner eigenen Zeit. So schuf er einerseits die ungarische historische Erzählung, anderseits die echte Gesellschaftsnovelle. Nach der Analyse der einzelnen Erzählungen stellt der Verfasser fest, dass Károly Kisfaludy sowohl in der ernsten, als auch in der lustigen Novelle bleibende Werte geschaffen hat. In der lustigen Novelle ist er auch nach heutiger Beurteilung ein bedeutender Meister. Seine Erzählungen wurden leider ein ganzes Jahrhundert hindurch vom Staub der Vergessenheit überdeckt. Ein Teil derselben hat sich während dieser langen Zeit überlebt, aber viele (Súlyosdi, Tollagi, Mit csinál a gólya? usw.) leuchten auch heute noch in hellem Glanze.

COMENIUS DIDAKTIKAI ALAPELVEI

(A nemzetközi Comenius-év tiszteletére)

Írta: GERÉB GYÖRGY

Comenius pedagógiai rendszerének általános elvei a természetesség, könnyed és biztos haladás követelményére vonatkoznak. A természet erőinek felismerése, követése biztosíték arra, hogy az egész pedagógiai tevékenykedés során minden önként, erőszak alkalmazása nélkül haladjon. Comenius a didaktika tudományos megalapozására törekedett; tételei megalkotásában a természet, művészet, tudomány és termelés területén fellelhető szabályok, törvényszerű összefüggések rendszeréhez hasonló, ezekkel egyenértékű szabályokat, igazságokat keresett az oktatás területén is. Didaktikai alapelvei sajátosan az oktatási folyamatban érvényesülő, az egész folyamatot átható elvek rendszere. A pedagógia más területén nem sikerült Comeniusnak ezekhez hasonlóan megokolt, egységben megmutatkozó tételeket megállapítani. Didaktikai alapelveinek csoportosításában a modern didaktikai fogalmak gyökereire bukkanunk, az adott körülmények változott tartalmi jegyei mellett.

Comenius didaktikai alapelveire is kora gazdasági, társadalmi viszonyai és az ezekhez tartozó nézetek vetnek fényt. Ebben a vonatkozásban is hangsúlyoznunk kell, hogy a feudális iskolarendszer didaktikai felfogásmódjával szemben ezek a nézetek előremutatóak voltak, tükrözték a feltörő polgárság érdekeit és szemléletmódját. Amilyen mértékben elavulttá vált a skolasztikus ismeretelmélet, s egyre inkább tért hódított az érzékszervi tapasztalat jelentőségét hangsúlyozó empirizmus, ugyanolyan módon szembenállott a skolasztikus tanítási eljárásokkal a gyakorlat, tapasztalat jelentőségét hangsúlyozó didaktika. Comenius didaktikai alapelvei a feltörő polgárság törekvéseinek a didaktikában tükröződő tételei.

Ezeket a didaktikai alapelveket tehát létrejöttük körülményei között nagy vívmánynak kell tekintenünk. Találóan állapította meg róluk O. PAVLIK, hogy ezek »az újkor kezdetén újak voltak, megindítóak voltak, felfedezésszámba mentek. A középkorban, amely mindent, különösen az iskolákat a feje tetejére állított, sok megismerés — amelyek a mai felfogás szerint magától értetődőek — bátor tettet, kiállást jelentett« [1].

Egyesek felvetették azt a kérdést, vajon a didaktikai alapelvek függetlenek-e létrejöttük körülményeitől, s mint ilyenek, csupán technikai jellegűek-e. Volt, aki azt bizonygatta, hogy a didaktikai alapelvek egészében függetlenek a társadalmi fejlődéstől. Ezek szerint Comenius azo-

nos elnevezésű alapelvei megegyeznének a szocialista didaktika megfelelő alapelveivel. A vita során kikristályosodott, hogy ezeket az alapelveket, hasonlatosan más pedagógiai nézethez vagy eszméhez, a saját kora viszonylatában és körülményei között kell értékelni. Helytelen az a felfogás, amely akár aláértékeli ezeknek az elveknek a jelentőségét, akár pedig túlbecsüli őket, és kritikátlanul átveszi a modern pedagógia rendszerébe. Ezek az alapelvek csak történeti keretükben tölthették be szerepüket, és mint ilyenek, csapást jelentettek a skolasztikus nézetekre.

Comenius didaktikai alapelvei ebben a megszorításban számunkra is értékesek, didaktikánk alapelveinek értékes történeti gyökerei. Ezek a polgári követelések és vívmányok *a feudalizmussal szembeni forradalmi törekvések vetületei a pedagógia síkján, ennélfogva ma már tartalmukat és jellegüket tekintve sok tekintetben túlhaladottak, jelentőségük történeti jellegű.*

Comenius didaktikai alapelveiben sűrítve megtalálhatjuk a haladó polgári pedagógusok didaktikai megnyilvánulásait. Az ő rendszerezése mindezt egységes egészbe foglalta, beleillesztette tudományosan felépített didaktikai tervezetébe.

Comenius didaktikai alapelveinek legnagyobb jelentősége abban van, hogy ezeknek a szabályoknak és tételeknek a segítségével — a pedagógia történetében elsőnek — tudatosan és tervszerűen felvázolta a tanító oktató munkájának alapjait.

Comenius didaktikájában a következő alapelveket különíthetjük el:

1. A szemléletesség elve,
2. A tudatosság elve.
3. A teljesítőképesség elve.
4. A fokozatosság és rendszeresség elve.
5. A szilárdság elve.

1. A szemléletesség elve

Az oktatás szemléletességének elve régi keletű, fel-felbukkan Comenius elődeinél és kortársainál egyaránt [2]. Pedagógiai forrásai közül különösen Vivesre hivatkozik, midőn az iskolai tapasztalat, a tanulók közvetlen szemléletének fontosságát bizonygatja. Valóban VIVES szerint maga a bölcsesség nem más, mint a dolgoknak olyan szemlélete, amit a valóság közvetlenül elénk tár [3]. Nem vitatható azonban Comenius elsőbbsége a szemléletesség elvének rendszeres pedagógiai kifejtésében. Kétségtelen, hogy az ő érdeme az is, hogy felismerte ezen alapelv jelentőségét az egész didaktika szempontjából s tudományosan igazolta létjogosultságát.

Comenius a természetesség fő elvének vetette alá ezen alapelvet is. Ebben a vonatkozásban a természetesség fogalmának mindkét aspektusát érvényesítette. Az elsőt, amennyiben a szemléletesség elve a természethez való közvetlen fordulásra utal, a másodikat, amennyiben ez a gyermeki természetnek figyelembevételével a közvetlen érzékszervi megismerésen keresztül érvényesül.

A renaissance embere megtanult saját szemével nézni, s ezen keresztül megismerte a természetet és egyre inkább hasznosította értékeit. A szemléletesség elve szükségképpen tör utat a polgárság igényeit kifejező

didaktikában. A verbális dogmák tanítása nem igényelt reális szemléletességet, ezzel szemben a valóság hű tükrözése, s a tanulóknak a való világ felé való irányítása annál inkább. A természet megismerése csakis közvetlen megfigyelés, tapasztalatszerzés útján lehetséges, ennélfogva a gyermeket a tanító közvetlen szemlélet útján vezetheti el az oktatás folyamatában a nemtudástól a tudás felé. A tanítónak az a feladata, hogy a gyermek számára lehetővé tegye a közvetlen tapasztalatok megszerzését, s tanítása minél több közvetlenebb kapcsolatban álljon a való világ tárgyi jelenségeivel.

Mindezek alapján természetesnek tűnik, hogy a szemléletesség elve mintegy fölébe kerekedik Comenius többi didaktikai alapelvének.

A közvetlen tapasztalat szerepének felismerése a kor filozófiájában is fordulatot jelentett; legalább ilyen mértékben érvényesnek tekinthetjük ezt a pedagógia területén is.

Nem véletlen, hogy Comenius a skolasztikus filozófiával szemben Verulami BACON-hoz kapcsolódik. A teocentrikus skolasztikus filozófia a megismeréssel szemben negatív álláspontot foglal el, és a spekulációval szemben lebecsüli a tárgyi megismerés érzékszervi útját. Bacon ráirányítja a figyelmet az empiria, a tapasztalás fontosságára, és hangsúlyozza a közvetlen érzékszervi megismerés nagy jelentőségét, kísérlet útján az objektív igazságot keresi. Kétségtelen, hogy Bacon alapvetően hatott Comenius pedagógiai nézeteinek kialakítására. KVAČALA nézőpontja ezt bizonyítja s kiegészíti, hangsúlyozva a közvetlen iskolai tapasztalat szerepét [4]. Az iskolai rendszabályok is tanúsítják ezen közvetlen gyakorlati tapasztalat nagy jelentőségét Comenius didaktikai felfogásmódjában.

Az emberi tudás alapja a természet közvetlen megfigyelése. Ezt a tételt kétségtelenül igazgolja a Novum Organum első aforizmája is: »Az ember, mint a természet szolgája és magyarázója, annyit végez és ér, amennyit a természet rendjéből a dolgokat, vagy elméjét illetőleg megfigyelt: többet nem tud, többre nem képes [5]. Bacon hatalomnak tekinti a tudást, amellyel a természet és társadalom csalóka idolumait legyőzhetjük.

Comenius szinte minden munkájával tudatosan Bacon követőjének és csodálójának vallja magát, noha éppen vallásos felfogásmódja gátolja abban, hogy a módszereken kívül világnézeti szempontból is következetesen végigvezesse ezeket az elveket. Úgy tekint rá, mint »egy születő korszak legfénylőbb hajnalcsillagára« [6]. Később azt írja róla, hogy Campanellával egyetemben ők azok, akik a filozófia »Augias-istállóját rendbehozhatják« [7]. A Pansophiae Prodromus 37. pontjában úgy nyilatkozik a Novum Organum-ról, hogy »ebben a csodálatos Organumban Verulami a dolgok természetének beható kutatására halhatatlan módszert fedezett fel« [8]. Nyilván az indukciós módszerre gondol itt és a természet érzéki megismerésének megbízhatóságára.

BACON bölcselete, tanítómesterei és kora tudósai közül mindenek előtt RATICHIUS és ALSTED, s talán mindenek előtt a hermorni egyetem légköre voltak azok a tényezők, amelyek elindították és megerősítették Comeniust materialista nézeteiben. Transcendens, vallásos és misztikus nézetei lényegében nem rontották le ezen materialista tanítások gyakorlati jelentőségét.

Az alapjában materiális és reális nézeteket valló filozófiai tételeket és magát az indukciót, mint módszertani alapelvet Comenius azonnal pe-

dagógiai síkra vetítette át. Transzcendens világszemlélete, naiv, hiszékenysége tompította társadalomszemléletét, ugyanakkor azonban a polgári filozófia nyomán a leghaladóbb, korában egyedülálló és előremutató pedagógiai szintézist alkotott. Elvetette a skolasztika tekintélytiszteletét, a gyakorlat követelményeit és a gyermek szükségleteit és lehetőségeit vette számba. Amiként BACON hadat üzent az idolumoknak, úgy Comenius is elvetette az öncélú és üres verbalizmust s helyébe állította az autopsiát és az autopraxist, a természet közvetlen megfigyelését, s gyermek elé tárását.

Az érzékszervi megismerés hangoztatása Comenius didaktikai elméletének sarkalatos pontja. Csakis ennek alapján érthetjük meg a szemléletesség elvének jelentőségét.

Az érzékszervi megismerés szükségességének bizonyítása, jelentőségének hangoztatása Comeniust közvetlenül didaktikai síkra terelte. Ismeretünk forrása az érzékszerv, ennélfogva a növendékeket is ezen keresztül vezethetjük el a való világ törvényszerűségeinek felismeréséhez. Ezen tétel hangsúlyozása nyilvánvalóan a skolasztika verbalizmusával szembeni éles állásfoglalást tükröz. »Szükséges, hogy a megismerés mindig az érzékszervekből induljon ki (semmi sincs ugyanis az értelemben, ami nem volt meg előbb az érzékekben). Mi más ez, mint hogy a tanítás ne a dolgok szóbeli elbeszélésével vegye kezdetét, hanem a reális megfigyeléssel. És végül, miután megmutattuk a dolgot, jöhet a bővebb magyarázat [9].

A szemléletesség elve módszertani szempontból is az indukció útját követi. Az eleven példákból indul ki, s a tapasztalatok összeségéből szűri le az immár általános tételt. Mindez arra vall, hogy Comenius alaposan ismerte a gyermek lelkivilágát, s tapasztalatból vonta le és általánosította didaktikai tanításait. Minden tudás tapasztalatból ered s véleménye szerint a gyakorlat döntheti el annak igazságát. Ebből a szempontból nem tett különbséget a tudományos ismeretek és az oktatás során elsajátítható tudásanyag megszerzési menete között. Mind a tudományos, mind az iskolai megismerésre érvényes tétele: »A tudomány igazsága és biztonsága csakis az érzékek tanúságán nyugszik« [10].

Comenius alapvető tétele, hogy a természetet meg lehet és meg kell ismerni s ennek útja az érzékszervi tapasztalaton át vezet. A szemléletesség elve ezen ismeretelméleti állásfoglalását az oktatás területén érvényesítette: a tanuló ismereteinek forrása egyedül a természet közvetlen érzékszervi megismerése lehet. Ennek első következménye, hogy a tanító ne kövessen tekintélyeket, ne keressen közvetítőket a reális valóság és a gyermek közvetlen szemlélete között; kifejezetten azt kívánta a nevelőtől, hogy fejlessze a gyermek érzékszerveit, irányítsa tapasztalatszerzését, ennek nyomán alakítsa ki önálló véleményét.

Comenius filozófiai álláspontját tehát úgy érvényesítette a pedagógia területén, hogy kétszeresen megerősítette a növendékek kapcsolatát a valósággal. Először azáltal, hogy határozott utasítást adott, hogy a növendék óvakodjék a skolasztikus tekintélyektől, másrészt pedig, hogy sajátítsa el a közvetlen tapasztalatszerzés módját.

A szemléletesség elve tartalmi szempontból és módszeres vonatkozásban egyaránt akarva-akaratlanul szembeállította Comeniust a biblikus világképpel, sajátos ellentmondás gyanát.

Ismeretes, hogy három univerzális könyvet jelölt meg a tudás számára. Ezek: 1. a világ vagy természet könyve, 2. az ész, avagy megismerés könyve, 3. a törvénynek vagy írásnak könyve. Ezen három könyvhöz három lelkierő tartozik: az ész, az akarat és a cselekvőképesség. Eme három könyv oktatásául hármas fegyvert említ meg: az érzékek, az értelem és az isteni kinyilatkoztatás fegyverét. Sajátos módon keveredik tehát nála a reális és a transcendens, mint világnézetének alapvető ellentmondása. Amikor azonban az emberi tapasztalat és ész, megismerés vívmányait hangoztatja, ezek hierarchiájában a hit, vélekedés háttérbe szorul. Az Analítikus didaktikában ezt a következőképpen fogalmazza meg: »... leginkább arról mondjuk, hogy ismeri a dolgot, aki érzékszervével fogta azt fel, aki értelmi elmélkedéssel, az csupán vélekedik, ki pedig másban bízik, az csak hisz. Az érzékszervek az ismeretek szilárd alapjai« [11]. Comenius következetes akar maradni önmagához és azt állítja, hogy érzékszervi és értelmi úton minden dolog megismerhető, a reális és transzcendentális világ egyaránt. Hivatkozik arra, hogy Fluttus Robertnek is sikerült Makro-mikrokosmosában művészien szemünk elé tárni a szelek, esők, égiháborúk fajait. Az érzékek elé állítható mindaz a szellemi és távollevő is, mely magasságban vagy mélységben található vagy keletkezik, vagy akár szellemi lény. Ennek bizonyítékát már csak Isten alkotásának harmonikus jellegében találta meg, vagyis elszakadt a reális valóság talajától s ennek megfelelő ellentmondásba keveredik. »Az Istenség mindent harmonikusan alkotott meg, hogy a felsőbbek az alsóbbakon keresztül, a távoliak a jelenlevők útján, láthatatlanok a láthatók által ábrázolhatók« [12]).

Hasonló eredményre jutunk, ha a tudás forrásait vizsgáljuk. Comenius hangoztatja, hogy az oktatás számára első a természet, második az ész, harmadik pedig a Szentírás könyve. Az első helyen szerepel tehát a természet, a valóság, melyhez érzékszerveinken keresztül jutunk el, az értelem vezet el bennünket a tapasztalat útján szerzett ismeretek összefüggésének belátásához. Csupán harmadik tényezőként említi meg a kinyilatkoztatást, a Szentírást, melyhez akkor kell fordulnunk, mikor elégtelen a természet és értelem felvilágosító munkája, tehát ha az érzékszervek és a gondolkodás nem visz eredményhez, akkor el kell hagyni a reális talajt és rá kell bízni magunkat a hit vezetésére. Meddő küszködés és lényegében zsákutcába jutás a megismerés ezen végső, a tapasztalat és értelem. által már nem járható terület. Midőn a hit igazságainak kinyilatkoztatott jellegéről ír, természetszerűen csupán költői leírásokba bocsátkozik. Ezzel szemben midőn a szemléletes tapasztalat és a logikus értelmi megismerés létjogosultságát bizonyítja, igen jelentős didaktikai megállapításokat tesz. Azt követeli, hogy a tanító olyannak mutassa be a tárgyakat, mint amilyenek a valóságban, s mindezt keletkezésében, kialakulásában és fejlődésében [13]. Másutt meg arról ír, hogy a jelenségek lényegét a tapasztalat és értelem együttesen foghatja csupán fel [14].

Láthatjuk tehát, hogy a szemléletesség elve Comenius haladó bölcseleti, ismeretelméleti álláspontjából fakadt: A világ megismerhető, ha érzékszerveink, értelmünk működése megbízható.

Comenius nem vetette el a teremtettség gondolatát, a transzcendens hittételeket ugyanúgy igaznak és valóságosnak tartotta, mint a reális természetet. A földről elszálló lélek metafizikus elképzelése azonban nem za-

varta őt abban, hogy tanulmányozza az érzékszervek természetrajzát és a lelki jelenségek materiális hordozó szervét, az agyvelőt. Ezen kettősség sajátos ellentmondására elég, ha arra utalunk, hogy az Orbis Pictus egymás mellett »ábrázolja« a lebegő emberi lelket és az érzékszerveket, valamint a feltárt koponyát, agyvelőt tekervényeivel együtt.

Comenius nem járta következetesen végig azt a materalista utat, amelyre a szenzualizmus rávezette. Mindez nem gátolta őt abban, hogy didaktikájában termékenyen érvényesítse ezen út értékes tapasztalatait. Ennek köszönhető a szemléletesség elvének alapvetően materialista hangoztatása is. A sorrend mindig a következő: »Ahol az érzékelés nem lehetséges, ott az értelem óvjon a tévedéstől szilárd normáival és végül ahol hézagot hagyhat az értelem, ott segítsen az isteni kinyilatkoztatás« [15].

Comenius talán szelídebben mint kortársai, de sok tekintetben tiszteletreméltó merészséggel hirdette az érzékszervek és értelem erejét abban a korban, amely közelről ismerte a börtönök és máglya cenzúráját. A középkori tudomány misztikus távlatokban mozgott, a szabad kutatás, vizsgálódás szöges ellentétben állott a biblikus világképet hirdető egyházi világnézettel. A merészen gondolkodókat inkvizíció elé állították, és a vajudó kor máglyahalálra ítélte *Giordano Brunot,* ahogyan egyházi törvényszék elé állították *Galileit,* mert azt merte állítani, hogy mozog a föld. Ez volt a sorsa *Kopernicusnak* és minden haladó kutatónak, gondolkodónak. A természet és társadalom törvényszerűségeinek vizsgálata, a fejlődés, haladás dialektikus útját tárja fel, és ezek a gondolatok forradalmasítják a változhatatlan, hierarchikus rendben megmerevült gondolkodást. Hadat üzen ez a dogmáknak, s a vélemények csalhatalansága helyébe a kutató értelem merész igazságát állítja.

A megismerés lehetősége Comenius szerint szinte határtalan. A renaissance ember, a természet és tudományok felé forduló polgári szemlélet magabiztossága tükröződik Comenius következő soraiban: »A szellemnek sem égben, sem azon kívül nem lehet határt szabni, az egek egén túlra hág fel, és a mélységek mélységére száll alá, és ha még ezerszer messzebb lennének, mint ahogy vannak, hihetetlen sebességgel mégis áthatolna rajtuk« [16]. A felfedező utak, a természettudomány új eredményei kitágították a feltörő polgárság látókörét és igényét egyaránt. Mindent meg akar ismerni, tapasztalni, tudni. Comenius érdekes módon elsősorban az agy nagyfokú befogadóképességével bizonyítja, hogy az ember végtelenül sok benyomás felvételére képes. »Éljen bár az ember ezer esztendeig, és ezen idő alatt folyton gyarapítsa ismereteit, és egyiket a másikból értse meg, még mindig lesz hely új benyomások felvételére. Oly mérhetetlen befogadóképességű az emberi értelem, hogy feneketlen mélység gyanánt tűnik fel a megismerés terén« [17].

A skolasztika agnosztcizimusa a természettudományos megismerés kerékkötője volt. A biblikus világkép csalhatatlanságát veszélyeztette minden tudományos felfedezés az egyház által megállapított tételek fölötti legkisebb kétkedés. A természet törvényeinek kutatása egyenesen beleütközött az egyház álláspontjába. Comenius vallotta, hogy a világ egésze Isten alkotása; ugyanakkor azonban nagyraértékeli a természettudományt és vallja, hogy »... semmi olyat nem rejt magában a világ, amit az érzékeléssel és értelemmel rendelkező ember fel nem foghatna« [18].

A szemléletesség elve Comenius azon pozitív ismeretelméleti felfogásán nyugszik, hogy az ember érzékszervével és értelmével mindent felfog, beszéd útján közli tapasztalatait. A gyermek tehát minden tapasztalat, tudásanyag birtokába juthat. Az analitikus didaktikában a tanuló tapasztalatszerzési útját az érzékszervek, az értelem és a nyelv együttes munkájának tekinti. Az érzékszervek jelentik minden ismeretünk forrását, felfogják a reális világ benyomásait és közvetítik az értelem felé. Az értelem befogadja ezeket a tapasztalatokat, rendezi, válogatja az érzékszervi úton hozzájutott képeket. Munkájának hitelességét bizonyítja, hogy az így elraktározott képeket változatlan formában, az eredeti meghamisítása nélkül továbbítja. A további feladat a nyelvé, amely az értelem által továbbított ismereteket másokkal is közli. A közbülső állomásnak inkább rendező és elraktározó, semmint általánosító szerepe van. »A lelki tehetségek kiművelésére« szóló beszédében ezen értelemben mondotta, hogy az emberi értelem az érzékszerveken, a »lélek kapuin« keresztül hatolhat be a természet titkaiba. »... az ész, mozgékonyságával eget és földet beszáguldva, értelmével leigáz mindent, ítélő tehetségével megkülönböztet mindent, emlékezetének tárházában elrejt mindent.«

A szemléletesség elve Comenius ismeretelméletének megfelelő didaktikai alapelv. A közvetlen érzékszervi megismerést tekintette ugyanis biztonságosnak, míg az értelem által létrehozott szabályokat csupán a tárgyak és jelenségek másodlagos megismerésének tartotta. Ezért helyezte a szabályok fölé a tapasztalatot és a cselekvést, mint a valóságban tapasztalható példák utánzását. A példák (exempla) után következik az utánzás, gyakorlás (imitatio) s csak legvégül következnek a szabályok (praecepta).

A szemléletesség elve tartalmi vonatkozásai mellett módszeres szempontból is éles szembefordulást mutat a verbalizmussal. Comenius lépten-nyomon hangsúlyozza, hogy önmagában értéktelen a szó, mint valami magnélküli burok, csupán a közvetlen tapasztalat útján szerzett tárgyi ismeret és az ehhez fűződő szavak hitelesek.

A szemléletesség elvének hangoztatásával tehát Comenius merészen elveti a tekintély, dogmák tételeit és az ezekhez járuló verbális tanítási eljárásokat; helyükbe állítja a reális valóság közvetlen megismerésének igényét s az oktatásban azt a követelményt, hogy a gyermekek érzékszerveik útján közvetlenül szerezzenek megbízható tapasztalatokat.

Ez az igény a tanítóval szemben azt követeli, hogy maga is széleskörű ismeretekkel rendelkezzék, »pansophos« legyen, fejlessze megismerő képességét, sajátítsa el azokat a módszereket, melyeknek segítségével mindezen képességet átruházhatja a gondjaira bízott növendékekre.

Comenius azon nézete, hogy a tanulókat az ismeretszerzés első forrásához kell elvezetni, ma is helytálló igazság. A szocialista didaktika álláspontja is az, hogy »az anyagot úgy vigyük közel a gyermekhez, hogy a tanulókban ennek folytán kialakuló képzetek és fogalmak a tanulmányozott jelenségek vagy ezek ábrázolásainak közvetlen befogadásán alapuljanak« [19].

Comenius nyelvtanítási elveiben a szemléletesség érvényesülésének jó példáit találhatjuk meg. A megismerés szempontjából jelentős lépés volt a verbalizmussal szemben annak hangsúlyozása, hogy a szavak nem előzhetik meg a közvetlen tapasztalatot, hiszen azok csupán a tárgyak

nevei. Ezen a téren is kimutatható BACON hatása. A feudális eszmék kritikai elemzése során BACON az emberi előítéletek »idolum«-ai sorában megemlíti harmadiknak az »idola froi«-t, a »piac ködképei«-t. A hitviták és merőben üres, értelmetlen, formalista szóharcok, s iskolai szövegek ködképei ezek. Az emberi érintkezés eszköze a nyelv, mely a gondolkodás hű tükrözője, ha mindenkor a tényeket hordozza, de öncélú formájában értelmetlen, eltakarja előlünk a valóságot. Az így helytelenül és ügyetlenül kialakult szavak szembeötlő módon béklyóba verik az értelmet« [20].

Comenius azonban nem tudott eléggé fölülemelkedni a közvetlen szemlélet elsődlegességén, lényegében megragadt az empiriánál. Az kétségtelenül haladó gondolata volt, hogy a tárgyak neveit a tárgy közvetlen szemléletével együtt tanítsuk meg. ANDREAE J, BÁLINT u. i. Menippus c. szatírájában (1618) élesen kritizálta az iskolák öncélú nyelvtanítását, merő formalizmusát. Ő is hangsúlyozta a tárgyi képzés fontosságát. Kétségtelen, hogy Comenius felfogásmódjára Andreae ezen nézetei erőteljesen hatottak [21]. Helyesen hangsúlyozta Comenius, hogy a szavak üres nyelvi burkok, önmagukban értéktelenek. Ezzel pálcát tört nem csupán a régi nyelvtanítás fölött, hanem általában a közvetlen szemlélettől, tárgyi tapasztalattól elszakadó, attól különválóan létező tananyaggal szemben is. Comenius azzal az igénnyel lép fel, hogy minél több tapasztalatot gyűjtsünk a természet megfigyelése útján. Ezeket a tapasztalatokat érzékszerveink »kapui« közvetítik értelmünk számára. A tárgyaknak nyelvi kifejezési forma felel meg, a tárgyaknak ezek a képei s a beszéd a tapasztalat kifejezési formája. Éppen ezért a közvetlen tapasztalatnak meg kell előznie a nyelvi formák megtanulását, illetőleg megtanítását.

Mindebből az következik, hogy a nyelvtanítás folyamán *a szemléletesség elvét Comenius szerint a tanító akkor valósítja meg helyesen, ha a tárgyakat mindenkor azok neveivel együtt tanítja meg.* A tárgyakat minél több érzékszerv közvetítésével kell a növendékek számára hozzáférhetővé tenni és az egyszerű befogadáson túl beszédben megnevezni, ha lehet cselekvéssel tartósítani. Comenius felfogása szerint azonban a minél több tárgy megismeréséhez minél több konkrét szónak, kifejezési formának kell társulnia, anélkül, hogy a közvetlen szemléletből általánosítás, elvonás segítségével lényeges jegyeket magába foglaló fogalmak születnének meg. A prakticizmus korlátjaiba ütközik bele Comenius akkor, midőn a tapasztalat, beszéd és cselekvés mozzanatait csupán időrendi kapcsolatoknak tartja. Mozaikszerűen, legfeljebb párhuzamosan halad szerinte mindez anélkül, hogy magasabb szintézisben egyesülne, fogalmi síkra vetítődne. Ennélfogva Comenius felfogásmódja szerint a szemléletesség úgy érvényesül a beszéd megtanulása során, hogy a szavak az egyes tárgyak elsajátításának és megőrzésének eszközeivé válnak [22]. A tárgyak és ezek nyelvi képei, a szavak úgy kapcsolódnak egybe, mint az anyag és annak formálója. Az anyag a külső világ érzékszerveinkkel felfogott képe, míg a beszéd ennek csupán nyelvi megformálója. Ezt a formába öntést végzi el a grammatika, de a közvetlen kimondott vagy leírt szavak alapanyaga maga a reális élet, a természet, a valóság. Ebből következik, hogy a megismerés szempontjából a közvetlen tárgyi képet és ennek nyelvi megfelelő kifejezését tartja elsődlegesnek, és a gyermeki megismerést a legfontosabbnak.

A személyes tapasztalat szerepének hangsúlyozása felfedezésszámba menő újítás volt a maga idejében, említett hibái ellenére is. Nem véletlen, hogy a későbbi idők haladó pedagógusai egészen a szovjet pedagógiáig átvették és továbbfejlesztették, kiegészítették ezen alapelvet saját pedagógiai rendszerük és filozófiai koncepciójuk szerint; ugyanakkor azonban egyes pedagógusok kifordították ezen elvet, vagy egyenesen félretolták. Így pl. Herbart szélsőséges intellektualizmusa sokkal jobban eltávolodik a gyermeki megismerés s az oktatási folyamatban történő ismeretszerzési út valóságától, mint Comenius. Ő helyesen látta meg a megismerés első útját, az érzéki benyomások szerepét az ismeretszerzésben s a gyakorlat, az alkalmazás szükségességét az ismeretek megszilárdításában. Herbart azonban merev fokozataival durván elsematizálta ezt a menetet, pedig időben és ennélfogva előzményekben túl volt, túljutha-tott volna Comenius megállapításain. Comenius humanista nézőpontja, haladó gondolkodása, Herbart konzervatív, fejlődésellenes nézőpontja világosságot derít a két álláspont elvi különbségére [23].

A szemléletesség elvének hangoztatása nyílt állásfoglalást jelent a valóságot tükröző s az élet számára tanító nevelőoktatás mellett. A skolasztikus iskolából való kijutás ezzel is igazolja, hogy az élettelen, levegőtlen, szűk perspektívájú, rendileg korlátozott tanítások meghaladottak, s világos, reális ismeretek számára nyílt meg az iskola kapuja széles, demokratikus és humanista állásfoglalással.

A szemléletesség elve tehát Comenius didaktikájában a következő sajátosságokat tükrözi:

1. A természetesség elvének alárendelt didaktikai elv.
2. Valamennyi didaktikai alapelve közül a legjelentősebb.
3. Tartalmi és módszeres vonatkozásban egyaránt skolasztikaellenes.
4. Filozófiai nézeteinek pedagógiai vetülete.
5. Ezen alapelv megalkotásánál figyelembe vette a gyermeki megismerésnek sajátos menetét.
6. A nyelvoktatás keretében a szemléletesség elve szembefordulást jelent az eddigi formális tanítással.
7. A szemléletesség elve Comenius többi elvéhez képest helyenkint túlméretezett, mégis egészében véve Comenius haladó didaktikai nézetének értékes, sarkalatos tétele.

2. *A tudatosság elve*

Comenius a tudatosság elvét szorosan hozzákapcsolta a szemléletesség alapelvéhez. A közvetlen tapasztalat, szemlélet szükségességét a szemléletesség elve, az ismeretek eredményes értelmes elsajátítását pedig a tudatosság alapelve domborítja ki. A két alapelv együttesen tartalmazza annak előfeltételét, hogy a tudásanyag átadása és elsajátítása sikeres legyen.

A pedagógia történetében többen elmarasztalták Comeniust azért, hogy a szemléletesség elvét középpontba helyezte, abszolút alapnak tekintette. Kétségtelen, hogy Comeniusnál bizonyos fokú öncélúságot tapasztalhatunk ezen a téren. *M. N. Szkatkin* találóan írja: »A szemléletességnek legfőbb elvként és abszolút alapként való fetisizálása a szemlé-

letességet a tanítás eszköze helyett elkerülhetetlenül öncélúvá teszi. A szemléletesség szerepének ilyen értelmezése az oktatásban empirizmushoz vezet és akadályozza az elméleti gondolkozás fejlődését« [24]. Nem érthetünk azonban egyet azzal a felfogásmóddal, amely szerint Comenius egészen megtapadt a közvetlen szemlélet fokánál. Már ismeretelméleti felfogásmódjának ismertetése során rámutattunk arra, hogy az absztrakció útján megindult, ha nem is járta azt következetesen végig. Ennek megfelelően állítjuk, hogy a szemléletesség elve mellett indokolt nála a tudatosságról is szólni. Szükségesnek tartotta, hogy a növendékek megismerjék a szemlélt tárgyak összefüggéseit, azok értelmi kapcsolatait. »Az iskola célja az lesz, hogy az érzékszervek által összegyűjtött művelődési anyagot határozott formákba öntse és így az értelem teljesebben és világosabban használhassa fel, hiszen az embernek az állat fölé emelkedése az értelemtől függ s ezért az értelmet a lehető leggondosabban kell kiművelni« [25].

Comenius tovább megy az egyoldalú üres empiriánál. Az érzékszervi megismerés, a konkrét szemlélet nála az elvont gondolkodás síkja felé halad, s így eredményezi a gyakorlatban felhasználható ismeretanyagot. Kétségtelen, hogy *Comenius az ismeretszerzés útjában, s ennek nyomán a tanulók ismereteinek kiépítésében a közvetlen érzékszervi tapasztalatnak, a szemléletnek döntő jelentőséget tulajdonított. Egyoldalú azonban az a nézet, hogy teljesen elhanyagolta az ismeretszerzés további menetét.* Az elvont irányba való haladást, sőt a gyakorlat ellenőrző jelentőségét is felismerte, bár kisebb mértékben értékelte s érvényesítette didaktikájában, mint a közvetlen szemlélet első forrását. A szemléletestől fokozatosan halad az elvont irányba. »Az én módszerem mindig fokozatosan halad előre — írja — a mennyiségtan tanítással kapcsolatban. Mielőtt tehát a mennyiségek magasabbfokú elméletéhez érnénk, célszerű lesz, hogy közbeiktassuk a testekről szóló konkrét ismereteket, ezek alkotják a lépcsőt az elvont dolgok alaposabb megismeréséhez« [26]. Mintha ösztönösen — bárcsak mozaikszerűen és korlátozottan — részben megsejtette volna a helyes megismerésnek azt az útját, amelyet Lenin fogalmazott meg Filozófiai Füzeteiben: »Az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz és ettől a gyakorlathoz — ez az igazság megismerésének, az objektív reálitás megismerésének dialektikus útja« [27].

A gyakorlatnak ezt az ellenőrző szerepét és jelentőségét a megismerésben a skolasztikus szemléletmód alapján álló didaktika sohasem tudta és érthető okokból nem is akarta érvényesíteni. Nem véletlen az, hogy éppen Comenius a feltörő polgárság gondolatainak pedagógiai tolmácsolója, képviselte ebben a korban ezt a haladó elvet. *Hangsúlyozza a megismerés gyakorlati ellenőrzésének mozzanatát:* »Az észnek ugyanis nem hiszünk, csak annyiban, amennyiben biztosítani lehet a példáknak sajátos levezetése által, amelynek hűségét érzékelés útján vizsgáljuk meg« [28]. A gyakorlatnak ezt az ellenőrző szerepét, az elmélet és a gyakorlat egységét szépen fejezik ki a következő sorok: »... akit arra tanítanak, hogy egyes dolgokat megértsen, tanítsák meg egyszersmint arra is, hogy azokat kifejezze és megcselekedje, vagyis átvigye a gyakorlatba és fordítva« [29]. Tanítási eljárásaiban a skolasztikus iskolától eltérően mindig a gyakorlat fontosságát hangoztatja: »... azt akartuk, hogy a mi módszerünk egészen gyakorlati legyen, amelyben t. i. mindent a tanulók

maguk csináljanak, a tanító mindenben csak járjon elől, az utánzást vezesse, a hibákat... kijavítsa« — írja [30]. A didaktika nem elégedhetik meg a prakticizmusba fulladó empiriával, és nem torpanhat meg a szemlélet fokánál. Az indukció mellett éppúgy ott van a dedukció, mint az analízis mellett a szintézis. Elmondhatjuk, hogy Comenius a tudatosság elvének hangoztatásával túljutott a megismerés első lépésénél.

Comenius azt kívánja a tanítótól, hogy előbb mutassa meg az ismeretlen tárgyat, magyarázza meg annak sajátosságait, tárja fel a jelenségek okait, s a tanuló csak akkor tanulja meg a tételt, miután mindent megértett. Docemiushoz 1633-ban írt levelében is ezt az elvet hangsúlyozza. »Felesleges az ifjúságot olyan dolgok neveivel megterhelni, amelyeket nem ismernek, sem megtapasztalni nem képesek« [31]. Nyilvánvaló, hogy a skolasztikus-verbalista tanítás túlterhelte az emlékezetet anélkül, hogy az elsajátított szavak mögött meghúzódó tartalom valóban sajátjává vált volna a növendékeknek, vagy egyáltalán felfogták volna annak értelmét. A verbális tanítást már Comenius előtt is sokan elítélték, forrásai közül különösen RATICHIUS és VIVES. Az utóbbi egyenesen véteknek tartja, hogy elijesztik a tudástól a tanulókat üres szavak- és meg nem értett, ezért terhes tantételekkel [32]. Az értelem nélkül beszajkózott szavak nem csupán haszon nélkül maradnak, hanem hamar el is szállnak az emlékezetből. »A külön maradt szók — írja — mindegyik önmagában, csak mész nélküli homok, sem az értelemben nem tapadnak össze, sem az emlékezetbe nem vésődnek bele: összeköttetésbe hozva pedig csakhamar maguktól bizonyos fényt szórnak...« [33]. Hangsúlyozza, hogy az ismeret csak annyit ér, amennyiben tudatosan sajátjává tette azt a növendék. »Semmit sem szabad az emlékezetre bízni, csak azt, amit az értelem alaposan felfogott« [34].

Egyenesen kegyetlennek nyilvánítja azt a tanítót, aki a gyermek felfogó képességét szem elől téveszti, és az üres emlékezés lélekölő feladatára kényszeríti növendékeit anélkül, hogy megmagyarázná az ismeretanyagot. Szerinte ez az, ami elrettenti a növendéket a tanulástól, és akadályozza az ismeretek eredményes elsajátításában. Kegyetlen is az a tanító — állapítja meg — ki a növendékeire úgy bízza a munkát, hogy nem magyarázza el eléggé, mi légyen az, sőt meg sem mutatja, milyennek kell lennie, még kevésbé segíti a kísérletezőket, hanem engedi őket fáradozni, gyötrődni és tajtékzik, ha valamit helytelenül csinálnak. Mi más ez, mint az ifjúság kínpadra vonása?« [35]. Az Orbis Pictus előszavában is hangsúlyozza, hogy minden dolog fundamentumát és a dolgok közötti különbséget kell élesen megvilágítani a növendékek előtt. »Az mely dolgot mivel közönségesen elhenyélik az iskolákban, és olyanokat hagynak a tanítványoknak megtanulni, mellyeket sem nem is értenek, sem igazán az érzékenységek le nem ábrázoltatnak, vagy eleikbe nem adattatnak, azért az következik belőle, hogy mind a tanítás, mind a tanulás nehezen esik, mind pedig kevés hasznot is hoz magával«]36[.

A tudatosság elvét következetesen hangoztatja módszertani munkáiban és tankönyveiben egyaránt. Küzd mindenféle szajkózás ellen. Emberhez méltatlan módszernek tekinti az ilyen úton való ismeretszerzést. Az ember eszes teremtmény, és éppen az különbözteti meg az állattól, hogy értelme, agya, tudata van. Azt a tanítót, aki lealacsonyítja a gyermeket a magolásra, sőt még testi fenyítékkel is kényszeríti erre, Comenius az

ifjúság ellenségének, valóságos merénylőnek tekinti. Szomorúan panaszkodik, hogy az ilyen tanítók a dolgok magva, veleje helyett csupán azok üres héjával, pelyvájával töltik meg az ifjúság értelmét. Klobusiczky Andráshoz intézett ajánlólevelében öntudatosan írja, hogy mindezekkel szemben az ő módszere egészen reális és reális képzettségre is törekszik: nem üres szavakat fecsegő papagájokat akar képezni, hanem embereket, akik uralkodnak a dolgok felett. Hangoztatja, hogy a tanulóknak megokolt és tudatosan elsajátított ismeretekre van szükségük.

Comenius azt kívánja, hogy tárjuk fel a dolgok értelmét, hogy a tanulóknak önálló véleményük fejlődjék ki, miután a tényeket megszemlélték. Azt kívánja, hogy a növendékek aknázzák ki az ismeretekben rejlő forrásokat, hogy a nevelők eredetük szerint mutassák be a dolgokat. Miért használjuk inkább a más, mint a magunk szemét? — kérdi [37]. Nyilvánvaló, hogy a feudalizmusnak nem volt érdeke, hogy kinyissa az ifjúság szemét, hogy önálló gondolkodásra, véleményalkotásra, logikus okfejtésre nevelje őket. A középkor eredménye az alázatosság: ez a feudális hierarchiából, a szolgai viszonyból adódik: a hűbérúr parancsol, az alattvalója, a jobbágy engedelmeskedik. A lovagi és papi nevelés is a hűbérúr adásvételi szerződésének tárgya: cuius regio, eius religio. A polgárosodás a szabad gondolkodás igényével lép fel, a természet, a Biblia szabadabb magyarázatának, értelmezésének követelményével. Ezt a szembehelyezkedést tükrözi Comenius tétele is: semmit se tanítsunk csupán a tekintély alapján, hanem mindent meggyőzés, belátás, megértés útján, egyszóval: tudatosan.

Comenius felismerte a tudatosság elvének azon fontos fogalmi jegyét, hogy a *növendékeknek a jelenségeket, tényeket azok okaival s ennek megfelelően logikusan indokolt kapcsolatokban kell megismerniök.* »Ismerni a dolgok okait, a dolgok lényegének ismeretét jelenti. Mivel bármi van, annak megvan a maga oka, s ez okból olyan, amilyen. A dolgok okait tanítani meg, az a felfogó agyba való mély bevésődést jelenti« [38]. Csakis így tudnak behatolni a megismert tények, tapasztalatok lényegébe. Szinte valamennyi munkájában hangoztatja, hogy a tanító akkor jár el helyesen, ha az egyes jelenségek szigorú oksági kapcsolatát tartja szeme előtt. A tudatosság elve tehát megkívánja, hogy a növendékek a tények szigorúan megokolt összefüggéseit vessék be emlékezetükbe; az ilyen ismeret tartós, alapos lesz. »Mindazt, amit tanultunk, úgy kell okokkal alátámasztanunk, hogy ne lehessen egykönnyen mód se kételkedésre, se feledésre. Az okok ugyanis azon szegek, csattok és kapcsok, amelyek a dolgot erősen összetapasztják, hogy ne inogjon, le ne essen« [39].

Az oksági kapcsolat elvezet bennünket a tudatosság elvének másik fontos tartozékához: a fejlődés és összefüggés gondolatához. Csak az az ismeret lehet tudatos, amelyet a növendékek logikus és természetes menetben ismertek meg. Természetes pedig azon út, melynek során a tanító a dolgokat lényeges és járulékos elemeivel együtt keletkezésük és kapcsolatuk rendjében tárja a növendékek elé. Ezen a ponton a tudatosság elvének dialektikus értelmezésével találkozunk. Comenius felismerte, hogy a fejlődés és összefüggés az egész és részek kapcsolata és ezek alakulása, a mozgás sajátos körülményeinek felismerése az igazi, tudatos ismeret fontos kelléke. Mindeddig nem mutattak rá, hogy Comenius az

oktatás tudatosságának és tervszerűségének feltételét abban látja, hogy a tanító mintegy rávezeti a tanulókat a természetben, valóságban meglévő összefüggések, változások, kapcsolatok meglátására. Ennélfogva *a tanítói munka tudatossága egyben a tanuló látásmódjának tudatosságát is jelenti,* amennyiben arról van szó, hogy a tanító tudatosan és módszeresen neveli a növendéket gondolkodásra, a jelenség és kapcsolatok felismerésére és helyes értelmezésére. Állításunk igazolására az ismeretek átadásánál »legyünk tekintettel elhelyezkedésük rendjére, és a többiekhez való viszonyukra« [40]. Az egész és rész összefüggését és kapcsoltuk logikai rendjét kell a növendékek elé tárnunk, mert »amit a gondolkodás felfog, azt magát mindig, mint egészet kell nézni, azután a részeit, amelyekből áll, azután az egyes részek hasznát, amely miatt adatnak, és azt, hogy mi lesz azokkal és hogyan« [43].

A jelenségek mozgás útján jönnek létre, a fejlődés a születés és elhalás jegyében történik. A tanító feladata, hogy ne merev statikus formában mutassa meg a növendékeknek a tényeket, hanem érzékeltesse azok létrejöttét működésük, mozgásuk rendjében. »Minden születik és elhal: minden valamely működést fejt ki, majd megszűnik, minden teremtmény rendje és módja szerint« [42]. Ez a keletkező és elhaló mozgásforma időbeli kategóriát feltételez. A jelenségek a tér és idő mozgásformájában és kapcsolataiban jönnek létre. »Semmi sem keletkezik egy pillanat alatt, hanem bármi keletkezik, mozgás útján jön létre, a mozgás hogy mi lesz azokkal és hogyan« [41].

A tanító tudatos munkájának egyenes következménye, hogy logikus gondolkodásra neveli a növendéket. Az oktatás ebből a szempontból mintegy előkészítés arra, hogy a tanuló további ismeretszerzését önállóan végezhesse, alkalmassá váljék arra, hogy a természet jelenségeit, a tényeket és ezek összefüggéseit majdan önállóan tanulmányozza. A tanuló csak akkor igazodik el az ismeretanyagban helyesen, ha a tanító a tárgyi szemlélet nyújtása mellett tudatosan vezeti a tanulókat a lényeges elemek felismerése felé, s így értelmi erőit fejleszti. Ebben a vonatkozásban a tudatosság elve egyúttal rendezett ismeretek tudatos láncolatát jelenti, azaz szemlélt és megértett ismeretek kapcsolatát. A tapasztalt tényeknek — hirdeti az Orbis Pictus előszavában — oly világosan kell egymástól elhatárolódniok, mint ahogy kezünk ujjai szétválnak. Csakis így követheti az érzékszervi tapasztalatot a megértés, majd ezt a gyakorlati alkalmazás. »Ennek a dolognak (ui. a megértésnek) ez az ő fundamentuma, hogy a mi érzékenységeinkkel megfogható dolgok az érzékenységnek igazán eleikbe adassanak, hogy az ember megérthesse azokat. Azt mondom, és fönszóval ismét mondom, hogy ez az utolsó dolog minden egyéb dolognak fundamentuma, mivel sem okosan valamit véghez nem vihetünk, sem nem is szólhatunk okosan, hogyha azokat a dolgokat, melyeket véghez kell vinni és melyekről szót kell tenni, előbb igazán mind meg nem értjük.« A tudatos ismeret tehát feltételezi, hogy a tanító a lényeges eltéréseket és összefüggéseket számbaveszi és ezek felismerésére neveli növendékeit is.

A tudatosság elvének következetes érvényesítése a tanulókat a problémák önálló megoldásához, alkalmazásához vezeti el. A skolasztika labirintusából és iskolai útvesztőiből megállapítása szerint csak akkor jutunk ki, midőn véglegesen kialakul a tanulókban a megfigyelés, megértés és

gyakorlati cselekvés tudatossága. Ez a célkitűzés igen figyelemreméltó, napjainkban is érvényes követelmény.

Helytelen lenne, ha nem említenők meg, hogy Comenius minden haladása ellenére sem érhette el a tudatosság elvénél sem azt a fokot, amelyre a szocialista didaktika eljutott, a megismerés tudományos, dialektikus, materialista elemzésének segítségével. Igazat kell adnunk P. M. SIMBIRJEVnek abban, hogy Comeniusnak tudatosságról vallott nézetei nem teljesen kiforrott, egységes rendszerbe foglalt tételek, ez azonban a polgári keretek mellett nem is lett volna lehetséges. Azt is el kell azonban ismernünk, hogy a tudatosság terén Comenius tanítása »a legtöbb, amihez a múlt haladó burzsoá pedagógiája eljutott« [44].

A tudatosság elve tehát Comenius didaktikájában a következő fő sajátosságokat tükrözi:

1. A tanuló tudása nem tapadhat meg a szemléletnél.
2. A tanítónak meg kell mutatnia az ismeretlen tárgyak sajátosságait, mert a tanuló helyes ismeretének előfeltétele a megértés.
3. Alapos ismeret csak az okok, jelenségek kapcsolatainak felismerése útján jöhet létre.
4. Az egész és részeinek kapcsolata, összefüggése, a jelenségek fejlődésbeli szemlélete, s a mozgásformák felismerése az igazi tudás alapja.
5. A tanító munkájának tudatossága a tanulókat logikus gondolkodásra neveli, és előmozdítja, hogy önálló véleményük legyen a természet jelenségeiről.

3. *A teljesítőképesség elve*

Comenius ezen alapelve szorosan összefügg pszichológiai felfogásmódjával, a gyermekről vallott nézeteivel. Az eddigiek során már kimutattuk, hogy pszichológiai nézetei a gyermek alapos ismeretéről, típusbeli és fejlődésbeli sajátosságainak felismeréséről tesznek tanúbizonyságot. A skolasztikus iskola egyáltalán nem vette figyelembe a gyermek felfogó képességének sajátosságait, elhanyagolta, sőt problémaként fel sem vetette az életkori sajátosságokat; ennek következménye, hogy didaktikai eljárások során a gyermek mindeddig nem jelentett az oktatás mikéntjében és a tananyag mennyiségében számottevő tényezőt. A gyermek csökkent értékű, miniatűr felnőtt volt a skolasztikus iskola keretei között.

A gyermek életkori sajátosságainak, s ennek nyomán felfogóképességének elhanyagolása közvetlenül és szükségképpen sikertelenséghez vezetett. Nem állott világosan a tanító előtt, mit és mennyi idő alatt kell megtanítania a különböző életkorú tanulók számára. Nem ismerte a fejlődő gyermek lelki sajátosságait, s ennélfogva olyan mennyiségű s minőségű fogalomhalmazt zúdított rá, melyet csak értelmetlenül szajkózhatott be, tartós ismerethez azonban ezen emlékezetet terhelő anyag útján nem juthatott.

A tanító nem annyit tanított, amennyit növendékei meg tudtak tanulni, hanem amennyit ő előadni tudott. Élesen bírálja ezt a felfogásmódot Comenius a Nagy Oktatástan-ban is, és alapelvként hangoztatja: »Semmit se kíséreljünk meg az ifjúsággal, csak amit kora és szellemi képessége nemcsak megenged, hanem kíván is« [45]. Ha nem így járunk el,

hanem napi 7—8 órán keresztül »émelygésig és ájulásig elhalmozzuk őket másolásokkal, gyakorlatok készítésével, úgy járunk, mintha szűk nyílású edény száján egyszerre akarnók beönteni a folyadékot, melyet csak cseppenként volna szabad adagolnunk«. Az ilyen tanítás nem vezethet eredményre. »Egyenesen bohóskodik, aki azon fáradozik, hogy az ifjúságot ne befogadó képességének megfelelően tanítsa, hanem amennyire ő akarja« [46].

Sokszor hányták Comenius szemére is, hogy a gyermeki értelmet meghaladó feladatokkal terhelte az alig iskolába kerülő növendéket. Enciklopedikus ismereteket kívánt meg tőlük, s a koncentrikus haladás elve alapján a nehéz tárgyak már alsó fokon is szerepeltek tanterveiben. Mindez ellentétben állana azzal, hogy figyelembe vette a fejlődő gyermeki értelem teherbíró képességét, és hogy erejének megfelelő tudásanyagot akart rendszeresen és fokozatosan elétárni. Az ellentmondás azonban alapjában véve csak látszólagos. Az enciklopedikus tudás igénye, s a koncentrikus haladás ebben a vonatkozásban csupán formális. A tárgyak mindössze név szerint szerepelnek, s elnevezésük egyezik meg a későbbi magasabb iskolai fok tantárgyainak nevével, de tartalmukat illetően, módszeres eljárások tekintetében nem. A csillagászat, földrajzi ismeretek az alsó fokon csupán kirándulással, közvetlen szemlélettel és megfigyeléssel kapcsolatos anyagot feltételeznek, mint például, hogy a gyermek tudja, mit jelent a nappal és éjszaka vagy a tó és folyó közötti különbség. Az alsó fok »tantárgyai« tulajdonképpen a mi beszédgyakorlatunk életkornak megfelelő tárgyköreinek feleltek meg. A gyermeki teljesítőképesség helyes megindokolása mellett azonban maga Comenius is vétett ezen alapelv ellen. A Janua 8000 latin szava elég súlyos teher volt, különösen, ha hozzátesszük, hogy sok, a gyermektől távoleső fogalmat is tartalmazott. Maga Comenius is önkritikusan megállapította ezt Ventilabrum sapientiae c. öregkori művében [47].

A befogadóképesség a kor és az ismeretek haladtával nő, a tanításnak ehhez kell igazodnia. A gyermek teherbíróképességét, életkorához való alkalmazás igényét bizonyára Erasmus tanításaiból is megszívlelte. Erasmus ugyanis azt kívánta, hogy játékszerűen tanítson a tanító, s »csak válogatott és az ifjú elmének megfelelő ismereteket« [48]. A tanító »olyan példát válasszon ki, amely a gyermekek előtt a legkedvesebb, leginkább megfelel az észbeli fejlődésnek, leginkább szívéhez szól és hogy úgy mondjam, gyermekiesen vonzó . . . a gyermekkornak a kellemes és gyermekies dolgok felelnek meg« [49]. A gyermek az iskolába kerülve játékos, vidám dolgokhoz vonzódik, és ezért értelmét csak lassankint lehet komoly tudományos anyaggal terhelni, és mindenkor figyelembe kell venni a gyermeki teljesítőképességet, a gyermeki értelem fejlettségét. Az egyes korosztályokon belül egyéni különbségek vannak, s ezek már a legzsengébb korban megnyilvánulnak. »A kis gyermek értelmi foka igen különböző — írja Anyaiskolájában — némely gyermek már az első éveiben megtanul egyetmást megérteni és beszélni, más pedig alig két-három év múlva« [50].

Ezen didaktikai alapelv következményei számottevőek az oktatás tartalmi és módszeres vonatkozásában egyaránt. Comenius mai napig érvényes tétele, hogy a tananyag összeállításánál, a tankönyvek megírásakor figyelembe kell venni a gyermeki értelem teherbírását. Ezen a téren re-

formtörekvései elsősorban az emlékezet felesleges és gépies megterhelésén akartak segíteni. A humanista polgári szemléletmód, az empirizmus és racionalizmus egyaránt szembenáll a skolasztikus dogmák gépies beemlézésével. Az életkori sajátosság figyelembe vétele megkívánja, hogy a tanító ügyeljen arra, hogy milyen életkorú gyermek oktató-nevelő munkáját tervezi el. Meg kell állapítania az adott tananyag megvilágításának és megmagyarázásának azt a bonyolultsági és mélységi fokát, amely meghatározott életkorú és fejlődési színvonalon álló gyermek számára elérhető. Comenius erőteljesen hangsúlyozta és érvényesítette munkáiban ezen elvét. A gyermeki értelem kibontakozásának üteme megszabja a tananyag és módszer elrendezését, mégpedig »a felfogóképesség aránya szerint, ami a kor és a tanulmányok haladtával magától növekszik« [51].

A teljesítőképesség elve tehát megköveteli a tanítótól, hogy:

1. mind a tananyag kiválasztásában, mind ennek időbeli elosztásában alkalmazkodjék a tanuló fejlődési szintjéhez,

2. a tanítónak kerülnie kell a tanuló felesleges megterhelését, figyelembe véve a fontos egészségügyi feltételeket.

4. *A fokozatosság és a rendszeresség elve*

A tanulók teljesítőképességének elve szorosan kapcsolódik a fokozatosság követelményéhez. A tanítási anyag fokozatos felépítése, belső logikai rendjének megteremtése feltételezi a gyermeki értelem törvényszerűségeinek ismeretét. Comenius élesen kritizálja ebből a szempontból az iskolai tanítást. Különösen két hibát emel ki:

1. Az iskolák nem szánnak megfelelő időt az értelem kiművelésére,

2. a tananyagot nem rendezik el fokozatosan, és így áthidalhatatlan nehézségeket okoznak a növendékeknek.

A fokozatosság elve megkívánja, hogy a tanuló életkorának, fejlettségének megfelelően építsük fel a tananyagot. Ez vonatkozik a tananyag osztályok szerinti elrendezésére és az egyes órák felépítésére egyaránt. *Comenius szerint csakis a fokozatos, lépésenkint történő haladás biztosítja a kívánt eredményt.* A fokozatosság ezen szigorú rendje Baconnál is megtalálható, elsősorban a konkréttól egyre általánosabb összefüggések felé való haladás vonatkozásában. Az igazság elérésének helyes útja, midőn »az érzékek és az egyedi tények segítségével folyamatosan, lépésről-lépésre szűri le az axiómákat, hogy a legvégén jusson el a legáltalánosabb elvekig« [52]. Igaza van FRUMOVnak abban, hogy a fokozatosság elve oktatáslélektani meggondolásokból született meg Comenius didaktikájában [53]. Erre vall a tananyag elrendezésénél megtalálható megjegyzése is: »Az anyag maga rendeződjék állandó sorba, hogy először jelöljék meg a legközelebbit, azután a távolabbit, majd a legmesszebb fekvőket« [54]. A közeli és távoli, egyben a konkrét és elvont fokozatait is képviseli. »Ha kihagysz valamit, ami fokozatosan volt elhelyezve, kétszeres hiányt fogsz érezni; elsősorban, hogy nem erősíted meg a megelőzőket, másodsorban, hogy nem alapozod meg a következőket és így összeomlandót építsz« [55].

Mindezzel szorosan összefügg azon követelmény, hogy az oktatás során *a tanító az ismerttől haladjon az ismeretlen irányába.* Ma már en-

nek igazságát könnyen átláthatjuk, Comenius korában azonban a tanulókat egyszerre több nehézség elé állították. Nem volt természetes, hogy a tanítás anyanyelven kezdődjék, hanem a tanuló számára ismeretlen és távoleső fogalmakat kellett a növendékeknek teljesen idegen nyelven elsajátítaniok. Comenius ennek kapcsán említette, hogy a grammatikát anyanyelven kell tanítani, és nem szabad a gyermeket egyszerre tárgyi és nyelvi nehézség elé állítani.

Az ismeretlen nyelven megfogalmazott tananyag nem oszlatja el a gyermek tárgyi nehézségeit, és egyáltalán nem alkalmas arra, hogy felkeltse benne a tudás iránti vágyat. Éppen ezért a gyermekhez közelálló és érdeklődési körébe vágó konkrét ismeretanyagot kell nyújtani, s innen kell fokozatosan haladnunk a távoli elvont irányába. A nyelvtanítás szempontjából ez azt jelenti, hogy *az anyanyelven már kialakult biztos nyelvi kategóriákat és tárgyi ismereteket kell átültetni az idegen nyelvnek megfelelően, de mindig csak akkor, midőn ezen szavak tárgyi tartalmuknál fogva már ismertek a növendékek előtt.* A fokozatosság elvének ezen érvényesítése kiküszöböli a tanítás menetéből a verbalizmus veszélyét.

Az ismerttől az ismeretlen felé úgy kell haladni, hogy egyszerre mindig csak egy ismeretlen, azaz egy tárgyi nehézség kerüljön a növendékek elé, és ennek megvilágítása mindig a már ismert anyagra támaszkodjék. Comenius ezen nézetét pszichológiailag is alátámasztotta: »Az értelem is egyszerre csak egy dolgon tud gondolkodni. Ezért elkülönítve haladjunk egyik dologról a másikra, nehogy elárasszuk az értelmet.« Ha ezen utat járjuk, akkor az ismert anyaghoz kapcsolódik az ismeretlen, ennek segítségével ez is ismertté válik, és újabb ismeretlen anyagrész kapcsolódhatik hozzá. Comenius felfogása szerint tehát az ismert és ismeretlen tárgyi egységek összetartozó láncot alkotnak, »ahol a mai ismeret a tegnapit elmélyíti és utat nyit a holnapinak« [56].

A fokozatos és rendszeres haladás elve megmutatkozik a tananyag koncentrikus felépítésében is. Ismeretes, hogy Comenius először a tudomány alapjait tárta a növendékek elé, majd egyre inkább szélesítette és mélyítette ezeket az ismereteket. Elképzelése szerint az évek haladtával a gyermekek felfogóképessége, emlékezete és gondolkodása egyre inkább fejlődik. Ennek megfelelően mind a tárgyak kapcsolata, mind pedig ezek anyagának bővülése és elmélyülése lehetségessé válik. A tananyagnak ezen elrendezése biztosíték arra, hogy a növendékek tartós, szilárd ismereteket szerezzenek. »Az összes tárgyakat úgy kell elrendezni, hogy a következők mindig az előzőkön alapuljanak, az előbbiek pedig a következőkben nyerjenek megerősítést« [57].

A rendszeresség igénye az osztály- és tanuló-rendszer megalkotásának elvi alapját képezi. Az iskola eddigi menete nem csupán az ismeretek, tananyag halmozását jelentette, nem csupán a tanítási anyag kiválasztásában és a tanulók értelmi színvonalához való alkalmazásában mutatott alapvető hiányokat, hanem magának a tanításnak eltervezésében is. Comenius a maga korában felismerte a sikeres tanítás alapvető feltételét: a rendszerességet biztosítását, a tananyagnak évek és órák szerinti elrendezésében. *A rend az ő értelmezése szerint külső és belső szervezési és logikai rend.*

A tanító egész tanításában rendnek kell uralkodnia, ez a létezés, ha-

ladás előfeltétele, nélküle szétomlik minden, az oktatás nem vezet biztos eredményhez [58]. A külső rend megnyilvánul az iskolaév egy időben való megkezdésében, és befejezésében, abban, hogy minden osztálynak meghatározott tananyagot meghatározott idő és tantárgyi egységekben kell elvégeznie. A külső rend megkívánja, hogy az iskolai foglalkozások és az ottani tanulás idejét körülhatárolják, tehát a munka és pihenés arányát szabályozzák. Iskolai törvényei, rendtartása, szabályzatai ezen elv megvalósulásának bizonyítékát mutatják.

A rendszeresség külső követelményénél jelentősebb ezen elv belső, logikai értelmezése. A rendszeresség elvében Comenius az anyag szigorú logikai összefüggését követeli meg, melynek során az előbb tárgyalt tananyagrészt szükségképpen követi a következő. Ebben a vonatkozásban a rendszeresség elve szorosan kapcsolódik a tudatosság elvéhez is. Ugyanis csak tudatosan eltervezett tananyagot lehet helyesen, rendszeresen felépíteni, mert »nem juthatunk el a művészet vagy nyelv rendszeréig, mielőtt nem biztos, hogy teljesen felfogtuk az eszmét és az jól meggyökerezett« [59].

Comenius ezen megállapítását kritikai megjegyzéseivel támasztotta alá. Bírálatában hangoztatta, hogy a régi iskola tanítóinak nem állott rendelkezésére a tananyag, elrendezésének menete, sőt magának az iskolai tanításnak célkitűzése sem volt megalapozott. Hogyan lehetne a tanuló agyában rendezett ismeret — teszi fel a kérdést — ha a tanító maga sem látja, hogy mit, milyen összefüggésben és mennyi idő alatt kell megtanítania. Ilyen körülmények között a régi iskolában nem érvényesülhetett a rendszeresség elve [60].

Comenius tanmenetszerű pontossággal megállapította, hogy az egyes tananyagok sorrendje miképpen következik egymásután. Egész fejezetet szentel Nagy Oktatástanában annak megvilágítására, hogy az iskolák megjavításának alapja a minden téren megnyilvánuló rend. Pataki emlékiratában egész didaktikai munkásságának alapjául jelöli meg, hogy érvényesíteni kívánja a tantárgyak és tananyag rendjében a céltudatos rendet, melyben szilárd alapokra épül minden ismeret. Találó hasonlatában írja, hogy látni kell az építésznek is a torony magasságát és szélességét ahhoz, hogy biztos alapokat építhessen. Másrészt pedig csak az ilyen alap teszi lehetővé a falak felépítését.

A fokozatosság és rendszeresség elve alapján tehát a könnyebbről a nehezebbe, a közelitől a távoli felé, az ismerttől az ismeretlen irányába haladunk. Ez egyben a konkrét, szemléletes tapasztalatnak az elvont ismeret irányába való haladását is megmutatja. A rendszeresség elve a tudatossággal karöltve a tanuló tapasztalati anyagának eredményes feldolgozását biztosítja. Mindezek alapján Comenius rendszerében a fokozatosság és rendszeresség elvének alábbi vonásait emelhetjük ki.

1. A fokozatosság elve szorosan kapcsolódik a tanuló életkori sajátossága figyelembe vételének elvéhez.

2. Ezen elv kimondja, hogy a tanulókat egyszerre csak egy nehézség elé szabad állítani. Az ismerttől kell az ismeretlen felé haladni.

3. A fokozatos és rendszeres haladás tükröződik a tananyag koncentrikus felépítésében, valamint az osztály- és tanórarendszer megalkotásában.

4. A rendszeresség külső igénye a tanítás megszervezésére, belső igénye pedig a tananyag logikus felépítésére vonatkozik.

5. *A szilárdság elve*

Az ismeretek tartós bevésése, megszilárdítása és gyakorlati alkalmazása alkotja Comenius ezen didaktikai elvét. Ez az alapelv világosan a verbális-dogmatikus tanítás eredménytelenségének kritikájában bontakozott ki. A Nagy Oktatástan XVIII. fejezetében felvetette a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy olyan kevés tanuló szerez szilárd ismereteket, felszínes, silány tudással hagyják el a növendékek az iskolákat.

Ennek magyarázatát két tényezőben látja. A legfőbb ok, hogy az iskola jelentéktelen, érdektelen ismereteket nyújt. Ez azután nem tapad meg, átfut az agyukon és nyom nélkül eltávozik. Az élettől távoleső ismeretanyag nem érdekli a tanulót, nem köti le figyelmét.

Ezen okkal szorosan összefügg a másik: nem szilárdulnak meg a tanulók ismeretei. Comenius világosan látta, hogy a tanítónak a szerepe nem merülhet ki az anyag közlésében, azt magyaráznia, megszilárdítania, elmélyítenie kell. A gyermektől távolálló tananyag és dogmatikus módszer, íme ez az a kettős ok, melyben Comenius éles szeme megjelölte a skolasztikus tanítás eredménytelenségének alapvető okait.

A kettős hiba megállapítása után kétoldalú orvoslást ajánl. Mindenekelőtt olyan tananyagot kell az ifjúság elé tárni, amire szüksége van, tehát az életre kell tanítani, a természet jelenségeit kell a növendékek elé tárni. A hasznosság igényét erőteljesen hangsúlyozza és követeli, hogy minden haszontalan ismeretanyagot (üres vélemények, dogmatikus rendszerét) iktassuk ki a tananyagból. Ha a növendékek látják az ismeretanyag célját, a tanulás értelmét, akkor bizonyos, hogy könnyebben elsajátítják azokat. A tanító tehát akkor jár el helyesen, ha vázolja növendékei előtt a tanított anyag hasznát, értelmét. »Akármit fogtunk is fel, tüstént el kell gondolnunk; milyen gyakorlati haszna lesz, nehogy bármit is hiába tanuljunk« [61]. Mélyre kell helyeznünk az alapokat, szilárd, jól megértett, tisztázott fogalmakra kell felépíteni a tananyagot. »Mindent a dolgok változatlan alapjaiból vezessünk le« — hangoztatja [62].

Tömör szembefordulás ez mindazon élettelen, mechanikus és ezáltal verbális gyakorlással szemben, mellyel a tanulók kínzása által akartak kora iskoláiban »tartós ismereteket« biztosítani. *A megszilárdítás előfeltétele, hogy a tanító világos magyarázatát a tanulók megértsék.* Csakis az így elsajátított tananyag megszilárdításának van értelme. »Semmit sem szabad az emlékezetre bíznunk, csak azt, amit az értelem alaposan felfogott. Ne is vegye igénybe az emlékezetet semmi sem, csupán az, amiről bizonyos, hogy a gyermek biztos ismertetőjel alapján megtartja« [63].

Szinte valamennyi módszeres utasításban olvashatjuk, miként inti a tanítókat arra, hogy a tankönyvek anyagának tanításakor mindenkor kapcsolják össze a régi ismereteket az újjal, és csupán az így megértett és megalapozott tudásanyag gyakorlását követeljék meg. Ezzel egyúttal azt is eléri, hogy a tananyag alapvető része mindenkor felszínre kerül, új és új kapcsolatokban megszilárdul, újabb logikai összefüggések mélyülnek el a gyakori ismétlés során.

Erre példát mutat a tanító már az órán, midőn a tanult ismereteket rendszerezni, s egyben azt is megkívánja, hogy minél több növendék ismételje el megállapításait. A megértés, tudatosság és az erre alapuló bevésés és gyakorlás jelentőségét már korábban ERASMUS is hangoztatta;

bizonyára nem volt ez hatás nélkül Comeniusra sem. Szerinte ugyanis »az emlékezet erősítésének a legjobb módja: a helyes megértés, a felfogott ismereteknek rendbeszedése és végre gyakori ismétlése annak, amit emlékezetünkben akarunk tartani« [64]. A megértés, rendszeresség és gondosság egységét indokolja a De studio bonarum litterarum (1511) c. művében is [65].

Már az órán elkezdődik tehát az ismeretek megszilárdítása, begyakorlása, s ez alapot nyújt ahhoz, hogy az otthoni és az órán kívüli ismételt bevésés eredményes legyen. Az órán tanult elméleti és gyakorlati ismeretanyag rövid összefoglalása, vázlata Comenius szerint elengedhetetlen követelmény. A tanító munkájához tartozik, hogy »az előadáshoz és írásbeli gyakorlathoz mindig jeles összefoglalás kapcsolódjék« [66].

A megértés és gyakorlás ezen szoros egységét a rendszeresség alapfeltételének, s »természetes módszere« sarktételének tartotta. Tanár és növendék aktív és tudatos munkájának sikere múlik szerinte e tényezők kölcsönös kapcsolatán. »Szilárdan csak az vésődik be az értelembe, amit helyesen megértettek és gondosan az elméletre bíztak« [67].

A megszilárdítás szolgálatában álló gyakorlás fokozatos elszakadást jelent az egyszerű utánzástól a tanuló aktív feladatmegoldásáig. Eleinte csupán a példa követésére törekszik, később ahhoz hasonlót kíván létrehozni, majd maga is ad fel társainak feladatokat, kérdez tőlük, s végül vitatkozik. Kérdéseket tehet fel mesteréhez, írásban rögzíti az elsajátított anyagot. Comenius véleménye szerint az ismeretek megszilárdításának legmagasabb foka, midőn a tanuló szerzett tudásanyagát másoknak is átadja, tehát ő is tanítóvá válik. Ez az ismétlés azt követeli meg a tanulótól, hogy a kérdések mélyére hatoljon, maga is újabb és újabb példákat gondoljon ki. Ezen a fokon az ismétlés alkotó gyakorlattá változik.

A szilárdság elve is jól példázza Comenius didaktikájának életszerűségét, elméletének az iskolai gyakorlathoz való közvetlen kapcsolatát.

A szilárdság elve tehát Comenius didaktikájában a következő sajátosságokat tükrözi:

1. A tanulók szilárd ismeretének alapja, hogy felismerjék a tanult ismeretek fontosságát és hasznát a mindennapi élet szempontjából.
2. A szilárd ismeretek megszerzésének forrása az ismétlés.
3. Csak a megértett ismereteket szabad gyakorlással megszilárdítani. Ennek feltételei:
   a) A tanító világos magyarázata, melynek során a régi ismeretekhez kapcsolja az újat és szorosan egymásra épülő ismeretrendszert épít ki a tanulók tudatában.
   b) A rendszerbe foglalt ismeretek összefoglalása.
   c) A tanuló szorgalmas begyakorló munkája.

VONATKOZÓ IRODALMI ADATOK ÉS JEGYZETEK

[1] PAVLIK, O.: Komenskyvel a szocialista iskola építéséért. Pedagogika, 1951, 7—8 sz.
[2] A kérdést kifejti ÁBENT FERENC: Az oktatás szemléletességének problémája Komensky pedagógiai rendszerében (Anyagszolgáltatás, 1956. 3 skv. 1.).
[3] VIVES: De disciplinis III. 4. (1931).
[4] KVAČALA: Comenius und Bacon. Paedagogium, 1888. Bacon tanításainak pedagógiai, különösen módszertani vonatkozásait nálunk WALDAPFEL JÁNOS elemezte (Bacon pedagógiája. Magyar Pedagógia, III. 57—80. l.) Az indukció módszerének pedagógiai következményét elsősorban a közvetlen szemlélet és a fokozatos, elvont irányában való haladásban ismerte fel.
[5] BACON: Novum Organum. I. k. 1. aforizma. *Csatlós János* ford. 1954. Művelt Nép. Bev. és jegyzetek Szigligeti Józseftől.
[6] »Sed cum paulo post in D. Francisci baronis de Verulami Angliae cancellarii, Instaurationem Magnam (opus) suspiciendum, et quod ego non aliter quam lucidissimum exorientis novi saeculi phosphorum intueri soleo...« Comenius: Physicae praefatio. V. S. I. 155. 1.
[7] U. o. 162. l.
[8] Non est nihil, quod Verulamius mirabili suo Organo rerum naturas intime scrutandi modum infallibilem detexit (Pansophia prodromus 74. l.). Az indukciós módszerre vonatkozó véleménye: Phys. syn. VI. 3. L. V. S. id. kiad. 165. és 355. l.
[9] DM XX. 7. COMENIUS: Nagy Oktatástana. Fordította, bevezette és magyarázatokkal ellátta GERÉB GYÖRGY. Akadémiai Kiadó. 1953. (DM).
[10] Uo. 8. 5.
[11] Jan Amos Komensky: Didaktika Analytická. Přel. HELENA BUŠINSKÁ. Praha, 1946. 54. §. Vö. még GERÉB GYÖRGY: Comenius didaktikájának pszichológiai alapjai. Ped. Főisk. Évkönyv. 1957. 46. skv. l.
[12] Dm XX. 11.
[13] COMENIUS: Pansophi libri delineatio. ODO I. 433.
[14] COMENIUS: Linguarum methodus. ODO II. 99.
[15] COMENIUS Pansophiae Prodromus. 29. p.
[16] DM V. 4.
[17] Uo.
[18] Uo. 6.
[19] KAIROV I. A.: Pedagógia, 1950, 87. l.
[20] BACON: Novum Organum (CSATLÓS JÁNOS *ford. 1954)* XLIII. aforizma.
[21] Vö. A didaktikai elvek módszertani kérdéséhez. Pedagógika. 1951. 5—6. sz.
[22] KRASZNOVSZKIJ, A. A.: Ján Amosz Komenszkij. Moszkva, 1953. IV. f. 173. l.
[23] Uo. 174. l.
[24] SZKATKIN, M. N.: A szovjet iskola oktatásának alapelveiről. Az oktatástan alapelveiről. Tankönyvkiadó, 1951. 22. l.
[25] Vö.: CIPRO. A didaktikai elvek módszertani kérdéséhez. Pedagógika, 1951. 5—6. sz.
[26] DM XXX. 8.
[27] LENIN: Filozófiai Füzetek. Szikra, 1954. 147. l.
[28] DM XX. 8.
[29] Uo. XVIII. 39.
[30] *Comenius* Vestibulumának előszava. Ford. GULYÁS JÓZSEF. Kny. Múltunkból. 1933. 9. l.
[31] »Supervacuum est pueros ediscendis apellationibus rerum, quas nondum norunt, neque posse expedi, onerare«. Patera i. m. 18. I. XVIII. levél.
[32] VIVES: De disciplinis libri. XX. IV. 1.
[33] Tervezet a latin szerzők olvasásához és világosan való értéséhez megtalált könnyű, rövid és kellemes útról. Sárospataki Ref. Főiskola Évkönyve, 1931. II. köt. 101—102. l. ford. GULYÁS JÓZSEF.
[34] DM. XVII. 38.
[35] Uo. XVII. 40.
[36] J. A. Comenii Orbis sensualium pictus trilinguis. Norimbergae. 1708. 2—3. l. Az elemzést lásd bővebben: GERÉB GYÖRGY: Orbis Pictus ako zrkadlo Komenského didaktickych snáh. Jednotná škola XI/1956: 70. kk.
[37] DM XVIII. 24.

[38] Methodus X. 58.
[39] Uo. XVIII. 35.
[40] Uo. XX. 20.
[41] Comenius: Schola Ludus-ának előszava. Ford. Gulyás József. Klny. a sárospataki Ref. Lapok. XI. évfolyamából. Bizonyságok. Sárospatak. 1936. 6, 1,
[42] J. A. Comenii: Physicae Synopsis. Prolegomena i. k. 171. l.
[43] DM XX. 22.
[44] Simbirjev P. M.: A didaktika alapelveiről és a növendékek életkori sajátosságairól. Az oktatás alapelveiről. Három tanulmány. 43. l.
[45] DM XVII. 38.
[46] Uo. XVII. 34.
[47] ODO IV. 57—59.
[48] Erasmus: A gyermekek nevelése Ford. Péter János. 1913. 78. l. és 96. l.
[49] Uo. 96. l.
[50] Anyaiskola. Ford. Petrich B. 1929. 25. l.
[51] DM XVII. 35.
[52] Bacon: Novum Organum. I. XIX. axioma. Id. kiad. 30. l.
[53] Vö.: Frumov, A. S.: Mit jelent J. A. Komensky a demokratikus pedagógia számára. Pedagógika 1951. 51—2. sz.
[54] DM XVII. 28.
[55] Meth. X. 134.
[56] Vö. DM XVIII. f. 7. alapt.
[57] Uo. XVIII. 32.
[58] »... Ceterum quia ORDO rerum omnia ANIMA est, per quem omnia stant vigentque, sine quo ruunt omnia, si quid excellens et stabile optamus, huc referenda omnimo erit maxima cogitationum pars, ut quam maxime exquisita serie disopnantur universa« (ad illustrs. D. D. Palatinum Belzensem. 1630.). Patera i. m. 8. l.
[59] DM XVIII. 18.
[60] Vö. De schola delin. IV. 19.
[61] DM XVIII. 40.
[62] Uo. XVIII. 28.
[63] Uo. XVII. 38.
[64] Erasmus: A gyermekek nevelése. Ford. Péter János. 1913. 99. l.
[65] Vö. Erasmus: A tanulmányok módszere. Ford. Péter János. 1913. 112. l.
[66] Dm. XIX. 47.
[67] Uo. XVIII. 53.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ КОМЕНСКОГО

Дь. Гереб

В связи с дидактическими зрениями Коменского автор разбирает корни дидактических принципов великого педагога. Он отличает следующие принципы: 1. Принцип наглядности. 2. Принцип сознательности. 3. Принцип мощности. 4. Принцип постепенности и систематичности. 5. Принцип прочности. Очеркивает толкуемый у Коменского характер этих принципов, отделяя их от сегодняшних принципов. Подчеркивает, что эти принципы были подвергнуты Коменским главному принципу естественности, и поищет источники, корни этих принципов. При своих рассмотрениях в связи принципа наглядности, он распространяется на отношения теории познания, на связь Коменского и Бекона. В связи с принципом сознательности он разбирает практическое и идейное соотношение познания с путем приобретания знания учеников. При толковании остальных принципов указывает и на отношения учебной психологии.

DIE DIDAKTISCHEN GRUNDPRINZIPIEN DES COMENIUS

Von *Gy. Geréb*

Der Verfasser analysiert an der Hand der didaktischen Anschauungen des Comenius die Wurzeln der didaktischen Grundprinzipien des grossen Pädagogen. Er unterscheidet folgende Grundprinzipien: 1. das Prinzip der Anschaulichkeit, 2. das Prinzip der Bewusstheit, 3. das Prinzip der Leistungsfähigkeit, 4. das Prinzip der Sukzession und des systematischen Vorgehens, 5. das Prinzip der Festigkeit. — Er liefert eine Skizze des Wesens dieser Grundprinzipien wie es heute gedeutet werden kann, die Grundprinzipien des Comenius von den heutigen scheidend. Er betont, dass Comenius diese Grundprinzipien dem Hauptprinzip der Natürlichkeit unterordnet, und erforscht die Quellen und Wurzeln dieser Grundprinzipien. Bei seinen Untersuchungen behandelt der Verfasser bei em Prinzip der Anschaulichkeit auch die erkenntnistheoretischen Beziehungen, das Verhältnis zwischen Comenius und Bacon. Bei dem Prinzip der Bewusstheit vergleicht er den praktischen und prinzipiellen Zusammenhang der Erkenntnis mit dem Weg zur Erkenntnis wie er bei Schülern zu beobachten ist. — Bei Behandlung der übrigen Prinzipien weist. er stets auch auf die Beziehungen zur Unterrichtspsychologie hin.

A FÁRADÉKONYSÁG PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA I. ÉVES FŐISKOLAI HALLGATÓKON

Írta: GERÉB GYÖRGY és JÁSZ TIVADAR

I. A kísérlet célja és a vizsgálati módszer

Tanulmányunk célja, hogy megbízható tényanyagra, kísérleti adatokra alapozott vizsgálatainkkal adalékokat szolgáltassunk a főiskolai hallgató psychohygienejének számbavételéhez. Hangsúlyoznunk kell dolgozatunk vázlatos jellegét, mert felvetett kérdésünk teljes megoldásához nagyobb terjedelemre lenne szükségünk; adott lehetőségünk keretében kiragadtunk vizsgálódásainkból olyan részleteket, melyeknek érintőleges közlése így is érdemesnek látszott.

A fáradtság lélektani vizsgálata hosszabb időre tervezett kutatási témánk az eddigiekben már megjelent közleményeink [1] különböző életkorú tanulók, valamint más-más munkakörben dolgozó felnőttek fáradékonyságának és pihenésének lélektani vizsgálatát célozták, jelen vizsgálódásunk sajátos területe a főiskolai hallgatók rétegére szorítkozik. Kísérleteink célja annak felderítése, milyen mozzanatok játszanak szerepet a hallgatók fáradtságának kialakulásában és milyen tényezők befolyásolhatják ezen állapotot előnyösen vagy hátrányosan.

Kísérleteinket részint 1957. februártól júniusig, részint 1957. november 5—december 9-ig végeztük. Ezen időszak alatt különböző nemű, más-más szaktárgyú hallgatókat vizsgáltunk meg. Az adatok szolgáltatásában mintegy 150, naplóírásban 62, közvetlen kísérleti vizsgálatban 54 hallgató vett részt.

A hallgatók több száz megszámozott cédula közül húztak egyet, s az azon lévő számot tekintettük törzsszámuknak. Ezt a jelzést csupán ők tudták, s ezen a számon vezették naplójukat is. Kérdőívek, vagy felvilágosítások alkalmával ugyancsak feltüntették ezt a számot, hasonlóképpen néhelyett így szerepeltek orvosi vizsgálatnál, valamint kísérleteknél is. A számok tehát biztosították az azonosítás lehetőségét, másrészt lehetővé tették a hallgatók személyi vonatkozású adatainak titokban tartását. Naplók így őszinte, ennélfogva teljesen konkrét lehetett. Ezek a naplók számos olyan adatot tartalmaznak, melyeket egyébként őszintén hallgatóktól alig nyerhettünk volna. Kiterjedtek szórakozásuk, belső élményeik, állásfoglalásuk egészére, világnézeti, valamint a tanárokról, tárgyakról stb. alkotott belső véleményükre is, tehát hűen tükrözték az őket ért pozitív és negatív élményeket, s ezek hatását szubjektív fáradtsági vagy

pihentségi állapotukra. Ezen szubjektív hatást kiegészítette a mérések útján nyert objektív vizsgálati eredmény, s a kettő korrelációja érdekes, tanulságos adatokat szolgáltatott számunkra.

A fáradtságvizsgálatok objektív végzéséhez az eddigi dolgozatunkban [1] már részletesen közölt »GERFESZ«-féle reflexometert használtuk. Minden egyén két héten keresztül állott kísérlet alatt. Ezen időszakban sor került részletes orvosi vizsgálatra is. Naponta három alkalommal (reggel tanórák előtt, délben és este, tanórák után) került sor vizsgálatra, nem csupán hétköznapon, hanem vasárnap is. Egy-egy alkalommal piros, fehér, sárga, kék, zöld fényingert és hangingert kapott a vizsgált személy meghatározott sorrendben, s ezekre kellett az ismert módon reagálnia. A kapott időegységeket és a vele kapcsolatos észrevételeket jegyzőkönyvben rögzítettük.* Az értékek elemzésénél figyelembe vettük a naplóban napok szerint lefektetett körülményeket, valamint a mindenkor feltüntetett, s előzőleg megadott szempontok szerint rögzített napló-feljegyzéseket. A hallgatók gondosan leírták napirendjüket, mind az órarendi, mind az ezen kívüli elfoglaltságukat, pihenésük időtartamát, szórakozásuk módját, valamint az őket ért napi eseményeket, ezek hatását, somaticus és psyches vonatkozásait. Kitértek ezek a feljegyzések az életrendi kilengésekre, valamint az alvás, álom lefolyására is. A naplók jelentős része igen fontos, használható adatokat szolgáltatott, bár kétségtelenül volt köztük kevésbé értékes is.

A naplót, vizsgálati jegyzőkönyvet, numerikus értékeket, orvos vizsgálatot kiegészítette egy, főképpen statisztikai célzattal elkészített, 108 hallgatóra kiterjedő kérdőív, mely szintén név nélkül, csupán a megfelelő szám feltüntetésével szolgáltatott értékes adalékokat. Kérdéseink a következők voltak:

1. Mennyit tanult átlag a középiskola utolsó osztályában?
2. Mennyit tanul átlag a főiskolán?
3. Mennyit alszik általában?
4. Mennyi az alvási igénye?
5. Mennyit aludt átlagban középiskolás korában?
6. Milyen tényezők fárasztók különösképpen a főiskolán?
7. Ua. otthon, vagy diákszállóban.
8. Pihenés, szórakozás mikéntje, mértéke.
9. Kimaradás mikéntje, mértéke.
10. Dohányzás, alkoholfogyasztás mértéke.
11. Mennyiben kielégítő az étkezése? Reggel, délben, este.)
12. Betegsége, s a gyógyszer, amit szed.
13. A 3—4., 7—10. kérdés vizsgaidőszakban.
14. Egyéb megjegyzése a fáradtsággal kapcsolatosan.
15. Naplójának a száma.

A vizsgálatok első részében a szükséges kondicionálást végeztük. Ezek után egy hétig gyógyszer adagolása nélkül folyt a kísérlet. A vizsgálatok további szakaszában a szellemi elfáradás pozitív irányba való befolyásolása céljából a vizsgálati egyének közül 1/3 részének minta válogatás nélkül Aktedront, 1/3 részének Glutarecet, 1/3 részének pe

* Itt mondunk köszönetet ezek vezetéséért Tóth Mihály II. éves főiskolai hallgatónak.

indifferens porokat adagoltunk. A psychés hatás kiküszöbölése céljából mindhárom készítményt egyforma színű, mennyiségű és ízű porok formájában adagoltuk naponta háromszor: reggel étkezés előtt, délben és este étkezés után. Aktedronból 5 mgr,-t adtunk pro dosi. Megfigyelhető volt a bevétel után, főleg reggeli vizsgálatnál a fokozódó élénkség, beszédesség, szellemi frisseség érzése. Feltűnő volt, hogy ezen tünetekről az első napon csak azon hallgatók számoltak be, akik Aktedront szedtek, míg az indifferens porokat és Glutarecet szedők ezen érzésükről spontán nem számoltak be és rákérdezésre is bizonytalan választ kaptunk. Objektíve minimális vérnyomásemelkedésen kívül más nem volt észlelhető. Ennek eredménye azonban nem meggyőző, mert a controllegyének, valamint a Glutarecet szedőknél is enyhe tensioemelkedés volt észlelhető. A reakciós-időre való hatást a táblázat tartalmazza.

Az Aktedron fenilaminopropán foszforsavas vegyülete. Hatásmechanizmusa azon alapszik, hogy az agyszövet sejtjeiben az aminoxydase fermentet bénítva gátolja az aldehydek glukozéból való synthesisét, mely az idegsejtekre megnyugtató hatású. Erősen fokozza az anyagcserét. Ezen hatás a sympathicus központok izgalmán alapul, aminek bizonyítéka, hogy decapitált állatnál ezen tünetek subcorticálisan ható altatókkal kiiktathatók. Emberre való hatása abban áll, hogy már kis adagra is kellemes közérzetet, euphoriaszerű állapotot hoz létre, szünteti az álmosságérzést, szellemi fáradtságot; az associátiót, ennek következtében a tanulást gyorsítja, bár a tanultakat sokkal gyorsabban felejtik el. A megfigyelőképesség és ítéletalkotás romlását okozhatja, egyeseknél csapongóvá válik a gondolkodás s így a számolóképességet is ronthatja. H. és E. Düker kísérletei [2] azonban ezen ténynek ellentmondanak, ők vizsgálataikat számolási műveletek minőségi és gyorsasági megoldásával végezték és ennek javulását látták. Fizikai teljesítőképességre is előnyösen hat, a munkabírás határa kitolódik, azonban a hosszantartó hatás miatt a kipihenés is hosszabb időt vesz igénybe [3]. A fenti euphoriát előidéző hatása és a megszokás veszélye miatt a magyar gyógyszerkönyv a kábítószerek közé sorolja.

Hasonló hatású, de más mechanizmus szerint működő szer a Glutarec. Ez glutaminsav készítmény, mely a szellemi képesség kifejlődését elősegíti és javítja a megfigyelőképességet, csökkenti a szellemi kimerültséget, azonban csak tartósabb szedés után [4]. Pontos hatásmechanizmusára nézve még megnyugtató vizsgálatok nem történtek.

Az Indifferens porokat natrium bicarbonát és cukorból készítettük. Ugyanezen keverékbe dolgoztattuk bele az Aktedront is és mindkét keveréket kevés methylenkékkel pastellkékre színeztettük, hogy egyforma színükkel, mennyiségükkel és ízükkel a psychés hatást kiküszöböljük.

A kapott értékek átlagszámítással nyert adatait összefoglaltuk, grafikusan ábrázoltuk, s elemzésük során feltett kérdéseinkre válaszoltunk ezen, valamint a naplóból nyert adatok korrelációja alapján. Ennek segítségével mind az indifferens anyag, mind a Glutarec és Aktedron adott adagolási formája melletti hatásmechanizmust, fizikai és szellemi teljesítőképességre való hatását vizsgálat alá vehettük. A dosisok variabilis hatásfokát további vizsgálatainkban figyeljük meg. Az így kapott értékek részint átlagos heti, részint pedig napi értékeket szolgáltatnak. Ezek közül eddigi vizsgálatainkban már közöltünk összegezést [5], de össze-

hasonlító és gyógyszeres hatás által variált elemzésre csupán most kerülhetett sor. Külön értékelés tárgyát képezhetik az egyéni grafikonok, melyek individualis psychés összképben egy érdekes factort jelentenek. Részletes adatokat másuttt közlünk, itt megelégszünk csupán vázlatos és összefoglaló kép nyújtásával.

II. Az eredmények áttekintése

Az elsőéves hallgatót alig néhány hónap választja el a középiskolától. Új életformába kerül, merőben új életmódhoz kell alkalmazkodnia. Megszűnik a középiskolás tanuló viszonylag »védettebb«, a családi otthonban lejátszódó élete, s átveszi helyét a családtól távol élés megannyi gondja, öröme. Nyilvánvaló, hogy az elszakadás ténye, valamint az önmagáról való fokozottabb gondoskodással járó feladatok időt, energiát igényelnek.

A középiskolás életmóddal járt a napról-napra való tanulás, aránylag kisebb felelősség, több szabadidő, jobban körülhatárolt feladatvégzés, fokozottabb tanári segítség, közvetlen szülői gondoskodás stb. A főiskolai hallgatónak hozzá kell szoknia ahhoz, hogy nagyobb időszakokban gondolkodjék, a beszámolók, vizsgák időpontjára készüljön el feladataival. Önálló, felelősséggel járó, közvetlen hivatásához tartozó munkát végez, ismereteit tartósan kell rögzítenie, hiszen életpályára készül. Szereplésének súlya van, eredményétől függ előrehaladása, sőt ösztöndíja, tandíja is. Kétségtelen, hogy munkáját fokozottabb izgalom kíséri. Megváltozik az órák tartalma, menyisége, minősége, időbeli elosztása. A középiskolai órák szinte kizárólag délelőttre estek, itt a fokozottabb fáradtságot jelentő délutáni órák is komoly szerepet játszanak a hallgatók napirendjében. Amíg a középiskolai órán a számonkérés és magyarázat változatosabb és ennélfogva könnyebb figyelmet feltételező rendet biztosít, addig a főiskolán egész órákra terjedő előadás, magyarázat kap helyet. Kevésbé érvényesül a hét folyamán az órák egyenletes elosztása, ennélfogva a megterhelés egyenlőtlen, s a figyelem időnkénti megerőltető koncentrációját igényli. Mindehhez hozzájárul a vizsgák időszakának fokozott megterhelése, mind közvetlen munka, mind idegrendszer, psychés izgalmakkal járó igénybevétele. Nem utolsó tényezőként említhetjük meg a hallgatók érzelmi élete körülményeinek változását is (kevesebb családi és iskolai ellenőrzés, az együttes hallgatás következtében kialakuló társas érintkezési formák szabadsága stb.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy alig néhány hónap alatt az elsőéves hallgató egész milieuje, életrendje, életritmusa hirtelen megváltozik, s az ehhez való alkalmazkodás nehéz feladatokat állít az egész szervezet, jelentős mértékben az idegrendszer elé. Mindebből természetesen adódott feladatunk: megvizsgáljuk az új helyzet által megszabott körülményeket, az egész szervezetet, idegrendszert ért újabb hatások komplexumát, a reá adott válaszreakciókat, az alkalmazkodás normális és káros formáit. Ezek után megvizsgáljuk, milyen módon lehetne előnyösebbé tenni a hallgatókat ért hatáskomplexumot, egyben pedig psychés hygiénéjét előnyös irányban befolyásolni.

A hallgató fáradékonyságát fokozó tényezők:

1. Az órarendi kötelező és az ezen kívüli elfoglaltság.

Ha megvizsgáljuk a hallgatók órarendi elfoglaltságát, érdekes megállapítást tehetünk a mennyiségi megterhelés és ennek arányaiban mutatkozó eltolódás tekintetében.* Az átlagos kötelező heti órák száma 30,1, ami a hároméves képzési időt tekintve, nem mondható túlzottnak. Ehhez járulnak fakultatív és magánórák, karének, nyelvórák, és így átlagosan mintegy napi 5—6 órás órarendi megterhelés esik egy tanárjelöltre. 17 csoportbeosztás átlagát véve alapul, az órarendből megállapítható, hogy átlagban heti két alkalommal a hallgatóknak csupán egy órás ebédszünetük van, de van olyan csoport is, ahol négyszer, négy csoportnál pedig háromszor fordul ez elő. Kívánatos lenne, hogy az órák egyenletes elosztása kiterjedjen mind a hét napjaira, mind pedig a nap szakaszaira. Ideálisnak tekinthető, ha minél kevesebb alkalommal fordul elő délutáni óra. Mikor azonban ez elkerülhetetlen, legalább 1—3-ig terjedő 2 órás ebédszünetet kellene biztosítani. Pavlov vizsgálatai világosan bizonyították, milyen nagy jelentősége van a táplálkozás időfactorának a gyomorsecretiora. Kétségtelen, hogy a rendetlen időszakokban történő étkezés igen károsan hat a szervezetre, másrészt az ezen a téren mutatkozó rend feltétlenül előnyös hatású.

Az egyenlőtlenség megmutatkozik mind az egyes napokra eső óraszámban, mind pedig a napi elosztás tekintetében. Előnytelenek az ún. »nehéz« és »könnyű« napok. Túlságosan igénybe veszi a hallgatót pl. az olyan nap, midőn 9 kötelező órája van, s utána még egyéb fakultatív elfoglaltsága. Nem egyenlíti ki az itt adódó fáradtságot a másik nap könnyűsége sem, mert az előző nap felhalmozódott fáradtságát piheni ki a szervezet, s az idegrendszer nem tud olyan hamar »napirendre térni« az előző napon ért káros ingerhalmaz fölött. A megerőltető több órás figyelés, jegyzetelés annyira igénybe veszi a hallgatót, hogy étvágytalan, nem ritkán még pihenésre is képtelenné válik. A viszonylag szabadabb nap tehát elsősorban a regenerálódásé, s nem szolgálja az otthoni aktív tanulási munkát sikeresen, mert hiányzik a bevésődő munkához szükséges pihentségi állapot.

Kihasználatlanul maradnak mind a pihenés, mind pedig a munka szempontjából a *hézagos órák.* Az egyik szakon van pl. olyan eset, hogy egyik nap 8—11, 1—2 és 4—7-ig vannak órák stb.

Ha az átlagos napi 5—6 órához hozzáadjuk a tanulásra szánt 4—5 órát, mintegy 10 órai koncentrált figyelmet igénylő munkatevékenységet kapunk eredményül. Ez önmagában szabályos körülmények között is igénybeveszi a hallgató napját, de nem fárasztaná káros mértékben. A *rapszódikus megterhelés, pihenés, alvás jelenti tehát azt a többletet, ami helytelen életmód következtében károsodáshoz vezethet.*

A hallgatóknak feladott kérdések, a kérdőívek és naplók adataiból képet nyerhetünk arról, melyek e tekintetben a hallgatókat legjobban fárasztó tényezők. Szubjektív panaszaik mögött rendszerint igen meg-

* Ezúton mondunk köszönetet a Tanulmányi Osztálynak, az adatok szolgáltatásáért. — Közlésük szerint az órarend egyenetlensége lényegében abból származik, hogy a hallgatók órarendjét a tanárok kényszerű különlakása (lakáshiány) befolyásolja.

gondolkoztató objektív problémák húzódnak, s érdekes módon a szubjektív panaszok kísérleteink során számszerűen, görbékben mutatkozó kilengésekben nyertek reális tükröződést, ábrázolási formákat. A kapott adatok és kísérleti eredmények nyomán vázlatosan az alábbi tipikus panaszokat, illetőleg észrevételeket, fáradékonyságot okozó mozzanatokat tapasztalhatjuk:

Az órarendi egyenetlenség által létrejött fokozott fáradtság körében szólhatunk az egyes fárasztó napok hatásáról, a délutáni elfoglaltság, valamint a zsúfolt, szünet nélkül egyben tartott, valamint az egymás után következő, hasonló jellegű órák hatásáról. Álljon itt szemléltetés gyanánt néhány utalás: »Nem is az órák fárasztanak tulajdonképp, hanem azok a napok, ahol 9—10 óránk van, valamint az órák rossz összeállítása. Ilyen pl. esetemben a csütörtök, midőn délután (rövid ebédszünet után) 2—4-ig orosz, 4—6-ig német nyelv van. A nyelvtanulás egyébként is nehéz, hát még olyankor, amikor ezeket az órákat délelőtt 5 óra előzte meg.« (56). Ezen a napon tehát ennek a hallgatónak 9 órán keresztül megfeszített figyelemmel kellett dolgoznia, miközben alig volt ideje ebédelni, s a legfárasztóbb délutáni órák során 2 kettős, egymás után következő nyelvórája volt! Érthető, hogy adataink szerint ilyen alkalommal a normális napi értéknél 35—40 %-kal ugrik a műszeres vizsgálatnál kapott válaszidő, mutatva a kérgi impulzusok létrejöttének csökkentebb hatásfokát.

A matematika-fizika szakos hallgatók szinte kivétel nélkül a pénteki nap súlyosságát panaszolják. Erre az időszakra órarendjükben 8 kötelező órájuk található; megannyi szaktárgyi, erős figyelmet, bevésési munkát, gondolkodást igényel. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy ez a nehéz nap éppen a hét végére esik, amidőn átlaggörbénk adatai szerint különben is rohamosan nő a fáradtság, képet nyerhetünk arról, milyen súlyos feladatok elé van állítva ez a hallgatói csoport. »Fárasztó az, ha pl. pénteken délelőtt 2 aritmetika és 2 aritmetikai gyakorlat van, így egy délelőtt 4 óra hosszat csak aritmetikával foglalkozunk. Bizony, már a 3. óra végén alig tudok figyelni. Nagyon kimerülten megyek a délutáni órákra.« (74). A szervezet ezen káros túlerőltetése nyilvánul meg az egyik hallgatónál: »A legfárasztóbb számomra a pénteki nap, amikor 8 óránk van, reggel 8-tól este 6-ig. Közben van ugyan 2 óra szünet 10—11-ig és 1—2-ig, de a délutáni órák negyedik órájában szinte nem is tudok már gondolkozni, nem múlt el még egy pénteki nap, hogy ne éreztem volna fáradtságot és ne fájt volna a fejem.« (2). Gondolkodni kellene rajta, arányban van-e a megterheléssel a teljesítmény, mennyiben hasznos a 7-ik, 8-ik óra? A matematika-fizika szakon pl. heti egy alkalommal 8, egy alkalommal 7 órarendi órájuk van a hallgatóknak, nem számítva a fakultatív elfoglaltságot. Ugyanez a helyzet a biológia-földrajz szakon. De 8 órás napot találunk a nemzetiségi szakon két esetben is, a magyarének szakon a napi 7 óra meg egyáltalán nem nevezhető ritka kivételnek. »A heti 36 órából egyes napokra 9 is jut.« (72,* 60, 65). »Alig van időnk a tanulásra a csütörtöki és a pénteki nap zsúfoltsága miatt. Csütörtökön 6-ig van óránk és 7—9-ig edzés és este 9 után már nincs energia tanulni. Pénteken du. 4-ig vagyunk és elég fárasztó latin óra az utolsó. Elég ne-

* A többi szám a hasonló jellegű adatokra utal.

héz, mert először tanulok latint. Nagyon kevés szabad időnk van és ez a tanulás rovására megy, mert fejfájósan nem ülhetek le tanulni.« (32) Az ilyen napok szubjektív fáradékonysági hatása igen nagymérvű. »Fárasztó pl. a kedd délutáni latin óra, mert délelőtt is 5 óránk van.« (32). »Fárasztanak a zsúfolt órák, mert nem egy napon 8—9 órám van, 1 óra ebédszünettel.« (51). »Vannak napok, amikor 8—2-ig egyfolytában, sőt még ebéd után is vannak órák.« (33). A 4., 5. órán és a délutáni órákon csúcsosodik ki a fáradtság. »Fárasztanak az ötödik órában tartott órák, mert bármennyire fáradt vagyok már addig is, koncentrált figyelemmel kell hallgatni — ugyanis különben nem sajátítanám el az anyagot« (31). »Fárasztó pl. a kedd du. latin óra, mert de. is 5 óránk van«. (51). »Pénteken 9—7-ig van megszakítással óra. A hét végére amúgy is felgyülemlett fáradtságérzet nyomasztó álmosságban nyilvánul meg.« (96). Mindennek közvetlen kihatása van a tanulásra is. »A hét egyik napján 9 óránk van, amelyre nem tudunk előző nap pontosan készülni, mert akkor is 6 óráig van óránk. Mikor este a 9 előadás és gyakorlatról hazamegyünk, nagyon nehéz valamit tanulni. Azt hiszem, túl sok tanulnivaló marad a vizsgaidőszakra, ami pedig a vizsgák sikerét hátráltatja.« (97).

A némelyik esetben mutatkozó aránytalan zsúfoltság mellett kétségtelenül fokozza a fáradtságot a különböző épületben lejátszódó órák közti csekély szünet. 10 perc ilyenkor nem elégséges, hogy az egyik épület második emeletét elérjék egy másik épület emeletéről, s egyben kissé ki is pihenjék magukat. Ezen esetekben a negyedórás szünet volna indokolt. Ez különösen az énekszakosoknak problémája. »Fárasztó, hogy állandóan órára kell szaladni, mert annyi időnk sincs, hogy lassan menjünk. Délután is egy órás szünetekkel, állandóan óránk van. A program zsúfoltsága nagyon kimerítő. Az lenne a helyes, ha az órák délelőttre korlátozódnának, ugyanis így egyáltalán nem tudunk tanulni este, bár kezünkbe veszszük a könyvet, hogy tanuljunk, de ennek eredménye jóformán semmi, esetleg a lelkiismeret megnyugtatására szolgál. Énekszakos vagyok, állandóan gyakorló óráink, magán énekóráink, karénekóráink (2 óra hossza) vannak, amelyek borzasztó fárasztóak, és az, hogy ezek az órák mindmind más épületben vannak és az ember leül öt percre, máris szaladni kell«. (34) Amelyik nap az órákat nem egy épületben tartják meg »egyik helyről a másikra kell sietni. Természetesen ez is a hallgatók szünetének rovására megy.« (57). Az egyik épületből a másikba való szaladgálás fizikai szempontból is erősen igénybe veszi a hallgatókat. »Tornaóra: egyik épületből a másikba való szaladgálás, pl. a csütörtöki nap nagyon fárasztó 8—10-ig két énekóra, utána a másik épületben két óra, majd visszajönni még egy órára. Rohanni kell az ebéddel és 2 órára már újra jönni. Péntek is nagyon fárasztó, mert 1-ig vagyok órán, és közvetlenül ebédről kell szaladni tornaórára.« (4., 8.).

A rossz órarendi elosztás következménye nem csupán az órák számbeli, hanem minőségi torlódása is. Így egyik-másik napon csupa egyfajta elméleti, vagy gyakorlati óra szerepel az órarendben. Mindehhez hozzájárul egyes tanárok azon rossz szokása, hogy kettős órát egybe tartanak, esetleg meghosszabbított órával, vagy két másfélórás, szünet nélkül egymást követő időszakban. A hallgatók egyöntetű panasza, valamint a mérési eredmények egybevágóan eklatánsan bizonyítják az ilyen eljárás helytelenségét. »A nyelvtanórákon mindig megfájdul a fejem. (Kettő volt

egymás után!) Szerintem nem jól van ez így megoldva, hogy egyik nap csak zenei vonatkozású, másik nap csak magyar vonatkozású órák vannak. Keverve sokkal változatosabb lenne és nem esne szét a fejünk 5 nyelvtan óra után« (114). »Előfordul, hogy 3 óra együtt van. ilyenkor másfél óra múlva van csak szünet. Nagyon nehezen esünk ezen túl. A második felében általában nem figyelünk.« (15). »Fárasztanak az idegen nyelvi órák, melyek között nem tartunk szünetet.« (70). »Kellemetlen az is, hogy egyes tanárok nem 50, hanem 60 perces órákat tartanak.« (37). »Fáraszt az egyben megtartott több óra szünet nélkül (különösen a matematikai gyakorlat és a pénteki német óra), mivel az már kilencedik azon a napon s utána edzés van 10-ig.« (73).

Külön meg kell említenünk az egybetartott kettős órák rossz hatását. A figyelem az órák második időszakában ilyenkor nagymértékben lankad, megnő a fáradtság, s az utána következő hosszabb pihenés sem azonos értékű regenerálódást nyújt, mint az óránkénti kisebb szünetek. Fokozott ezen órák fárasztó hatása, ha egymás után két kettős óra következik minden szünet nélkül, méghozzá a délutáni időszakban (mert erre is van példa). A kettős órák mellett vannak hármas, egymás után következő órák is, melyekre a fentebb mondottak fokozottan érvényesek. (40, 42, 58, 55, 35). Egyik naplót is írt hallgató (54) panaszolja, hogy nagyon fárasztják »a túlzsúfolt órák pl. a keddi és szombati nap, mikor egyhuzamban 5 elméleti óránk van.« E hallgatónál keddi átlagértékeinek számítása alkalmával significansan jelentkezett a többi nappal szembeni átlagostól eltérő érték, azon belül is a délutáni görbeemelkedése hirtelen felfelé ívelése (25 msec-sal). Az egyik hallgató négy órás egymás után következő gyakorlatról is, melyek közt szünetet nem szoktak tartani; egyébként is aznap 8-tól este 6-ig vannak órák, alig órányi megszakítással (71). A szünet nélkül egybe tartott órák fokozott fárasztó hatására álljon itt még egy példa: »Különösen olyan nap fáraszt ki nagyon, amikor összezsúfoltak az órák. Pl. 1/4 3-tól 4-ig és *közvetlen utána* 1/2 6-ig. Mind a kettő nyelv, sokat kell gondolkodni és felelni. Tehát 1/4 3-tól 1/2 6-ig semmi szünet nincs és négy nyelvórát tartunk meg.« (19., 24., 44.). Az egybe tartott órák fokozott fárasztó hatásáról már más vonatkozásban is szólottunk.

Tekintettel kell lenni az egyes órák külön sajátosságára is. Nyilvánvaló, hogy nem helyes, ha a testnevelési órát közvetlenül zongoraóra követi. »Du. 2—4-ig tornaóra, nagyon fárasztó és én különösen haragszom érte, mert közvetlen utána 4 órakor zongoraórám van, és még az ujjaim is remegnek, nem tudok játszani, a mosdásról nem is beszélve. 4—5-ig zongoraórám van, utána 5—7-ig karének.« (114).

Helytelen, midőn a hallgatók csupán 1 órás ebédszünetet kapnak, s a torlódás következtében nem jutnak hozzá a nyugodt ebédeléshez, nem szólván arról, hogy a kapkodva megevett ebéd káros hatása miatt fizikailag elfáradnak, s a fél napos munka utáni kisebb pihenésre sincs lehetőségük. »Vannak olyan napok a hétben, amelyek zsúfolva vannak. Alig van még ebédidő is. Reggel 8-tól este 7-ig egy órás ebédszünet nem elég« (39). Az órarendnek biztosítania kellene minden hallgató számára a 2 órás ebédszünetet. A vizsgált időszakban a hét napjainak több mint felében (3,7) csupán 1 órás szünete volt délben a hallgatóságnak.

A *délutáni órákon* a vizsgálatok tanulsága szerint lényegesen megnő

a fáradtsági görbe értéke. A délelőtti ingerek summálódnak, a figyelem lankad, növekszik a fáradtság és pihenési igény. Különösen olyan esetben jelentkezik ez élesen, midőn elméleti órák voltak délelőtt, utána alig egy rövid órányi szünet, s a délutáni órák is feszült figyelmet kívánnak meg (szaki órák, nyelvórák). Természetesen a készségi órák délutáni elhelyezése sokkal ideálisabbnak nevezhető. Az elméleti óráknak a délutáni időszakban megmutatkozó fárasztó hatásáról egyaránt tanúskodnak a kérdőívek, naplók, és kísérleti adatok. A délutáni növekvő fáradtság ilyen esetekben természetszerűen vonja maga után az esti levertséget, kimerültséget, kedvetlenséget, s nem teszi lehetővé a tananyaggal való intenzív foglalkozást, a bevéséshez, tanuláshoz szükséges összerendezettséget. Az egyik hallgató találóan írja: »Fárasztók a délutáni órák, mert erősen kifáradva érünk haza és mire hozzáfogunk a tanuláshoz, este van, és este így már nagyon nehéz tanulni« (59). A délutáni órák különösen hátrányosak a hallgatók egyéni tanulásának szempontjából. A kettévágott délután, vagy a zsúfolt, nehéz délután fárasztó hatása olyan mérvű, hogy nem követheti további eredményes szellemi munka. Az énekszakos hallgatóknál különös nehézséget jelent az elaprózott magánórák, gyakorlás és közös karvezetés, valamint a szereplési készületek idővesztesége. »Sok az óraszám délután. Nem jut idő a tanulásra. Énekkar, zongoragyakorló, tornaóra, zongoraóra, szeminárium, orosz óra esik délutánra.« Az órák elaprózódnak, fél és háromnegyedórás szünetek sem pihenésre, sem tanulásra nem alkalmasak. »... . így általában este 7 óráig foglaltak vagyunk. Ekkor már a sok rohangálásban kifáradok. Este 8-kor már nem bírok eredményesen tanulni. Érzem, hogy idegileg kimerültem.« (35, 36). »Az egymás után következő órák rendkívül fárasztanak, mert mindig egy dologra kell figyelni (55), a délutáni órák nagyon akadályozzák a másnapra való rendes készülést, különösen ha még ráadásul egymás után nagyon erős figyelmet követelő órák következnek (41). Különösen fokozott a fáradékonysági görbe előreugrása, ha nehéz délelőtt után következik a délutáni elfoglaltság, mert »ha túlzsúfolt a délelőtt, délután pihenni kellene« (38), nehéz figyelni.

A délutáni órák, egyenlőtlen időközi szünetek eredményezik, hogy túlságosan elaprózódik a hallgatók ideje. A közbülső rövid idő sem pihenésre, sem tanulásra nem elégséges. Találóan ír erről az egyik hallgató: »A főiskolán az időnk nagyon eldarabolódik. Nincs egy meghatározott hosszabb idő, mely idő alatt nyugodtan tanulhatnánk. 1 órakor fejeződik be a tanulás és minden nap délután vannak óráink. Karének, orosz, torna, magánének, és minden du. zongoragyakorló. Szereplések. Azért, amiért így elforgácsolódik az idő, nincs megfelelő idő a tanulásra, csak akkor, amikor már álmosak és fáradtak vagyunk« (15). »Délután is sok óránk van, hetente háromszor vagyunk 6-ig órán, 6 órakor ismét vacsora s csak kb. 7 órakor tudok hozzálátni a tanuláshoz.«

2. Az otthoni életmódból eredő tényezők

Az előbbiekben vázolt napi órarendi elfoglaltság után vessünk néhány pillantást a tanulás és pihenés otthoni körülményeire. A hallgatók jelentős része diákszállóban lakik. Ennek nagy előnye, hogy a fűtés, világítás, mosás biztosítva van, mely sok munkától, gondtól menti meg a hallgatókat. Ezekkel a lehetőségekkel azonban a hallgatók nem mindig

élnek ésszerűen, az együttes életmódból eredő kölcsönös alkalmazkodás, tapintat, s a közös érdeket biztosító rend nem mindig jellemzi őket. Az ebből eredő káros következmények erősen kihatnak a hallgatók fáradtságának növekedésére. A hatás kettős: részint nem tudják magukat nyugodt körülmények között kipihenni, részint pedig a tanuláshoz szükséges fokozott koncentrálás lehetősége sokszor hiányzik. Szinte egyöntetű a hallgatók ezirányú megállapítása. »A diákotthonban zavaró és sokszor kellemetlen hatás az énekesek hangos szolmizálása. A szobában, midőn többen vagyunk együtt, hol az egyikünk, hol a másikunk kezd el beszélgetni« (41). A figyelem, mint az egyes lelkifolyamatokban jelentkező közös tényező, befolyásolja a bevéső, megőrző emlékezést, a gondolkodás munkáját. A zavaró tényezők melletti szellemi munka kétségtelenül fokozottabb energiát követel, s hamarabb vezet fáradtsághoz. Másrészt az is igaz, hogy az énekesek számára is biztosítani kellene külön helyiséget, ahol gyakorolnának. Nekik még az esteli ilyen természetű tanulásra is szükségük volna, de »este énekelni nem lehet a kollégiumban, pedig énekszakosok vagyunk, és ez fontos volna« (33, 36). »Más szakosoknak zavaró tényező lehet, hogy énekelünk, de ezt is meg kell valahol tanulni« (8).

Egyöntetű a panasz a folyosó zaja, a zavaró beszélgetés miatt. »Ha a folyosón zajonganak, mikor tanulni szeretnénk, ez szörnyen idegesítő és kizökkent a munkából« (59). Nem anyagi kérdés, csupán a rend és fegyelem megteremtésén múlik, hogy ezek a panaszok megszűnjenek. A hallgató pihenni és tanulni szeretne otthon, de mindkettőt megzavarja a lárma, tapintatlan viselkedés. Ez azután fokozza az idegességet, mert a sikertelen munka negatív élményei és a tanulási erőfeszítések fokozott mértékű fáradtságot eredményeznek. Szemléletesen ír erről az egyik hallgató: »A diákotthon rettentően fárasztó azoknak, akik egy kicsit idegesebb, ingerlékenyebb természetűek. Több ember van egy szobában, és hol az egyik énekel, hol a másik „üvölt". Szóval az én idegeim már teljesen tönkrementek. Olyan nincs a diákotthonban, hogy most én leülök pihenni, vagy gondolkodni, mert olyan diadalkiáltás riasztja föl az embert...« (34). A másik hallgató örömmel ír arról, hogy diákszállóban lakhatik, biztosítva van kényelme, meleg szobája, tanulási lehetősége. Mindezen feltételeket azonban erősen lerontja »a szomszéd szoba örökös zaja és rendetlensége, mely miatt nem tudunk tanulni« (54).

A tanulószoba egyedül nem biztosíthatja a nyugodt tanulási lehetőséget, bár igen sokat segít. Szükség van arra is, hogy a szobákban lakók belátóak legyenek egymással szemben. De a tanulószoba rendje sem kielégítő, mert »soha nincs csend, 5 percnél tovább nem lehet folyamatosan tanulni, mert bármennyire kéri is őket az ember, hogy maradjanak csendben, beszélgetnek, játszanak« (43). Az állam komoly áldozatokat vállal a hallgatók tanulmányának segítésére, ezen összegnek azonban gyümölcsöznie kellene a befektetés arányában. Az említett tényező viszont lerontja ennek az értékét, mert »a kollégiumban nem lehet este sem rendesen tanulni, vagy olvasni. Állandó a zaj, mely késő estig tart« (44). »A diákotthonban legjobban zavar a zaj. Ha pl. este lefekszünk és olvasni vagy tanulni akarunk, a szomszéd szobában éppen akkor kezdenek énekelni. Ez a hangos beszéd, zaj fokozott figyelemre késztet« (45). »Állandó zaj van, csak késő este csendesedik a kollégium« (17, 21, 24, 26,

47, 48, 49, 50, 51, 53), »az állandó zaj, mozgás, nincs egy nyugodt pillanat, tanulni képtelenség« (14, 3, 8, 76).

3. Alvás, pihenés, szórakozás egyenetlenségéből fakadó tényezők

A hallgatók pihenését, szórakozását számbavéve, megállapíthatjuk, hogy csak részben szolgálják az egészséges kikapcsolódást, felüdülést és pihenést. Többen beszámolnak a séta jó hatásáról (2, 4, 8, 32 stb.). A film, színház üdítő hatását hasonlóképpen többen említik, de hozzáteszik, hogy késői előadások utóhatását megérzik, mert sokkal fáradtabb, mire hazaért, mint előtte (1), a mozi után olyan fáradt, hogy sem olvasni, sem tanulni, de még aludni is nehezen tud (6), az esti kimaradás, táncolás fárasztó, mert nem pihenhetik ki utána magukat (3), későn fekszenek le, s a másnapi munka semmit sem ér (7). Hasonló következményei vannak az éjszakai tanulásnak, olvasásnak is. »Hiányzik a megszokott 8 órai alvás. Sokszor napok alatt kell elolvasni egy regényt, s ilyenkor bizony éjjel is olvasunk. Ennek következtében másnap nem tudunk figyelni« (12). A megváltozott életmód, életritmus legszembetűnőbb adatait szolgáltatja a pihenés, elsősorban az alvás mennyiségének és minőségének nagymértékű lecsökkenése és az ezzel járó fokozott alvási szükséglet, alvási igény. A közös lakóhelyen lakó hallgatók különböző időben fekszenek és kelnek s nem alkalmazkodnak kellőképpen a közös rendhez. Sokszor tapintatlanok, emiatt az abszolút alvási idő lerövidül és az alvás minősége is a zavaró ingerek következtében romlik. A hallgatók egyébként is későn fekszenek le, s nem tudják zavartalanul kipihenni magukat a szükséges módon. A fennmaradás azonban csak részben indokolt (tanulás céljából). A késői lefekvés magyarázata között szerepel az »éjfélig való beszélgetés«, »a szobák, és folyosók zajossága«, kimaradás is. A napról napra akkumulálódó fáradtság és fokozott alvási igény azután előnytelenül hat egymásra, mintegy »önindukciót« eredményez, túlfáradást, állandó álmosságot, mely az órák alatti figyelmetlenséghez vezet. Ennek következménye azután a tananyag hiányos megértése, mely nehezebb bevési munkát kényszerít a hallgatóra, esetleg sikertelen, eredménytelen vizsgához vezet, negatív élményekhez, s annak minden károsodó következményéhez.

Álljon itt erre vonatkozólag néhány adat.

Az I. éves hallgatók közül:

eleget alszik:	15 %
alvási szükségleténél kevesebbet alszik 1 órával .	38 %
alvási szükségleténél kevesebbet alszik 2 órával .	27 %
alvási szükségleténél kevesebbet alszik 3 órával .	20 %
Összesen 6 órát alszik	18 %
Összesen 5 órát alszik	8 %
Középiskolás korában 9 órát aludt . . .	20 %
Középiskolás korában 8 órát aludt . . .	64 %
Középiskolás korában 7 órát aludt . . .	14 %
Középiskolás korában 6 órát aludt . . .	2 % (bejárók).

A nyugodt alvás, pihenés szükségességéről elmondottak alátámasztására közlünk néhány hallgatói vallomást. Önmagukért szólnak. »Sokszor fárasztó az, hogy este, tanulás után pl. 11 órakor, amikor lejövünk a tanulóból, nyugalomra vágyik az ember, aludni szeretne, és mindig

akkor ricsajoznak a kollégiumban, úgyhogy a legtöbbször csak éjfél után lehet aludni. Reggel rendszerint fáradtan ébredünk« (48). »Este, amikor már pihenni kellene, nehezen tudunk elaludni, mert egyes szobákban akkor kezdődik az élet, szól a zenebona és reggel persze álmosan ébredünk. Így az előadások is fárasztóak. Ha délután pótoljuk az alvást, akkor meg tanulás nincs« (72).

Mindennek oka tapintatlanság, nincsenek egymásra tekintettel sem az egy szobában, sem az egymás melletti szobában lakók. »A diákotthonban nincs nyugodt pihenés. Két egymásba nyíló hálóban vagyunk (a többiek más szakosok) este sokáig tart — nagyritkán a hangos! tanulás — és a hangos kártyázás, vitatkozás. Éjfél előtti alvás kizárva.« (52) »Esti lefekvésnél vannak problémák. Hol az egyik szoba lányai nem férnek a bőrükbe jókedvükben, hol a másiké. Ennek az eredménye, hogy minden nap 12 és 1 óra között fekszünk, illetve alszunk el és reggel olyan fáradt az ember, sőt még fáradtabb, mint lefekvés előtt« (75). »Kellemetlen az, ha a szomszéd szobából zaj hallatszik, amikor aludni szeretnénk és 12 óra előtt soha nem lehet elaludni« (74). »Este, amikor már fáradtan aludni szeretnénk, megszólal valamelyik szoba hatalmas zsivaja, vagy a színházból, moziból érkezők hangos tetszésnyilvánítása a folyosón« (73, 60, 61, 63, 65).

Egyes szobákban akkor kezdődik az élet, mikor a másik szoba aludni szeretne. Érthető azután, hogy reggel ismét fordított a helyzet. A rendetlenség megbosszulja magát egymás zavarásában, s a fáradtság nagymérvű megnövekedését eredményezi. »A szomszéd szobában másodévesek vannak, akiknek gyakori kurjongatása, éneklése zavar. Ezt a működésüket néha éjjel is csinálják« (50, 72). Az egy szobában lakók között is vannak, akik inkább este maradnak fenn, mások szívesebben lefekszenek korán, s reggel is korán kelnének. »Zavaró nekem az, hogy nem lehet a villanyt 11 óra előtt eloltani. Öten vagyunk egy szobában, alkalmazkodni kell a többihez. Pedig nálam a 9 órai alvás még mindig életszükséglet« (56). »Diákotthonban barátaink (egy-két kivételtől eltekintve) tapintatlanok, zavarnak, sokszor még lefekvés után is« (11). »Zavarnak társaim is, akik még éjfél után sem hagynak rendetlenségükkel aludni« (9).

Ennek megoldása csak az lehetne, ha biztosítanák a tanulók teljes rendjét, fegyelmét, másrészt a szobák nyugodt pihenését. A hallgatóknak alkalmazkodniok kellene egymáshoz, a legnagyobb tapintattal feküdni vagy kelni azon esetben, ha életrendjük eltér szobatársaikétól.

A hallgatók rendetlen s egyenletlen megterhelésével és ennek nyomán kialakult fáradtságával függ össze az is, hogy alvási igényük az akkumulálódó alváshiány és növekvő fáradtság miatt egyre nő, s egyre jobban jelentkezik ennek nyomán a különösen reggeli időpontban fellépő álmosság. Nehezen kelnek fel és kapkodva készülnek az órákra. Ennek a gyors szedelőzködésnek azután egyik igen hátrányos velejárója, hogy vagy nem reggeliznek, vagy éppen, hogy »menet közben« az egészségre káros módon »dobálják be« a reggelijüket. Bizonyára ennek is tudható be, hogy sokan rendszeresen elmulasztják a reggelit, mások igen rendszertelenül reggeliznek, s így mennek elébe a napi munkának. Ennek következtében azután sokszor figyelmüket elvonja éhségérzetük, s a reggeli táplálkozás hiánya kihat fáradtságuk növekedésére is. A szervezet nem kapta meg a szükséges kalóriamennyiséget sem quantitative, sem

qualitative. Következménye ennek a gyomorsav felhalmozódása, sokszor psychés alapon is, ami hosszabb-rövidebb idő után szubjektív és objektív gyomorpanaszokat eredményez. Ez a szellemi munka eredményére is károsan hat (az agy hypoglykaemiás állapota). Erre vonatkozóan a következő statisztikát nyertük:

nem reggelizik	54 %
nem rendszeresen reggelizik	27 %
nem mindig reggelizik	81 %

A diákotthon rendjének szigorú megteremtése, a hallgatók tapintatos viselkedése, a lefekvés és kelés idejének rendezése és ellenőrzése bizonyára kiküszöböli majd ezt az eléggé el nem ítélhető anomáliát.

4. Az egyéni problémákból eredő tényezők

Ezen címszó alá soroltuk azokat a mozzanatokat, melyek szorosan véve a hallgató egyéni életének körülményeit befolyásolják. A naplók erre vonatkozóan bőséges adatokat tartalmaznak. Részletezésüktől eltekintünk, néhány példát a kísérleti adatok jellegzetes változásai során bemutatunk, főbb, tipikusnak nevezhető csoportjait pedig az alábbiakban soroljuk fel:

a) saját, vagy a család betegségéből eredő gondok, problémák.
b) haláleset vagy egyéb, a hallgatót súlyosan érintő negatív érzelmi hatás.
c) Órák, beszámolók, vizsga előkészületek, szereplések által okozott izgalmi hatások és ezek következménye.
d) Pozitív élmények, sikerek.
e) Szerelmi érzés.
f) Egyénileg motivált erős akarati megnyilvánulások rövidebb vagy hosszabb idejű lefolyásának hatása.
g) Az előadás követésével kapcsolatos problémák (monotonság, túlságosan gyors előadásmód).
h) Olvasmányok, művészi élmények, sport hatása.

Számszerű eredmények és grafikonok

Főiskolai hallgatók heti átlagértékei

Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	Gyógyszer
			—100—				
445	520	590	506	517	519	—	
286	373	348	241	—	223	154	Aktedron
			—107—				
276	557	495	474	458	517	251	
—	324	292	264	259	213	—	
			—115—				
478	523	473	593	590	590	441	
—	305	273	236	281	130	207	
			—121—				
339	409	328	308	390	435	300	
—	245	323	250	240	254	266	

Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	Gyógyszer
			—124—				
430	275	314	392	429	479	401	
258	270	287	271	335	322	205	
			—101—				
260	434	244	299	351	366	290	Indifferens
191	293	214	220	293	350	175	
			—122—				
263	519	335	521	540	294	237	
138	300	297	237	261	167	216	
			—123—				
375	391	415	429	445	—	—	
—	356	356	359	415	—	—	
			—125—				
—	370	375	378	475	537	—	
287	327	295	341	401	431	260	
			—111—				
271	273	311	315	—	425	217	
—	208	289	269	340	—	—	
			—106—				
252	517	368	342	387	393	247	Glutarec
—	—	269	183	161	—	161	
			—113—				
273	312	360	405	459	472	194	
—	134	147	114	124	—	—	
			—120—				
406	460	433	444	480	476	337	
—	342	373	299	269	—	—	
			—126—				
381	414	434	397	453	483	305	
—	370	371	298	303	—	—	
			—110—				
327	291	422	383	—	451	454	
193	351	324	333	380	266	205	

Az első sor a gyógyszer nélküli adatokat tartalmazza, a második a gyógyszerest. A feltüntetett átlagérték napi háromszoros, egyenként 5 fény + 1 hang-inger adagolás során nyert értékek számtani középarányosát jelzi. A hiányzó adatok a vizsgált személyek távolmaradása (betegség, elutazás) kapcsán jöttek létre.

A görbék elemzéséből (l. 1-es ábra!) világosan kitűnik, hogy az átlagos értékekhez képest lényeges csökkenést mutat a psychés- és Aktedronhatás. A gyógyszeres befolyásolás az előbbivel szemben is előnyösebbnek bizonyult a kapott érték szempontjából; az indifferens, csupán psychés befolyásolás az átlagos görbe értékeihez képest igen előnyösen csökkent értékeket eredményezett. A viszonylag kis eltérést az Aktedron és indifferens hatás között az is indokolja, hogy a vizsgált személyek együtt laktak, az Aktedront szedők objektíven javuló positiv psychés effectusáról értesültek az indifferens anyagot szedők is, ami nem maradhatott nyom nélkül, fokozta az egyébként is tapasztalható előnyös psychés hatást.

Mindez bizonyítja, hogy az ilyen természetű ártalmatlan ráhatás (psychés) előnyösen segítheti a fáradt hallgatókat abban, hogy önbizalmutios állapotban, főképpen neurathenias egyéneknél, acut psychés traukat és ennélfogva munkakedvüket visszanyerjék. Az alkalmazás exhausmáknál különösen indokolt és eredményre vezető.

Az egyéni görbék menete rávilágít az egyes hallgatók individuális, karakterisztikusnak nevezhető kérgi plaszticitására, idegrendszerének, szervezetének psychés működésének alkalmazkodására, teherbíróképességére. A görbék kialakulása, menetének nagyszámú összehasonlítása átlagos értékgörbét eredményezett mind a heti, mind a napi ritmus megálla-

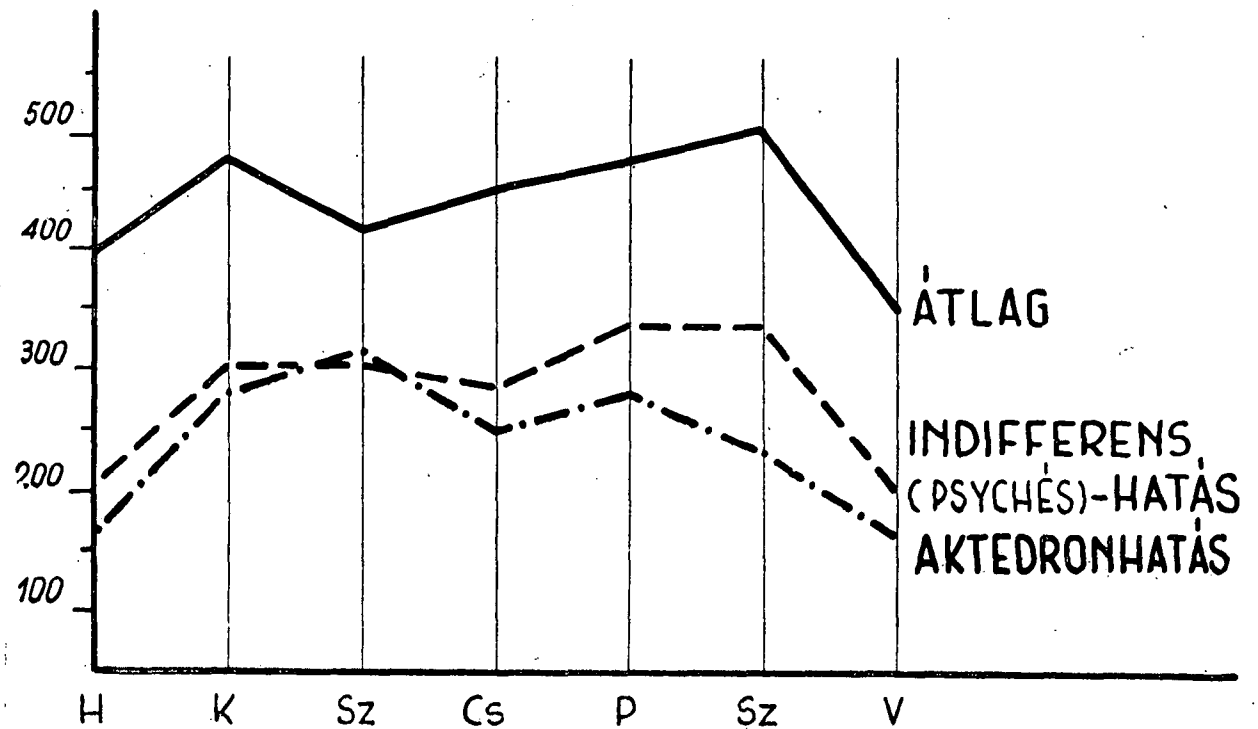
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V
ÁTLAG
INDIFFERENS
(PSYCHÉS)-HATÁS
AKTEDRONHATÁS

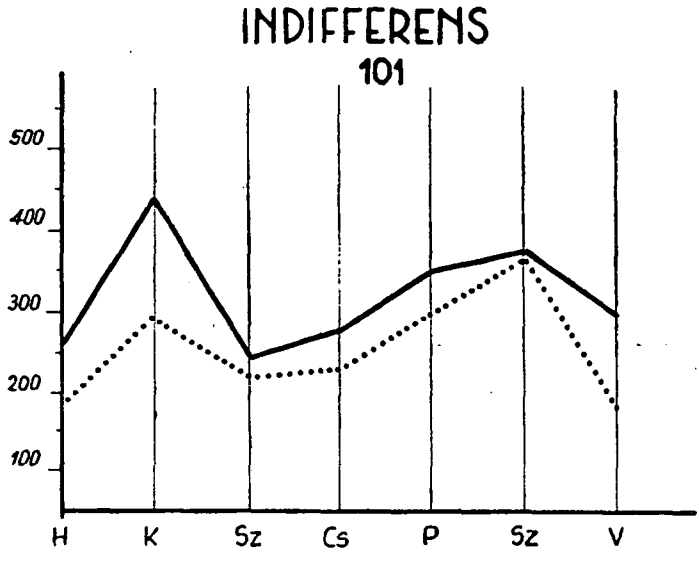
INDIFFERENS
101
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

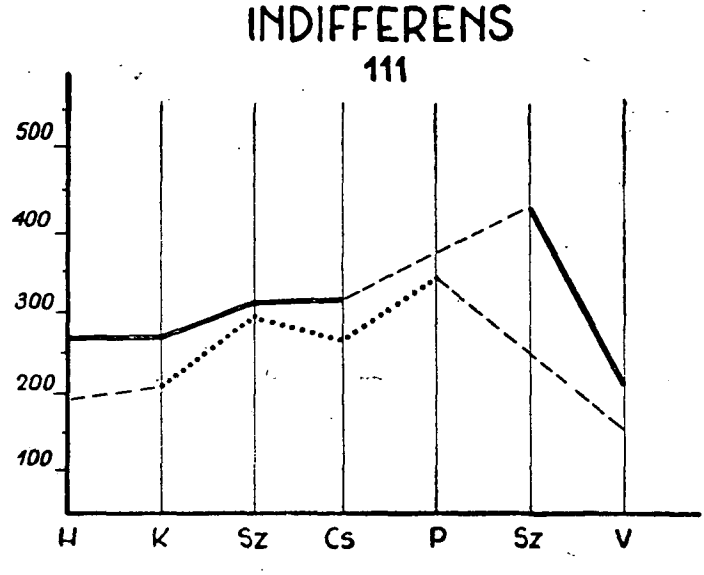
INDIFFERENS
111
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

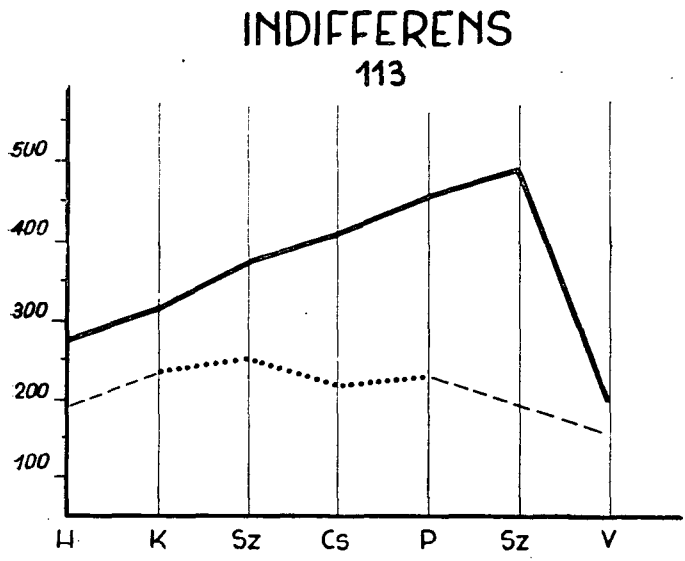
INDIFFERENS
113
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

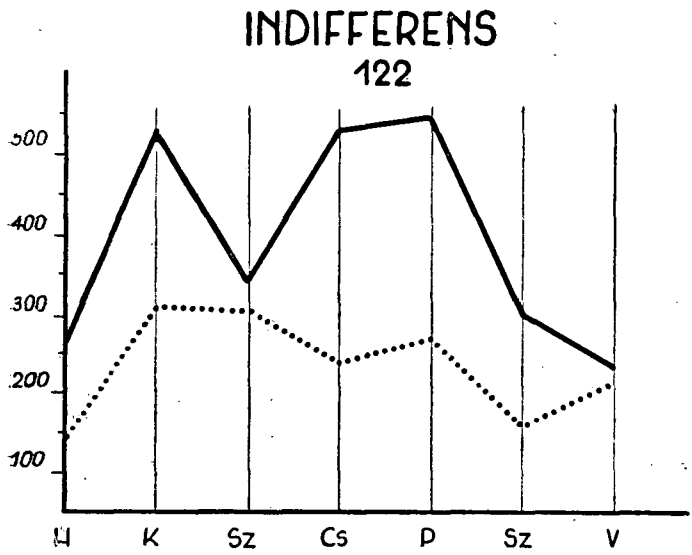
INDIFFERENS
122
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

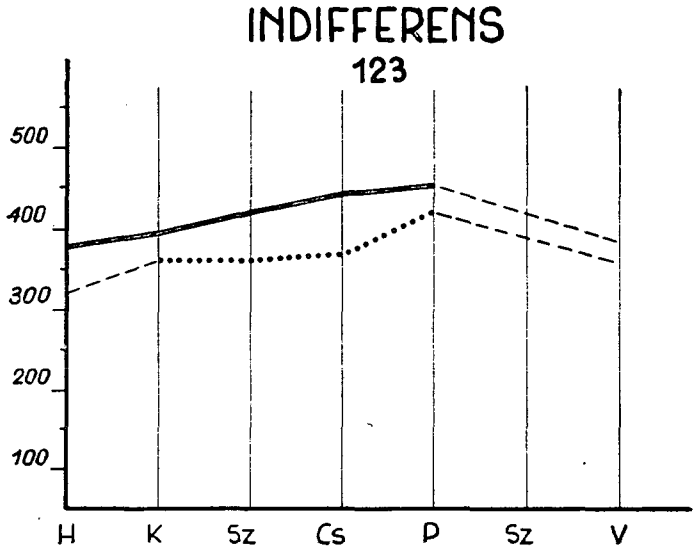
INDIFFERENS
123
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

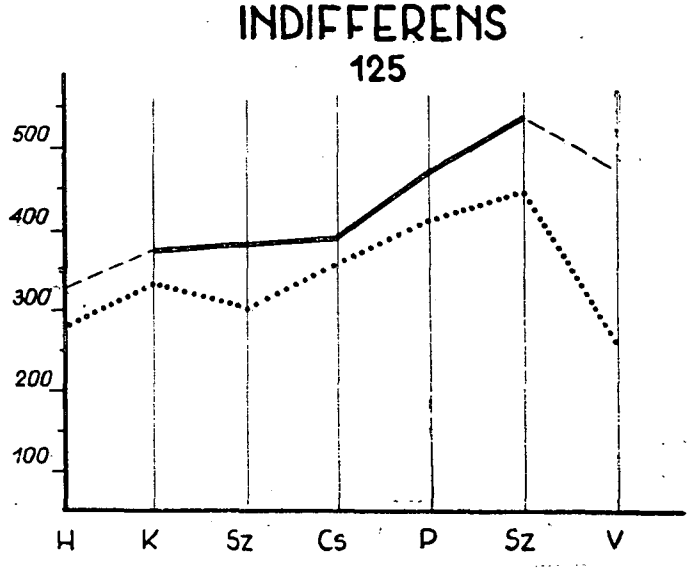
INDIFFERENS
125
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

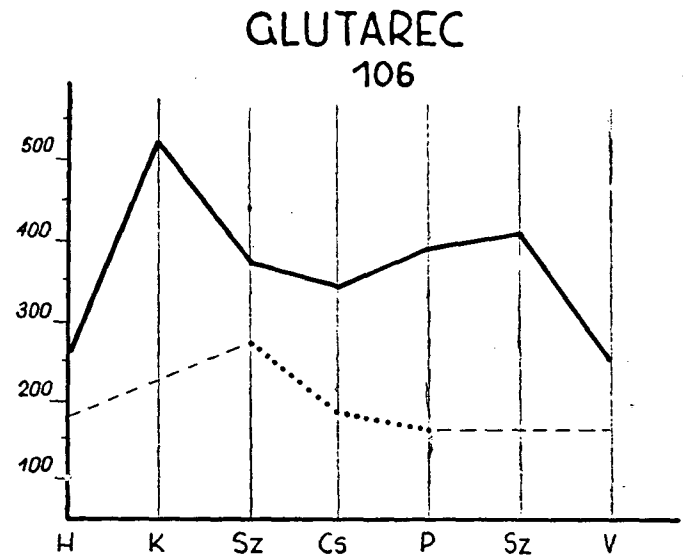
GLUTAREC
106
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

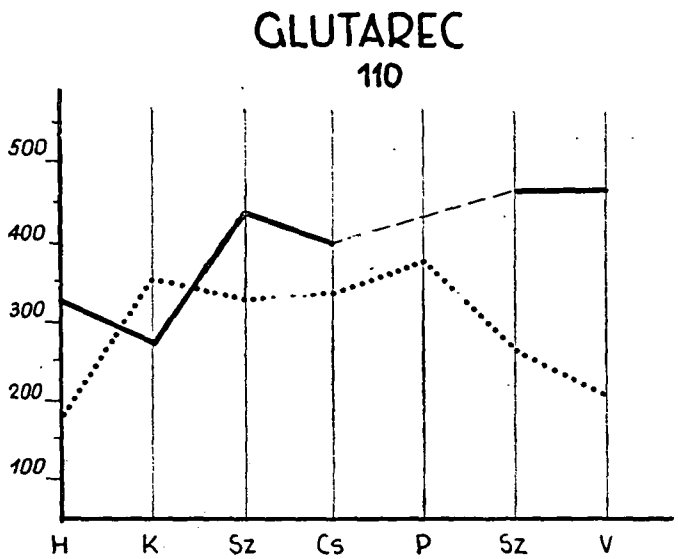
GLUTAREC
110
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

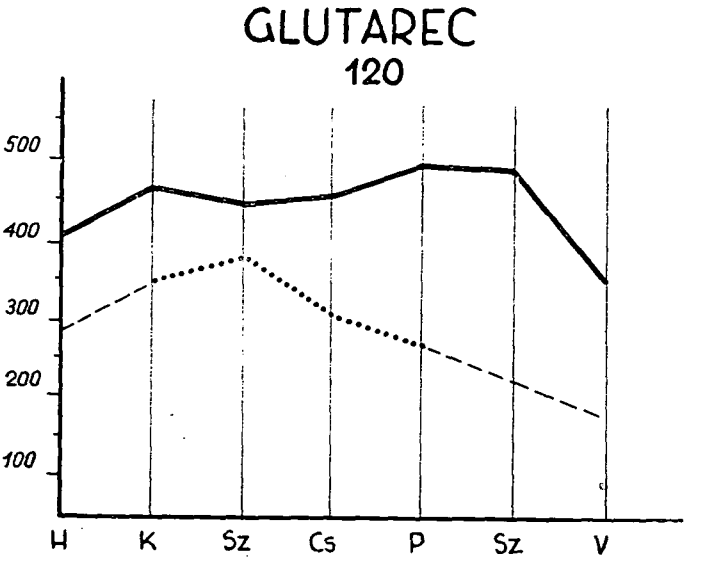
GLUTAREC
120
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

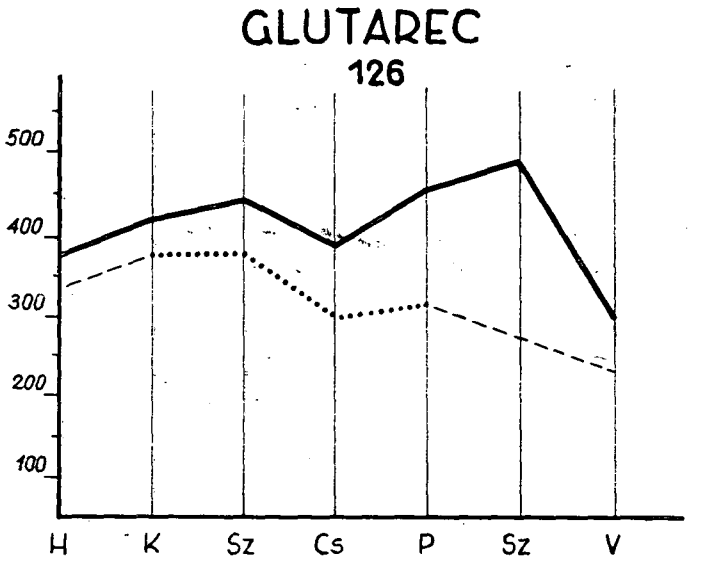
GLUTAREC
126
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

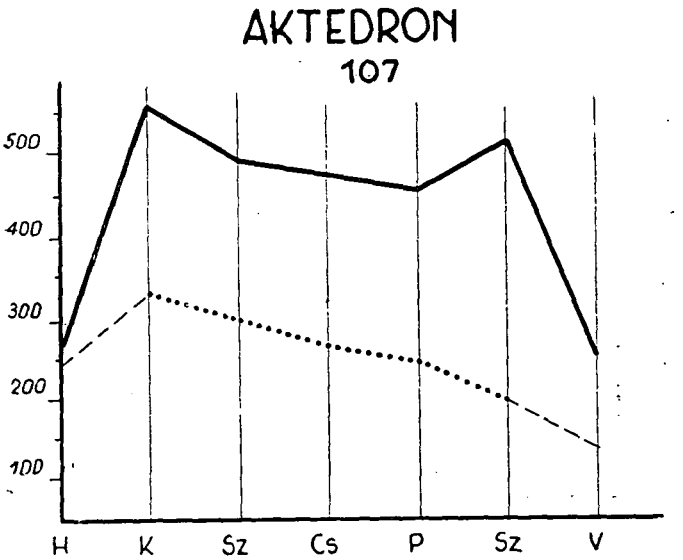
AKTEDRON
107
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

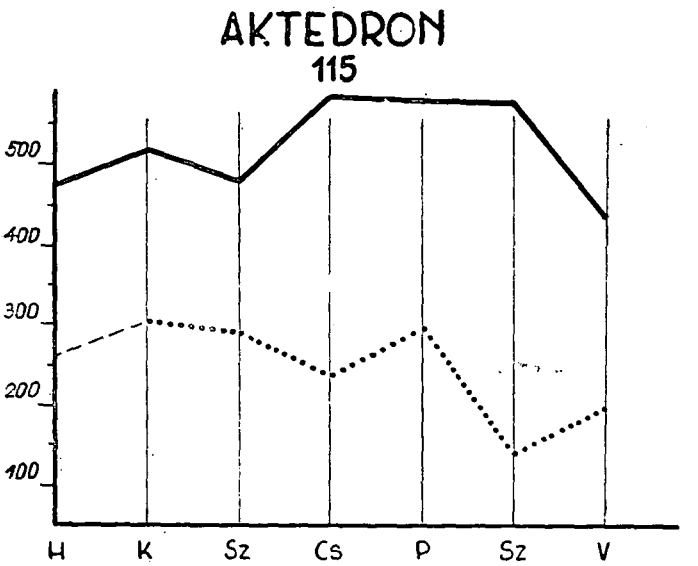
AKTEDRON
115
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

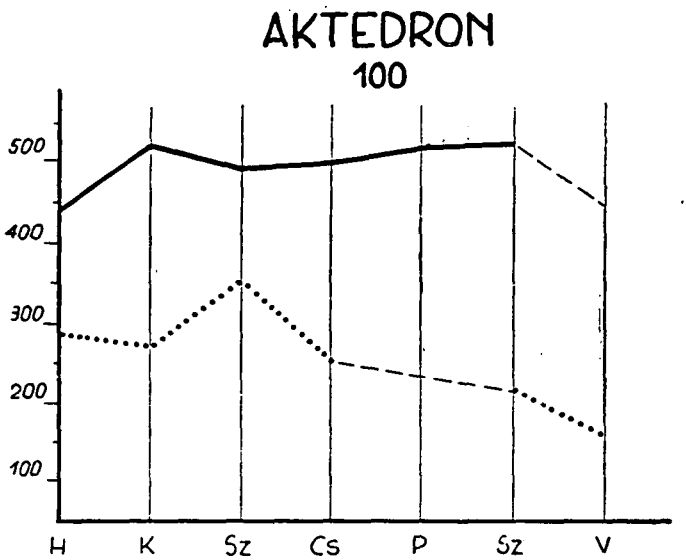
AKTEDRON
100
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

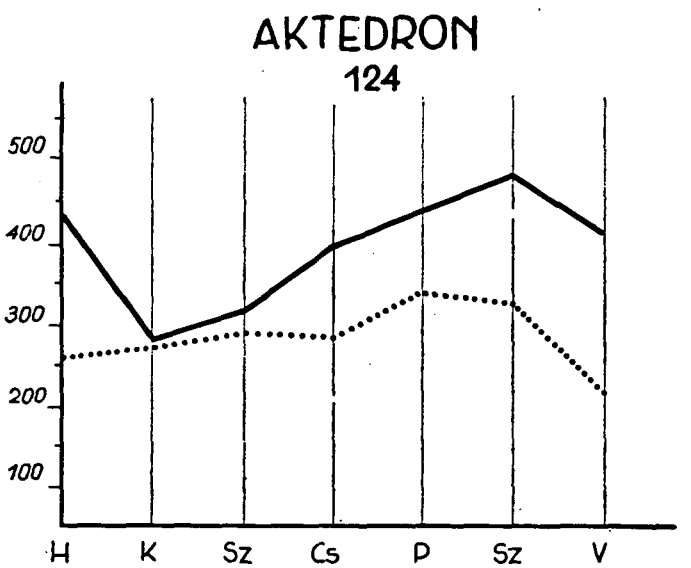
AKTEDRON
124
500
400
300
200
100
H
K
Sz
Cs
P
Sz
V

pítása szempontjából. Az egyes egyéni görbék az objektív és szubjektív tényezők hatására ettől bizonyos jellegzetes módon eltérnek. Az eltérést mindig significansnak találtuk. Akár somaticus, akár psychés ok, akár a munkafeltételek és teljesítményváltozás volt az ok, az okozat gyanánt jelentkező változott válaszértékek mindig jellemző képet mutattak. A levertség, fájdalom, fokozott munka, siker, sikertelenség stb. színezte a kapott értékeket.

Az átlaggörbe, valamint a hetes mérés által kapott egyéni diagramm lehetővé tette a viszonyítást a következő héten gyógyszeresen befolyásolt teljesítményértékeknél. Gyakorlatilag azonos megterhelés mellett egyértelmű javulás volt megállapítható a viszonylagos fáradási értékmutatóknál, de a psychés, vagy valóban gyógyszeresen indokolt befolyásoló tényezők közti eltérés is mindenkor fellelhető volt.

Közleményünk megszabott terjedelme miatt nem áll módunkban minden grafikont elemezni, illetőleg a naplók adatainak és a vizsgálati értékeknek egyenkénti összehasonlítását elvégezni. Itt megelégszünk egy grafikon és a hozzátartozó naplóadatok néhány jellegzetes adatának összevetésével, s teljes anyagunkat másutt közöljük.

121-es vizsgált személy: férfi, életkora 19 év, szaktárgya: magyar-történelem szakos első éves főiskolai hallgató. Vizsgálat alatt állott 1957. november 26-tól 1957. december 10-ig. Naplót vezetett, kérdőívet töltött ki.

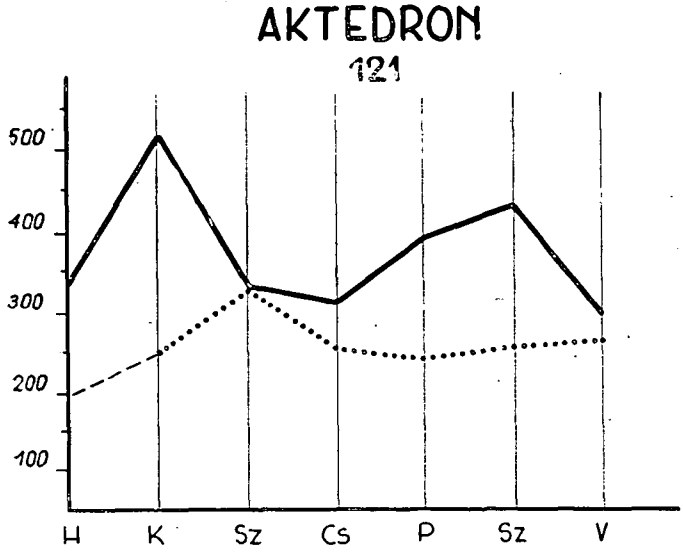

Az orvosi vizsgálat megállapításai: *Anamnesis:* Gyerekkorában morbilli. Pár éve főleg ősszel és tavasszal ízületi fájdalmak. Jelenleg panaszmentes. Nem sportol, testnevelésen résztvesz. Étvágy, széklet rendben. ideges typus, ingerlékeny. Gyorsan tanul, jól rögzíti az anyagot, főleg ha érdeklődési körébe vágó. Jól concentrál. Érzékeny, lelki traumánál pár napig melancholiásba hajló hangulatú. Fizikai fáradalmakat jól bírja. Hangulata labilis. Írogatni szokott, mely szórakoztatja. *Status.* Jól fejlett, táplált, athleticus alkatú férfi. Kissé halványabb bőr és nyálkahártyák, ép csont, izomrendszer. Előmborodó, légzésre jól táguló mellkas. Tüdőkön kopogtatási és hallgatózási eltérés nincs. Szív norm. tompulat, tiszta, jól ékelt szívhangok. RR: 100/60 Hg m/m. Hasban semmi kóros. Kissé élénk dermographismus, élénkebb reflexek, *Vélemény:* Normális testi felépítésű, érzékenyebb lelkületű, képzettségének megfelelő szellemi képességekkel rendelkező egyén.

Grafikonja, a keddi napit kivéve, növekedés és kulmináció szempontjából általában követi a megállapított heti átlaggörbét. Kiugró azonban a keddi érték a szerdai vagy csütörtöki értékhez képest (+ 11,2 msec). A november 26-i rossz átlagérték az aránylag magas reggeli és déli érték miatt feltűnően emelkedik. A reggeli mérésnél kétségtelenül a naplóban feltüntetett éjszakai olvasás hagyott nyomot. »Eléggé fáradtan keltem — olvashatjuk a naplóból — ugyanis éjjel 1 óráig olvastam.« Egyébként is este moziban volt, ahonnan rossz közérzettel érkezett haza. »A film nagyon felizgatott és fejfájást idézett elő.« A reggeli átlagérték 203 msec, szemben a nála szokásos átlagos reggeli mintegy 300-as msecmal. Délelőtt izgatta egy dolgozat eredménye, s feljegyzése szerint ebédelni egyéni elfoglaltsági miatt nem tudott. A déli mérés átlageredménye a reggelinél még rosszabb volt. A következő szerdai napon, nyugodt éjszaka után jóval előnyösebb átlagértéket kapunk (279 msec). Ez érték délre emelkedik, estére újra csökken. A napló megemlíti: »A délutáni testnevelési órán szellemileg felüdültem.« A kapott vizsgálati eredményben tükröződő javulás a reggeli átlagértékkel együtt kedvező összeredményt biztosít (278 msec). A csütörtöki nap lényegében hasonlóan telik el: friss ébredés, kedvező figyelmi állapot. Az érték követi az előző napit, sőt valamivel előnyösebben alakul. A pénteki, majd szombati napra a hét végén szokásos módon emelkedik a fáradtsági görbe, csütörtökről péntekre 8,16 msec-mal, majd tovább ível felfele és szombaton kulminál. A szombati növekedéshez kétségtelenül hozzájárult az éjszakai nyomasztó álom hatása is. »Nehéz álmom volt, mondhatnám lidérces.« Másnap reggel, vasárnapra virradóra fáradtan ébred. Ennek oka, hogy előző este bálban volt, sokat táncolt és 1/2 2-kor érkezett haza. A reggeli érték magasabb, mint a délutáni és az esteli; délután ugyanis aludt, kipihente magát. December 3-án, kedden reggeli nélkül ment az előadásokra, mely megmutatkozott a növekvő fáradtságban, a déli mérés eredményében is. »Reggeli nélkül, éhesen csak nagyon nehezen tudtam figyelni az előadásokra. Az utolsó előadási órán elgondolkodtam.« Délutántól az említett módon Aktedront kezdett szedni. Hatásáról a következőképpen ír: »Vacsora és vizsgálat után nyelvészeti referátumot készítettem 8 óráig, majd utána verseket írtam és (lefekvés nélkül) pihenés nélkül fenn voltam egész éjszaka.« A másnapi naplóban így folytatja: »Amint írtam, egész éjjel nem aludtam és ma úgy mentem nyelvészeti szemináriumra. Fáradtságot

egyáltalán nem éreztem.« Ezen éjszaka után reggel kapott érték még úgy is 26 msec-mal kevesebbet mutat, mint a neki megfelelő szerdai érték gyógyszeres hatás nélkül, azaz megállapítható, hogy a fokozott fáradtság és pihenéshiány nem ütközött ki a kapott értékekben, nyilvánvalóan a gyógyszer hatásának eredményeképpen. A görbe további menetele tanúsítja, hogy a pénteken és szombaton szokásos emelkedés lényegesen kisebb mind abszolút, mind pedig viszonylagos tekintetben. Természetesen — mint ahogyan a napló is tanúsítja, — ezen időszakban is kimutathatók személyi vonatkozású hatótényezők, lényegesnek azonban ebben az esetben a gyógyszeres hatást kell tekintenünk.

III. Következtetések, tanulságok és további tervek

Az I. éves főiskolai hallgatók fáradékonyságának vizsgálata csupán egy részét képezi ezirányú terveinknek. Kiterjeszkedünk más évfolyamok és karok hallgatóitól nyert vizsgálatokra és a kapott adatok elemzésére is. A közép- és általános iskolás növendékeknél a kísérlet részben már elkezdődött [6]. A tanulók ezirányú egészségvédelme csakis sokoldalú számbavétel révén létrejött eredményekre támaszkodhatik. Meggyőződésünk, hogy mind a tanulók egészsége, mind pedig a tanulmányi eredmények tekintetében fontos feladat a terhelés és teljesítmény konkrét életkorra és gyermekre kiterjeszkedő arányba állítása.

Elvégzett vizsgálataink eredményeképpen a fáradtság lélektanának mind elméleti mind pedig gyakorlati vonatkozásában következtetéseket, egyben pedig tanulságokat vonhatunk le. A főiskolai hallgatók képzését csak akkor mondhatjuk sikeresnek, ha szakmai biztonsággal rendelkeznek, eleget tesznek a követelményeknek, egyben azonban egészséges, szervezetükben, idegrendszerükben erős, kiegyensúlyozott lelkületű tanárokként hagyják el tanulmányuk színhelyét. Megadott körülmények mellett optimális teljesítményt kell elérniök. Ennek előfeltétele az egészséges, harmonikus életmód. A fáradtságot kórosan fokozó tényezőket ki kell küszöbölni, hiszen ezek a mozzanatok gondosan elháríthatók, akár tőlük távol állóak, akár saját életmódjuk megváltoztatását igénylik.

Gondoskodni kell a hallgatóság heti és napi megterhelésének arányos elosztásáról, megfelelő időt kell biztosítani mind az órák közti szünetre, mind pedig az étkezési időre. Biztosítani kell az órarendnek a pszichohygieniai szempontok figyelembevételével történő összeállítását. A diákszálló teljes rendjének kialakítása, a hallgatók életrendjének egészséges menete, valamint a meggyőzés mindennek fontosságáról nagy lépést jelentene előre.* Mind e változások szükségképpen előnyösen kihatnának a tanulmányi eredmény további javulására is, hiszen a kiegyensúlyozott, pihent, rendezett életmódot folytató hallgató figyelme, megjegyző képessége, gondolkodása is nagyobb teljesítményre képes.

A hallgatókról való anyagi gondoskodás mellett szükség van a velük való közvetlen kapcsolatok megteremtésére, hogy életmódjukat irányítva, idejük, erejük jobb felhasználására, óvására nevelhessük őket. Különösen érvényes ez az első évfolyamnál, hiszen alig hagyták el a középiskolát, ahol nagyobb ellenőrzés, tanári segítség és szülői felügyelet mellett éltek.

* Már a következő félévben ezirányú intézkedések történnek.

A megváltozott millieu nagyobb önállóságot, felelősséget és munkát ró rájuk, ezért az első időszakban az átmenethez elengedhetetlen segítségre is nagyobb szükségük van.

Vizsgálódásainkból kiderült, hogy elég sok a fejfájásos, somaticus és psychés bántalmakkal küszködő hallgató. Ezek a panaszok nagyrészükben az előbb említett okokra vezethetők vissza. Erre vall az is, hogy az alkalmazott gyógyszerek nagy hatásúaknak bizonyultak, s még abban az esetben is előnyösen hatottak, ha lényegükben indifferens, vagy teljesen indifferens mechanizmusúak voltak. A hallgatók önbizalmának fokozása, psychés segíségnyújtás is jelentősnek bizonyult. Külön hangsúlyozni kívánjuk a munka, pihenés, szórakozás, főképpen a szükségleteknek megfelelő, nyugodt alvás biztosításának jelentőségét.

Vizsgálatainkkal arra törekedtünk, hogy az I. éves hallgatók fáradékonysági tényezőinek feltárásával, számbavételével és kísérleti kutatásával egy lépést tegyünk abban az irányban, hogy még tökéletesebb legyen tanárképzésünk, képzettebb, egészségesebb és kiegyensúlyozottabb, tehát boldogabb a magyar ifjúságnak ezen kettős értéke: az önmagát és a kis magyar gyermekeket formáló új tanárnemzedék.

IRODALOM:

[1] L. felsorolását Gerébb György: Fáradtságvizsgálatra szerkesztett pszichológiai készülékeink és kísérleteink. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1957.

[2] H. und E. Düker: Über die Wirkung von Pervitin auf die psychische Leistungsfähigkeit. Sonderdruck aus Heft 1/1953. »Z. f. exp. u. angew, Psychologie«, 32—63. l.
H. Düker: Keimdrüsen Gesamtextrakte und geistige Leistungsfähkeit. »Psychiatrie, Neurologie u. med. Psychologie«. 5. Jg. H. 8. 284—289.

[3] Lemmel, G. u. J. Hartwig: Untersuchungen über die wirkung von Pervitin u. Benzedrin auf psychischen Gebiet. D. Arch. f. klin. Med. 185.

[4] Issekutz Béla sen.: Gyógyszerek és gyógyítás. 1956.

[5] Forgács, P. és Gerébb, Gy.: A fáradtság pszichológiai vizsgálata. Testneveléstudomány. 1955. 2. sz.

[6] Népegészségügy, 1957/1—2. sz. 38—41. l.
Vö.: még E. Csinády: Die praktische Verwendung der einfachen u. kombinierten Reactionszeitprüfungen. Arbeitsphysiologie VIII/3.
Lehmann: Praktische Arbeitsphysiologie. G. Thieme. 1952.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТАЛОСТИ НАД СТУДЕНТАМИ ВУЗА ПЕРВОГО КУРСА

Дь. Гереб и *Т. Яс*

Авторы стремились открывать, какие моменты играют роль в образовании усталости студентов и какие факторы могут оказать на это состояние выгодное или невыгодное влияние. Они осматривали студентов различной специальности, которые вели дневник, по тянутому номеру (таким образом были обеспечены сохранение тайны и достоверное представление данных) заполняли анкету, и подвергались медицинскому и психологическому осмотру. Психологический осмотр проводился по рефлексометрическому методу с «рефлексометром Герфеса». По данным осмотра утомляемость студентов увеличивается рапсодическим затруднением и отдыхом, недостаточным и тревожным сном, неправильным образом жизни. То расписание занятий, то бестактность, неправильное питание и особенности личных проблем причиняют

увеличение усталости. Результаты были резюмированы и анализированы на основе субъективных данных дневников, а также сопоставления объективных значений медицинских и психологических осмотров, дополняя с графиками и анализом индивидуальной диаграммы.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER ERMÜDUNG AN HOCHSCHÜLERN DES ERSTEN JAHRGANGES

Von *Gy. Geréb* und *T. Jász*

Die Verfasser waren bestrebt aufzuklären, welche Elemente an der Entwicklung der Ermüdung der Hochschüler teilhaben und welche Faktoren diesen Zustand vorteilig oder nachteilig beeinflussen können. Es wurden Hörer verschiedener Fakultäten untersucht, die Tagebücher führten und unter einer gezogenen Nummer Fragebogen ausfüllten (so war die Geheimhaltung und somit wahrheitsgetreue Angaben gesichert), ferner sich ärztlichen Untersuchungen unterwarfen. Die psychologischen Untersuchungen wurden mit Reflexometer-Verfahren mit Hilfe eines »Gerfes-Reflexometers« ausgeführt. Das Ergebnis der Untersuchungen zeigte, dass die Ermüdung der Hörer durch rhapsodische Belastung, Ruhe, durch wenig und gestörten Schlaf, durch unrichtige Lebensweise gesteigert worden war. Häufig verursacht der Stundenplan, oft auch Rücksichtslosigkeit, unrichtige Ernährung, sowie die auf individuellen Problemen beruhenden Eigenheiten die Steigerung des Ermüdens. — Die Ergebnisse wurden durch Vergleichen der subjektiven Daten der Tagebücher mit den objektiven Werten der psychologischen Untersuchungen zusammengefasst, analysiert, und mit Graphikonen und einer Analyse der individuellen Kurve ergänzt.

SÖVÉNYHÁZA ÉS VIDÉKÉNEK FÖLDRAJZI NEVEI

Írta: INCZEFI GÉZA

I. Bevezetés

A vizsgált terület Algyőtől É-ra terül el a kanyargó Tisza jobb partján, és északon a tömörkényi határig nyúlik. A terület keleti határát a Tisza alkotja, nyugaton pedig Szeged régi birtokterületével érintkezik. Ez a terület a XVIII. századtól 1945-ig, a felszabadulásig az Erdődy, majd a Pallavicini családnak ún. algyő—mindszenti uradalma volt [1]. 1945-ben a nagybirtokot felosztották, és a föld a nép birtokába jutott. Az egykori uradalmi birtok középpontjában fekszik az Árpád-korból már ismert Sövényháza, amely e dolgozat címéül szolgál. Ennek a tájnak és az emberi életnek a meghatározója különösen régen, de még ma is a Tisza folyó. A vízszabályozás előtt a Tiszával közvetlenül kapcsolatban lévő erek, fokok, tavak, vízállások, morotvák kapcsolták erekként a főérhez, a Tiszához. A Tisza ezen a területen »fűz- és nyárfákkal szegélyezett medrében oly feltűnő lassúsággal hömpölyög végig, hogy a malomkereket is alig zavarja fel nyugalmából« — írja HANUSZ ISTVÁN 1878-ban [2]. Ennek okát abban látja, hogy a folyó esése itt nagyon csekély, és számtalan kanyar is mérsékeli futását. Emellett »Tiszánk jobboldali partjainak magassága Csongrád és Ányás közt... alig 6 méterrel haladják meg alacsony vízálláskor is a folyó tükör síkját, — minél fogva nem volt csoda, ha a víz rendesen tengernyi szélességre loccsant ki tavaszi hóolvadáskor vagy a zöldár idejében« [3]. De az árvíz elvonulása után is megmaradt a víz a mélyebb helyeken. Itt valóságos beltengerek keletkeztek. Július közepén, »midőn a Tisza már megtérőben volt«, akkor látta HANUSZ ISTVÁN a vidéket, de »a rétségbeli pár tanyának ekkor is még csak nádfedele látszott ki a vízből«. 1876-ban 18 ezer holdnyi területet késő őszig borított az ár, sőt 1877-re is maradt belőle víz alatt 2000 hold, amelyről rendkívül lassan tért vissza az ár [3]. A Tisza szabályozása a terület képét nagy mértékben megváltoztatta, de a sok ér, vízállás nyoma ma is megvan mélyedések formájában, és ezek gyakran megtelnek fakadásos vízzel. Az egykori kisebb fokok, erek neve feledésbe megy, csak az öregek ismernek néhányat közülük. A nagyobbak helyén legtöbbször mesterséges árkot ástak, és ezek őrzik néha a régi neveket. A mélyen fekvő földek művelése az időjárástól függ. Száraz időben szántóföldnek hasznosíthatók, esős időben azonban hamar vízállássá válnak. Még a nád is gyorsan felüti a fejét újra szunnyadó gyökerekből sarjadva.

A vizsgált terület csak nagy vonásaiban azonos az egykori mind-

szent—algyői uradalom területével éppen a táj egységének megőrzése miatt. Ezért kellett a Tisza bal partjára is átnyúló kisebb terület vizsgálatát ez alkalommal kirekeszteni. A déli határvonal abból a tényből alakult ki, hogy a Sándorfalvától a Tiszáig húzott vonaltól D-re lévő terület a Tisza bal partján lévőkkel csatlakozik Szeged régi birtokához, és így inkább oda kívánkozik [4]. Ehhez hasonlóan a nyugati határt is Szeged régi birtokterülete alkotja. Északon a nemrég újra alapított Tömörkény község hozzávetőleges határvonalaként a Dongér zárja a területet, de az Újmajortól Ny-ra fekvő Felsőpusztaszer vidéke még a vizsgált területhez tartozik, hogy ezzel ÉNy-on is a régi szegedi birtokhoz csatlakozzék területünk.

A táj földrajzi neveit a mai meg a régi nyelvből gyűjtöttem 1955. szeptemberétől 1957. augusztusáig. Bejártam a vidéket, feldolgoztam a Szegedi Állami Levéltárban őrzött mindszent—algyői uradalom iratait, valamint a levéltárban lelhető térképeket és vázrajzokat. A levéltár anyaga csak a XVIII. és a XIX. századból való, de tapasztalatom szerint ez is igen értékes anyagot nyújt, mert a vízszabályozás előtti, tehát a régi állapotról is felvilágosítással szolgál. Számos, ma már ismeretlen név innen származik. A földrajzi neveket a térképen a szokásos számozással jelöltem, de a dűlő kiterjedésének jelölését mellőztem, meg nem is tartottam fontosnak, hiszen a régi elnevezések inkább valamilyen tájegységet jelöltek, a pontosabb körülhatárolást telekkönyvezéskor végezték el tulajdonjogi okokból. Néhány nevet a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetett a térképen elhelyezni. Ezeknél hiányzik a név helyét jelölő szám a név jobboldalán, de a hozzávetőleges meghatározás a legtöbbnél a szövegben található. A földrajzi nevek számozása a térképen az óramutató járásával egy irányban halad Algyő mint középpont körül fordulva. Így a nevek könnyebben megtalálhatók a térképen. A térkép csak vázrajznak tekinthető, a név helyéről csak tájékoztatást ad. Rajta a régi vízrajzi állapotot is igyekszem feltüntetni a rendelkezésre álló adatok alapján. A dolgozatban nem foglalkozom a személynevek vizsgálatával. Ezek tanulmányozása külön dolgozatot igényel. A terület mai használatát általában a helymeghatározás után feltüntetem. Ha ez hiányzik, akkor a terület szántóföld. A gyűjteményben 517 név található, ebből 395 név ma is használatos (olykor igen szűk körben), 122 név pedig már ismeretlen.

Más vidékek földrajzi gyűjteményeivel összehasonlítva feltűnik, hogy az Alföldön ritkábbak a földrajzi nevek, egy-egy név nagyobb területet jelöl, mint más vidéken. Ezt tapasztaltam Szeged régi birtokterületén végzett gyűjtés alkalmával is. Ennek okát abban látom, hogy az Alföldön egyhangúbb a táj, kevesebb a térszíni változás, így egy névvel nagyobb területet lehet megjelölni, mint a változatos, dombos, hegyes tájon.

A terület hosszú időn át nagybirtok volt, és ez a körülmény a földrajzi névadásban is megnyilvánul. A magyar földrajzi névadásban olyan jellegzetes névadási mód: a személynevekből alkotott földrajzi nevek itt kisebb számban fordulnak elő, mert a birtoklás a nagybirtokon egy kisebb tájegységre nem volt jellemző. A nevek nagyobb része köznévi, sok a vízrajzi eredetű.

Ez alkalommal is köszönetet kell mondanom OLTVAI FERENCNEK, a Szegedi Állami Levéltár vezetőjének és minden dolgozójának önzetlen és mindig szíves fáradozásukért, amellyel kutatásom közben támogattak.

II. Földrajzi nevek

1. *Akasztó, Akasztófadomb, Akasztófadűlő* 29
Sándorfalvától K-re 3 ½ km-re fekvő szántó.
1786: *Akasztó fa Düllő«*, »*Akaszto fa Dűlő«*. 1882: »*Akasztó domb«*.
Az uradalom akasztófája állott ezen a területen.
<ísml. er. tőből származó *akaszt* ige mn.-i igeneve + fgr. er. *fa* fn. + bolg. tör. er. *dűl* igen igeneve 'földdarab' jelentésben. A *domb* utótag vszleg ugor er. (EtSz.).

2. *Akolszög, Akószög* 246
Bakstól ÉK-re 5 km-re a Dögtisza kanyara és az eleven Tisza által alkotott sziget.
1829: »az uradalmi allodialis rétbül haszonvételre kapják... *Akol-Szeget«*. 1851: »Nagypalé 's *Akószeg* nevezetű vízjárta rétek« »Nagypalé 's *Akószeg* nevezett alatt ösméretes réti részek«. 1854: »Általenged... Tömörkény... határvonala mentén haszonbérbe öreg Nagy Jósefnek... *akószeg*... vízjárta rétekből... 8 Holdott«, »*Akófzeg«*. 1866: »A Mindszenti Uradalom Mindfzenti kerületben *Akófzegen«*. 1869: »A Mindfzenti uradalom *Akófzegen«*.
<szláv er. *akol* (EtSz.) 'bekerített hely a jószág összetartása céljából'. A fgr. er. *szög* fn. (Bárczi: TihAl. 27) itt 'szöglet, kiszögelés' jelentésű, mert a Holttisza nagyon éles kiszögelésének belsejében fekvő területet jelöli. Az idézetben gyakori *akó* alakban az összetétel elhomályosulása után az azonszótagú *-l* kiesett és a mgh. megnyúlt.

3. *Ányás*
Mindszenttől DNY-ra 3 ½ km-re fekvő szántó, legelő meg gyér település.
? 1092: »villa *Anyas* cum appendicijs suis« (PRT. X, 499; ÁrpÚjOkmt. VI, 70). 1389 táján készült hamisítvány (PRT. X, 434, 500; MNy. 28: 246; Szentpétery, Az Árpádházi királyok okl. krit. jegyzéke I., 10—11). 1279 k.: »possessionem suam *Anias* vocatam, quam habet iuxta Tisciam cum omnibus utilitatibus suis« (ÁrpÚjOkmt. IX, 265). 1280: »possessionem suam, *Anias* vocatam« (Fejér CodDipl. V/III. 59.). 1283: »filys Isyp in concambium terre eorum *Anyas* nuncupate« (Hazai Okmt. VI, 288). 1471: »*Anyás-szeg, Aynyas«* (Csánki I., 679), »*Aÿnÿas*... in Chongradiensi« (Pesty, Krassó vm. tört. III. 428). 1488: »*Anyaszeg«* (Csánki I, 679), »*Annyás*... in Chongradiensi« (Hornyik, Pusztaszer tört. 116. A továbbiakban H. P.). 1549: »*Anyas«* (H. P. 128). 1631: »*Ányás*... in Chongradiensi (H. P. 144). 1647: »Possio *Ányás* hab. por... no ½« (Csongrád vm. portáinak dicalis összeírása R. IV, 185). 1656 »olim populosa, jam vero deserta, Possessiones scilicet et Praedia... *Ányás«* (H. P. 183). 1657: »*Ányás*... in Csongradiensi« (H. P. 192). 1664: »*Ányássi*... Jószágokat« (H, P. 194). 1720 k.: »Tudgyaé a' Tanu? Láttaé? Hallottaé? ezen Nemes Vármegyében *Anyás* névő Praediumot Pogány Birodalma után mingyárástan ki bírta 's usuálta«. 1779: »*Anyáson* lévő egy Tehenet hagyom temetésemre«, »*Ányáson* Pusztaszer és Tömörkény Pusztáknak szomszédságában lakván«. 1786: »Ezen Szakaßt Napkeletről a Tifßa vize, Délről az *Anyási* és réfß Szerint Pufßtaszeri határ... határozza meg«. »*Anyas* Telek... Nap keletrűl Mintszentel Délrűl, Nap Nyúgotrúl és Eszakrúl az II Szakaszban lévő retséggel űtkozik meg«, »Ezen Szakasz... Éczakárul az Mindszenthez iratott *Anyási* Pusztával ütközik meg«, »*Anyás* Puszta. *Anyass* Puszta Melly Napkeletrűl hatarozik Mintfzentel és Vásárhellyel«, »Eczakárul Pusztaszeri és *Ányási* Pusztákkal ütközik meg«. 1808: »Ennek elötte mint egy 40 Esztendókel az Édes Atyánk... Manga Mátyás Mindszentrül az *Anyási* Pusztára által költözvén«. 1835: »Az 1822 *ik* Eſztendőben vette Toth Mihály édes A+yám *Anyási* Lakos második hitveſsének Dotzi ſzületés(ű) szabó Katalint«, »az *Ányási* Kertéſség Elől Jároi«. 1837: »Szappan Berta *Ányáſi* Lakoſ. Szűrfi Mátyás *Ányáſi* Béres«. 1880 k.: Pr. *Ányás«*.
Az 1488-ból származó *Anyaszeg* nevet Csánki (i. h.) vele azonosnak tartja.
A név először az 1092. évvel jelzett hamis, de régi, 1389—90-ben készült (l. az idézetnél) tihanyi apátság birtokösszeírásában fordul elő.

ERÉLYI ezt a régi nevet a Marostorkolattól délre, a Tisza jobb partjára helyezi (PRT. X, 433, térképe uo. 243). Ezt azzal okolja meg, hogy az oklevélben előforduló *Péterrévét* a mai ilyen nevű helységgel azonosítja (Petrovo Selo Jugoszláviában), és melléje helyezi *Anyas*-t, mert vele együtt fordul elő az oklevélben: »Villa *Peterreue* iuxta Tyzam cum hac villa, *Anyas*, cum appendiciis suis«. További érve az, hogy az oklevél szép földrajzi sorrendben, megyéről megyére haladva közli a neveket. Ezzel ellentétben az *Anyas* birtokot ZSILINSZKY [44] a Kurcza torkolatának átellenében, a Tisza mellé helyezi, és a mai *Ányással* (régebben *Ányáspuszta*) tartja azonosnak. PAIS DEZSŐ a régi *Anyas* birtoknak a mai Ányással való azonosítását szintén lehetségesnek tartja (MNy. 28: 245—247).

Ez utóbbi véleményt támogatja Erdélyivel szemben az a körülmény is, hogy Ányást a XIII. században és később is többször említik okleveleink halastavaival (l. sz. idézeteket), nevezetes hely volt, ezért fölösleges valamivel délebbre egy másik Ányást feltételezni. Emellett szól az a tény is, hogy az oklevélben mindjárt Ányás után említett »similiter iuxta Tyzam« jelzésű *Morotva* a mai Ányás közelében ma is megvan, bár Erdélyi ezt is délre, Péterrévétől északra, a Tisza bal partjára helyezi. A Morotva ma Ányástól É-ra Baks közelében található. A név sok alakban fordul elő a *Keskeny-, Széles-, Görbemorotva, Morotvahát, Morotvazúg* nevekben (l. ott), és e sok név amellett szól, hogy régen is ismert halászó és nádtermő víz volt. A *Péterréve* név nincs meg itt északon, de a XIV. és XV. században előforduló közeli *Pétermonostora* (a háború előtti Péterimajor környéke; Zichy Okmt. II, 228., Csánki I, 682) átellenében a Tisza mellett joggal kereshetjük Péterrévét is. Az azonos nevű monostorhoz tartozó rév, átkelőhely lehetett a Tisza jobb partján, Ányástól északra (Pais i. m.). Nem hiszem egyébként, hogy az oklevélben a nevek sorrendjének túlzott jelentőséget tulajdoníthatnánk.

Ez a terület a tihanyi apátság védőszentjének, *Szent Ányosnak* nevét viselte (Erdélyi PRT. X, 242, 2. jegyz.): »Sanctique *Aniani* confessoris de Tychon« (?1092; ÁrpÚjOkmt. VI. 65 és PRT. X. 496).

A frn. eredetét Pais Dezső vizsgálta, és megállapítja, (MNy. 28: 246), hogy az egyházi latin *Anianus*-ból a magyarban *Ányán* vagy *Ányan* fejlődött, amelynek *-n* végét becéző képzőnek fogta fel a magyarság, és az *-s* becéző képző is hozzájárult a vélt tőhöz. Tehát ugyanannak a névnek különféle becéző képzővel ellátott alakja az *Ányán* és az *Ányás*. Utóbbinak változata az *Ányos* családnév. Horger szerint ez azonban az **Ányus*-ból fejlődött (MNy. 29: 107—9). Az *Ányás* vagy *Ányas* név másfelé is előfordul (Pais i. m.).

A névről szóló adatokat áttekintve azt tapasztaljuk, hogy az *Ányás* alak mellett gyakori az *Anyás* alak is. Erre nemcsak Lipszky és Csánki (I. 679) munkáiból van adatunk (vö.: Pais, MNy, 28: 246), hanem különböző időből származó levéltári iratokban is gyakran így fordul elő. Gyakorisága miatt nem tekinthető íráshibának, hanem arra gondolunk, hogy ilyen változata is lehetett a névnek. Adataim a legkülönbözőbb időből származnak: 1488, 1720, 1779, 1786 (ismételten), 1808-ból (l. az idézeteknél). Így olvasható Fényesnél is (I. 26). Valószínűnek látszik, hogy ezt a hangalakot a népetimológia alakította ki, a beszélők az *anya* köznév származékának tekintették.

4. **Ányási barom, *Ányási baromjárás*
Az Ányás körüli legelő régi neve volt.
1808: »(a marhák) közülis kettőt el adván a' meg maradott négyet... haza hajtottam az *Ányáfi Baromról*«, »Ezen 1808 *ik* eſztendőbeli nyáron Szűk lévén a marháinknak itten Mindszenten az eleségek Hat Ökreimet hajtottam az *Anyási Baromra*«.
A szarvasmarha gulya és egyben a legelő régi neve *barom*, így olvashatunk a közeli *Gyövi baromról* is.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van. Az utótag a honfl. el. török er. *barom* fn. (EtSz.).

5. **Ányási berek*
Az Ányási majortól K-re a Tisza partjának neve volt.
1786: »Ányás és *Anyás Bereg*«.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van, az utótag a talán fgr. er. *berek* fn. (EtSz.).

6. *Ányási kompjárás, Ányási révjárás, Ányási rév; Ányási réjárás, Ányási ré* 213
Ányásnál az átkelőhely neve a Tiszán.
1831: »Által engedi.... a' Tömörkényi Puſztához tartozó... Uradalmi rétet (mellynek határja az *anyási komp járástul* fogva a Kiſs Tiſzáig... terjed«. 1839: »a mint el indultunk és az *Ányási Réhez* érkeztem... szemkőzt jőttek reánk ezen két Ányási lakosok«. 1846: »ezen áltſzállítáſt az *Ányási Révjárás* körül... eſzkőzleni rendeltetnek«.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van. Az uttóag az ófr. vagy olasz er. *rév* fn. (SzófSz.) másfelé is gyakori nyj. *-i ré* alakja (vö. MNy. 36: 30) + isml. er. *jár* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka.

7. *Ányási rét, Ányási külsőrét* 151
A Percsorai majortól ÉK-re 4 km-re fekvő szántó, legelő.
1844: »Által adja... az úgy nevezett *Ányási külső Retnek* alsó végében ... negy szaz holdakból álló Réti földjét«. 1847: »Által engedi... az úgy nevezett *Anyási külső rétből* egy tagban... 100 holdakat«. 1848: »az *Anyási kűlső Rétjében* a fakadáſok altal szarmazott vizeket altaljában a Kiſs Tiſzában lévő fa Zsilipen alol«.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *rét* fn. isml. er. (SzófSz.).

8. *Ányási major, Ányásmajor*
Mindszentről DNy-ra 3 $^1/_2$ km-re fekvő egykori uradalmi major.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van. A *major* fn. bizonyára német eredetű (SzófSz.).

9. *Ányásisziget* 144
Az Ányási majortól DK-re 4 km-re a Holttisza belső kanyara.
Öreg emberek szerint a terület régi neve Farkasdisznórét volt.
Az előtagról Ányás alatt, ezen olykor *-i* mn. képző van. Az utótag a fgr. er. *szög* fn. *-t* denom. képzős származéka. Eredeti jelentése 'kiszögellés, kiálló, kiemelkedő szöglet' (Bárczi, TihAl. 27).

10. *Alsóányás* 137
A Percsorai majortól ÉK-re 3 km-re.
Eredetéről Ányás alatt.

11. *Belsőányás* 153
Az Ányási majortól DK-re 1 km-re.
1880: »*Belső Ányás*«.
Eredetéről Ányás alatt.

12. *Külsőányás* 151
Az Ányási majortól DK-re 2 $^1/_2$ km-re.
1880: »*Külső Ányás*«.
Eredetéről Ányás alatt.

13. *Alsóányási part* 137
A Percsorai majortól ÉK-re 3 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *part* fn. bizl. er. (SzófSz.).

14. *Alsóányási rét, Ányási alsórét* 140
Alsóányástól K-re a Tisza partja.
1839: »Altalengedi ... az úgy nevezett *Ányási Alsó Rétjének* hafzonvételét«. 1849: »Az Álladalom által adja az Ányási kertészségnek... az úgy nevezett *Alsó Ányási rétnek* a' töltéseken kívül 's belöl eső... részét«.
Az előtagról Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *rét* fn. isml. eredetű (SzófSz.) 'mélyen fekvő, vízjárta legelő' jelentésben.

15. *Fölsőányási rét, Ányási fölsőrét, Fölsőrét.*
Ányásmajortól É-ra fekvő rét neve.
1786: »Ezen Szakasz... Nap nyugotrul... a... *Felső rétel.*,, ütközik meg«, 1832: »At engedi... az Anyáfi Alodialis Pufztáján fekvő Uradalmi *felső Rethet*«.
Az Ányás fn.-ről Ányás alatt, ezen *-i* mn. képző van. A rét fn.-ről Alsóányási rét alatt.

16. *Aranyat, Aranyati csatorna* 101
A Percsorai majortól DK-re 1 $^3/_4$ km-re húzódó csatorna.
A név régebbi alakja *Aranyád, Aranyádi csatorna* (l. Nádasaranyádnál). A név mai alakját bizonyára a népetimológia alakította, nem lehet benne a régi *-ti* helynévképzőt keresni. Nevét bizonyára onnan kapta, hogy benne aranyat kereshettek. GUNDA BÉLA arról tudósít (Néprajzi gyűjtőúton 83), hogy az Alföldön is foglalkoztak aranymosással, és Mezőtúr határából származó adatot közöl. A név gyakori volt a múltban (l. Csánki I, 679, II, 192, 193), a közeli hódmezővásárhelyi határban a kutasi úttól K-re az *Aranyadér* (és *Aranyadhalom)* a terület legnagyobb élővizének neve volt (Szeremlei, Hmvhely tört. I. 28, 52), ugyanott meg az *Aranyág* dűlőnév ismert (Hsnt. 1952).
A név a fgr. er. *arany* fn. (SzófSz.) *-d* helynévképzővel. A *csatorna* 'canalis, kanal' utótagnak bizonytalan átadó nyelv mellett végső forrása a latin *cisterna* (EtSz.).

17. **Nádasaranyád, *Nádasaranyád fokág* 98
Dóctól K-re 1 $^3/_4$ km-re.
1846: »keletről a nagy aranyosbol ki folyó, és *nádas aranyád* név alat esmeretes *fokág*«. 1852: »*nádas aranyad* név alatt esméretes *fok ág*«.
<isml. er. *nád* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel, az *aranyád* utótagról Ara-

nyat alatt. A múlt századból származó két idézet azt mutatja, hogy a név régebbi alakja *Aranyád* volt *-d* helynévképzővel, az *Aranyat* alak a népetimológia hatására keletkezett (l. Aranyat alatt). A *fok* fn. bizonyára fgr. er. (Bárczi, TihAl. 14) jelentése 'nagyobb vízből kiszakadó keskeny vízér, amely általában csak áradásos időben telik meg vízzel' (vö.: Nyíri Antal, A kihaló szentesi víziélet 31; Mészöly Gedeon, ÓmSzöv. 18). Az *ág* fn. fgr. er. (EtSz.).

18. **Nagyaranyád, *Nagyaranyos* 94

Dóctól K-re 2 ½ km-re.

1846: »Által engedi... az ő külső Doczi puſztájának határában, előſzör is a Tiſza árjának mindenkor ki téve lévő, és úgy nevezett darab rétjét, a melly[et] is keletről a *nagy aranyosból* ki folyó... fokág kőrnyez«. 1852: »» *nagy aranyosból* kifolyó ... fokág«.

Eredetéről Aranyat alatt.

19. *Atka, Atkasziget; Zatka* 63

Az Irmamajortól É-ra 2 km-re a Dögtisza nagy kanyara által bezárt terület, szántó. Más nevén *Szúnyogos* (l. ott) meg *Sörkédi hajlat.*

1408: »Sasser, *Athka*... in Chanadiensi« (CodDipl. X/IV, 701).

Az idézet Csanád megyében jelzi a két nevet, de együttes előfordulásuk, fontos halászóhely voltuk valószínűvé teszi, hogy ma is ismert, egymásmellett fekvő két helyünkről van szó (l. Sasér alatt).

Az isml. er. *atka* fn. jelentése itt bizonyára 'a közlekedést gátló, tönkökkel, gyökerekkel teli vízszakasz' (EtSz.). Nevét a környező Dögtiszától kaphatta, amely az átvágás következtében nagyon elsekélyesedett. Régen állítólag *Atkafok* neve is volt. Az *Atkasziget* név régen Szeremlei szerint (Hmvhely tört. I, 53) magán a mai Atkaszigeten egy víz által körülvett területet jelölt. Ezen több kisebb tó is volt, ezek *Laponyag, Horgonya,* és *Szúnyogos* (uo. I, 87).

20. *Baks, Baksimajor*

Mindszenttől Ny-ra 5 ½ km-re. *Baks* néven 1947-ben faluvá alakult.

1779: »*Baksi* dohányos Pap Jánosnak kertyiben lévő határ«. 1805: »Adjak okát a *Baksi* Birak, hogy miért nem akarnak engem részesítetni, mind fiut még ősrül maradott javakból«. 1807: »Selmesſ János Tettes Mindſzenti Uradalomnak *Bakſi Majorjában* moſt Bujtár«. 1810: »vólt a Dohány 98. kötél mellyekből könnyen lett 5. Mázsa és el adták a *Bakſi* kertéſek vallájſa Szerént, 37. Rftokon Mázsáját«. 1847: »altal adja a' *Baksi Majorság* előtt felűlről lévő 30 lanczos tábla földjét«.

A dűlő helyén bizonyára falu volt, amely a tatárjáráskor pusztult el. Ásatáskor gyűrűk, karkötők kerültek elő a XI—XIII. századból (Széll Márta: Elpusztult falvak... Dolgozatok a szegedi egyetem Régiségtud. Int.-ből XVII. kötet 1941. 168).

A frn.-ről nincsen régebbi adatunk, így megfejtésében ezek nem támogatnak. Némi alapot nyújt számunkra a hasonló hangzású *Paks* név, amelyről régebbi adatokat ismerünk. A név a XV. század első felében *Pakos, Pakus, Pakws* alakokban ismeretes (Csánki III, 410). Ennek *-i* képzős *pakosi* származéka rövidül meg a kétnyíltszótagos tendencia következtében *paksi*-vá, ebből keletkezett elvonás útján a frn. mai *Paks* alakja (Kertész M., Nyr. 67: 113). Így képzelhetjük el a *Baks* frn. fejlődését is. A vidéken gyakori a *Bakos* szn., ez már az 1522-es tizedlajstromban előfordul *Gerardus Bakos* alakban (R. IV, 103). Ennek *i*- képzős *bakosi* alakja rövidült meg *baksi*-ra, ebből meg elvonás útján lett a *Baks* frn.

Ezt a magyarázatot KRESZNERICSnek egy megjegyzése is támogatja: »*Baks* (videtur esse contractum ex Bakos) Telek Csongrád Vben« (Magyar szótár 29; Nyr. 58: 25). Szóba jöhet azonban a *Baksa* szn.-ből való származtatása is. Ez a név ismert a XIII. század elejétől (EtSz., Zs. I, 66). A szegedi »*Vincentius Baxa* és *Georgius Baxa* nevek az 1522-es tizedlajstromból (R. IV, 100, 109) vele azonosíthatók. Ennek *-i* képzős származéka *Baksi* is lehetett, ebből meg elvonás a *Baks* név esetleg a *Paks* mintájára. A *major* fn. német eredetű (SzófSz.).

21. *Baksipart* 218
A Mindszenttől Baksra vezető út déli oldalán lévő kiemelkedések, hátak, rajta szántóföld.
1835: »a'... *Bakſi* és Puſzta Zeri *Partok* között fekvő Rétben megmaradott vizeknek és Tóknak... ſzabados Halászatját«.
Az előtagról Baks alatt, ezen *-i* mn. képző van, a part fn-ről Alsóányási partnál.

22. *Baksirét* 231
Bakstól K-re 4 km-re fekvő szántó, legelő.
1864: »A Mindszenti Uradalom... *Baksi réten* 121 hold... térségét... haſzonbérbe által adja«.
Az előtagról Baks alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél«.

23. *Baksiszőlő*
Bakstól közvetlenül K-re fekvő szántó
Az előtagról Baks alatt, ezen *-i* mn. képző van. Az utótag a honfl. el. török er. *szőlő* fn. (SzófSz.).

24. **Barátok fokja* 206
A Levelényi majortól ÉNy-ra 1 km-re a Kistiszából kiágazó ér volt. Mélyedésében a Baksi kanális van ásva.
1779: »Tudgya-é a Tanú Puszta-Szerben lévő *Barátok Fokátúl* Baks felé merre mégyen a Puszta-Szeri és Tömörkényi Pusztákat választó határ«. 1786: »a' *Barátok fokon* innen lévő hatakon három két rúdasos vontató ſzénát... ſzabad lészen kaſzálni«. 1803: »még azon nap ment a' nyája a' *Barátok fokának*, és a jég le- ſzakadozván alattok, tizen kettő a' jég alatt a vízbe fulladott«. 1880 k.: »*Barátok Fokja*«.

A múlt században még a hódmezővásárhelyi határhoz tartozó halászóvíz volt. Neve állítólag onnan származik, hogy a dömösi prépostságnak volt e tájon földje (Szeremlei, Hmvhely tört. I, 53).
<szláv, vszleg horvát er. *barát* fn. 'szerzetes' (Kniezsa, Szláv. jöv. sz. I. 1. 80) *-k* többes jellel + *fok* fn. (l. Nádasaranyád fok).

25. *Baromjárás* 283
Bakstól Ny-ra 6 km-re fekvő szántó.

A legelők elnevezése országszerte. A jószágot bizonyos rend szerint végigjártatják a legelőn. Mindig ugyanazon az oldalon kezdik a legeltetést, a következő napig így az először lelegelt részeken újra kisarjadzik a fű.
<honfl. el. török er. *barom* fn. (EtSz.) + isml. er. *jár* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka 'legelő' jelentésben.

26. *Nagybaromkút* 297
Újmajortól ÉNy-ra 1 $^3/_4$ km-re. Ma szántóföld.
1834: »Marhájok... a sarjunak be takarodása után... egész *Nagy Barom kutig* járhat«.
A *barom* fn.-ről Baromjárás alatt, a *kút* fn. vszleg honfl. el. török er. (Bárczi: TihAl. 19).

27. *Békás*
1. A Levelényi majortól É-ra 2 km-re. 220
2. Bakstól DK-re $^3/_4$ km-re. 217
<honfl. el. török er. *béka* fn. *-s* képzős alakja. Gyakran szerepel frn.-ként, és 'vízzel elárasztott terület, békás tó' jelentésű (EtSz.).

28. *Békáshát* 224
A Levelényi majortól É-ra 2 $^3/_4$ km-re.
Az előtagról Békás alatt. A vszleg fgr. er. *hát* fn (EtSz.) 'hosszas dombos földrész, domborulat, kiemelkedő ármentes terület' jelentésű.

29. *Berek, Berekgyöp* 1
Algyő vasútállomásától ÉK-re 2 km-re a Tisza jobb partján.
1786: »II dik Szakasz *Berki Föld*. Ezen Szakasz áll Szántó földekbűl, Uraság Tővéskes Berkekbűl és Szőllőkbűl«. 1813: »Sülyi Mihály *Berki* lakos el múlt már esztendeje hogy adossom egy negyet fű tinonak árával«. 1846: »az All Gyeöi rév mellett lévő úgy nevezett *Berek* alatt kezdendő lapányon«.
Eredetéről Ányási berek alatt. Ezen a területen ritkán használatos szó. A 'füves mező' jelentésű *gyöp* fn. isml. er. (SzófSz.).

30. *Berkigyöp, *Kisberki tábla* 136
Alsóányástól DNy-ra közvetlenül.
1841: »adódik még ezen Vendegfogadóhóz a révbeli Épületek hatulján fekvő *Kisberki Tablából* Két láncz ſzántóföld«. 1854: »*Kisberki táblában* 10 Lancz foldér«.
Az előtagról Ányási berek alatt, ezen *-i* mn. képző van. A *gyöp* fn-ről Berek alatt.

31. *Bezurszék* 30
Sándorfalvától Ék-re lévő legelő, kaszáló.
1786: »*Bezúr Szék* nevezetű Urajág kaszállója«. 1867: »A Mindſzenti Uradalom Algyevi kerületben *Bezurſzéken*«.
A név előtagja személynév, e terület tulajdonosának neve (vö. Várm. Szociogr. II, 32). Egy adat szerint 1753-ban *Bezur Ferenc* a szegedi börtönben szenvedett lázításért (Zs. II, 89). A terület ma kaszáló meg »színgyöp«. Keleti részének neve Tófőág és Bezur között *Rongyos*. Az isml. er. *szék* fn. (SzófSz.) 'szikes terület' jelentésű.

32. **Bíbichát* 98
Dóctól K-re 1 $^3/_4$ km-re a Tisza közelében.
<hangutánzó er. *bíbic* 'Tringa vanellus, strandläufer, kiebitz' (EtSz., Kniezsa, Szláv. jöv. sz. I/2, 798) + *hát* fn. (l. Békáshát).

33. *Bilok* 46
Irmamajortól ÉNy-ra 2 km-re.
A jószágtartás elnevezése. A jószág felismerésére az állatok bőrébe sütött

vagy festett jegyek neve. *beleg, billög* és sokféle alaki változata. Ezek között több vegyeshangrendű alak is van: *bélyog, bílyog, billog, bijog, bílog, billog, bëjog, bijjog, bélag* (CzF., MTsz., SzamSz., EtSz.). A *bijog* változata a *bilog*. Bizonyára ez az előtagja a BOGÁTS által közölt *Bilogszeg* földrajzi névnek (A Székely N. Múzeum Emlékkönyve 1929. 70. Háromszéki helynevek).A szóvégi *-k* összetételben alakulhatott ki zöngétlen msh. előtt: *Bilokpart* (l. ott), ebből való elvonás a *Bilok* név. Az is lehet, hogy régi változata, mert az OklSz. 1263-ból *biluk* (bár az EtSz. *bilük*-nek olvassa) alakot közöl. Honfl. el. török er. (EtSz.).

34. *Bilokpart* 47
Irmamajortól ÉNy-ra 2 km-re fekvő szántó, Bilok (l. ott) partos részének neve.
Az előtagról Bilok alatt, a *part* fn.-ről Alsóányási partnál.

35. *Bodorszék* 82
Dóctól DNy-ra 2 ½ km-re.
Nem régi név, mert a századfordulón ennek a területnek a neve »*a pap tanyája*« volt.
<*Bodor* szn. + *szék* fn. (l. Bezurszék).

36. *Bodrog, Bodrogi sziget, Kisbodrogi sziget, Nagybodrogi sziget* 8
Sártó vasúti megállótól ÉNy-ra ½ km-re a Tisza bal partján a mai hullámtérben. Régen egy sziget volt ott a Tiszában.
1786: »Tisza folyo vizet, és abban Lévő *Bodrog* nevezetű fűzes szigetett«. 1844: »az ... All Gyevi Uradalmához tartozandó, 's úgy nevezett *Nagy Bodrogi Szigetjét*«. 1857: »Algyevi kerületben fekvő *Nagybodrog szigeti* Rétet«. 1858: »Altaladatik a' bérlőnek ... az úgy nevezett *kis Bodrogi Rét* használata«.
<isml. er. ómagyar *Budur*, mai *Bodor* szn. *-g* képzős származéka (Melich: HonflM. 150, EtSz.) olykor *-i* mn. képzővel. A *sziget* fn.-ről Ányási szigetnél.

37. **Bogárzó* 157
Helye ismeretlen, valószínűleg a Bogárzótó mellett (l. ott) volt, az is lehet, hogy vele azonos.
1786: »*Bogárzó* Nevezetű Szék«. 1791: »*Bogárzó*«.
Az állattartás elnevezése. Egy hegyes bogár a jószág körme alá bújik, és ezzel fájdalmat okoz. Úgy szabadítják meg tőle a nyugtalankodó állatot, hogy homokos vagy vizes területre (Bogárzók) hajtják bogárzáskor, és a homok meg a víz megöli az élősdit (Tálasi, A Kiskunság népi állattartása 70).
<bizl. er. *bogár* fn. (EtSz.) *-z* képzős származékának mn-i igeneve.

38. *Bogárzótó* 157
A Hantházi majortól ÉNy-ra 5 km-re.
Eredetéről Bogárzó alatt. A *tó* fn. fgr. er. (SzófSz.).

39. **Bökő szőlő*
Valahol Tömörkény határában lehetett, pontosabb helye ismeretlen.
1846: »*Bökö Szöllö*«.

Az előtag talán szn., bár erről nincsen adat. A *szőlő* fn. honfl. el. török er. (SzófSz.).

40. *Bugyiér* 185
Az Ányási majortól É-ra $^3/_4$ km-re.
1832: »*Bugyi ér*«. 1839: »a' földek... határja légyen a' *Bugyi ér* egész addig, hol ezen ér az úgynevezett Gyepfarki földekhez leg közelebb sarkallik«. 1846: »Az Anyási határon a *bugyi ér* előtt föl hánt határ domb«.
A *Bugyi* előtag gyakori és ma is ismert vezetéknév itt meg Szegeden is. 1805-ből »*Antonius Bugyi*« neve maradt fenn. Az *ér* fn. fgr. er. (EtSz.) 'vizesárok, kis patak' jelentésben.

41. *Büdösszék* 286
Újmajortól DNy-ra 1 $^3/_4$ km-re fekvő vízállásos, ingoványos, terméketlen terület.
Az iráni er. *büdös* mn. (SzófSz.) azt jelenti, hogy a vizében kénhidrogén kigőzölgés van (vö. Ábrahám, Teendőink. Alf. Tud. Int. Évk. I. 279). A *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

42. *Büdöstó*
1. A Serkédi majortól Ny-ra $^1/_2$ km-re lévő vízállás, legelő. 51
2. Az Ányási majortól DK-re 4 km-re a régi Ányási szigeten. 142
Az előtagról Büdösszék alatt, a *tó* fn-ről Bogárzótónál.

43. **Czakóere* 149
A Percsorai majortól ÉK-re 3 km-re a Kistisza egyik ere lehetett.
<*Czakó* szn. + *ér* fn. (l. Bugyiér) *-e* birt. sz. raggal.

44. *Cifragulya-járás* 252
Sövényházától ÉNy-ra 2 km-re.
A név *cifra* előtagja a régi 'tarka' jelentésben használatos. Olyon gulyát jelölt, amelyben a fehér színű magyar fajta mellett piros svejcer tehenet is tartottak.
<hazai latin er. *cifra* fn. + isml. er. *gulya* fn. + isml. er. *jár* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka.

45. *Comboscsatorna* 134
A Percsorai majortól ÉK-re 1 $^1/_4$ km-re KNy-i irányban húzódó csatorna a régi *Czombosfok* helyén, amely a Kistisza egyik ága volt.
1720 k.: »Azon Anyáson alol a hol a kis Tiszábúl a Sebes Fok ki foly, és *Czombos fokába* bé foly«.
Az előtag a bizl. er. *compó* fn. 'Tinca vulgaris Cuv., Cyprinus tinca L., die schleiche' (EtSz., Herman, MhalK. 692) *-s* képzős származékának elhomályosult alakja. Az is lehet, hogy az előtag az említett köznévből származó szn., mert 1846-ból »*Czombos János* Bánomhegyi lakos« neve maradt fenn. A *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

46. *Csaj* 192, 193
Kis vízállás, káka, gyékény terem benne. A Külső- és Belsőcsaj összefoglaló neve (l. ott).
1804: »Plagae Salnitrofa inter *Csaj* et Dongér efficiunt 558 Jugera«. »Plaga inter

Csaj et Falcaſtrum Cummunt«. »Inſulae in *Csaj*«. »Inſula parva in fine *Csaj*«. 1830: »Ha sertesseiket tavaſſzal az arviz a' rétből ki szorítaná, tehát míg az arviz tart a' *Csajba* tarthatják«. 1852: a Puſztaszeri majortól a *Csajon* kereſztül vezető út rét felöli partján«. 1880 k.: »*Csaj*«.
Másfelé is ismert vízrajzi névként már a XII. század elejéről. 1124: »in riuulo, qui dicitur *Csaj*« (Fejér, CodDipl. II, 69).
<vszleg kun er. *csaj* 'állóvíz, mocsár, kis patak' jelentésű (Nyr. V: 196; Györffy Gy.; Besenyők és magyarok 469. Kny. a Kőrösi-Csoma Archivum I. kieg. kötetéből. Itt tévesen *Csáj* alakban).

47. *Belsőcsaj* 192
A Levelényi majortól DNy-ra 2 $^3/_4$ km-re fekvő kis vízállás.
Eredetéről Csaj alatt.

48. *Külsőcsaj* 193
Sövényházától ÉK-re 2 km-re fekvő kis vízállás.
Eredetéről Csaj alatt

49. *Csajhát* 195
A Levelényi majortól Ny-ra 2 $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
1830: »Által engedi ... Nagy-Puſztaszerben lévő valamennyi rétjének haszonvételét, kivévén mindazáltal *Csayhátot*«. 1852: »a' Mindszenti Uradalom *Csajhátnak* nevezett földjéből«. 1853: »*Csajhátnak* nevezett részében található földjéből«.
Az előtagról Csaj alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

50. *Csajtó* 273, 278
A Kis- és Nagycsajtó összefoglaló neve (l. ott).
1832: »a' Tömörkényi réſzen ... az úgy nevezett *Csaj* nevű *Tavat* haláſzat alá az Uradalomtul ki arendáltam«.
A *Csaj* előtagról Csaj alatt, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

51. *Kiscsajtó* 278
Újmajortól ÉK-re 3 $^1/_2$ km-re fekvő vízállás.
1835: »által engedi ... a' Nagy és *Kis Csajnak* nevezendő ... rétbeli vizeknek ſzabados Haláſzatját«.
Eredetéről Csajtó alatt.

52. *Nagycsajtó* 273
Újmajortól ÉK-re 2 $^1/_2$ km-re fekvő vízállás.
1835: »a *Nagy* ... *Csajnak* ... Haláſzatját«.
Eredetéről Csajtó alatt.

53. **Csárdadűlő*
Valahol Pálmonostora környékén volt, pontosabb helye ismeretlen.
<szbhv.-szlov. er. *csárda* fn. (SzófSz.) + bizl. er. *dűl* ige mn.-i igeneve 'földdarab, a föld valahová dűlő, érő része' jelentésben (SzófSz.).

54. *Kiscsászárnéhalom* 288
Újmajortól közvetlenül ÉK-re fekvő erdős terület.
1804: »Sabulum inutile ad Collem *Kis Csáſzárné Halma*«. 1848: » Altal adja a fent tisztelt ... Uraság ... azon *Kifs Csáſzárné halomnál* ... található ... 42 holdra terjedő szántó foldett«,
Néhány adatközlő *Mária Terézia-halom* nevét is tudja. Ezt azonban csak tudálékosságnak kell tartanom..

<*Császár* szn. *-né* képzővel + vszleg óoroszból származó *halom* fn. 'kisebb kerek domborulat' jelentésben (SzófSz., Bárczi, TihAl. 44.)

55. *Nagycsászárnéhalom* 287
Újmajortól DNy-ra $^1/_2$ km-re.
1850: »által adja... az új majori majornál létező úgy nevezett *nagy Csáfzárné halmából* 10... láncz földjét«.
Eredetéről Kiscsászárnéhalom alatt.

56. *Csöngölei oldal* 294
Újmajortól Ny-ra 7 $^1/_2$ km-re.
Az elnevezés onnan származik, hogy Csöngöle határánál van.
A *Csengele* (~nyj. *Csöngöle*) név 'erdős, bozótos' jelentésű kun köznévből származik (MNy. 52: 57), rajta *-i* mn. képző van. Az *oldal* fn. isml. er. (SzófSz.).

57. *Cserepes* 270
Újmajortól ÉK-re 2 $^1/_2$ km-re fekvő szikes legelő.
1830 k.: »Dunai Josef kőmives... ados maradott 5 forintokkal... a midőn Tőmőrkényen a *Cserepes* majort tsinálta«. 1836: »Hét Uraság Béreſsei, ki a *Tserepesnél* voltunk szénát rakni, és vontatni ki rendelve«, »a *Tserepes* Majornál«.
Az elnevezés onnan származik, hogy itt volt az uradalom cserép- meg téglaégetője.
<déli szláv er. *cserép* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I, 1, 128) *-s* képzős származéka.

58. *Csibafa, Csibafai szőlő* 38
A Homoki majortól Ny-ra $^1/_2$ km-re.
1786: »All-Gyeö Helységnek 14 ik szakasz... *Csiba Föld*«.
Az idézet *Csibaföld* alakja ma már ismeretlen.
Nevét a XVIII. sz.-ban *Csiba Pétertől* kapta, aki Erdődy Kristóf birtokaiból kapta szolgálataiért ezt a földet (Rm. 8, H. P. 75).
Talán a *Csaba* (~*Csoba*) szn. alakváltozata. A Csiba előtag szn.-ként és helynévként Erdélyben is előfordul (EtSz.) Olyan név tehát, mint a szegedi tájon *Dékányfa, Miklósfa, Rózsafa, Zabosfa* vagy *Kajla fája, Tóth fája* nevek. A *fa* utótag fgr. er. (SzófSz.) és 'erdő' jelentésű is lehet, bár a fátlan Alföldön egy magányos fa is lehet az elnevezés alapja. A *szőlő* fn.-ről Baksi szőlőnél.

59. *Csikójárás* 62
A Homoki majortól É-ra 2 $^1/_4$ km-re.
Az előtag állathívogató szó származéka (SzófSz.), a járás fn.-ről Cifragulyajárás alatt.

60. *Csíkoshát* 67
Károlymajortól DK-re 2 km-re fekvő dombos szántó.
<bizl. er. *csík* fn. (EtSz.) 'Cobitis fossilis L., schlammbeiser' *-s* képzős származéka + *hát* (l. Csajhát).

61. *Csónakcsapás* 210
A Levelényi majortól ÉK-re 1 km-re.

1831: »az anyási komp járástul fogva a Kifs Tifzáig vagyis a *Csónak tfapáfig*«.
<szláv er. *csónak* fn. + vszleg fgr. er. *csap* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka 'erecske, amelyen csónakok, ladikok közlekednek, keskeny vízi ösvény, két nagyobb vízállást összekötő keskeny víziút'.

62. **Csonkaegyház*
A pusztaszeri templomrom régi neve.
1804: »Viae inter *Csonkaegyház* et Juháfz Halmok«.
<vszleg óolasz er. *csonka* mn. + honfl. el. török er. *egy'* szent' + fgr. er. *ház* fn. (EtSz.).

63. *Csontos* 214
Bakstól D-re 2 km-re fekvő szántó.
1846: »Betső Levél! Mellyet a Baksi Ispány úr fel Szollitására a Méltóságos uraság *Csontosi* tablabeli zabjaban kétt bitang csikok általokozott károk eránt hitellefsen ki adtonk«. 1855: »Zeri pusztában *Csontos* felé fekvő... földet«. 1860: »*Csontoson* 50 hold térséget«.
Néphagyomány: Nevét a föld egykori bérlőjéről, Kun Adolfról kapta, aki magas, csontos ember volt. Öregemberek szerint a major neve is egy ideig *Csontos zsidó majorja* volt.

64. **Csontosfok* 214
A Kistiszával közlekedő ér neve volt.
1835: »Baks alatt az úgy nevezett *Csontos Foknál*«.
Az előtagról Csontosnál, a *fok* fn.-ről Barátok fokja alatt.

65. *Csontospart* 214
A Csontosfok mentén (l. ott) lévő partos rész neve.
Az előtagról Csontos alatt, a *part* fn.-ről Baksipartnál.

66. **Csordakút*
Valahol Pusztaszer környékén egy jószágitató hely neve volt. Pontosabb helye ismeretlen.
1804: »A' Puteo *Csordakút* ad orientem«.
<szláv er. *csorda* fn. (SzófSz.) + honfl el. török er. *kút* fn. (Bárczi, TihAl. 20).

67. *Csukás* 272
Újmajortól É-ra a Dongér egy szakaszának külön neve.
<szláv er. *csuka* fn. *-s* képzős származéka.

68. *Csúrisemlyék* 108
A Hanthází majortól DK-re 1 km-re.
<*Csúri* szn. + isml. er. *semlyék* fn. 'mélyen fekvő, esős időben vadvizes kaszáló' (SzófSz.).

69. *Csúzdi* 74
Károlymajortól DNy-ra 3 km-re fekvő szántó.
1882: »*Csuzdi dűlő*«.
A frn. bizonyára puszta szn., bár e névről nincsen adatunk.

70. *Csúzdipart* 81
Károlymajortól DNy-ra 3 km-re egy partos rész neve.
Az előtagról Csúzdi alatt, a *part* fn.-ről Alsóányási partnál.

71. *Darabrét* 94
Dóctól K-re 2 ½ km-re.
1852: »a' Tisza árjának mindenkor kitéve lévő és úgynevezett *darab rétjét*«. 1856: »Algyevi kerületben fekvő *Darabrétet*«.
Az elnevezés alapja ismeretlen.
<szláv er. *darab* fn. (SzófSz.), a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

72. *Darázshíd* 130
A Percsorai majortól ÉNy-ra 3 km-re a Sártócsatornán egy híd neve.
Néphagyomány: A híd a nevét a mellette lévő fűzfában tanyászó sok darázstól kapta. Ezek veszélyessé tették ott a járást.
Valószínűbbnek látszik, hogy az előtag az erre gyakori *Darázs* szn.
Az utótag az iráni er. *híd* fn. (SzófSz.).

73. *Deákkút* 159
Sövényháza falutól Ny-ra 3 km-re egy kút neve.
<*Deák* szn. + *kút* fn. (l. Csordakút).

74. *Deákkúti semlyék* 159
Sövényháza falutól Ny-ra 3 km-re.
<*Deák* szn. + *kút* fn. (l. Csordakút) *-i* mn. képzővel + semlyék fn (l. Csúrisemlyék).

75. *Dienesi kaszáló* 6
Az algyői vasútállomástól ÉNy-ra 2 ½ km-re.
1812: »Az úgy nevezett *Dihenyesi Kaszállónk*.« »az All-Gyeövi Határban fekvő *Dienesi földőn*«. »All-Gyeövi Ispán Petrás János... az *Dihenyesen*.« »ismét az *Déhenyesi Kaszállónkat* el-vette«. »*Dihenesbe* ki jelölte ... a' ... Kaſzállót«. »az úgy nevezett *Dihenesen*«.
Az előtag a *Dienes* szn., amely ma is meg régen is ismert volt e vidéken. Az 1522-es tizedlajstromban »*Ladislaus Dyenos*« neve szerepel (R. IV, 102). Az idézetekben *h* hiátustöltővel fordul elő. A neven *-i* mn. képző van. Az utótag a szláv er. alapszóból származó *kaszáló* fn. (SzófSz.).

76. *Dilitor* 242
Bakstól ÉK-re 3 km-re.
1804: »In *Dilitor*... cum adjacentibus plagis Salnitroſis«. 1846: »Által adja... az úgy nevezett *Dilitori* Állodialis puſzta réſzét«. 1851: »a' régi *Dilitor* nevű szántó földekből«.
A név eredete ismeretlen, de az előtag szn.-nek látszik, mert 1655-ből *Dili Balázs* neve maradt fenn (Okmt. a hódoltság tört. II, 350). Ennek biztos emléke a Gyevi fertőtől D-re eső Diliföld és Diliér szegedi földön.

77. **Disznóshalom* 215
Bakstól D-re 1 km-re.
<honfl. el. török er. *disznó* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

78. *Dóc, Dócipuszta*
Sándorfalvától ÉK-re 8 $^1/_2$ km-re. 1952-ben községgé alakult *Dóc* néven.
1488: »*Doócz*... in Chongradiensi« (H. P. 116., Csánki I, 660). 1517: »in Possessionibus... Doócz... vocatis« (H. P. 118). 1547: »in Possessionibus.,, Doócz.., vocatis« (H. P. 125). 1668: »*Dócz*« (H. P. 198). 1719: »Eőtőczekj halom ubi Szegediense', *Doczense* et Puszta Szeriense' Territoria insimul concurrunt« (Szegedi Tjkv. 1719 és R. IV, 322., Csánki, I, 680: *Docz*). 1733: »*Dócz*« (H. P. 228, 230). 1734: »*Dócz*« (H. P. 232). 1747: »*Dók*« (Kaltschm.). 1750 k.: »Értésünkre esett, hogy az *Dócz* nevű Pusztát Rozokor Úr exárendálta«. 1752: »Hallotta magánál öregebb Emberektul mindenkoron hogy Szűcs Péternek *Dócz* Pusztában volt Telekje«. 1786: »Anyass Puszta... Nap Nyugotrúl *Doczal*«. »All-Gyeö Helységh... Szabad *Docz* Pusztákkal«. »Ezen Szakasz Éczakárul *Docz* nevezetű Pusztával ütközik meg.«

A frn-ről az első adatunk 1488-ból való, de a *Dóczi* szn. már 1441-ből ismeretes. Ekkor tette meg Hunyadi János *Dóczi Mihályt* temesi alispánná (Zs. 236). Lehet, hogy a Géza király 1075. évi adománylevelében a garamszentbenedeki apátság birtokai között szereplő »villa *Deucha*« név (CodDipl. I, 435) is erre a területre vonatkozik, annak romlott alakja.

A frn. bizonyára puszta szn., bár erről nincsen adatunk.

79. *Dócimajor*
Dóc községben az egykori uradalmi major neve.
Az előtagról Dóc alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *major* fn.-ről Ányási majornál.

80. **Dócifark* 75
A Sörkédi majortól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
Az előtagról Dóc alatt, ezen *-i* mn. képző van + ugor er. *far* fn. *-k* kicsinyítőképzős származéka 'pars postica, der hintere teil' jelentésben (EtSz.).

81. *Dócirét* 85
A Károlymajortól É-ra lévő egykori vízjárta terület, ma legelő és szántó.
1750 k.: »Mast elmult Farsangban *Doczi Réten* oda valo csősznek Baranyai János engedelmébül felében nádot vágtam 400 kévét«. 1769 k.: »a *Doczi*... *Rétekben* kaszált és ell adatatott város Szénájának ára hová lett«.
Az előtagról Dóc alatt, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

82. *Dócziszék* 83
Károlymajortól Ny-ra 1 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Dóc alatt, ezen *-i* mn. képző van, a szék fn.-ről Bezurszéknél.

83. **Dócisziget* 91
A régi Dócitó által körülvett terület.
1832: »a'*Docz Szigetben*«. 1846: »a belső Dóczi Pufztában, vagyis *Dóczi Szigetben* lévő Uradalmi vető földeket«.
Az előtagról Dóc alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *sziget* fn.-ről Ányás-szigetnél.

84. *Dócitó* 90
Dóc községet hatalmas kanyarral körülvevő tómeder, ma szántó. Egyes részein sás, csatak található. Esős időben a legmélyebb részek vízzel telnek meg. Az öregek szerint a vízszabályozás előtt hajók is jártak benne (l. az 1828-ból való idézetet.). 1941-ben is egész tenger volt. Az Anonymusnál olvasható »*curtueltou*«-t vele azonosítják (l. ott).

1786: »Ezen Szakasz Napkeletrűl az *Doczi* Motſáros *Tóval*... ütközik meg«. »*Doczi Too*«. 1828: »most husvétkor leſz eſztendeje, mikor boldogult Ferjem többed magával, a' *Doczi Tóban* szerentsetlenűl belé halálozott«. 1846; »éjſzak nyugotrul az esmeretes *Doczi Tónak* ſzélei, egéſzlen a regibb űdőkben ugy nevezett Bakos Pál dohány kertéſznek lakó házáig«. 1853: »a' *Doczi Tónak* egész kanyarulatjában az öſzves Réttséget kerítő száraz partokig«. 1861: »Az... Algyevi kerületben fekvő *Dóczi tónál*«.
Az előtagról Dóc alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

85. *Belsődóc*
A Dócitó által körülzárt terület.
1786: »*Belső Docz* Diverticulum«. 1832: »Altengedi... a *belső Doczi* Pusztában levő ...vető földjeit«.
Eredetéről Dóc alatt

86. *Külsődóc* 164
Hantháza környékének másik neve (l. ott).
1786: »*Kűlső Docz*«.
Eredetéről Dóc alatt.

87. *Dongér* 272
Ma ezt a nevet csak a Tömörkénytől D-re húzódó régi vízér viseli a *Nagykanális* mentén. Ennek Újmajortól K-re egyik ága messze D-re húzódik a *Dongértóig*. Régen nagy jelentőségű vízér volt, Újmajortól K-re a Tiszáig elnyúlt, és belőle (néha mellette) ásták ki a mai *Nagykanálist*. A környező földek neve is *Dongér*, a lakosságé *Dongériak* volt (l. lenn). Az Újmajor körüli szakasz külön neve *Vidraér* volt.
1804: »Inter gyros *Dongér*... ad meridiem«. »Plagae Salnitroſa inter Csaj et *Dongér* efficiunt 558 Jugera«. »Via ex *Dongér* per Telek ad crucem«. 1844: »*dongéron* 1. réſz főld épűlett«. 1845: »Altaladja ... a' *Dongéri* kertészség mellett elterjedő táblából azon részt..., mely a *Dongériaktól* a' múlt tavaſszal elmaradot«. »a homok partoknál keresztül töltött *Dongér erinek* azon részét a'melly öſzveſsen circa 18 holdakat tészen«. 1846: »Bakſi Ispan Ur a kárt a *Dongéri* Birák által felbecsültetven«. 1849: »*Dongériak*«. 1851: »a' *Dongér* mellett«. 1856: » *Dongéri*... kaszálloból«. 1865: »a *Dongéri* ſzőllők alatt«.
Az utótag bizonyára az *ér* fn., ez azonban elhomályosult, ezért az 1845 évi idézetben másodszor is hozátapadt az *ér* fn., és hozzá mélyhangú végződések járulnak (1844, 1845, 1849). Ma is így használja a népnyelv. RÁSONYI (Act, Ling. Tom. VII. Fasc. 1—2 142. jegyzete) az előtagnak egy török toŋ~don 'fagyott, kemény' szóból való származtatását lehetségesnek tartja. Az *ér* fn.-ről Bugyiérnél.

88. *Dongérhát* 282
Bakstól Ny-ra 5 ½ km-re fekvő legelő.
1811: »*Dongér háti* Kertész Apró Gábornak.... Instantiája«. 1813: »*Dongér-hati* Kertéſzek«. 1844: »Bacsa Klára *Dongerhati* lakosnak örököſei«.
Eredetéről Dongér alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

89. **Dongéri tiltó* 289
Újmajortól ÉNy-ra a Dongér partja.
Az előtagról Dongér alatt, rajta *-i* mn. képző van + isml. er. elavult *til-* 'tilt' igéből továbbképzett *tilt* ige (SzófSz.) mn.-i igeneve. Olyan terület neve szokott lenni, amelyen a legeltetés, járás, vadászat stb. tiltva van (vö. Tilalmassal).

90. *Dongértó 280
Újmajortól DNy-ra 2 1/4 km-re.
Az előtagról Dongér alatt, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

91. *Dorozsma 102
A Hantházi majortól DNy-ra 2 1/2 km-re.
Tréfás elnevezés lehet, a közeli Kiskundorozsmáról bevándorolt bérlő lehet a névadó. Egyetlen adat egy 1934-ben készült megbízható térképről származik. Ezen »*Dorosma*« alakban olvasható a név.
<vszleg szláv er. szn. (EtSz.).

92. *Dögállás* 238
Bakstól É-ra 1 1/2 km-re fekvő szántó.
1851: »a Baksi majorhoz tartozandó *Dögálláji*... táblájából«.
Az állattartás elnevezése. Ma szántó, de régen puszta volt, rajta egy nagy kút az egykori nagy állattartás emléke. Az öregek szerint az állatokat dögvész pusztította el, innen a neve. Minden járás (legelő) mellett állás is volt. Itt ütött tanyát a pásztor, itt pihentek az állatok (vö. Tálasi, A Kiskunság népi állattartása 43 és 100). Ez az állás rendesen természetes fedezékben volt, így hajlatokban, völgyekben, fák, bokrok mellett. A helynek párhuzamos *Oláhállás* neve is van, ennek előtagja bizonyára személynévi eredetű.
<fgr. er. *dög* fn. + fgr. er. *áll* ige *-ás* képzős származéka (EtSz.).

93. *Dögtisza*
A vízszabályozás által levágott Tiszakanyarok, Holttisza ágak neve. Az *eleven Tisza* más neve *Nagytisza,* régen *Anyatisza* (1846) volt.

94. *Döglött Kistisza*
A Kistisza holt részeinek neve, amelyek az eleven Tiszával nincsenek kapcsolatban.
1848: »úgy nevezett *döglött kis tisza*«.
<fgr. er. *dög* fn. (EtSz.) *-l* képzős igei származékának mn.-i igeneve.

95. *Dögtőtés*
A Dögtisza (l. ott) régi töltésének népi neve Atkánál meg általában másutt is.
<fgr. er. *dög* fn. (EtSz.) + fgr. er. *telik* ige *tölt* származékának *-és* képzős alakja (SzófSz.).

96. *Eperjes, Eperjesi tanyák*
1. A Homoki major környéke. 37
2. A Fehértói csatorna mindkét oldalán lévő szántók. 6
II. József idején a községek határában császári rendeletre a selyemhernyó-tenyésztés elősegítése céljából telepített epreskertek emléke.
<ugor er. régi *eperj* fn. (EtSz.) *-s* képzős alakja 'eperfával beültetett terület' jelentésben.

97. *Ergeteg* 33
Irmamajortól Ny-ra 1 km-re fekvő szántó.

A terület neve ma *Vadkert,* amely a nagybirtok elnevezése, de az öregek jól ismerik az *Ergeteg* nevet, és még az első világháború után is használták. A jelölt terület egy félkör alakú mélyedés, amely áradásos időben megtelik talajvízzel. A név jelentése tehát 'mélyedés, mélyen fekvő föld', de a Tisza szabályozása előtt gyakori volt benne a víz, tehát a régi jelentése 'vízállás alveus' lehetett. Az Ergeteg frn. alapszava bizonyára az *erge* fn., így annak elterjedési körét a Dél-Alföldre is ki kell terjeszteni (vö. Szabó Dénes Pais-Emlékkönyv 375—383). Az *erge* frn. és köznév eredetével többen foglalkoztak. MOÓR ELEMÉR (SzegFüz. I, 253) az *ér* fn. származékának tartja, N, SEBESTYÉN Irén (NyK. LIII, 175) a lapp *orgo* 'locus arenosus consitus arboribus, sed herbis nudus; sandig' szóval egyezteti, SZABÓ DÉNES (i. h.) a nevet a szláv *jaruga-ból* származtatja. E magyarázatok egyikébe sem tudom a név *Ergeteg* alakját beleilleszteni. A szó végén az *-eteg* képző van, amely néhány hangutánzó vagy ismeretlen eredetű szótól eltekintve igei alapszóhoz járul (szótáraink, TMNy. 525 kk., Papp Ferenc, Egy érdekes képző. NyK XXIII, 419), ezért igei alapszót kell feltételeznünk. A származék alapszava a fgr. er. *ered* ige (SzófSz.) alapszava lehet, amely vízjárta terület jelölésére gyakori a régi meg a népnyelvben. Olyan helyet jelöl az Alföldön, amelyen ún. fakadó víz szokott lenni. Az *ered* ige *-g* és *-e* képzős származékának eredeti alakja *Erege* lehetett, amely másutt fennmaradt (Bogáts, Háromszéki helynevek. A Sepsiszentgyörgyi Székely N. Múzeum Emlékkönyve, 1929. 68). Részletesen más helyen.

98. **Ergeteghát* 32
Irmamajortól DNy-ra 1 $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
A névre csak az öregek emlékeznek már, mert a terület neve ma (Ergeteggel együtt) *Vadkert.*
Az előtag eredetéről Ergeteg alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

99. **Ergetegi csatorna* 34
Irmamajortól Ny-ra $^1/_2$ km-re DÉ-i irányban vezető csatorna.
Eredetéről Ergeteg alatt, ennek *-i* mn. képzős származéka. A *csatorna* fn.-ről Aranyáti csatornánál.

100. *Erzsébettelep* 247
Sövényháza falutól Ny-ra 4 $^1/_2$ km-re fekvő település és szántó.
Újabban létesült település, állítólag a grófné egyik rokonáról nevezték el. Népi neve »*Tetühögyös*«, »*Újsor*«.

101. *Farkasd* 68
Károlymajortól DK-re 2 $^1/_2$ km-re.
A fgr. er. *fark, farok* alapszavából származó *farkas* fn. (SzófSz.) *-d* helynévképzős származéka.

102. *Farkasér* 126
A Pusztaszeri majortól ÉNy-ra 2 km-re.
Az előtag a *Farkas* szn., mert az öregek ajkán *Farkaszsidóér* alakja is van, és a Farkastanya alatt fekszik. Az *ér* fn.-ről Bugyiérnél.

103. *Fehérföldes* 58
A Sörkédi majortól ÉNy-ra 1 $^1/_2$ km-re fekvő legelő és szántó.
Nevét a fehér színű homoktól kapta.
<talán fgr. er. tőből származó *fehér* mn. + isml. er. *föld* fn. (SzófSz.) *-s* képzős származéka.

104. *Fehérföldestó* 52
A Sörkédi majortól ÉNy-ra 1 km-re fekvő mélyebb szántó.
Eredetéről Fehérföldes alatt, a *tó* utótagról Bogárzótónál.

105. *Fehérszék* 117
A Hantházi majortól ÉNy-ra 3 $^3/_4$ km-re.
Az előtagról Fehérföldesnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

106. *Felkelő, Felkelőtó* 244
Bakstól ÉK-re 3 $^1/_4$ km-re.
1786: »hozzájok segétségűl adván a' *Felkelő Tó* mellett... dohány földnek ... 8 hold földet«. 1804: »Csaj, Dongér, et *Felkelő* faciunt infimul.«
<fgr. er. *felkel* ige (SzófSz.) mn.-i igeneve. Az elnevezés alapja ismeretlen.

107. **Fercsiszőlő*
Helyét nem lehet meghatározni.
1817: »úgy nevezett *fertsi szőllőt*... fiaimnak örökösen Hagyom«.
<*Ferenc* keresztnév népi becéző származéka + honfl. el. török er. *szőlő* fn. (SzófSz.).

108. **Flintások*
Valahol Mindszent környékén volt, pontosabb helye ismeretlen.
1847: »a kizárított Mindszenti rétben mindjárt az országúti töltésnél kezdvén az úgy nevezett *Flintásokban*«.
Az uradalmi vadászaton a puskások állása volt.
<német er. *flinta* 'puska' (SzófSz.) *-s* képzős származéka *-k* többesjellel.

109. *Fogolyzalé* 191
A Levelényi majortól DNy-ra 1 $^3/_4$ km-re a Kistisza nagy kanyara mellett egy partszél neve.
Nevét a fával szegélyezett úttól kapta.
<fgr. er tőből származó *fogoly* 'rebhuhn' (SzófSz.) + németből átvett francia er. *alé* fn. 'fasor' jelentésben. A *z* hang a névelőtől csatlakozott az *alé* fn.-hez.

110. **Gál*
Helye ismeretlen, valahol Tömörkény körül volt.
1791: »A'... *Gál* nevezetű földjéért a Házzal együtt fog fizetni az Helység... 80 fk«.
Puszta személynév.

111. **Gémeskölyke* 225
Bakstól DK-re 3 km-re.
Az elnevezés szokatlan, róla csak egy adat van. Talán onnan származik, hogy a közeli, Tisza bal parti *Gémestónál* kisebb volt.

<isml. er. *gém* fn. *-s* képzős származéka + honfl. el. török er. *kölyök* fn. (SzófSz.) *-e* birt. sz. raggal.

112. **Görbeér* 205
A Levelényi majortól ÉNy-ra 1 $^3/_4$ km-re egy mélyedés mutatja az egykori eret. Részei a *Kisgörbeér* és *Nagygörbeér* voltak.
<szláv er. *görbe* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 201) + *ér* fn. (l. Bugyiér).

113. *Kisgörbeszék* 250
Sövényházától ÉNy-ra 5 km-re fekvő vizes, szikes terület. *Görbeszék* néven is említik (H. P. 95). Közepén *Kissziget* nevű föld emelkedik ki, és alkot esős időben félszigetet. Más részén *Nagyhát* nevű keskeny földhát található. Az előtagról Görbeér alatt, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

? 114. **Görje* 166
A Percsorai majortól ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re.
Róla egyetlen adat egy 1934-ből származó térképről való. Eredete ismeretlen.

115. *Gyenesszék* 292
Újmajortól K-re 5 km-re fekvő szikes terület.
Az előtag a *Dienes* személynévnek (l. Dienesi kaszáló) ezen a vidéken gyakori *Gyenes* változata. A *szék* fn-ről Bezurszéknél.

116. *Gyöp, Gyöpfarok* 181
Az Ányási majortól Ny-ra $^1/_2$ km-re fekvő legelő meg szántó.
1804: »jól emlékezik, hogy a' *Gyep* felöl Kanafz András volt«. 1832: »annak határja légyen ... a Bugyi ér, egész addig még ... a *Gyöpfark* Szántó földekhez leg közellb jön, innét pedig egy igyenes a *Gyöpfarkát* illető Linea az Ökör érnek kezdetéig«. 1839: *Gyepfarki* földekhez sarkallik«. 1846: » *Gyepfarki földek*«.
<isml. er. *gyöp* fn. (SzófSz.) + *farok* fn. (l. Dócifark).

117. *Gyevifok* 15
Irmamajornál az egykori Vártóból kiinduló vízér volt, attól D-re 2 $^1/_2$ km-re ömlött az eleven Tiszába. Ma szántó.
1753: »*Gyevi fok*«. 1853: »Ugyan ezen halászati Joghoz adatik még a' Gyevifoknak bal partján esendő Réttségből azon rész«. »az Allgyeöi Révjáráson felűl a nagy Tiszába szakadó, 's *Gyevi fok* nevezet alatt ösméretes (víz)«. 1847: »*Gyeöi foki* haláfzat«.
Az előtag a *Győ* falunév régi és népi *v*-s töve (TMNy. 327, Nyr. 25: 318, 43: 139) *-i* mn. képzővel + *fok* fn. (l. Nádasaranyád fok).

118. *Gyevifok torkolata* 16
Az algyői vasútállomástól É-ra 3 km-re a Gyevifok (l. ott) beömlési helye a Tiszába.
1853: »a' *Gyevifok torkolatától* a' Tiszának jobb partján belől az anyási Kis Tiszán alól létező töltésekig«.
Az előtagról Gyevifoknál, a *torkolat* fn. ugor er. alapszó. származéka (SzófSz.) *-a* birt. sz. raggal.

119. **Gyevifoki töltés*
A Gyevifok mentén egykori töltés neve volt.

1849: »*Gyevi foki töltést,* kivágatni meg nem engedték«.
Az előtagról Gyevifok alatt. A töltés fn. a fgr. er. *telik* ige származéka (SzófSz.).

120. **Győtt-tó* 138
A Percsorai majortól ÉK-re 3 $^1/_2$ km-re.
A névről egyetlen adat van egy egyébként pontosnak bizonyult 1934-ben készült térképről.
Az előtag ismeretlen, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

121. **Gyümölcsény*
A Dócitó környékén lehetett, pontosabb helye ismeretlen.
1147—1152: »et manferunt ibi iuxta filuam *gemelfen* XXXIII-or diebus« (ÓMOlv. 41. Anonymus 40 §).
<honfl. el. török er. *gyümölcs* fn. (SzófSz.) *-ény* kicsinyítő képzővel (palatalizációval a régi *-én* képzőből. Melich: MNy. 8: 145), mint a *Harsány, Ormányság* (Mészöly: ÓmSzöv. 99—100), *Hetény* (Pais: MNy: 18: 97) földrajzi nevekben, valamint a *szederjén, repcsény, szömölcsény* stb. köznevekben (Szily, MNy. 11: 363) a fgr. er. *-ny(n)* eleme (Pais. MNy. 15: 128—9) elhomályosulva vagy felismerhető formában több szóban (Bárczi, TihAl. 153). A *Gyümölcsény* földrajzi név sokfelé ismert (Csánki II, 151., 314., Ortv. Vízr. 13., 46., MNy. 32: 107). A névből nem kell arra következtetni, ahogy gyakran olvassuk, hogy itt gyümölcsös vagy akár vadkörtefák lettek volna, mert az OklSz. tanúsága szerint a *gyümölcsény* jelentése a régi nyelvben 'abor, ulmus, strauch gestrüppe' volt. Tehát inkább szílfákra vagy bokrokra kell gondolnunk.

122. *Hajdúfok* 169
A Pusztaszeri majortól K-re 3 $^1/_4$ km-re a Kistisza egyik foka.
<vszleg *Hajdú* szn. (de köznév is lehet) + *fok* fn. (l. Nádasaranyád fok alatt).

123. *Hajdúvágás* 84
A Károlymajortól Ny-ra $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
<vszleg *Hajdú* szn. (l. Hajdúfok) + ugor er. *vág* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka 'kivágott erdőrész' jelentésben.

124. *Halesz* 236
Kistelektől É-ra fekvő szántó a Zöldhalmi dűlőben meg más helyeken is. A Zöldhalmi dűlőben fekvő más néven *Hosszúfődek.*
Tréfás földrajzi név. A jobbágyoknak kiosztott silány, vízjárta földet nevezik így országszerte. Ezek után dézsmát csak akkor szolgáltattak, ha a víz el nem mosta. A név a »Ha lesz termés, akkor adózik«-féle mondat kezdetéből alakult. Másfelé *Bánomkertnek, Bánomhegynek* is nevezik az ilyen földet. (MNy. 3: 475, Nyr. 2: 95, EtSz.).

125. *Hantháza* 164
A Hantházi majortól É-ra 1 $^1/_2$ km-re. Más nevén *Külsődóc* (l. ott).
1835: »Ányáfi Lakos kortfmáros mi okbul fogozkodik a *Hantháziokra* a halfogást« ('ráfogja'). 1882 k.: »Pr.*Hantháza*«.
Az előtag nem személynév, így a birt. viszonyt jelölő *-a* birt. sz.

rag csak a személynévi előtagú frn.-ek hatására (mint Csomaháza, Fábiánháza, Jánosháza, Józsefháza, Királyháza stb.) kerülhetett az utótaghoz (vö. Sövényháza). Ezért FÉNYES szótárának *Hantház* alakja (II, 88) a név eredetibb alakja lehet. Kár, hogy régi adatunk a névről nincsen. Semmi sem szól amellett, hogy a név mai alakja Lőkösháza (1414: *Levkuseghaz*. Csánki I, 739) nevéhez hasonlóan *Hantegyház* alakból rövidült volna.

A talán ugor er. *hant* fn. (SzófSz.) 'összeálló földdarab, földkocka, gyepkocka, gyeptégla' jelentésű. Ez a régi építkezés fontos eszköze volt. Belőle kerítéseket, kunyhókat meg várakat, erődítéseket építettek: »Erősíti Székesfejérvárot *hanttal* toltisekkel«, »Mas *hantbol* rakott faltis eppittetett volt«, »Négy bástyái azután mind *földhantokkal* regulariter rakattak«, »*Hantos* avagy *hantal* fodott kunnyhócskákban laknac vala« (NySz). CzF. is ismeri még a »*Hantokból* csinált kerítés«-t. Az uradalomnak egy ilyen építménye lehetett a névadó.
A *ház* fn. fgr. er. (SzófSz.), rajta *-a* birt. sz. rag van.

126. *Hantházi major* 123
Dóctól ÉNy-ra 3 km-re.
Az előtagról Hantházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *major* fn.-ről Ányási majornál.

127. *Hantházi puszta* 119
A Hantházi majortól ÉNy-ra 2 km-re.
1856: »Algyevi kerületben fekvő *Hantházi pusztában*«.
Az előtag eredetéről Hantházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *puszta* fn. szláv er. (SzófSz.).

128. *Hantházi szőlők* 87
Dóctól Ny-ra 4 km-re.
Az előtag eredetéről Hantházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *szőlő* fn. honfl. el. török er. SzófSz.) *-k* többes jellel.

129. *Hantházitó* 105
A Hantházi majortól Ny-ra 2 km-re fekvő vízállásos terület. Száraz időben kiszárad.
Az előtag eredetéről Hantházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

130. *Hármasér* 244
Bakstól ÉK-re 3 km-re.
<fgr. er. *három* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel + *ér* fn. (l. Bugyiér).

131. *Hármaserdő* 233
Bakstól K-re 4 $^3/_4$ km-re a Tisza nagy kanyarában.
Az előtagról Hármasérnél, az *erdő* fn.-ről Ányási nagyerdőnél.

132. *Hármashatár* 115
A Hantházi majortól Ny-ra 4 $^1/_2$ km-re.
1845: »Ezen puſztai réſz kezdődik a Hanthazi *hármas határnál*«. 1851: »A *Hármasnál* létező dohány földek«. 1869: »A... Mindſzenti kerületben *Hármasnál*«.
Az előtagról Hármasérnél, a *határ* fn. az ugor er. *hat* 'birtokol, hatalma van' jelentésű igei alapszó származéka (SzófSz.).

133. *Hármasrét* 243
Bakstól É-ra 3 km-re.
Az előtagról Hármasérnél, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

134. *Hármasszék* 118
A Hantházi majortól Ny-ra 3 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Hármasérnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

135. *Hatrongyos, Rongyos* 30
Sándorfalvától K-re Bezurszék K-i részén lévő szántó meg legelő.
1817: »Emerentia Bitzók Istványnné... a Gyevi földőn *Hatrongyoſon kertész*«. 1854: »az Algyevi kerülethez tartozandó úgy nevezett *Hatrongyos* kertéſzek földjei«. 1858: »Az Algyői Uradalom *Hatrongyoson*«.
Másfelé is ismert név a környéken, így Hódmezővásárhelyen (Hsnt. 1952), Kisteleken meg falurész neve. A névvel mindenütt szegényes földet, esetleg házat jelölnek.
<fgr. er. *hat* számn. + bizl. er. *rongy* fn. (SzófSz.) -s képzős származéka.

136. *Hattyas, Hattyastó*
1. A Levelényi majortól ÉNy-ra 2 km-re fekvő szántó. Más nevén *Nagyhattyúslapos.* 219
2. A Serkédi majortól DK-re 1 km-re fekvő szántó. 48
1779: »a *Hattyús Tónak* fele végig... Pusztaszeri és Tömörkényi választó határ légyen« (az idézet az 1. számúra vonatkozik).
<ugor er. *hattyú* fn. (SzófSz.) *-s* képzős származéka.

137. *Hattyashát* 50
A Serkédi majortól ÉK-re 1 km-re a Tisza mentén dombos szántó.
Az előtagról Hattyas alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

138. *Heffnertelep* 159
Kistelektől K-re fekvő szántó, gyér település.
Neve *Heffner Jakab* nevű bérlőjétől származik. Népi neve *Kismáksor* (l. ott).
A *telep* fn. nyú. elvonás a *telepedik, telepít* igékből (SzófSz.).

139. *Heverőhalom* 202
A Baksi majortól D-re 2 $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
1787: »az úgynevezett *Heverő Halomtúl* a Tisza partjáig«. 1804: »Inter vias Bakſienſem et Siróhegyienſem ad *Heverő halom*«. 1846: »Nagy Puſzta Zeerben, az úgy nevezett *heverő halom mellett*«.
Az állattartás elnevezése. Az állatok pihenőhelye, delelője volt.
<isml. er. *hever* ige (SzófSz.) mn.-i igeneve + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

140. *Heverőpart* 202
A Baksi majortól D-re 2 $^3/_4$ km-re fekvő partos szántó Heverőhalomnál.
Az előtagról Heverőhalom alatt, a part fn.-ről Alsóányási partnál.

141. *Holttisza*
A Tisza levágott kanyarainak neve. Más néven *Dögtisza.* A kanyar külső felén elterülő szántó neve Dögája.

1828: »*Holt-Tisza.*«
Az előtag a fgr. er. *hal* ige igeneve (SzófSz.).

142. *Homok* 39
A Homoki major környékén lévő homokos terület.
1808: »Toth Mihály Szegedi Lakos ket Lovat... Gera Jóseff *Homoki* Kertéſznek el -adott«. 1836: »Kerepesi János *Homoki* Lakos«. »Kőlt *Homokonn*... Hubiák János Jegyző által«.
<honfl. el. török er. *homok* fn. (SzófSz.).

143. *Homokierdő* 37
A Homoki major környékén, a sövényházi út mindkét oldalán lévő akácerdő.
Az előtagról Homok alatt, ezen *-i* mn. képző van. Az *erdő* fn.-ről Ányási nagyerdőnél.

144. *Homokhalom* 160
Sövényháza községtől DNy-ra 2 km-re.
Az előtagról Homok alatt, a *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

145. *Homokimajor*
Sándorfalvától ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re fekvő egykori uradalmi major, ma erdészeti központ akácossal.
Az előtagról Homok alatt, ezen *-i* mn. képző van. A *major* fn.-ről Ányási majornál.

146. **Homokpartok*
Valahol Bakstól É-ra volt, pontosabb hely ismeretlen.
1845: »az ugy nevezett Tömörkényi szölök alatt létező, 's a' *homok partoknál* keresztül töltött Dongér.«
Az előtagról Homok alatt, a *part* fn.-ről Alsóányási partnál, ezen *-k* többesjel van.

147. *Homokipuszta* 59
A Homoki majortól É-ra 1 $^1/_2$ km-re fekvő terület. Gyümölcsös, szántó meg gyér település. Régi neve *Gyevipuszta* volt, mert a gyevieknek volt ott földjük.
1848: »Altal engedi... az ő *Homoki puſztájahoz* tartozando... Kaſzallóját«. 1856: »Algyevi kerületben fekvő *Homoki pusztában* a Macskási ſzöllök mellett«.
Az előtagról Homok alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *puszta* fn. szláv er. (SzófSz.).

148. *Homokiszőlők* 57
Sándorfalvától É-ra 3 km-re.
Az előtagról Homok alatt, ezen *-i* mn. képző van. A *szőlő* fn. honfl. el. török er. (SzófSz.) *-k* többesjellel.

149. **Hosszúér*
Talán Baks környékén volt, pontosabb helye ismeretlen.
1834: »*Hoſſzú ér*«.
<fgr. er. *hosszú* mn. (SzófSz.) + *ér* fn. (l. Bugyiér).

150. *Hosszúfenék
Helye ismeretlen,
1834: »*Hoſſzú fenék*«.
Az előtagról Hosszúérnél, a *fenék* fn. isml. er. (SzófSz.).

151. *Hosszúhát* 266
Bakstól ÉNy-ra 2 $^1/_4$ km-re fekvő legelő.
1820: »A régi Hold földek helyett ... a *Hoſszúháton* újj hold földek adattatnak nékiek«. 1846: »Által engedi ... a *Hoſzú hátból* 53 ... holdat«.
A *hosszú* előtag fgr. er., a *hát* fn. szintén (SzófSz.).

152. *Kishosszúhát* 260
Bakstól DNy-ra 2 km-re fekvő gyöp és erdő.
Eredetéről Hosszúhátnál.

153. *Nagyhosszúhát* 264
Bakstól DNy-ra 1 $^3/_4$ km-re.
1855: »A Mindſzenti Urodalom *Nagyhoſszú hátnál* 16 hold földet«.
Eredetéről Hosszúhátnál.

154. *Hosszúludas
Helyét ma már nem lehet megállapítani.
1791: »*Hoszú Ludas*«.
Gyakori frn. másfelé is (vö. MNy. 43: 64; NyK. 34: 398; 35: 203).
A *hosszú* előtagról Hosszúérnél, az utótag a fgr. er. *lúd* fn. (SzófSz.) *-s* képzős származéka. Bizonyára gúnynévi eredetű.

155. *Hosszúszék* 290
Újmajortól DNy-ra 3 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Hosszúérnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

156. *Hosszútó 26
Irmamajortól ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re a Tisza kanyarában egy hosszú tó neve volt. Egy névtelen árok jelzi a helyét. Ez vezeti le az összegyűlő fakadó vizet a Vártó helyéről.
1849: »a' Gyeviek a' *hoſszu-tót* ki halaszták«.
Az előtagról Hosszúérnél, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

157. *Hottaföld
Helyét ma már nem lehet megállapítani.
1786: »*Hotta Földen* Lévő Uraság Dohány termesztő Kertéſzek«. »*Hotta Föld* nevezetű Uraság Földyé«.
A név hangalakja hasonlít a Zala megye zalaegerszegi járásában fekvő *Hottó* falu nevéhez (a Hsnt. 1952. 118 szerint az alakja *Hottó*, Pais MNy. 7: 167 *Hóttó*-nak veszi). Erről az a vélemény (Pais MNy. 7: 167; 38: 123), hogy elhomályosult összetétel a *hal-tó, hód-tó* vagy *holt-tó* tagokból. A mi *Hottaföld* nevünknek második tagját vizsgálva először, azt állapíthatjuk meg, hogy ez nem lehet a *tó* fn., hanem minden valószínűség szerint a *tava* birt. személyragos főnévnek egyszerejtéssel rövidült alakja. Az egyszerejtésnek azzal a formájával magyarázható, amelynél azonos magánhangzók mellett eltérő mássalhangzók másodszor való ejtése marad el a szomszédos elemek hasonlósága miatt (Horger MNy.

30—69—72). Így alakultak ki Dunántúl a *-fa* utótagú községnevek a régi *-fala* alakból (Büdösfa, Bánfa, Mihályfa stb.), továbbá a R. *Betlehem*>R. *Betlem* (>*Betlen*) község- és családinév, és több köznevünk nyelvjárási hangalakja is egyszerejtéssel rövidült meg, mint a *nagyanya*>N. *nanya* alak és mások (i. m.). A két nem teljesen azonos hangkapcsolat közül majdnem mindig a második marad el. A mi nevünk feltételezett második *tava* tagja így rövidülhetett *-ta* szótaggá. Ha a második tag a birt sz. ragos *tava* fn., akkor a szóba jöhető nevek közül (hal, hód holt) a *hód* 'castor, biber'-re kell gondolnunk. Ennek hosszú *-ó* hangja megrövidült az összetétel elhomályosulása után, ha a levéltári írás hangjelölésében megbízhatunk. Tehát a név a *Hódtava* teljesebb alakból rövidül *Hotta* alakúvá, majd a név által jelölt tó kiszáradása után járult hozzá a *föld* utótag, ahogyan a XVIII. századi iratban olvashatjuk.

158. **Ilonahát* 80
A Károlymajortól DNy-ra 1 ½ km-re fekvő alacsony terület, szántó. Mai nevén *Ilonasík*. Az *Ilonasíki csatorna* szeli át.
<*Ilona* keresztnév + *hát* fn. (l. Békáshát), a *sík* fn. vszleg fgr. er. (SzófSz.).

159. *Irmamajor, Irma*
Algyőtől ÉNy-ra 6 km-re az uradalom egyik majorjának a neve volt, ma a terület neve a rajta lévő házakkal, szántóval.
A majort Pallavicini (népi Palavicsi) Sándornak *Irma* nevű leánytestvéréről nevezték el. A *major* fn.-ről Ányási majornál.

160. **Jaksa*
Helye ismeretlen.
1804: »plaga Salnitro*f*a prope Hortulanos Bánomhegyienses usq terram Tugurialem *Jaksa*«.
Puszta személynév, amely ma is ismeretes a környéken.

161. **Jobbszénahát* 97
Dóctól K-re 5 km-re a Holttisza kanyara által körülvett terület. Mai nevén *Petresi Sziget, Szúnyogos, Kéttiszaköze,* régen *Körtvélyes* volt (l. ott).
1728: »ti*f*zán tul való ré*f*zének határában mellyet *Jobb Széna háttjának* nevezunk, ... ka*f*zálni bé mentenek ... fellyebb említett, *Jobb Széna háttja* Körvélyesi földnek lenni« (ismeretes).
Az elnevezés onnan származik, hogy a Tisza szabályozása előtt jobb oldalán volt, a kanyar átvágása által a bal oldalra került. Körtvélyes egykori falunak (l. ott) a Tiszán inneni birtoka volt.
<ugor er. *jó* mn. középfoka + szláv er. *széna* fn. (SzófSz.) + *hát* fn. (l. Békáshát).

162. *Jópálhegy* 56
A Homoki majortól ÉNy-ra 2 km-re.
<*Jópál* szn. + isml. er. *hegy* fn. (SzófSz.) 'szőlőültetvény' jelentésben.

163. *Juhkútér* 277
Újmajortól ÉNy-ra 2 km-re a Dongérból kiágazó ér.
1834: »Marhájok a *Jukut ere*(-nél) ... lehet a sarjunak be takarodása után«.

Területén a birkák itatására szolgáló kút volt. A név jelentése 'a birkák itatására szolgáló kút (kopolya) melletti ér'.
<talán fgr. er. *juh* fn. (SzófSz.) + *kút* fn. (l. Csordakút) + *ér* fn. (l. Bugyiér); az idézet birtokszaván *-e* birt. sz. rag van.

164. **Kakukfok* 132
A Percsorai majortól É-ra 1 ½ km-re a Kistisza egyik foka volt.
<hangutánzó er. *kakuk* fn. (SzófSz.) + *fok* fn. (l. Nádasaranyád fok).

165. *Kalapácsdűlő*
Sövényházától K-re 5 ½ km-re.
Az elnevezés alapja ismeretlen. Lehet gúnynév, mert az OklSz. 1429-ből a »Nicolaus dictus *Kalapacz*« nevet közli. A területén fekvő tanya neve *Kalapácstanya*.
<szláv er. *kalapács* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I, 1,242) + *dűlő* fn. (l. Csárdadűlő).

166. **Kapafok* 177
A Levelényi majortól ÉK-re közvetlenül a Kistisza foka volt.
1779: »a kis Tisza mentiben az *Kapa Fok*, hol is Kecskeméti Lakosok... sokszor nádat vágtak és sertéseiket ott szabadon legeltették« (H. P. 241). 1787: »egy darab nádas rétet... a Tisza partjáig és a *Kapafok* medréig... elfoglalni törekednek« (H. P. 243).
<elvonás a szláv er. *kapál* igéből (SzófSz.) + *fok* fn. (l. Nádasaranyád fok).

167. *Kiskapcaszék* 60
Sándorfalvától É-ra 3 ½ km-re fekvő szikes vízállás, rajta csatak, sás.
1882: »*Kis kapcza szék*«.
A Kapca előtag vszleg szn., bár nincsen rá adatunk. A *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

168. *Nagykapcaszék* 60
Sándorfalvától É-ra 3 km-re fekvő szikes, sásos vízállás.
1786: »*Nagy Kaptza Szék* Nevezetű vizes és Motſáros hely, ezen Szék az Barom járás kőzepén vagyon«. 1846: »az úgy nevezett *Kapczaſziknek* azon réſzén melly a Gyevi közlegelő ſzétválaſztáſakor a(z) ... Uraſág réſzén fennmaradt«. »a Homoki Majorsági puſztából... azon gyöpréſzből... az úgy nevezett *Kapczaſzék* felé«. 1882: »*Nagy kapcza szék*«.
Eredetéről Kiskapcaszék alatt.

169. **Kápolnarét* 168
A Pusztaszeri majortól K-re 2 km-re az Árpád-kori kápolnarom környéke.
<egyh. latin er. *kápolna* fn. (SzófSz.) + *rét* fn. (l. Alsóányási rét).

170. **Káposztaföldek*, **Káposztaföldek alja*
Helyét nem lehet megállapítani, talán Algyő falu környékén lehetett.
1786: »*Káposzta földek Allya* nevezetű Székes föld mely az árvíz tul annyira el nyomtatott, hogy csupa Szék és Zsombikos«. 1874: Által adja... az úgy nevezett *káposzta földekbül* minden néven nevezendő Termeſztményét«.
A jobbágyoknak járandóságként adott káposztás emléke.
<szláv er. *káposzta* fn. (SzófSz.) + *föld* fn. (l. Fehérföldes) *-k* többesjellel.

171. *Karakástelep* 155
Sövényháza falutól DNy-ra 3 $^1/_2$ km-re.
<*Karakás* szn. + *telep* fn. (nyú. elvonás a *telepedik, telepít* igékből. SzófSz. l. Heffnertelep).

172. **Karancsfok* 133
A Percsorai majortól É-ra 3 km-re a Kistisza egyik foka volt.
1844: »Által engedi... az... Ányási belső rétjében, a'*Karancsfok,* és sujmos sziget. tava között létező... kemény győp földjéből... 64 holdakat«. 1846: »a *Karancs* partján... egy tagban fekvő földeiből«.
A frn. előtagja Baranya meg Nógrád megyében is ismeretes (Fényes E., M.-ország geogr. szótára II, 178; Csánki II, 462; Melich MNy. 19: 140). Valószínűleg személynév, a *Kara* név végén török *-nč* képzővel (Melich i. m., és HonflM. 202), mint *Berencs, Ináncs, Kopáncs, Szerencs, Teszkencs* személy- ill. frn.-eken. A *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

173. *Károlymajor*
Sándorfalvától ÉK-re 8 $^1/_2$ km-re az egykori uradalmi major és környékének neve. Nevét Pallavicini Sándor egykori földesúr Károly nevű fiától kapta.
A *major* fn.-ről Ányásmajornál.

174. *Kártyás* 198
Sövényházától ÉK-re 2 $^1/_2$ km-re.
A név bizonyára gúnynév, erről azonban nincsen adatunk.
Az előtag a latin-görög *charta* 'pergamen' átvétele bizonytalan közvetítő útján (SzófSz.), ezen *-s* mn. képző van.

175. *Kártyáshalon* 194
Sövényházától ÉNy-ra 1 $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
1849: »Altal ád...a ...Zeri puſztájában, *kartyás halom* előtt... részint gyepből, és részint szántó földböl 260 ...holdat«. 1855: »A Mindſzenti Uradalom Puſzta ſzeri határjában *Kártyás halomnál*«.
Az előtagról Kártyás alatt, a *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

176. *Kastélykert* 3
Algyő vasútállomásától ÉK-re 2 km-re a Tisza jobb partján. Az egykori kastély melletti kert helye. Utolsó öreg fáit az I. világháború előtt vágták ki. A kastélyt az árvíz rongálta meg, majd lebontották.
<kfn. er. *kastély* fn. (SzófSz.) + fgr. er. alapszóból származó *kert* fn. (Bárczi: TihAl. 20).

177. *Katészög* 179
A Levelényi majortól ÉK-re a Kistisza éles hajlatában lévő szántó.
1779: »Két Gyékényes Ér, vagy is *Káté Szeg*« (H. P. 241).
Egy 1934-ből való térképen is *Kátészög* alakja van a névnek, ez azonban téves alak lehet, mert a mai népnyelvben *Katészög* az alakja.
Az előtag bizonyára személynév, a fgr. er. *szög* fn. 'ék, szöglet, sarok, kiszögellés, clavus' jelentésű (Bárczi: TihAl. 27).

178. **Kecehalom* 10

Sándorfalvától K-re 1 km-re a csongrádi országút K-i oldalán lévő székes terület.
1784—85: »Kecze Hal« 1845: »az... AllGyeöi Uradalomhoz tartozó Homoki... Puſztájában helyheztetett, és úgy nevezett *keczehalmi ſzéknek... réſzét«.* 1851: úgynevezett *keczehalmi* széknek azon részét, a' mely a Székhalmi Dohány kertészek előtti ország útnál kezdődvén«. 1866: »Szegedi határ mentében *Keczehalmi ſzékes* legelőt«.
<isml. er. *kece* fn. 'csúcsos, zsákforma háló, amelyet a víz fenekén húznak' (CzF.; Herman, Halk. 800) + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

179. *Kecsegés* 145
Az Ányássziget K-i oldala.
<isml. er. *kecsege* fn. 'Acipenser ruthenus L.' (Kniezsa, Szláv jöv. I/2 855) *-s* képzős származéka.

180. *Kerekrét* 141
A Percsorai majortól ÉK-re 3 $^3/_4$ km-re az új Tisza mindkét partján.
<fgr. er. tőből szárm. *kerek* mn. (SzófSz.) + *rét* fn. (l. Alsóányási rét).

181. *Kerektó* 147
Az Ányássziget É-i felén egy mélyedés.
<*kerek* mn. (l. Kerekrét) + *tó* fn. (l. Bogárzótó).

182. *Kéridűlő* 73
A Károlymajortól DNy-ra 4 $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
1882: »*Kéri dűlő*«.
Nevét *Kéri János* szegedi lakos tulajdonosától kapta. A *dűlő* fn.-ről Csárdadűlőnél.

183. **Kétgyékényesén* 179
A Levelényi majortól 1 $^1/_4$ km-re ÉK-re. Más nevén *Katészög* (l. ott).
1779: »*Két Gyékényes Ér,* vagy is Káté Szeg, a holott is... Kalocsa Istványnak szénáját összve rakva látta«.
<fgr. er. *két* számn. + honfl. el. török er. *gyékény* fn. (SzófSz.) -s mn. képzővel + *ér* fn. (l. Bugyiér).

184. *Kettőshalom* 261
A Baksi majortól DNy-ra 1 $^3/_4$ km-re fekvő erdőben két halom neve. Az erdő neve *Kettőshalmi erdő,* a szántóé mellette *Kettősdűlő,* a rajta átvezető út *Kettősi alé.*
1804: »a Collibus *Kettős* dictis ad meridiem«.
<fgr. er. alapszóból szárm. *kettő* számn. *-s* képzővel (SzófSz.) + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

185. *Kiskettőshalom* 301
A Tömörkényi majortól ÉK-re $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Kettőshalomnál.

186. *Kettősszék* 262
Bakstól DNy-ra 1 $^1/_4$ km-re.
Az előtagról Kettőshalomnál, a *szék* utótagról Bezurszéknél.

187. *Kétszőlőkköze
Helyét ma már nem lehet meghatározni.
1820: »egy másik darab-utakbol állo a *két szőlők kőzénél* éppen az árok mellett«.
<fgr. er. *két* számn. (SzófSz.) + *szőlő* fn (l. Baksiszőlő) *-k* többesjellel + vszleg ugor er. *köz* fn. (SzófSz.) *-e* birt sz. raggal.

188. *Kígyóshát* 187
Az Ányási majortól ÉK-re $^3/_4$ km-re.
1844: »az ányási kertéfzséggel határos úgy nevezett *kigyoháton*«. 1846: »*Kigyohát*«.
<fgr. er. *kígyó* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel + *hát* fn. (l. Békáshát).

189. *Kínalj* 154
Az Ányási majortól K-re $^1/_2$ km-re.
A terület közelében lévő *Kínos* névről (l. ott) arra következtethetünk, hogy a név 'Kínos alja' jelentésű elhomályosult összetétel.
Az előtagról Kínos alatt, az *alj* fn. fgr. er. (SzófSz.).

190. *Kínos* 18
Irmamajortól DK-re $^1/_2$ km-re a Tisza partja közelében lévő szántó.
1786: »az rét közt lévő kafzálok úgy mind *Kinos*«. »*Kinos* nevezetű Kafzálo mely az ár vizektul nagyon Nyomotatott«.
A név Háromszéken is ismeretes *Alsókínos* (1792) meg *Felsőkínos* (1809) alakban (Bogáts i. m. 67). Az 1786-ból származó idézet szerint árvíz járta terület volt, így feltehető, hogy az árvízek miatt csalódott jobbágy névadása, mint a szegedi tájon a *Bánomkert* vagy a mi területünkön a *Halesz, Hatrongyos* nevek (l. ott).
<honfl. el. török er. *kín* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel.

191. *Kínoshát* 22
Irmamajortól közvetlenül K-re fekvő szántó.
Eredetéről Kínos alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

192. *Kínospart* 19
Irmamajortól közvetlenül DK-re fekvő partos szántó.
Eredetéről Kínos alatt, a *part* fn.-ről Alsóányási partnál.

193. *Kisjánospálé* 49
A Sörkédi majortól ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re.
A frn. a magyar személynévadásban gyakori vezeték- és keresztnév után következő megkülönböztető apai keresztnév *-é* birtokjellel. Ezen a területen egyetlen ilyen adat.

194. *Kisnyak* 253
Sövényházától ÉNy-ra 3 $^3/_4$ km-re Kutyanyak egy részének neve (l. ott). Az elnevezés a föld alakjától származik.
<honfl. el. török er. *kis* mn. + isml. er. *nyak* fn. (SzófSz.).

195. *Kispusztai erdő* 159
Kistelektől K-re a Heffnertelep közelében lévő újabb telepítésű erdő. A Zöldhalmi pusztából szakították ki földosztás útján, ezért régi neve *Kispuszta* volt, az erdő telepítése után járult hozzá az *erdő* utótag (Ezt az adatot Sutus Piroskának köszönhetem).

Az előtagról Kisnyaknál, a *puszta* fn. szláv er. (SzófSz.), ezen *-i* mn. képző van, az *erdő* fn.-ről Ányási nagyerdőnél.

196. *Kisrét* 125
A Hanthází majortól ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Alsóányási rétnél.

197. **Kisteleki rét*
Pontos helye ismeretlen, az idézet tanúsága szerint az ányási határban volt.
1825: az Ányáſi Határban helyheztetett azon Darab Rétjének, melly *Kis Teleki Rétnek* neveztetik«.
<isml. er. *telek* fn. (SzófSz.) 'a jószág nyári éjszakázásának és téli szállásának állandó helye, a földet megszálló állandó települése, földdarab' jelentésben (vö. Zoltay, Debreceni halmok, hegyek 5, Ethn. 65: 394 kk., Tálasi, Kiskunság népi állat. 110). A *rét* utótagról Alsóányási rétnél.

198. *Kisteleki szőlők*
Ma Kistelek falunak a szegedi úttól K-re fekvő részének neve, de régen messze nyúlt Pusztaszer felé.
1850: »a' Mindſzenti Urodalom Zeri pusztán *Kis teleki ſzöllök* mellett«.
<*Kistelek* falu neve *-i* mn. képzővel + *szőlő* fn. (l. Baksiszőlő) *-k* többesjellel.

199. *Kistisza* 197
Észak-déli irányban a Tisza jobb partján hatalmas kanyarokkal Baks alól Károlymajor környékéig nyúló vízér, ma már szabályozott vizesárok.
1121: »Praedicti vero Alparienses quasdam piscinas, quae in ipsorum terminis versus decursum Tizae ascendendo existunt, quarum nomina sunt haec: *Kustitza*« (Fejér CodDipl. II, 76). 1779: »a Barátok Fokán sokkal alább a *Kis Tisza* mentiben« (H. P. 241). 1831: »az anyási Komp járástul fogva a *Kiſs Tiſzáig*«. 1832: »az okör ér... egéſz a *Kis Tiſzába* való bé folyásáig«. 1835: »a' *Kis Tiſzának*... és a többi akár mely névvel nevezendő ezen rétbeli vizeknek«. 1836: »Balog kendere ugyan *Kis Tiſzába* ázik vala«. »tapaſztalta, hogy Balog István fia György az úgy nevezett *Kiſs Tiſzában* tapogatoval haláſzot«. 1843: »a *Kis Tiszának* délkeleti mentében«. 1848: »a *Kiſs Tiſzában* lévő fa Zsilipen alol«. 1850: »fakadások által származott vizeket nem csak a *kis Tiszában,* hanem minden avval összeköttetésben lévő fenékekben«.

200. *Kistiszai rét* 135
A Percsorai majortól ÉK-re 2 km-re a Kistisza nagy kanyarában.
1838: Ki adja a' fellyebb tiſztelt Uraság az ő AllGyeövi Uradalmához tartozandó s úgy nevezett: *Kis Tiſzai... rétjeit*«. 1856: »Algyevi kerületben fekvő úgy nevezett *Kiſ-Tiſza* halaſzati *Rétet*«.
A *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

201. **Kistiszántúli rét*
A Kistisza nyugati partja mentén elterülő egykori rétek neve volt.
1854: »*Kiſstiſzántuler Rét* Contract mit Anyáser Gärt«.
A *rét* fn.-ről az Alsóányási rétnél.

202. *Kistiszatorok* 92, 99
A Percsorai majortól DK-re 3 km-re az eleven Tiszával közlekedő Kistisza beömlési helye, valamint ettől a majortól D-re 2 km-re a Dócitóhoz vezető egykori ér neve.

1835: »a' Hanthází Határig, hol ebbe a' Kis Tiſza beléje szakad, és *kis Tiſza Toroknak* neveztetik«. 1848: a Fa Zsiliptől egéſzen a *Tiſza torkában* létező kő Zsilipig«. A *torok* utótag ugor er. (SzófSz.).

203. **Koczogati erdő* 184
Az Ányási majortól É-ra $^1/_2$ km-re.
A névről egyetlen adat van egy egyébként megbízható 1934-ből való térképről. Az előtag eredete ismeretlen, az *erdő* fn.-ről Ányási nagyerdő alatt.

204. **Kolompárfok* 137
Valahol Alsóányás területén a Kistiszának egyik foka volt (vö. még Szeremlei, Hmvhely tört. I, 16).
Az előtag bizonyára személynév, a *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

205. *Korhánysarok* 148
Az Ányási sziget ÉK-i sarka, a Holttisza nagy kanyarának ÉK-i fele.
A dűlő nevét az Ányási szigettel átellenben, a Tisza bal partján, a mai árterület közelében a XV. században említett hajdani *Korhány* faluról kapta. Ennek birtoka a Tisza jobb partjára is átnyúlt a Kolompár fokig és a Hosszútóig ányási földre. A falu a török háborúk idején pusztult el, megmaradt lakosai meg Mártélyba olvadtak bele (Szeremlei i. m. II, 439). A falu nevét ma *Korhány* dűlő őrzi a Tisza bal partján. A falu a Tisza jobb partján fekvő birtokával az átkelést meg a halászatot biztosította a maga számára. Ezt tapasztaltam az egykori *Fark* falunál is Tápétól északra. Ennek az egykori falunak a Tisza jobb partján (ma szűk körben ismert *Farkdűlő* helyén) a folyó bal partján is volt birtoka. Ennek az emléke a mai *Farkirét* (Részletesebben Inczefi, A szegedi táj földrajzi neveiből. Szegedi Ped. Főisk. Évkönyve 1956/57. L. még Körtvélyes alatt is). Korhány falunak is a Tisza jobb partján lehetett birtoka a mai *Korhánysarok* területén, ez lehet az elnevezés alapja. De az is lehet, hogy a név Korhány faluhoz való közelségét jelöli csupán.
<besenyő er. *korhány* fn. A török nyelvekben 'erődítmény, sírdomb' a leggyakoribb jelentése (Györffy Gy. i. m. 477.) A *sarok* fn. isml. er. (SzófSz.).

206. *Kovácsné halma* 263
A Baksi majortól DNy-ra 4 $^1/_2$ km-re. 1861-ben *Árpádhalomnak* nevezték el (H. P. 105).
<*Kovács* szn. *-né* képzővel + halom fn. (l. Kiscsászárnéhalom) *-a* birt. sz. raggal.

207. *Kölesérhát* 212
A Levelényi majortól ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re.
1831: »a' Tömörkényi Puſztához tartozó úgy nevezett *Köles érháti* Uradalmi rétet«. 1834: »320... vontató Szénát... *Kölesérhátból* a' Mindſzenti vagy Bakſi Majorhoz befognak vinni«. 1836: »Megengedi... hogy... Lovaikat és ,,,Szarvas Marhaikat az úgy nevezett *Kölesérháti* Uradalmi Rét(en)... legeltetheſsenek«. 1846: »Altal engedi... az úgy nevezett *Köles ér háti* Allodialis rétjét«.
A környékén egykor bizonyára meglévő *Kölesérről* nincsen adat.
<vszleg ugor er. *köles* fn. (SzófSz.) + *ér* fn. (l. Bugyiér) + *hát* fn. (l. Békáshát).

208. **Körtvélyes, *Körtvélytó* 97
Dóctól K-re 5 km-re a Holttisza nagy kanyara által alkotott sziget. Más néven *Petrösi sziget* vagy régen *Jobbszénahát* (l. ott).

Ezen a területen, tehát a Tisza jobb partján a név ma nem ismeretes. A Tisza bal partján a tatárjárás előtt a mai Petrösi szigettől ÉK-re a mai Holttisza partján volt egy *Körtvélyes* nevű falu, amelynek az emlékét ott *Körtvélyes (Kőrtéjös)* dűlő őrzi. A *Körtvélyes* név tehát az egykori falut is jelöli a Tisza bal partján meg a jobb parton a faluval átellenben *Körtvélyes* dűlőt. Ezért van Mercator 1578. évi térképén a Körtvélyes név a Tisza jobb partján, de ez nem a falu emléke, hanem a faluhoz tartozó földet jelöli. Oláh Miklós 1536. évi földleírásában Körtvélyes a falut jelöli, és ezt helyezi a bal partra (Szamota István, Régi utazások Magyarországon 635., H. P. 96). Utóbbinál a névadó a falu, és nem kell a jobb parton Zalotayval (Várm. Szociogr. Csongrád m. I. 67) vadkörtefákat keresni. Ezek csak a balparti falu névadóiként jöhetnek számításba. Gyakori jelenség, hogy a falunak a vízen túl is volt birtoka (l. Korhány alatt is). A már említett *Fark* és *Korhány* falukon kívül a mai *Tápé* községnek birtoka a Tisza szemközti oldalán a *Tápairét,* és *Algyőnek* is van a Tisza bal partján birtoka, bár ez a névben nem mutatkozik. A faluk a vízen túl lévő birtokukkal a Tiszát is biztosították maguknak halászóvíznek meg átkelőhelynek.

Körtvélyes falun meg Körtvélyes dűlőn kívül az utóbbi területén volt a *Körtvélytó* vagy *Körtvélyes* halastó, amelynek partján Árpád hadai Anonymus szerint a csongrádi és csanyi földvárak megvétele után megpihentek. Anonymustól a XVII. századig gyakran említett *Körtvélytót* (utoljára 1668 H. P. 198) ORTVAY (Vízr. I, 450) ZSILINSZKY (48), SZABÓ KÁROLY (Anon. kiad. II. Pest 1860. 54. 1, 2, 3. jz), SZEREMLEI (Hmvhely tört. I, 17) és PAIS is (SRH. I, 83; 3. jz.) a mai *Dóci tóval* azonosítja. A terület részletes megvizsgálása alapján valóban megerősíthetem ezt az egyeztetést. A *Dóci tó* hatalmas medre (l. a térképmellékletet) még most a Tisza szabályozása után is vízzel telik meg áradásos időben, és rajta régen még hajók is közlekedhettek (l. Dócitónál). De meg kell jegyeznem, hogy Anonymus *Körtvélytója* nem azonos a *Körtvélyessel,* hanem az egykori Körtvélyes dűlő területén fekvő mai *Dócitó,* egykori *Körtvélytó* kapta nevét a *Körtvélyes* dűlőtől, ill. az egykori Körtvélyes falutól. Ennek partja valóban alkalmas volt a sereg pihenésére jó vizével és gazdag legelőjével.

A névre vonatkozó adatok Szabó Dénes, A dömösi ad. levél helyés vízrajza című dolgozatában (38—39) találhatók.
<honfl. el. török er. *körtvély* fn. 'körte' *-s* képzős származéka (SzófSz., Bárczi, TihAl. 34, 104—5).

209. *Kőtörés, Kőtörési szőlő, Kőtörési major* 109
A Percsorai majortól Ny-ra $^1/_2$ km-re fekvő magasabb partos szőlő és a Percsorai majortól ÉNy-ra $^1/_2$ km-re fekvő major neve.
1786: »Anyass Puszta... hatarozik... Nap Nyugotrúl Doczal, *Kőtoréfsel* és Puszta szerrel«. 1846: »ugyan ezen volt kertésznek dohány földjei a' *kötörési* gyöpüs part szélén«. 1849: »a' *kőtörési szőllők* alatt«. 1862: »Algyevi kerületben *Kőtöréfen*«.
A kifejtett köveket törték, dolgozták fel ezen a területen (l. Kővágói semlyék).

<fgr. er. *kő* fn. + bizl. er. *tör* ige (SzófSz.) *-és* képzős származéka. Változatán *-i* mn. képző van, a *szőlő* fn.-ről Baksi szőlőnél, a *major* fn.-ről Ányási majornál.

210. **Kővágói semlyék*
Valahol Pusztaszer és Hantháza között volt, pontosabb helye ismeretlen.
1845: »Föltartja maganak a(z) ... Uraság a *kövágoi semjékben* a kőfejtésnek akár mikori ſzabad haſználatát... ezen kőfejtéshez való ſzabad járáſt, és azon térseget, a hol a kövek talaltatnak, és öſze rakatnak, a haſzonbérlőknek ellenzeni nem lehet«.
A név eredetét világosan mutatja az idézet: ezen a helyen kőfejtés folyt; bizonyára az Alföldön olykor előforduló ún. prehisztorikus kövekre kell gondolnunk.
<fgr. er. *kő* fn. + ugor er. *vág* ige (SzófSz.) mn.-i igeneve *-i* mn. képzővel + *semlyék* fn. (l. Csúrisemlyék).

211. *Kővágói szőlő* 41
A Homoki majortól ÉK-re $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Kővágói semlyéknél, a *szőlő* fn.-ről Baksiszőlőnél.

212. *Kuksós* 103
Dóctól Ny-ra 3 $^1/_2$ km-re fekvő szikes, vízállásos terület.
Ezen a területen épült házsor neve *Kuksóssor.*
A *Kuksós* név ismert Erdélyben is. *Kuksónak* nevezik ott a sóbányák közelében az ingyen kapott sósvízből főzéssel nyert sót. A sócsempészek neve ugyanott *kuksós. Kuksónak* nevezték régen az Alföldön is a sziksót, meg *kuksósnak* a sziksóárusokat (Lehr. MNy. I: 384). Ezt a már kiveszett köznevet őrzi a mi földrajzi nevünk. A név előtagja bizonyára a német Koch(salz) fn., és az Alföldön is házaló sóárusok nyelvéből származik. Részletesebben más helyen.

213. *Kuksósszék* 104
Dóctól ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re fekvő nagy szikes terület.
Az előtagról Kuksós alatt, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

214. *Kútidűlő* 72
A Károlymajortól DNy-ra 5 $^1/_2$ km-re.
1882: »*Kúti dűlő*«.
<*Kúti* szn. + *dűlő* fn. (l. Csárdadűlő).

215. *Kutyabont* 236
Bakstól ÉK-re $^1/_2$ km-re fekvő szántó és szőlő.
1880 k.: »*Kutya Bont*«.
A név ismert Szegedtől Ny-ra is a kissori iskolától DK-re 1 $^1/_4$ km-re. Az állattartás tréfás elnevezése. Az istállózó állattartás elterjedése után is még ridegen nevelt lovaknak már nem volt nagy értéke, így az ilyen méneseket gúnynévvel illették, *kutyabonti ménesnek* nevezték. A környéken *kutyabonti fajtának* nevezik ma is a sovány, szabadon nevelt sertéseket. A bizl. er. *kutya* fn. (SzófSz.) 'értéktelen' jelentésű (vö. kutyaszilva MTsz.). A *bont* utótag a német er. népi *bonta* változata, talán rövidült alakja.

216. *Kutyanyak* 253
Sövényházától ÉNy-ra 3 $^3/_4$ km-re fekvő hosszú, ritka település. Más néven *Újpusztaszer* meg *Kis-zer*. Részei *Öregnyak* meg *Kisnyak*. A századfordulón még nagyhírű volt a *Kutyanyaki csárda* kőlábakra épített színnel. Néphagyomány: Nevét Kutyabonttól kapta, mert lakóinak egy része onnan telepedett át. Valószínűbbnek látszik, hogy neve a föld alakját jelöli.
<bizl. er. *kutya* fn. + isml. er. *nyak* fn. (SzófSz.).

217. *Levelény* 172
A Levelényi majortól D-re $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
1835: »a' Mintſzenti Uradalombeli Töltéſek, és Bakſi és Puſzta Zeri Partok között fekvő rétben megmaradott vizeknek és Tóknak, úgy mint... *Levelének* ...és a többi akár mely névvel nevezendő ezen rétbeli vizeknek ſzabados Haláſzatját«. 1846: »Baksrul *Levelénre* vezető lénia úttul kezdve Morotva felé egy düllöben fekvő földjeiből«. 1852: »a' Baksról *Levelénre* vezető fasoros útra dülve egy testben«.
Levelény területét minden oldalról erek, fokok veszik körül, a Kistisza meg nagy kanyarával övezi. A dűlő környéke mélyen fekszik, és áradásos időben a fakadó víz ma is könnyen elönti a vidéket. Ilyenkor sokáig áll rajta a víz, és nem terem benne semmi. Régen meg a Tisza szabályozása előtt egész tengerré vált a táj. Mikula József 79 éves Levelényi majori földműves szerint 1876-ban a major bejárókapujánál 150 cm magasra állt a víz (l. a Bevezetést is).
A *Levelényről* szóló 1835-ből származó idézetben még az uradalom bérbeadott halászóvize, tava a mai szántóföld. Úgy látszik azonban, hogy egyes részeit szárazság idején abban az időben is szántották, mert az 1836-ból származó idézetben (l. Levelényfenék) árpavetés alá adja bérbe az uraság.
A fenti adatok alapján a frn.-et vízrajzi névnek kell tartanunk, eredetileg egy ingó láp neve volt ezen a vízjárta területen. A név alapszava azonos a *leveg~lebeg* ige alapszavával az ismeretes *lev~leb* hangfestő igenévszóval (vö. Pais MNy. 22: 349—50), akárcsak a *Lebő* névé a szegedi tájon (Inczefi: Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1955—56. 53—57). A *lev-* igenévszó tőhöz járult az *-l* deverbális főnévképző, mint a *lepel, fogoly* (R. *fogol), fonal* származékokon, vagy akár a *levél (levelet)* 'Blatt' főnévhez. Ugyanilyen névszói származék a régi *lebel* 'anhelitus, ausdünstung' (NySz.), ugyanazon tő változatának, a *leb-* és *lev-* hangfestő tövek származéka. A *leb-* és *lev-* azonos akusztikai hatású hangfestő tövek két változata egymás mellett élhetett, és egyaránt alkalmas volt újabb származékok képzésére. A *Levelény* végén az *-ny* kicsinyítő képző van, amely földrajzi neveinken gyakori. Ez a képző van meg a Levelényhez közeli, ma már ismeretlen *Gyümölcsény* erdő nevében (l. ott).

218. **Levelényfenék* 172
A Levelényi majortól D-re 1 km-re.
1836: »által enged a' Méltóságos Uraság... Árpa Vetés alá az úgy nevezet *Levelén fenekén* 20 Lántz... Földet«.
Az előtagról Levelény alatt, a *fenék* fn.-ről Hosszúfenéknél.

219. *Levelényfok* 207
A Levelényi majortól ÉNy-ra $^1/_2$ km-re.

1836: »által enged... a' harmados Búza Földeknél a' *Levelén fokontúl* a' Kifs Tifzánál mint egy 60 Lantz... Földet«.
Az előtagról Levelény alatt, a *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

220. *Levelényhát* 173
A Levelényi majortól D-re $^3/_4$ km-re.
1832: »az Anyáfi Alodiális Pufztáján fekvő Uradalmi felső Rethet fzint ugy *Levelén hatot*«. 1835: »*Levelen háton*«. 1839: »a' *Levelénháti* Major felé eső... fzékes földet«. 1844: »a *Leveleháti* majornál ment az Uraság... a cfeléd... a *Leveleháton* maradt«. 1852: »a *Levele háti* eddigi téglaégetés közelében«. 1855: »Ányási pusztája *Levelénhatnak* nevezett réfzének«.
Az előtagról Levelény alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

221. *Levelényi major*
Sövényházától ÉK-re 4 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Levelény alatt, a *major* fn.-ről Ányási majornál.

222. *Kislevelény* 207
A Levelényi majortól ÉNy-ra $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Levelény alatt.

223. *Nagylevelény* 174
A Levelényi majortól DNy-ra $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Levelény alatt.

224. *Lovaglóhát* 210
A Levelényi majortól ÉK-re 1 km-re.
A nagybirtok elnevezése, az uraság lovaglóhelye volt.
<ugor er. *ló* (SzófSz.) alapszó többszörösen továbbképzett igei származékának mn.-i igeneve + *hát* fn. (l. Békáshát).

225. **Lovaglótó* 209
Az Ányási majortól Ény-ra 3 km-re.
Egy 1934-ben készült térképről van róla adat.
Az előtagról Lovaglóhátnál, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

226. **Lúcere*
Valahol a Tömörkényi major környékén volt, közelebbi helye ismeretlen.
1849: »Által engedi... a' *luczera* melletti szántó földjeiből 9 holdat«.
A fenti alak helyesen bizonyára *luczere*.
<szláv er. *lúc* fn. 'Picea excelsa' (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 318—9; vö. Kniezsa, Erdély víznevei 22) + *ér* fn. (l. Bugyiér) *-e* birt. sz. raggal.

227. *Lucskos* 186
Az Ányási majortól É-ra 1 km-re.
<hangutánzó er. *lucskos* mn. (SzófSz.).

228. *Kislucskos, Kislucskosrét* 211
Az Ányási majortól ÉNy-ra 2 $^1/_4$ km-re. Áradásos időben vízjárta rét.
Eredetéről Lucskos alatt, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

229. *Nagylucskos, Nagylucskosrét* 183
Az Ányási majortól ÉK-re $^3/_4$ km-re. Vízjárta rét.
Eredetéről Lucskos alatt.

230. *Ludvári sarok* 27
Irmamajortól ÉK-re 2 $^1/_2$ km-re a Tisza nagy kanyara a Ludvár dűlőben és vele átellenben a Tisza jobb oldalának régi éles szöge.
Az előtag tréfás frn., a *sarok* utótag a Tisza éles kanyarára utal.
<fgr. er. *lúd* fn. (NyH. 7) *-i* képzővel + isml. er. *sarok* fn. (SzófSz.).

231. *Lukashalom* 271
Újmajortól ÉK-re 1 km-re fekvő kis kiemelkedés. Szántó meg gyümölcsös.
1804: »Udum Pascuum penes *Lyukas Halom*«. 1836: »az *Lyukas halomnál* lévő Kukoritzát... valaki egy kifs darabon meg étette«. 1849: »Tömörkényen a' *lukafhalomi* táblába«. 1859: »*Lukas halomnál* 50 holdat ... által adja«.
<fgr. er. *lyuk* fn. (SzófSz.) nyj.-i *luk* alakja *-s* mn. képzővel + halom fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

232. *Madaritava, Madarika* 245
Bakstól É-ra 3 $^1/_4$ km-re. Régen vízállás volt, ma szántó.
1866: »A Mindfzenti uradalom *Madarikát*... általadja«.
<*Madari* szn. Ez ma is ismert a vidéken. A *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-a* birt. sz. raggal van ellátva. Változatán *-ka* kicsinyítő képző van. SZABÓ T, ATTILA rendszerezésében (MNnyv. II, 90) csak keresztneveket sorol fel ilyen képzővel, kicsinyítőképzős családinév ritka frn.-ként. A szegedi tájon is akad ilyen kettő: *Jámborka, Halászka.*

233. *Majorsági földek*
Általában a volt uradalmi majorok körül elterülő földek neve.
A *major* előtag (l. Ányási major) *-ság* és *-i* képzővel, a *föld* fn. (l. Fehérföldes) *-k* többesjellel van ellátva.

234. *Máksor, Mákfalu* 159
Kistelektől K-re fekvő szántó és település.
A név onnan származik, hogy az uradalomból ezen a területen kiosztott földek gazdáit arra kötelezték, hogy az uradalom számára egy hold mákot harmadából megkapáljanak. (Ezt az adatot Sutus Piroskának köszönhetem).
<valamely szláv nyelvből szárm. *mák* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 323) + talán fgr. er. *sor* fn. + ugor er. tőből szárm. *falu* fn. (SzófSz.).

235. *Malomoldal* 88
Dóctól Ny-ra 3 km-re. Helyén egy szélmalom volt.
<vszleg ófr. er. *malom* fn. + isml. er. *oldal* fn. (SzófSz.).

236. **Malom szigetje*
Helye ismeretlen.
1804: »*Malom Szigetje*«.
Az előtagról Malomoldalnál, a *sziget* fn.-ről Ányásiszigetnél.

237. **Malomtó, *Kismalomtó* 20

Irmamajortól DK-re 1 km-re a Tiszatöltés mellett. Egy mélyedés mutatja a helyét, ma szántó. Az első világháború előtt még ismert név volt. Az előtagról Malomoldalnál, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

238. *Marászta, Nagymarásztafenék* 17
Irmamajortól DK-re 1 km-re a Gyevifok torkolatánál.
1786: Baktó és *Morászta* nevezetű Nád, Gyűkény(!) és Káka termő rét«. 1853: »a Gyevifoknak bal partján esendő Réttségből azon rész, a melly mindjárt a torkolatnál kezdendő *Nagy Marásztafenék* és fok között egészlen a fokban jelenleg álló rekesztig terjed«.

A név ma már igen szűk körben ismeretes, csak az öregek emlékeznek rá. Valamilyen romlott alaknak gondolhatnánk (marázsa-hálóból), azonban a frn. a levéltári iratokból kétszer is előkerült ebben az alakban (l. fenn), sőt köznévként is ráakadtam 1853-ból: »A' Gyevi foki halászatért a' nagyobb víz áradásokkal gyakorolható, Weiſz, *Morászta,* és szigony mellesleges halászatokkal együtt 1420 pengő forintra alkudva« (egy bérleti szerződésből). Ugyanabból az évből származó más bérleti szerződésben a *marázsaháló* neve is előkerült: »ezen réti térségen nagyobb árvizek alkalmával a' Veiſzſzel, Méttel, és *Marázsával,* avagy szigonnyal véghez vihető halfogási modok is megengedtetnek«. Ez az adat igazolja, hogy nem ennek romlott változatával van dolgunk. Így arra kell gondolnunk, hogy egy halászóeszköz, hálófajta nevét őrzi a földrajzi név, amilyen a mi területünkön még a *Kecehalom.* Szakirodalmunkban a név nyomára nem tudtam rábukkanni. A Nyr. V. kötetében (521. és innen a MTsz.-ban) egy közlemény szerint a Dráva mellékén *marasztó* a neve egy nagyszemű hálónak, amelybe a nagyobb hal magát belekeveri. Talán arra gondolhatnánk, hogy az eredetibb *marászta* alaknak téves (magyarított) formája a közölt *marasztó.*

A név bizonyára a német *Morast* 'iszap'-ból származik. A végén lévő -a járulékhangnak fogható fel, mint a szláv er. *parázsa,* a német er. *bonta, fáklya, gléda, hajdina, kurta, rása, saroglya* és más szavunkban lévő szóvégi *-a* hang (Beke, Boglya és társai Nyr. 58: 78 kk.).

239. *Máriatelep, Máriaszék* 239
Bakstól ÉNy-ra 2 ½ km-re.
1835: »a mely föld az *Máriás székére* Dűll«. 1836: »Szunyi Mihály oreg Atyánkrul maradott az édes Atyánkra .... 2/8 sefsio Urbáriális szánto föld az *Máriás széke* dűllejében ősfs képpen«.
<*Mária* keresztnév, az idézetekben *-s* képzővel + *telep* fn. (l. Heffnertelep), a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

240. *Mártélysarok* 143
Az Ányási szigetet körülvevő Holttisza DK-i sarka.
Nevét a közeli Mártélyról, egykori középkori halászfaluról kapta, mert annak közelében fekszik.
Az előtag a Szent István korában már meglévő *Szent Adrián mártír, Adorján mártír* nevű egykori árpádkori falunak, azaz a zalavári bencés apátság védőszentjének nevéből rövidült. A faluról szóló adatok:
1024: »praedium *Szent Adrian martyr* vocatum« (CodDipl. I, 310). 1335: »*Adryan martir*« (Csánki I, 678). 1360: »*Aduryanmartir*« (uo.). 1439: »*Adryanmarthel, Adryanmartir*« (uo.). 1624—1633: »Dorf *Mārtel*« (Fekete, Die Siyāqat-Schrift I, 614).
Ez a név rövidült Mártéllyá (Zs. I, 47, 90, 121; Szeremlei, Hmvhely tört.

I, 16; Széll M., Dolgozatok a szegedi egyetem Régészeti Int. XVI. 1. 170). A török hódoltság idején pusztult el, de újratelepítették. A *sarok* fn. isml. er.

241. *Masatava* 228
Bakstól K-re 4 km-re.
<*Masa* szn. + *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-a* birt. sz. raggal.

242. *Ménesjárás, Cifragulya-járás* 252
Sövényházától ÉNy-ra 2 km-re.
<isml. er. *mén.* fn. *-s* képzős származéka + isml. er. *jár* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka 'legelő' jelentésben (l. Cifragulya-járás).

243. *Mónusnéhalom* 120
A Hantházi majortól ÉNy-ra 1 $^1/_4$ km-re fekvő domborulat az erdőben.
<*Mónus* szn. *-né* képzővel + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

244. *Mónusnéoldal; Mónusnéódal* 120
A Hantházi majortól ÉNy-ra 1 $^1/_4$ km-re fekvő erdő.
Az előtagról Mónusné alatt, az *oldal* fn.-ről Malomoldalnál.

245. *Mónusszék* 121
A Hantházi majortól ÉNy-ra 1 $^1/_2$ km-re.
Hornyik (P. 95) *Kis-mónosszék* és *Nagy-mónosszék* részek neveit közli.
<*Mónus* szn. + *szék* fn. (l. Bezurszék).

246. *Morotva* 223, 229
A Morotvák együttes neve (l. lenn). Vízállásos terület, rajta nádat termelnek, a vizét halásszák. Egyes helyein szántó is található.
1344: »piscinam ecclesie nostre *Moruthwa* vocatam iuxta Ticiam existentem« (AnjOkmt. IV, 412). 1850: »esőzések, avagy fakadások által származott vizeket... az úgynevezett *Morotvát ide értvén*«. 1859: » *Morotva* közt 14 holdját«.

Egy 1092-ből keltezett hamis oklevélben, amelynek keltezési idejét Erdélyi 1389 tájára teszi (PRT. X, 434), és PAIS is régi keletűnek tart (MNy. 28: 246) előfordul az *Ányás,* a *Morotva* és a *Péterréve* földrajzi név: »Villa *Peterreue* iuxta Tyzam cum hac villa, *Anyas,* cum appendiciis suis«; »Villa *Mortua* similiter iuxta Tyzam, quam vulgo *Morotua* nominant, cum lacu *Mortua* (?)« (PRT. X, 494). ERDÉLYI munkájában más korból származó oklevél adatára is támaszkodva (1256: ÁrpÚjOkmt. VII, 429; Csánki I, 697) a *Morotva* nevet a Tisza bal partjára, a »*Harangos-Aranka*« folyó torkolatához helyezi, a *Péterréve* helyet pedig a Tisza jobb partjára, az említett folyó torkolatától délebbre helyezi (PRT. X, 433 és uo. 243. térkép). ERDÉLYInek *Ányás* helyére vonatkozó megállapítását PAIS bizonytalannak tartja (MNy. 28: 246), és a Szegedtől ÉK-re fekvő Ányáspusztával (ma Ányás) való azonosítását említi lehetőségként. PAIS helymeghatározását támogatja az a körülmény is, hogy a Szeged körüli Ányás az Árpád-korban többször szerepel az oklevelekben (l. Ányás idézeteit). ERDÉLYInek az ? 1092-ből származó Morotvára vonatkozó megállapítása annak helye tekintetében bizonytalannak látszik, hiszen az oklevél Ányással együtt említi, ezért inkább a ma is széles körben ismert, Szegedtől É-ra fekvő Morotvára (l. még a *Görbemorotva,*

Keskenymorotva, Szélesmorotva, Morotvahát, Morotvazug neveket) kell gondolnunk. A Morotvák ma is jelentős területet foglalnak el, a Tisza szabályozása előtt még nagyobb jelentőségük lehetett.
<szláv er. *morotva* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 343) 'halastó, vizenyős, mocsaras rét' jelentésben.

247. *Görbemorotva* 223
Bakstól K-re 2 km-re. Más nevén *Szigeti tábla.*
<szláv er. *görbe* mn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 201) + *morotva* fn. (l. ott).

248. *Keskenymorotva* 229
Bakstól ÉK-re 2 $^3/_4$ km-re. A Morotvák közül ez ma nagyobb vizű, nádas terület.
1828: »*Keskeny Morotvát*«. 1835:» *keskeny Morotvának*... Haláſzatját«.
<isml. er. *keskeny* mn. (SzófSz.) + *morotva* fn. (l. ott).

249. *Szélesmorotva* 229
Bakstól ÉK-re 2 $^3/_4$ km-re.
1828: »*Széles*... *Morotvát*«. 1835: »a' *széles*... *Morotvának*,.. Haláſzatját«.
<ugor er. alapszóból származó *széles* mn. (SzófSz.) + *morotva* fn. (l. ott).

250. *Morotvahát* 237
Bakstól ÉK-re 2 km-re fekvő szántó.
1865: »A mindszenti-uradalom Dilitoron *Morotva háton*«.
Az előtagról Morotvánál, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

251. *Morotvazug* 222
Bakstól DK-re 2 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Morotvánál, a *zug* fn. ugor er. (SzófSz.).

252. *Műrét* 227
Bakstól DK-re 3 $^1/_2$ km-re fekvő rét.
Neve onnan származik, hogy az uradalom 1891—93-ban létesített szivattyúteleppel öntöztette a rétet, takarmányt termelt rajta. Előtte az öregek szerint nád meg fűzfasuhé volt rajta, legelőnek, ménesjárásnak használták.
<vszleg fgr. er. *mű* fn. + *rét* fn. (l. Alsóányási rét).

253. *Nádastó*
1. A Homoki majortól É-ra $^1/_2$ km-re fekvő nádas, szikes vízállás. 40
2. Bakstól DK-re 3 $^1/_2$ km-re. 226
1747: »*Nádas tó*«. 1786: »*Nádas Tóó* Nevezetű víz álásos föld«. 1840: »az ő homoki puſztájában fekvő *Nádas tó*(t), nevſzerént azon oldalon a melly Vörös Csárda felé esik«. 1857: »Algyevi kerületben fekvő Homoki pusztáján úgynevezett *Nádas tói* ... Széksóseprés«.
<bizl. er. *nád* fn. (SzófSz.) *-s* képzővel + *tó* fn. (l. Bogárzótó).

254. *Kisnádastó* 226
Bakstól DK-re 3 $^1/_2$ km-re fekvő vízállás.
1834: »Kis-... *Nádas Tó*«.
Eredetéről Nádastónál.

255. *Nagynádastó* 226
Bakstól DK-re 3 $^1/_2$ km-re fekvő vízállás.
1834: »*Nagy Nádas Tó*«.
Eredetéről Nádastónál.

256. *Nádastói csatorna* 42
A Homoki majortól É-ra a Nádastóból NyK-i irányban vezető csatorna. A Nádastó vizét vezeti a Tiszába. Az előtagról Nádastónál, ezen *-i* mn. képző van, a *csatorna* fn.-ről Aranyati csatornánál.

257. *Nádastói rét* 212
Az Ányási majortól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Nádastónál, ezen *-i* mn. képző van. A *rét* fn-ről Alsóányási rétnél.

258. **Nagydomb*
Helyét nem lehet megállapítani. Egyetlen adat róla egy 1919-ből való levéltári iratból származik.
<vszleg ugor er. *domb* fn. (SzófSz.)

259. *Nagyérköze* 85
A Károlymajortól ÉK-re $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
A névadó Nagyérről nincsen adatunk.
Az *ér* fn.-ről Bugyiérnél, az utótag az ugor (?fgr.) er *köz* fn. (SzófSz.) *-e* birt. sz. raggal.

260. *Nagyérerdő* 85
Károlymajortól ÉK-re $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Nagyérnél, az *erdő* fn.-ről Ányási nagyerdőnél.

261. **Nagy Ignác széke*
Helyét nem lehet megállapítani. Egyetlen adtat róla egy 1919-ből való levéltári iratból származik.
A két előtag szn, a *szék* fn. (l. Bezurszék) *-e* birt. sz. raggal van ellátva.

262. **Nagykelepce* 86
Károlymajortól ÉK-re 1 $^1/_4$ km-re.
Egy adatunk van róla egy 1934-ből való térképről.
<*nagy* mn. (l. Nagyszék) + szláv er. *kelepce* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 261).

263. *Nagypalé* 274
Újmajortól ÉK-re 3 $^1/_2$ km-re.
1829: »az uradalmi allodialis rétbül haszonvételre kapják *Nagy-Palét*«. 1851: »*Nagypalé*... nevezetű vízjárta rétek«. »a víz aradásoknak kitéve lévő *Nagypálé*... nevezett alatt ösméretes réti részek«. 1854: »Általenged... haszonbérbe öreg Nagy Jósefnek ... *nagypalé* vízjárta rétekből«.
A frn. bizonyára a *nagy* köznév + szláv er. *palé* 'vizenyős völgy' (Kniezsa, Szláv jöv. I, 1, 375). A közeli Hódmezővásárhely határában, attól 4,5 km-re ismeretes egy *Solt-Palé* frn. (Hsnt. 1952).

264. *Nagyszeg* 5
Az algyői állomástól É-ra 2 km-re a Tisza jobb partján, annak nagy kanyaránál, kiszögellésénél lévő szántó.
<fgr. er. *szëg* fn. 'ék, sarok, kiszögellés, clavus' (Bárczi, TihAl. 27).

265. **Nagyvári sarok*
Helyét nem lehet megállapítani. Róla egyetlen adat egy 1919-ből származó levéltári iratból való.
A *vár* iráni er. (SzófSz.), ezen *-i* mn. képző van, a sarok fn.-ről Mártélysaroknál.

266. *Naszta* 234
A Mindszenttől Baksra vezető úttól É-ra, Paptava mellett.
1834: »A' nevezett... Zselléreknek nem engedtetik meg sem a' Nádnak sem a' Gyékénynek levágása... feltartván az Uraság számára az egéſz *Náſzta*«.
A *Nászta* alak íráshiba, mert a mai népnyelv csak *Nasztának* ismeri.
Eredete ismeretlen.

267. **Nohakúti semlyék* 161
Sövényháza falutól Ny-ra 1 $^3/_4$ km-re.
Egyetlen adat róla egy 1934-ból való, egyébként megbízható térképről származik. A név előtagjának alakja bizonytalan. A *kút* fn-ről Csordakútnál, a *semlyék* fn.-ről Csúrisemlyéknél.

268. *Nyolcvanláncos* 300
A Tömörkényi majortól DNy-ra 1 $^1/_4$ km-re.
<fgr. er. *nyolcvan* számn. + déliszláv er. *lánc* fn. (SzófSz.) *-s* képzős származéka.

269. *Orom, Oromidűlő* 13
Sándorfalvától K-re 3 km-re.
Öreg emberek szerint a név régi alakja *Orom* volt, ma azonban már csak az *Oromidűlő* név hallható. Ez az újabb alak úgy keletkezett, hogy a telekkönyv bevezetésekor a népi nevekhez (ebből *-i* képzővel alkotott mn.-i alakhoz) hozzátették a dűlő utótagot.
<fgr. er. tőből szárm. *orom* fn. 'hosszúkás hegyhát, dombhát, földhát' jelentésben (Mészöly ÓmSzöv. 94). *-i* mn. képzővel + *dűlő* fn. (l. Csárdadűlő).

270. *Legrégibbosztás*
1. Újmajortól DNy-ra 2 $^3/_4$ km-re. 285
2. Újmajortól Ny-ra 3 $^1/_4$ km-re. 295
Osztás általában a kiosztott, parcellázott földek, házhelyek neve, így az 1945 után kiosztott födeké is.
<fgr. er. tőből szárm. *oszt* ige (SzófSz.) *-ás* képzős származéka.

271. *Legújabbosztás* 284
Bakstól Ny-ra 7 $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Legrégibbosztásnál.

272. *Újabbosztás* 291
Újmajortól Ny-ra 5 $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Legrégibbosztás alatt.

273. *Ökörér, *Ökörhalom* 180
A Levelényi majortól DK-re 1 $^3/_4$ km-re az egykori ér mélyedése és mellette egy kis domborulat neve.
Úgy látszik, hogy az 1279. körüli időből (Fejér 1280) származó oklevélben Ányás után említett *Ökörhalom* ezen a területen volt, és a mai *Ökörér* környékére helyezem:
»Item reliquisset eidem Ecclesie possessionem suam, quam habet ultra Tisciam nomine *Ykurholm* cum omnibus pertinencijs suis« (ÁrpÚjOkmt. IX, 265) és »*Ykorholm*« (Fejér CodDipl. V/III, 59). 1832: »annak határja légyen egy igyenes... az *Ökör érnek* kezdetéig, és innét az *ökör ér* Maga, egéfz a Kis Tifzába való befolyásig«. 1839: »a Gyepfarki linea az *ökör ér* kezdetéig tovább az *Ökör ér* mentén'.
<honfl. el csuvasos török er. *ökör* fn. (SzófSz.). Az *ér* fn.-ről Bugyiérnél, a *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

274. *Ökörjárás* 165
A Pusztaszeri majortól DK-re 1 km-re az út mentén. 1938-ban erdőt telepítettek rá, addig legelő volt.
Az előtagról Ökörérnél, a *járás* fn.-ről Cifragulya-járásnál.

275. *Ötháza* 25
Irmamajortól ÉK-ra 2 km-re fekvő szántó.
Az elnevezés alapja a majorság jószágtartó telepe mellé a jószágokat gondozó uradalmi cselédek számára épített egykori 5 lakóház volt. (Ezt az adatot Sutus Piroskának köszönhetem.)
<fgr. er. *öt* számn. + fgr. er. *ház* fn. (SzófSz.) *-a* birt. sz. raggal.

276. *Padokszék, Székpadok* 12
Sándorfalvától K-re 2 $^1/_2$ km-re fekvő kopár szikes legelő.
1786: »*Szék padok*, Uraság Legelő Mezője«.
<szláv er. *pad* fn. (SzófSz.) 'hosszúkás földemelkedés' (vö. Benkő, Nyárádmente 23) *-k* többesjellel + *szék* fn. (l. Bezurszék).

277. *Papdűlő* 30
Kapcaszéktől É-ra a szegedi határ mentén hosszan elnyúló szántó.
1882: »*Pap dűlő*«.
Az előtag nem személynév, mert itt volt az öreg emberek szerint a plébánosnak meg a kántornak kijelölt földje.
<szláv er. *pap* fn. (SzófSz.) + *dűlő* fn. (l. Csárdadűlő).

278. *Paperdő* 188
Az Ányási majortól ÉK-re 1 $^1/_4$ km-re a Tisza nagy kanyarában.
1835: »ki adta Arendában... az úgy nevezett *Pap Erdei Rétet*, melly a' Kápofzta Földektől ki marad«. 1846:» a' mentő töltések vonalán egész a *Pap erdejéig*'.
<*Pap* szn. + *erdő* fn. (l. Ányási nagyerdő). Az egyik idézet birtokszaván birt. sz. rag van.

279. **Pappszőlő*
Helyét nem lehet megállapítani.

1837: »a Mindszenti részen lévő úgy nevezett *Pap Szöllöt*«.
<*Papp* szn. + *szőlő* fn. (l. Baksiszőlő).

280. *Paptavá* 232
Bakstól ÉK-re 4 $^1/_2$ km-re a Tisza partján lévő szántó, egykori vízállás.
<*Pap* szn. + *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-a* birt. sz. raggal.

281. *Paptavahát* 232
Bakstól ÉK-re 4 $^1/_4$ km-re a Tisza partján lévő dombos terület.
1865: »a mindszenti-uradalom *Paptavaháton*«.
<*Pap* szn. + *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-a* birt. sz. raggal + *hát* fn. (l. Békáshát).

282. *Paptavi csatorna* 230
Bakstól K-re 4 $^1/_2$ km-re lévő csatorna.
<*Pap* szn. + *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-i* mn. képzővel + *csatorna* fn. (Nádastói csatorna).

283. **Kispemetes*
Pusztaszer környékén volt, közelebbi helye ismeretlen.
1804: »A Colliculo *Kis Pemetes* ad ortum«.
<szláv er. *pemete* fn. 'kukorica fedőleveléből kötött csutak bot végére kötve, amellyel a kemencét tisztítják, tűzlocsoló pamacs' (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 412).

284. *Percsora; Përcsona* 110
A Percsorai major környéke.
1835: » Szegedről kifelé menetelemkor kotsin az úton egy Sövény házi embert feleségivel fölvéve... oda érkezet *Pertsonán* Lakos Pataki Mihály az békélésre«. 1846: »az úgy nevezett *Percsorai* nagy Tőltéstűl a mint az a *Percsorai* partokhoz ragaſztva volna... magaſsabb *Percsorai* puſztának ſzakadatlan partos réſzei«. 1847: »az... AllGyeöi kerűlethez tartozandó Percsorai kiſzárított Rétből«. 1852: »a'... *Percsorai* Pusztának ...széleí«. 1855: »a' harmasi töltésen levő keresztől kezdve egész a' *Percsorai* töltés végéig«.
A név eredete ismeretlen, talán szláv személynév, a mai népnyelvi *Përcsorna* alak (l. az 1835-ből származó idézetet is) disszimiláció útján keletkezett.

285. *Kispercsora; Kispërcsona* 113
A Percsorai majortól ÉK-re 2 $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Percsora alatt.

286. *Nagypercsora; Nagypërcsona*
A Percsorai majortól D-re fekvő nagyobb terület neve.
1846: »által engedi az úgy nevezett *Nagy Percsorát*«. 1852: »*nagy Percsorát*, melly rész valamivel magasabban fekszik«.
Eredetéről Percsora alatt.

287. *Alsópercsora; Alsópërcsona* 112
A Percsonai majortól ÉK-re 1 $^3/_4$ km-re.
Eredetéről Percsora alatt.

288. *Pörjés* 279
Bakstól Ny-ra 5 $^1/_2$ km-re.
A név valamilyen égés emlékét őrzi.
<szláv er. *perje* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1,. 417) nyj-i alakja -s mn. képzővel.

289. *Petres; Petrös* 96
Dóctól K-re 4 km-re az Új-Tisza partján lévő olykor vízjárta szántó. A körülötte elterülő szántók, kaszálók összefoglaló neve *Sövényházi rét.* Ezen a helyen a part védelme céljából még a múlt században gát állott, a *Petrös gátja.* Ezt szakította át 1879-ben a Szegedre zúduló árvíz.
Puszta személynév.

290. *Petressíkja, Petrössíkja* 93
Dóctól K-re 1 $^1/_2$ km-re.
<*Petres* szn. + *szék* fn. (l. Ilonasík) *-ja* birt. sz. raggal.

291. *Petressziget; Petrös(i)sziget* 97
Dóctól K-re a Holttisza kanyara által alkotott sziget.
<*Petres* szn., esetleg *-i* mn. képzővel + *sziget* fn. (l. Ányási sziget).
292. *Pitricsom* 106
A Hantházi majortól DNy-ra 1 $^1/_4$ km-re elterülő gyér település.
Eredete ismeretlen.

293. *Pucor* 35
Az Irmamajortól ÉNy-ra $^1/_2$ km-re lévő csatorna. Az Ergeteget a Vártóval köti össze. Régebbi neve *Ergetegi csatorna* volt (l. Ergeteg).
<szláv er. *pucor* 'gyomor' (Nyr. 43: 17) még 'disznóhólyag'.

294. *Pusztaszer; Pusztaszër, Pusztaször, Szëri puszta, Szër, Ször*
Sövényházától DK-re $^3/_4$ km-re fekvő gyér település meg szántó.
1147—1152 k.: »hungarij *fecundum fuum* idioma nominauerunt *fcerij* eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni« (ÓMOlv. 42. Anony. 49). 1233: »*ecclesia de Zer*« (Fejér CodDipl. III/II. 319, 322). 1256: »Excepta parte Monasterii suo *Descer in qua locus est suae curiae*« (Fejér CodDipl. IV/III. 318; Uo. IV/II. 377). 1274: »cum omnibus pertinentiis suis excepta parte monasterii sui de *Zeer*, in qua locus esset suae curiae« (Fejér CodDipl. VII/II. 32). 1283: »monasterium *Zeer* existentis« (Hazai Okmt. II/359; uo. VI, 288; H. P. 49; Fejér CodDipl. IV/II. 24). 1306: »Ladislao *filio ysep* et Stephano *filio* Alexandri de *Zer* de genere Bor« (AnjOkmt. I, 108). 1344: »piscinam ecclesie... dedimus... magistratis Posa de *Zeer*« (AnjOkmt. IV, 412). 1389: »nobilis de *Zer* nostris fidelibus, firmis damus regalibus sub preceptis... in prefata villa *Zer* nuncupata« (Gyárfás, A jász-kúnok tört. III, 510; Hornyik, Kecskemét tört. I, 198), 1415: »Petrum, filium Possae de *Zer*« (Fejér CodDipl. X/V. 609). 1418: »Magister Petrus, filius Possae, de *Zeer*« (Fejér CodDipl. X/VI, 158). 1423: »*Zeer, Zer*« (Csánki I, 678). 1467, 1471: »Opp. *Zeer*« (Csánki I, 678, H. P. 115). 1471: »ac medietatis oppidj *Zeer*... Stephani fily pose de *Zeer*« (Pesti, Krassó vm. tört. III. 428). 1488: »*Zeer*... in Chongradiensi« (H. P. 116). 1517: »in Possessionibus *Zer*.. vocatis« (H. P. 118). 1547: »in Possessionibus... *Zer*... vocatis« (H. P. 125). 1549: »*Zeer*« (H. P. 128). 1559: »totalem possessionem *Zer*« (H. P. 129); »totale Possessione *Zer*« (H. P. 130). 1560: »*Zer*« (H. P. 137). 1561: »*Zer*« (H. P. 138). 1564: »*Zer*« (H. P. 138). 1571: »in Villa *Zeőr* vocata« (H. P. 138). 1574: »in Possessione *Szer* vocata, in Cotto Csongradiensi existente« (H. P. 139). 1590: »*Zer* in Chongradiensi« (H. P. 141). »Győ et *Zer* in Csongradiensi« (H. P. 142). 1611: »*Szeren*« (H. P, 143) 1631: »*Szer*« (H. P. 144). 1637: »*Pusztaször*« (H. P. 146). 1640: »in Praedio *Zér*« (H. P. 152). 1641: »attestationes... non de praedio *Zer*, sed de *Pusztaszer* sonarent«

(H. P. 160); »Praedii *Zér*« (H. P. 155). 1642: »*Zér* nevű Praediumot...: *Zér* pusztának jövedelmét« (H: P: 162—3); »valami *Zer* neveő Puszta Teleket Csongrád Vármegyében valót... mely Puszta az minta régi Levelekből megtetszik *Zernek* neveztetet, de hihető, hogy pusztaságára nézve most *Pusztaszernek* hivatatik« (H. P. 164). 1643: »*Zer*« (H. P. 168). 1648: »*Zér* nevű Praediumot« (H. P. 171). 1649: »Az mely Falu helyek pedig még Puszták, úgymint ... *Puszta Szér* avagy *Szér*« (H. P. 176). 1654: »a *pusztaszeri* pusztának... harmadrészét... zálogba adja« (H. P, 180), 1656: »Csongrád Vármegyében levő *Pusztaszeri* nevű Pusztabeli portiomat« (H. P. 186); »olim populosa, jam, vero deserta Possessiones scilicet et Praedia... *Szer*« (H. P: 183): 1657: »*Szer*... in Csongradiensi« (H. P. 192). 1664: »*Puszta Szeri*... Jószágokat« (H. P: 194): 1669: »*Pusztaszer*« (H. P. 201). 1671: »*Pusztaszeri pusztámban*« (H. P. 205): 1674: »*Pusztaszeri* ősi portioit« (H. P. 205). 1677: »*Pusztaszer* nevű Praediumbeli Rész Jószágunkat« (H. P. 208). 1679: »*Pusztaszeri* részünket, kérte« (H. P. 209). 1680: »*Pusztaszeri*... Portionkat elzálogosították vala« (H. P. 210). 1682: »*Pusztaszört*... örök áron Hatvan Tallérokon ..(eladom)« (H. P. 212). 1686: »*Pusztaszeriensem*... praedialem portionem suam« (H. P, 214), 1703: »*Pusztaszer*« (H. P. 220). 1720: »*Pusztaszer*« (H. P. 221). 1720 k.: »más réfze pediglen *Puszta Szörhöz* való«. 1721: »*Pusztaszer*« (H. P. 221). 1725: »*Pusztaszer*« (H. P. 224); »medietatem Praedii *Zér*, nunc *Pusztaszér* nominati« (H. P. 223). 1726: »*Pusztaszer*« (H. P. 225). 1728: »*Puszta-Zer* nevű Praediumát« (H. P. 226). 1733: »*Pusztaszer*, quod antea simpliciter *Zer* nuncupabatur« (H. P. 228). 1734: »*Pusztaszer*« (H. P. 232). 1755: »*Pusztaszer*« (H. P. 232). 1764: »*Puszta-Szer* nevezetű örökös pusztámat« (H. P. 233). 1765: »*Szer* másképp *Pusztaszer*... pusztákat nagy áron eladván« (H. P. 236). 1786: »Eczakárul *Puszta szeri*, és Anyási Pusztákkal ütközik meg« 1843: a' *Zeri* Pusztához tartozandó... reszeket«. 1845: »az Allgyői *Zeri* pusztát... a *zeri* szölök felé«.

A *Szër* frn. a *szër* köznévből származik. E régi szavunk eredeti jelentésének fejlődését MÉSZÖLY GEDEON és NYIRI ANTAL kutatásaiból ismerjük. MÉSZÖLY kimutatta, hogy nyelvünkben a fgr. er. *ser* nomen-verbum végén *-r* képző van, és a *sző* ige ennek *sz* kezdetű változata (NéNy. II, 168—9). Ugyanannak az *sz* kezdetű tőnek *-r* képzős származéka a *szër* fn. is — állapítja meg NYIRI ANTAL »A had és a szër« című tanulmányában (Acta Univ. Szeged 1956. Nyelv és irodalom 131), és kimutatja (i. m. 119 kk.), hogy a szó eredeti jelentése 'növényi rostokból, állati inból sodort, serített anyag, sodrék'. Ebből fejlődött 'sor, rend, ordo.' majd 'összetartozó házcsoport, falurész' jelentése.

A névnek a szláv *ozero* 'tó'-ból való származtatása (Nyr. 7: 21) elfogadhatatlan.

A *Szër* frn. a *szër* köznevünk ez utóbbi jelentéséből magyarázható. NYIRI dolgozatában gazdag anyagot közöl a *szër* köznév mai népnyelvi használatáról. Idézi Tóth Jánosnak azt a megállapítását, hogy a vasi soros, ún. *szer-település* még honfoglaláskori állapotot mutat, és az Őrségben és másfelé is *szernek* nevezik a több kisebb, egymástól néhány száz, néha ezer méterre fekvő közigazgatási és gazdasági egységet alkotó olyan települést, amelyet egy család leszármazottai vettek birtokba. A honfoglalás korában — ehhez hasonlóan — a nagycsalád által megszállt földet a rajta lévő hajlékokkal együtt nevezték el *szernek* (i. m. 111—112).

A XII. századból származó *szer* is ilyen nagycsalád települése volt. Ezt a korában ismert települési forma nevét vetíti vissza Anonymus a honfoglalás korára, amint ezt más esetben is megteszi. 1233-ban jelentkezik az első híradás a benedekrendi »*ecclesia de Zer*«-ről, 1283-ban pedig »*monasterium Zeer*« néven található (Ortvay, M-ország egyházi földleírása II, 780). A monostor ezt a nevét a népi településről kapta, amelybe beleilleszkedett, és maga is ilyen egységet, szert alkotott a hozzátartozó szétszórt épületeivel, földjeivel.

A név alakja a XII. századtól 1637-ig *Szer*, ettől kezdve jelentkezik

a *Pusztaszer* összetétel, amely bizonyára irodalmi eredetű, esetleg osztrák térképekről terjedhetett el, mint a *Pusztamérges* (népny.-ben ma is *Mérgesi puszta*) és más hasonló nevek. A XVII. században jelentkező *Pusztaszer* név azt is mutatja, hogy ekkorra pusztult el a török háborúk folyamán az Árpád-kornak e nagynevű intézménye, a *szeri monostor*, és ettől kezdve pusztaként emlegetik (l. az 1642-ből és 1725-ből származó idézetet). Valóban ismeretes, hogy az 1526. szeptember 29-én kivonuló törökök kirabolták és leégették *Szer* falut a monostorral együtt (H. P. 28). Idézeteinkben egy ideig még a *Szer* név is előfordul a *Pusztaszer* mellett, de a hivatalos iratokban ez utóbbi válik általánossá. A *Szër* és a *Szëri puszta* nevet a népnyelv mai napig őrzi, és mellette a többi változatok igen ritkán használatosak. A *Szeri puszta* név a XIX. századi nagybirtok irataiban (l. az 1843-ból származó idézettől végig) is újra jelentkezik írásban. Ez az alak a néppel érintkező tisztviselők nyelvéből bukkan fel újra. Hornyik 1836-ból az egykori szeri monostor romjának rézkarcát közli (i. m.), a rom azonban elpusztult 1945-ig. 1956-ban még a föld alatti falai megvoltak, de a következő évben ezeket is kiásta a környező lakosság építkezés céljaira. Művelődésünk e régi emléke több kíméletet és gondozást érdemelt volna.

Itt jegyezzük meg, hogy a név régi írásmódja *(Zer)* még a XIX. századi iratokban is jelentkezik az oklevelek hatására.

295. *Pusztaszeri part* 156
Az egykori Pusztaszeri tó (l. ott) melletti partos rész neve.
1835: » Bakſi és *Puſzta zeri Partok* között fekvő Rétben«.
Az előtagról Pusztaszernél, ezen *-i* mn. képző van, a *part* utótagról Alsóányási partnál.

296. **Pusztaszeri tó* 156
A mai Sövényháza központjának környékén egykori tó neve. Ennek az emléke ott a *Tóhajlat* név (l. ott).
1720 k.: »éppen a *Puſztа Szörj Toig* Szolgál«.
Az előtagról Pusztaszernél, ezen *-i* mn. képző van, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

297. *Szerirét, Szeri belsőrét*
A Pusztaszeri major környékének neve a Kistiszáig.
1844: »Által enged... az ő *Zeri rétjében* ſzántva nem volt kemény gyöp földjéből«.
1846: »a' *belső* nagy *Zeri Rétben*... a' *Zeri Rétnek* Dóczhoz *kőzelebb* eső réſzén.
1864: »Mindſzenti kerületben *Zeri réten*«.
Az előtagról Pusztaszernél, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

298. *Alsópusztaszer* 158
Sövényháza falutól DNy-ra 2 ½ km-re.
Eredetéről Pusztaszernél.

299. *Felsőpusztaszer*
Kistelektől Ény-ra fekvő nagyobb terület összefoglaló neve. Ennek részei: *Szárnyékhalom, Dongértó, Vesszőshalom, Kovácshalom.* A területén 1934-ben *Pusztaszer* néven község alakult.
1664: »*Felső Szeri*... Jószágokat« (H. P. 194).
Eredetéről Pusztaszer alatt.

300. *Nagypusztaszer*
Sövényházától É-ra fekvő terület.
1830: »*Nagy-Puſztaszerben* lévő ... Rétjének haszonvételét«. 1844: »*Nagy-zeri pusztában* plántált Szölös kertek«. 1846: »*nagy zeri puſztában* a fehér farkas czímű vendéglőnek legelői határjatul kezdvén«.
Eredetéről Pusztaszer alatt.

301. *Pusztaszeri major*
Sövényházától DK-re $^3/_4$ km-re.
Eredetéről Pusztaszernél, ezen *-i* mn. képző van, a *major* fn.-ről Ányási majornál.

302. *Kispusztaszer, Kisszer* 249
Sövényházától ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re. Más nevén *Kutyanyak*. Hivatalos neve *Kis-zer*.
1655: »Possessionarias ... *Kisser*mama desertam« (H. P. 181). 1786: »Kiſs *Puſztа Szer* nevezetű Barom Járás«. 1818: »Possessionibus ... *Kisser*mama in Comitatu Csongradiensi« (H. P. 256).
Eredetéről Pusztaszernél.

303. *Pünkösdhát* 190
A Levelényi majortól DNy-ra 2 km-re.
1764: »az egész Puszta ... és addig bírnia szokott Pascuumot és Kaszállóját, *Pünkösd-Hátja* nevezetűt kifogván« (H. P. 233). 1823: »Az úgy nevezett *Pünkösd-háti* kaſzálló«.
<talán ófn. er. *pünkösd* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 2, 929) + *hát* fn. (l. Békáshát).

304. *Rákos* 44
A Homoki majortól K-re 1 $^1/_2$ km-re lévő mélyfekvésű szántó.
1786: »*Rakoson* lévő Kertészek«. 1855: »a ... *Rákosi* kertéſz földeket«. 1862: »Algyevi kerületben *Rákoson*«.
<szláv er. *rák* fn. (SzófSz.) *-s* képzővel.

305. *Remisz, Remiszerdő*
Kisebb erdők neve sokfelé a területen.
A francia eredetű név másfelé is közismert 'kisebb, bozótos erdő' jelentésben (Kázmér MNy. 46: 239—240).

306. *Répáshát* 178
A Levelényi majortól K-re 1 km-re.
1835: »*Répácsháton* az egész allodiális Árpának elnyomtatását felſzorását, rostálást és ...beszállítását (elvállalják)«.
A közeli Hódmezővásáhely határában is ismert a név (Szeremlei, Hmvhely tört. I, 29; Hsnt. 1952).
<szláv er. *répa* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I, 1, 462) *-s* képzővel + hát fn. (l. Békáshát).

307. *Rév; Ré*
A kompjárások neve általában. A Mindszent körüli *Nagyré*, attól délre lévő *Kisré*.
1841: »*Rébeli* Bába Antal Ányási Lakos«.
<ófr. vagy olasz er. *rév* fn. (SzófSz.). Úgy látszik, hogy a szó hangalakja

több nyelvjárásban *ré* (vö. Szabó T. A., A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse; Bogáts, Háromszéki helynevek. Emlékkönyv a Székely N. Múzeum 50. éves jub. 67; MTsz.).

308. **Innensőrét*
A Dongértól D-re fekvő egykori rét, ma szántó neve.
1824: »maradott... fél Szőllő föld az *innentſő rétben*«.
<talán fgr. er. tőből származó *innenső* (SzófSz.) + *rét* fn. (l. Alsóányási rét).

309. *Alsórét*
1. A Percsorai majortól ÉK-re 1 $^3/_4$ km-re. 112
2. A Percsorai majortól K-re 2 $^3/_4$ km-re. Más nevén *Kispercsora* (l. ott). 113. Eredetéről Alsóányási rétnél.

310. **Rétoldal*
A helyét ma már nem lehet megállapítani, talán Baks körül volt.
1824: »a'*Rét oldal* felé nyúló... Düllőben kapott egy Lántz szöllő földet«.
Az előtagról Alsóányási rétnél, az *oldal* fn. isml. er. (SzófSz.).

311. **Rétpart*
Baks környékén volt, pontosabb helye ismeretlen.
1846: »Bakson a kiſzárított *Rétparton* lévő... Dohány földeket«.
Eredetéről Alsóányási rétnél, a *part* fn.-ről Alsóányási partnál.

312. *Rohoda* 296
Újmajortól ÉNy-ra 3 km-re fekvő szántó.
1834: »Marhájok a... *Rohoda* kutnál lehet a... *Rohoda* kút léniatul egész Nagy Barom Kutig járhat«.

A szó ismeretes más nyelvjárásból több rokon jelentésben (MTsz.). Ezek közül a mi nevünkre bizonyára a 'ronda, ocsmány' és az ember jelzőjeként előforduló 'hitvány, piszkos' jelentéseire kell gondulnunk, ha feltételezzük, hogy a név személynévi eredetű, az egykori szerb tulajdonos neve lehet, mert 1784-ből »Pauli Rácz *Rohoda vid.*« neve maradt fenn. A szó fenti jelentését és használatát a közelebbi Kunságból közölték. Szláv eredetűnek látszik, bár Kniezsa szótárában (Szláv jöv.) nem szerepel.

313. *Rókalyukas* 235
Bakstól ÉK-re 1 $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
<fgr. er. tőből származó *róka* fn. + fgr. er. *lyuk* fn. (SzófSz.) *-s* képzővel.

314. *Roma, Romafő; Roma, Romfű* 12
Sándorfalvától ÉK-re 1 $^3/_4$ km-re fekvő székes kaszáló, legelő meg szántó. Régen víz volt rajta, de feltöltötték. Keleti oldalának neve *Padokszék*.
1733: »in via Szentesiensi, *Rómafű* versus, prima meta posita est« (H. P. 230). 1786: »*Romafü* Nevezetü Tó... Ezen Tóban csak ſupa káka és Gyűkény(!) terem, többnyire posványos és Székes«; »*Romafű* nevezetű Uraság kaſzálloja«. 1803: »Faragó János *Romafüi* Dohány Kertéſz«. 1804k.: Kendereſi Gergely ...az úgynevezett *Romafüi* Csárdában kortſmáros«. 1845: »a' *Romafüi* Csárdának vezető egyenös vonalban«. 1848: »*Romafüi* név alatt eſméretes kaſzállóját«. 1851: »a' *Romafű* Csárda«. 1855: »*Romafüi*... volt Kertéſz földek«.

A név valószínűleg a cigány *rom* 'cigányember' (József fhg., Czigány nyelvtan 206) fn.-ből származik. A cigányokkal érintkező magyarok ajkán *roma* 'ua.' alakban hallható. Az elnevezés alapja ismeretlen, talán személynévi eredetű. A fgr. er. *fő* (SzófSz.) arra mutat, hogy vízjárta terület volt (l. az 1786-ból való idézetet), egy tóból kiinduló vízér neve lehetett.

315. *Kisromafő; Kisromafű* 12
Sándorfalvától ÉK-re 1 km-re, Romafő északi része.
1682: »*Kis-Romafö*«.
Eredetéről Roma alatt.

316. *Nagyromafő; Nagyromafű* 9
Sándorfalvától K-re 2 km-re, Romafő DK-i része.
1882: »*Nagy-Romafő*«.
Eredetéről Roma alatt.

317. *Rontó* 200
A Baksi majortól DK-re 3 km-re fekvő csatakos legelő. A mellette lévő település és legelő neve *Rontószél.*
1835: »a' Bakſi Határon, az úgy nevezett *Rontónál* az út mellett«. 1849: »*Rontóban* részint gyepből, és részint szántó földböl«. 1858: »Ketskemeti határ mellett a *Rontó* ſzéknek ágával«.
Az elnevezés alapja ismeretlen babonás rontás.
<isml. er. *rom-* tőből származó ront ige (SzófSz.) mn-i igeneve.

318. *Rozsnyai gödre* 100
A Percsorai majortól D-re 1 $^1/_4$ km-re.
<*Rozsnyai* szn. + talán fgr. er. tőből származó *gödör* fn. (SzófSz.) *-e* birt. sz. raggal.

319. **Sáregyháza* 249
A Szegedről Félegyházára vezető út mentén feküdt. Egy szállás és a hozzátartozó templom emléke lehet (Zs. I, 103, 147, 240).
1389: »per viam *Saareghaaz* vocatam« (Csánki I, 683; Hornyik, Kecskemét tört. I. 198. 3. sz., R. IV. 4; RRsz. 5, 92; Gyárfás, A jász-kúnok tört. III, 510), 1631: »*Sáregyház*« (H. P. 114). 1786: »Puszta szeren lévő *Saregyházi*... Vendégfogadó«.
<honfl. el. török er. *sár* + vszleg honfl. el. török er. egy 'szent' + fgr. er. *ház* fn. (SzófSz.) olykor *-a* birt. sz. raggal.

320. *Sáregyházi halom* 249
Bakstól DNy-ra 7 $^1/_2$ km-re. Egy épület romja volt rajta (H. P. 103).
1717: »*Saaregháza halma*«. 1740: »Sȝegény kar vallot Gulyás... ugy Sȝaladott a' *Saregy haȝ halmanal* lévő Strazsakhoz«. 1747: »*Sáregyházi halom*«. 1751: »*Sár egy haz halmanál*«. 1778: »Collis *Sáregyázi halom*«.
Eredetéről Sáregyházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

321. *Sártó* 129
A Percsorai majortól ÉNy-ra 2 km-re.
Az előtagról Sáregyháza alatt, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

322. *Sártócsatorna* 131
A Percsorai majortól ÉNy-ra a Kistisza nagy kanyarát ÉNy—DK-i irányban összekötő csatorna.
Az előtagról Sáregyháza alatt, a *csatorna* fn-ről Aranyati csatornánál.

323. **Sártó foka* 2
Algyő vasútállomástól ÉK-re 2 km-re.
1720 k.: »Azon Anyáson alol a hol a kis Tiszából a Sebes Fok ki foly,... és *Sortó fokára* Szakadozván, éppen Puſzta Szörj Toig Szolgál«.
Az előtagról Sáregyháza alatt, a *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

324. *Sártórét* 127
A Percsorai majortól ÉNy-ra 1 $^3/_4$ km-re.
Az előtagról Sáregyháza alatt, a *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

325. *Sasér* 70
Károlymajortól DK-re 4 km-re a Tisza régi éles hajlatában lévő hosszan elnyúló sulymos tó meg legelő. A környéke védett terület.
1408: »*Sasser*, Athka... in Chanadiensi (CodDipl. X/IV. 701).
A névre vonatkozó megjegyzés Atka alatt. Nevét a parlagi sastól (Aquila heliaca Savign.) vagy a réti sastól (Haliaetus albicilla) kapta, amelyek az Alföldön régen gyakoriak voltak.
<ismi. er. *sas* fn. (SzófSz.) + *ér* fn. (l. Bugyiér).

326. *Saséri sarok* 69
A Tisza éles kanyara által bezárt sarok Károlymajortól DK-re 3 km-re. Szántó meg erdő.
Az előtagról Sasér alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *sarok* utótag ismi. er. (SzófSz.).

327. *Sasülés* 124
A Hantházi majortól ÉK-re 1 km-re fekvő emelkedés. Rajta erdő meg szántó.
1472: »*Descensus Otthasyllis* szállás, ad sedem Ketskemét pertinentis« (Hornyik, Kecskemét tört. I. oklevéltár 2. sz. 214). 1720 k.: »Puszta Szörhöz való az ki *Sas ülés* nevö Dombocska vagy is halom, a kis Tiſza Szelin«. 1836: »*Sas Öléſi* Lakofokat... Tanuknak aléttyuk«.
Kun település volt már a XIII. században, de a XV. század közepétől elnéptelenedett pusztaként szerepel (Zs. I, 33, 68, 103; Gyárfás, A jászkúnok tört. III, 671—2). Neve a XV. században *Otthasyllis* volt, ennek előtagja bizonyára kun személynév, amelyből a népetimológia alakította ki a Sasülés nevet.

328. *Sasüléshalom* 128
A Percsorai majortól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Sasülésnél, a *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

329. **Sebesfok*
Valahol a Levelényi majortól D-re a Kistisza és a Combosfok között egy fok neve volt.
1720 k.: »Azon Anyáson alol a hol a kis Tiszából a *Sebes Fok* ki foly, és Czombos fokába bé foly«. 1831: »Kölesérháti Uradalmi Rét... Határja a kotsi uton a *Sebes*

fokig terjed«. 1834: »A' Rétnek azon fele a' mellyben a Nyomtatóknak Marhái és Lovai Legeltetéſe megfog engedtetni a' *Sebes fok* felöl eſö óldalon léſzen«. 1836: »az Anyási Határoktól fogva a' *Sebes fokig* és a Kis Tiſzáig«. 1846: »a *Sebes foktúl* a Major felé vezetendő lénia útig, valamint ismét ... a megnevezett *Sebes fokig*«. 1849: »*Sebesfok* partján hosszában«.
<isml. er. *seb* fn.-*s* képzős származéka (SzófSz.). A *fok* fn.-ről Nádas-aranyád fok alatt.

330. *Selmeci föld* 167
A Pusztaszeri majortól K-re 2 $^3/_4$ km-re.
<*Selmeci* szn. + *föld* fn. (l. Fehérföldes).

331. *Serkéd; Sörkéd* 53
Irmamajortól ÉNy-ra 3 km-re a volt Sörkédi major környéke. Ma csőszök, juhászok tanyája, körülötte szántó, legelő. A terület K-i részének külön neve *Bürökhát* (Ezt az adatot Sutus Piroskának köszönhetem).
1467: »Possio *Serkéd* por... 1« (Csongrád vm. portáinak dicalis összeírása R. IV, 185). 1553—54: »*Serge*« falu 15 házzal, 23 adófizetővel (Velics-Kammerer, M-országi török kincst. deft. II, 144). 1571: »Possessionibus *Seőrkéd* ... in Csongradiensi« (H. P. 138). 1647: »*Serkéd*« (R. IV, 185), 1668: »*Serkéd*« (H. P. 198). 1732: »*Serkéd*... puszták arendája«. 1733: »in Praedio vero *Serkéd* in via Szentesiensi« (H. P. 239.) 1734: »*Serkéd*« (H. P. 232). 1747: »*Sörkéd*«. 1758—59: »*Sőrkéd*«. 1786: »*Serkéd* nevezetű ... Nád, Gyűkény(!) és káka termő rét«. 1845: »Az úgy nevezett... *Sőrkédi* volt kertéſzi réſzeket«.
A dűlő területén egy azonos nevű falu volt (Zs. 121). Ezt igazolja az az adatunk, hogy a falu temetőjének a neve még a XVIII. században is ismert volt (l. Serkédi temetőnél). A majortól K-re eső területet jelölték vele. Ezen a területen a lakosság földmunka közben gyakran sírokra bukkan, és a nép is az egykori falu temetőjének tartja. A falu plébániájáról is maradt fenn emlék (Ortvay, M-ország egyházi földleírása I, 109—110. Itt a név alakja tévesen *Sers*). Az egykori falu helyén is nagy számban kerülnek elő csontok földmunka alkalmával. A falu a török időkben pusztult el.

A *Serkéd(~Sörkéd)* név alapszava a *serke* fn., amely a bolg. török **sirkä* 'nisse'-ből származik (Gombocz, MNy. 8: 104. Vö. az 1553/54-ből származó *Serge* alakkal). Ez a név frn.-ként másfelé is előfordul (Csánki II,18, 61; Fényes, M-ország geogr. szótára IV, 26; Hsnt.). A név végén *-d* helynévképző van. A falu nevéből valahová tartozást jelentő *-i* képzővel szn.-eket ismerünk a XV. századtól kezdve.. 1453: »Mathias et Gegorius fily quodam Michaelis *de Chyrked* (R. IV, 49); 1522:« Michael Chyrkedy« (uo. 120). E nevek olvasata bizonyára *Sürkédi*. E személynévből származik a Szegedhez közelebb fekvő *Sörkéti* (dűlő) (~*Sörkédi*) neve a Fehértótól DK-re. Ennek a családnak volt itt birtoka Tehát nem itt kell az egykori falut keresni.

332. **Serkédi járás* 53
Irmamajortól ÉNy-ra 3 km-re egykori legelő neve.
1786: »*Serkédi járás*«.
Az előtagról Serkéd alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *járás* fn.-ről Cifragulya-járásnál.

333. **Serkédi homok* 53
Irmamajortól ÉNy-ra 3 km-re.

1786: »*Serkédj Homok*«.
Az előtagról Serkéd alatt, ezen *-i* mn. képző van, A *homok* fn.-ről Homoknál.

334. *Serkédi major; Sörkédi major*
Irmamajortól ÉNy-ra 2 $^3/_4$ km-re az egykori uradalom majorja volt.
<*Serkéd* egykori falu neve (l. ott) *-i* mn. képzővel + *major* fn. (l. Ányási major).

335. *Serkédi rét; Sörkédi rét* 53
Irmamajortól ÉNy-ra 3 km-re.
1865: »a' Tiſza jobbpartján... jeleſsen a *Serkédi réten*«.
<*Serkéd* egykori falu neve (l. ott) *-i* mn. képzővel + *rét* fn. (l. Alsóányási rét).

336. **Serkédi sziget* 54
Irmamajortól ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re, Serkédtől É-ra fekvő egykori sziget neve a vízjárta réten.
1836: »által adtam nékie *Sőrkédi Szégethbe* való házamat«. 1846: »Által engedi... az öſzves Homoki Kertész Compániának a' *Sörkédi... ſzigetekben* ...8 egéſz kertéſz föld birtokot«.
<*Serkéd* egykori falu neve (l. ott) *-i* mn. képzővel + *sziget* fn. (l. Ányási sziget).

337. **Serkédi temető* 53
A Serkédi major környékén lehetett. Évekkel ezelőtt sírok kerültek ott elő.
1786: »Éczakárul az XII ik *Serkédi Temető* nevezetű Szakasz ütközik meg«.
<*Serkéd* egykori falu neve (l. ott) *-i* mn. képzővel + fgr. er. *töm* ige *temető* származéka (SzófSz.).

338. **Serkéditó ága* 54
A Serkédi majortól É-ra $^3/_4$ km-re, a ma már ismeretlen *Serkéditóból* kiágazó ér volt (l. Tófőág).
<*Serkéd* egykori falu neve (l. ott) *-i* mn. képzővel + *tó* fn. (l. Bogárzótó) + fgr. er. *ág* fn. (SzófSz.) birt. sz. raggal.

339 **Sihaszőlő*
Valahol a tömörkényi határon lehetett, pontosabb helye ismeretlen.
1846: »Előadják a' fijak hogy ez előtt 7 eſztendővel ők nyilat huztak az apjok meg egyezéſénél ekkor Istvánnak jutott a *Siha ſzöllő*.«
<*Siha* szn. Ez ma is ismert a vidéken. A *szőlő* fn.-ről Baksi szőlőnél.

340. *Síróhegy; Síróhögy* 276
Újmajortól ÉK-re 4 $^1/_2$ km-re fekvő szántó és puszta.
1803: »most *Siró-Hegyen* kertéſz vagyok«. 1805: »némelly *Siró Hegyi* emberek... *Siró Hegyen* vett magának házat földet e mellé jószagot«. 1810: »Fejős Juháſzok lévén *Siró hegyen* Lakos Huſzka János«. 1835: »az *Siró hegyi* bírák«. 1837: »az egész *Siro hegygyel* meg bizonyitok«. 1845: »Ezen dohány mennyiséget fognak tartozni... bebálazva... szállítani *Sirohegybe*«. 1848: »a *Sirohegyi* kertéſzek«.
A jobbágyoknak kiosztott vízjárta terület feltételes dézsmaszolgáltatás kötelezettséggel. Áradáskor a föld se a dézsmát se a maguk eltartását

nem biztosította. Az ilyen földeket nevezte a csalódott jobbágy *Bánom, Bánomkert, Halesz* (l. ott) vagy *Síróhegy* néven.
<fgr. er. *sír* ige mn.-i igeneve + isml. er. *hegy* fn. (SzófSz.).

341. *Síróhegyi rét* 276
Újmajortól ÉK-re 4 ½ km-re.
Az előtagról Síróhegy alatt, ezen-*i* mn. képző van. A *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

342. **Sipkaföld*
Mindszent környékén a Tisza jobb partján lehetett. Pontosabb helye ismeretlen.
1802: »midőn Elekes Mihály... az Tifzán innend... lévő *Sipka földet*... altal tserélte volna«.
<*Sipka* szn. + *föld* fn. (l. Fehérföldes).

343. **Sód* 109
Egy falu volt Körtvélyes és Dóc között a mai Kőtörés dűlő területén. Szeremlei (i. m. I, 15) ettől K-re a Tisza bal partjára helyezi, és *Solt* nevét is említi. A falu a török háborúkban pusztult el (Zs. I, 49, 56). Ásatáskor a hajdani középkori falu templomának romjait ásták ki (Széll, Elpusztult falvak... Dolg. a szegedi egyet. Régiségtud. Int. XIX, 179; Ra. 5; Zs. I, 121).
1266: »in terra *Suod*« (Fejér CodDipl. IV/III. 319).
Talán Sód nevének romlott alakja van V. Ince pápának 1276-ból származó bullájában:
»portionem quam habetis in terra *Doud* et in terra Wsarahel« (ÁrpUjOkmt. IX. 153). 1488: »*Soód*... in Chongradiensi« (H. P. 116; Csánki I, 643), 1547: »in Posses sionibus... *Soóth*... in dicto Cottu Chongradiensi« (H. P. 127).
<bizl. er. *só* fn. (SzófSz.) -*d* helynévképzővel. Az is lehet, hogy a *Solt* szn. romlott alakja (vö. Borovszki, Csanád vm. ört. II, 531).

344. *Sósszék* 251
Sövényházától ÉNy-ra 4 ½ km-re fekvő vizes, szikes terület.
Az előtagról Sódnál, ezen -*s* mn. képző van, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

345. **Soványhát* 86
Károlymajortól K-re 1 km-re.
1786: »Ifmét *Soványhát* nevezetű Csordajárás, mely hassonló képpen az árvizektul el boritatik, és csak az viznek el menetele után használtatik«.
Az idézet mutatja az elnevezés okát: vízjárta, sovány legelő volt.
<fgr. er. *sovány* mn. (SzófSz.) 'terméketlen' + *hát* fn. (l. Békáshát).

346. *Sövényháza* 189
A Pusztaszeri majortól ÉNy-ra 1 km-re. Ma község e néven.
Kézai Krónikájában *Sceven* néven említett helyet, Attila székhelyét Sövényházával szokták azonosítani (Zs. 104).
1348: »Possessio *Süenház* vocata in comitatu Chongradiensi... *Süenház* cum suis vtilitatibus« (Fejér CodDipl. IX/I, 628); »possessionis *Süenház*« (uo. 630); »Possessio *Süenház* dicta, in dicto Changradiensi existens... sextam partem ipsius Possessionis *Süenház*« (uo. 626); »Possessionis *Süenház*« (uo. 627). 1455: »*Sewenhaz*« (Csánki I, 683). 1515: »*Sewenhaza*« (uo. 683). 1641: »in possessione *Sövényháza* dicta« (H. P. 158). 1650: »*Sövényház* falurol jüttenek be közinkben lakni... *Sövényház* falunak

földes urainak mondatván« (R. IV, 190). 1668: »*Sövénháza*« (H. P. 198). 1733. »*Sövényháza*« (H. P. 228, 230). 1734: »*Sövényháza*« (H. P. 232). 1747: »*Sövényháza*«. 1786: »*Sövényházi*... Földek«, »*Sövényház*«. 1803: »Kotsis Ferencz *Sővénházi* Kertéſz«. Valamilyen sövényből font, földdel tapasztott építmény emléke, talán a csongrádi vár külső védelmi vonalán egy erődítmény volt (vö. Mészöly NéNy. II, 171; ÓmSzöv. 58 kk; Tagányi MNy. 9: 261, 262). A név másfelé is ismert volt (Csánki II, 639, 641; vö. uo. III, 28, OklSz.). A mai alak utótagján lévő *-a* birt. sz. rag a valóságos birt. jelzős szerkezetek analógiájára (ahol birtokot jelölő szn. volt az előtag) utólag járult a névhez már a XVI. században (vö. Hantháza). A XIV. és XV. századból származó idézetekben még ragtalan, és ez az alak később is felbukkan. A név előtagja a fgr. er. *ser* nomen-verbum alapszavának továbbképzett származéka (Mészöly NéNy. II, 167). A *ház* utótagról Hantháza alatt.

347. **Sövényházi palé* 21
Irmamajortól DNy-ra 1 km-re a Vadkerti tábla része. Ma csatornázott szántóföld.
Eredetéről Nagypalé alatt.

348. *Sövényházi rét, Sövényházi földek*
1. Az Irmamajortól DNy-ra 2 km-re fekvő szántó. 14
2. A Károlymajortól ÉK-re lévő szántó, kaszáló. 86
1841: »kap a... *Sövényházi rétben* annyi járandóſágot a mennyi egy egy kertéſznek évenként kinyilazni szokásban vagyon«.
Az előtagról Sövényházánál, ezen *-i* mn. képző van. A *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

349. **Sövényházi sziget* 21
Az Irmamajortól DNy-ra lévő terület összefoglaló neve volt.
1786: »*Sővény házi* nevezetű Uraság fűzes *Szigetjébűl*«. 1812: »az én Számadásom alatt lévő... Sertvések a *Sövényházi Szigetbe* be csaptak«. 1844: »az...AllGyeöi Uradalmához tartozando, s úgy nevezett *Sövény házi ſzigetjét*«. 1857: »A... *Sövényházi Szigetet*... haſzonbérbe által enged«.
Az előtagról Sövényházánál, a *sziget* fn.-ről Ányásiszigetnél.

350. *Sulymos, Sulymoslapos* 171
A Levelényi majortól DK-re 1 $^1/_2$ km-re.
1786: »*Solymoss.* Ezen ... Szakasz all átallyában Poſványos retsegekbűl, az kőzőtte lévő tokból, és halaszo Vizekbűl«. 1832: »az Anyáſi Alodialis Puſztáján fekvő... *Sulmos*... nevezető Legelőket«. 1835: »altal engedi... *Sulymofnak*... ſzabados Haiáſzatját«. 1860: »*Sulymoson*«,
<vszleg fgr. er. *sulyom* fn. 'trapa natans' (SzófSz.) *-s* mn. képzővel.

351. *Sulymos eleje* 64
A Sörkédi majortól ÉK-re 1 $^1/_2$ km-re.
Az előtagról Sulymos alatt. Az utótag a fgr. er. **el* 'pars antica' denom. *-ő* képzős származéka (EtSz.) *-je* birt. sz. raggal.

352. *Sulymoshát* 79
Károlymajortól DK-re 1 $^3/_4$ km-re fekvő szántó.
Az előtagról Sulymos alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

353. *Sulymossziget
1. A Sörkédi majortól ÉK-re 2 1/4 km-re. Pontosabb helye ismeretlen. 66
2. A Levelényi majortól DK-re 1 1/4 km-re. 175
1845: »a' kiszárított belſő ányási rétekben az úgy nevezett *sujmos szigetet* környező lapályt«. 1846: »*Sujmosi Szigetnek* belső, magaſsabb réſzén«.
Az előtagról Sulymos alatt, a *sziget* fn.-ről Ányási szigetnél.

354. *Sulymostó, Sulymositó feneke* 66
A Sörkédi majortól ÉK-re 2 1/4 km-re.
1845: »az ugy nevezett sujmos szigetet környező lapályt, vagy is *sujmosito fenekét*«. 1846: »a Karancs partján *Sujmos taváig*, és az Uraság Sujmosi táblájáig«. 1849: »az anyáſi rét területeben létező *Sulymos tavát* az azt környező ſzántó földek lábjától«.
Az előtagról Sulymos alatt, a *tó* fn.-ről Bogárzótónál, a *fenék* fn.-ről Hosszúfeneknél.

355. *Sulymossziget tava* 66
A Sörkédi majortól ÉK-re 2 1/4 km-re. Pontosabb helye ismeretlen.
1844: »Ányási belső rétjében, a' Karancsfok, és *sujmos sziget tava* között«.
Az előtagról Sulymos alatt, a *sziget* fn.-ről Ányási szigetnél. Az utótag a *tó* fn. (l. Bogárzótó) *-a* birt. sz. raggal.

356. *Nagysulymos* 78
Károlymajortól D-re 1 1/4 km-re. Nedves időben vízállás, máskor szántóföld.
Eredetéről Sulymos alatt.

357. *Süli székje
Helye ismeretlen.
1791: »*Sűlő Székje* 35 1/2 Holdból álló«.
Az előtag szn., ez ismert volt a múltban is, így 1769-ből »*Georgius Sűlyi*«, 1784-ből »*Süly János*« neve maradt fenn. A *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

358. *Sűti székje
Helye ismeretlen.
1786: »*Sűti Székje*«. 1791: »*Sűti Székje*«.
Az előtag szn., 1786-ból *Sűti András* nevét ismerjük. A *szék* fn. (l. Bezurszék) *-je* birt. sz. raggal van ellátva.

359. *Svejcerjárás* 36
A Homoki majortól D-re 1/2 km-re.
1786: »*Sveiczer Járás* Nevezetű Uraság földye«.
1804-ben létesítette az uradalom új tulajdonosa, Pallavicini a majorsági gazdálkodást, és honosította meg az idegen szarvasmarhát.
Az előtag a német *Schweizer* 'svájci' szó. A *járás* fn.-ről Cifragulyajárásnál.

360. *Szabónéhalma 182
Az Ányási majortól ÉNy-ra 1/2 km-re.
<*Szabó* szn. *-né* képzővel + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom) *-a* birt. sz. raggal.

361. *Szállás
Helye ismeretlen.
1733: »A tali porro meta sunt adhuc tria signa Szegediensium *Szállás* dictorum Locorum versus posita«.
<talán fgr. er. *száll* ige (SzófSz.)-*ás* képzős származéka 'a földön épített első hajlék' jelentésben, eredetileg jószágteleltetési rendeltetéssel (Györffy, M. falu m. ház 41).

362. *Szaporhegy; Szaporhögy* 9
Sándorfalvától K-re 2 km-re a Gyevifertő Sándorfalva felöli része, a szék széle. Gyéren lakott terület. A partos részének külön neve *Szaporhegyi orom, Orompart,* az északi része *Bánomdűlő* (l. Halesz).
1786: »Éczakárul XI ik *Szaporhegy* nevezetű Szakasz(szal) ütközik meg«. 1804: »Sötét-Sebők dictus *szaporheliensis*« (*-hegyiensis* helyett tévesen). 1865: »Algyevi területben *Szaporhegyen*«.
A nevet SZENDREY ÁKOS közölte PESTY gyűjteményéből (NéNy. I, 231) azzal a magyarázattal, hogy a víz sűrűn reá jön.
Az előtag bizonyára személynév, bár erről nincsen adatunk.

363. *Szárnyékhalom* 256
Sövényházától ÉNy-ra 5 km-re fekvő szántó.
Az állattartás elnevezése. Néphagyomány szerint a birkák számára nádból és dohánykóróból épített szárnyék a névadó.
<vszleg honfl. el. török er. *szárny* fn. származéka 'a juhokat szél ellen védő falazat'. A *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.

364. *Szártó, *Szártóirét* 111
A Percsorai majortól ÉK-re 1 km-re.
1846: »saját Ányási *Szártó* rétjében«. 1852: »a' Mindszenti Urodalom *Szártai Rétben*«. 1858: »*Szártoi* Csatorna mellett«. 1866: »Algyevi kerületben *szártó réten*«.
A név előtagja bizonyára a régi fgr. er. *szár* fn. Ennek legismertebb jelentése 'tar, kopasz'. Ez a jelentése azonban ebben az összetételben valószínűtlen, hiszen arra nincsen adatunk, hogy a nádtól mentes, síkvizű tavakat így nevezték volna. Ezért hihetőbb, hogy a szó eredetibb 'sárgaszínű' jelentésben szerepel ebben az összetételben (vö. Pais MNy. 8: 304) agyagos talaja miatt. Így a név jelentése 'sárgató' volna. A *tó* fn.-ről Bogárzótónál. A *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél.

365. *Külső-Szatymaz* 55
A Homoki majortól ÉNy-ra 2 1/2 km-re a szatymazi határban.
A *Szatymaz* frn. török szn.-ből származik (Gombocz, Árpádkori török személyneveink 28).

366. *Hosszúszék* 290
Újmajortól DNy-ra 3 1/2 km-re (l. H. betűnél).
Az előtagról Hosszúérnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

367. *Kerekszék*
1. A Hantházi majortól ÉNy-ra 4 3/4 km-re. 114
2. A Baksi majortól DNy-ra 2 3/4 km-re. 201
Az előtagról Kerekrétnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

368. *Nagyszék*
1. A Hanthházi majortól Ny-ra 4 km-re fekvő székes terület. 116
2. Bakstól Ny-ra 1 1/4 km-re fekvő székes terület. 265
<isml. er. *nagy* mn. (SzófSz.) + *szék* fn. (l. Bezurszék).

369. *Székelytelep*
Sövényháza határában a kisteleki vasútállomástól 6 km-re, a sövényházi elágazótól 2,7 km-re.
Újabb, személynévi eredetű elnevezés.

370. *Széksóstó* 71
Károlymajortól 5 km-re DNy-ra fekvő széksós vízállás.
Az előtagról Bezurszéknél, a *só* fn. (l. Sód) *-s* képzővel van ellátva. A *tó* fn.-ről Bogárzótónál.

371. **Szellőere, *Szellőfoka* 139
Alsóányástól DK-re a Tisza partján egy ér neve volt.
1846: »Keletről a' víz erefztő árok mentén a' *Szellő fokának* eránnyozva egyenes vonalba: vésfzont ismét a' *Szellő ere,* és ettől a fönt álló határ dombok között«.
<csuvasos jellegű török er. alapszóból származó *szellő* fn. (SzófSz.) + *ér* fn. (l. Bugyiér) *-e* birt. sz. raggal. A *fok* fn.-ről Nádasaranyád foknál.

372. *Szénáskert*
Általában a majorok melletti szérűskertek más néven.
1836: »A Pufztafzeri uradalmi majornál található... *Szénás kert*«.
<szláv er. *széna* fn. (Kniezsa, Szláv jöv. I. 1. 499) *-s* képzővel + *kert* fn. (l. Kastélykert).

373. *Szent Ferenc* 89
Dóctól Ny-ra 1 1/2 km-re fekvő szántó, Csúzdi (l. ott) része.
Régen Szent Ferenc kőszobra volt a területén, ma egy feszület van ott.
<szláv er. *szent* fn. (SzófSz.) + *Ferenc* keresztnév.

374. *Szentgyörgy, Szentgyörgyhalom* 268
Újmajortól K-re 2 1/4 km-re.
1845: »saját *Sz: Győrgyi* Pufztájának ... részét«. 1847: »a' *Szent Györgyi* hold földek mellet«. 1854: »*Szent Györgyi* kafzállóból«.
A nevét bizonyára egykori szobortól kapta.
<szláv er. *szent* fn. (SzófSz.) + *György* keresztnév + halom fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

375. *Szentgyörgylapos; *Szentgyörgynapi állás* 267
Bakstól ÉNy-ra 1 1/2 km-re.
1804: »Plaga uliginofa infra Collem *Sz. György* napi állás«.
<szláv er. *szent* fn. (SzófSz.) + *György* keresztnév + *lapos* fn. l. Módos laposa). Változatán az isml. er. *nap* fn. van (SzófSz.) *-i* mn. képzővel + *állás* (l. Dögállás). Az állattartás elnevezése. A kivert jószág első ideiglenes állása, heverőhelye (vö. Tálasi, A Kiskunság népi állatt. 43).

376. *Szent János* 11
Sándorfalvától K-re 1/2 km-re fekvő szántó, legelő.

1851: »a' Szegedi határ mentén egy felől, más felűl pedig a' Romafű Csárdának vezető ország út között egészlen a' *Sz. Jánosi* Szántoföldek alsó végéig«.
Nevét az út mentén ma is meglévő Szent János szoborról kapta.
<szláv er. *szent* (SzófSz.) + *János* keresztnév.

377. **Szilos széke*
Helye ismeretlen.
1791: »*Szilos Széke*«.
<fgr. er. *szil* fn. 'ulme' (Bárczi TihAl. 19) *-s* képzővel + *szék* fn. (l. Bezurszék) *-e* birt. sz. raggal. bizonyára azoknak a frn.-eknek az anal. hatására, amelyeknek az előtagja személynév (l. Sövényháza).

378. **Szobahely*
Helye ismeretlen.
1834: »*Szoba Helly*«.
A *szoba* fn. a terület védett voltát jelöli.
<isml. közvetítéssel latin er. *szoba* fn. + isml. er. *hely* fn. (SzófSz.).

379. *Szokony* 76
Károlymajortól DNy-ra 2 km-re fekvő szántó meg gyöp.
1786: »Ezen elől meg nevezett *Szokonyi* Kertészek együtt bírnak egy darabb Kaſzállo(t)«, 1845: Az úgy nevezett *Szokonyi*, 's Sőrkédi volt kertéſz réſzeket«. 1854: »*Szokony*«.
A név másfelé is ismert (Fényes, M-ország geogr. szótára IV, 56). Eredete ismeretlen. MOÓR ELEMÉR a dunántúli hasonló hangzású *Alsó-* és *Felsőszakony* nevét a magyar *Szakan(y)* (a XIII. sz.-ból ismert *Zakan)*-ból származtatja (Westungarn 152).

380. *Szokony feneke, Szokonyi sziget* 65
A Sörkédi majortól É-ra 2 km-re fekvő szántó.
1786: »*Szokonyi Szigetben* Szánto földek«. 1846: »*Szokonyi ſzigetekben*... 8 egéſz Kertéſz föld birtokot«.
Az előtagról Szokony alatt, a *fenék* fn.-ről Hosszúfenéknél. Rajta *-e* birt. sz. rag van. A *sziget* fn.-ről Ányási szigetnél.

382. *Szőlőshalom* 241
Bakstól ÉK-re 2 $^1/_4$ km-re.
1803: »az úgy nevezett *Szőllőshalmi* új Szőllő földőn«. 1820 k.: »az Tőmőrkényi részen... az *Szőllőshalmi Szőllők*(nél).« 1827: »a Tömörkényi úgy nevezett *Szöllős halom* Szöllő földek«.
A *szőlő* fn.-ről Baksi szőlőnél, ezen *-s* mn. képző van, a *halom* fn.-ről Kiscsászárnéhalomnál.
383. *Szúnyogos* 63
A Tisza éles kanyara által körülvett terület. Ma legelő és szántó. Más nevén *Atka* (l. ott).
<honfl. el. török er. *szúnyog* fn. (SzófSz.) *-s* képzővel.

384. *Tamáshát* 7
Az algyői vasútállomástól É-ra 2 $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
1786: »*Tamás Hátyán* Lévő Kaſzálló«; »*Tamás hátya*«.
<*Tamás* keresztnév + *hát* fn. (l. Békáshát) olykor *-ja* birt. sz. raggal.

385. *Tege, *Tege zsombója
Helye ismeretlen, de a volt uradalmi földhöz tartozott. Hódmezővásárhely határában van *Tegehalom* (Hsnt. 1952.).
1791: »*Tege Zombója*«. 1836: »Ismét egy fertály föld puszta *Tege* név alatt«.
Az előtag kun. er. személynév (Gombocz, Árpádkori török személyneveink 19). Az utótag az isml. er. *zsombó* fn. 'időszakos vízállás, szélén náddal, bozóttal (vö. Györffy I., Nagykkr. 56) *-ja* birt. sz. raggal.

386. *Telek, Teleki szőlők* 253
Kutyanyakon Sövényházától ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re.
1772: »az *Teleken* lévő Szőlőmbűl Száz utokat part felől olvasván«. 1818: »Jaksa Gábor el atta *Teleken* lévő... Szöllöjét«. 1820: »négy darabb ſzőllő... az *Teleken*«. 1836: »Mindſzenti réſzen az úgy nevezett *Teleki Szöllök* között«.
Ez utóbbi idézet talán nem a jelzett helyen, hanem Mindszenttől É-ra jelöl egy szőlőt.
<isml. er. *telek* fn. (SzófSz.) 'a jószág nyári éjszakázásának és téli szállásának állandó helye, a földet megszálló állandó települése és helye, földdarab' jelentésben (vö. Zoltai, Debreceni halmok, hegyek 5; Ethn. 65: 394 kk., Tálasi, A Kkunság népi állatt. 110).

386. *Testhalom* 122
A Hantházi majortól É-ra közvetlenül, a sövényházi elágazótól 4 km-re. A név ismert a népnyelvben ma is köznévként, és olyan halmot jelöl, amelyben állítólag tömegsír van. Tinódi Lantos Sebestyén »A szegedi veszedelem 1552« című krónikás énekében hullarakás jelentésben használja.
»Rémeolés nagy sirás mind vcánként vala
Az sok holt test ot fekeoszic vala
Két *halmot az testben* nagyot raktac vala«.
<isml. er. *test* fn. (SzófSz.) + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

387. *Tetühögyös* 247
Sövényházától Ny-ra 4 $^1/_2$ km-re fekvő Erzsébettelep népi gúnyneve. Szegényes vidék, település jelentésű.
<fgr. er. *tetű* fn. + isml. er. *hegy* fn. (SzófSz.). Az utótag a *-hegy* utótagú frn.-ek mintájára járult hozzá, itt azonban nem jelent szőlőtelepítést, mint általában a szegedi tájon.

388. *Tilalmas* 275
Újmajortól ÉK-re 3 km-re fekvő szántók.
1835: »Sirohegy alatt a *Tilalmas* Borozda mellett«. 1864: »*Tilalmasnál*... 12 hold... ſzékes holdföldet«.
<isml. er. alapszóból származó *tilalom* fn. (SzófSz.) *-s* képzős származéka (l. Dongéri tiltó).

389. *Tiszahát* 213
Mindszenttel átellenben a Tisza bal partjának összefoglaló neve.
1824: »ſzárazságnak ideje lévén *Tiſzahatat* haſználhattuk vólna«. 1834: »Altalengedi ... a' ... Nyomtatóknak a' *Tiszahát* nevű Uradalmi Rétben még a' mai napig le nem kaſzált Anyafüvet: ellenben feltartja magának... az egéſz *Tiſza hátón* lévő minden sarjút«. 1835: »a' Töltés mellett a' *Tiſzaháton*«. 1846: a' Mindſzenti Réven alol... azon *Tiſzaháti* területét, amely csak a' Tiſzának kanyarulatjában a' Mindſzenti Révjárástul kezdvén egéſzlen az Ányási határig terjed«.
A *hát* fn.-ről Békáshátnál.

390. *Kistiszarét*
A Kistisza menti rétek neve általában (l. Kistiszai rét).
1786: »*Kis Tiſza Rétje*«.
A *rét* fn.-ről Alsóányási rétnél, az idézet birtokszaván birt. sz. rag van.

391. *Tó* 156
Sövényházán a kastély területének neve.
Eredetéről Bogárzótónál.

392. **Tóalja* 156
Sövényházán a kastély környékének neve volt.
Az előtagról Bogárzótónál, az utótagról Nyomástóalja alatt.

393. *Tófőág*
1. Irmamajortól DNy-ra 2 $^1/_2$ km-re (másképpen *Sövényházi Tófőág)* 31
2. A Sörkédi majortól É-ra $^3/_4$ km-re fekvő szántó, benne rét és szikes legelő (másképpen *Sörkédi Tófőág*). 54
1733: »et ibidem exstat Tócsa, *Serkédi Tó ága* nuncupata, per quam Tibiscus exundare solet« (H. P. 230). 1786: »Éczakárul *Serkédj Tó fő ag* nevezetű posvánnyal ütközik«. 1882: »*Tófőág*«.
A *tó* előtagról Bogárzótónál, a *fő* fn. fgr. er., az *ág* utótag szintén fgr. er. (EtSz.).

394. *Tóhajlat* 156
Sövényháza község déli oldalán és attól DNy-ra 3 km-re fekvő legelő, szántó és erdő. A mai községháza környékén volt a híres *Tóhajlati csárda.* Erről már 1786-ból van adatunk: »Puszta szeren lévő Sáregyházi, és *Tohajlati Vendégfogadóként* . . . megegyeztünk«. A föld neveként először 1853-ról van adatunk: »a Sövénházi puſztabul *tohajlati* dülőben harom hold föld«.
Az előtagról Bogárzótónál, a *hajlat* fn. a vszleg ugor er. *hajlik* ige (SzófSz.) alapszavának *-at* képzős származéka.

395. *Tóth Pál hátja* 6
Az algyői vasútállomástól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re fekvő szántó.
1812: »*Tóth Pál háttya* mellett lévő . . . kaszállónk«.
Nevét a Tóth-család tanyájáról meg földjéről kapta. A *hát* fn.-ről Békáshátnál, ezen *-ja* birt. sz. rag van.

396. *Tőfásalé* 98
Dóc előtt a Tisza felé vezető út neve. »Tőfák« ('tölgyfák') vannak az út mentén.
<bizl. er. *tölgy* fn. népnyelvi alakja + fgr. er. *fa* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel + *alé* fn. (l. Almafásalé).

397. *Tökös*
1. Az algyői vasútállomástól É-ra 1 $^3/_4$ km-re a Tisza jobb partján lévő szántó. Déli részének neve *Alsótökös,* az északié *Fölsőtökös.* 4
2. A Levelényi majortól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re. Ma *Tököstábla* a gyakoribb neve 203
1832: »*Tökös* . . . nevezető Legelőket«. 1835: »a' Zeri Rétben az Úgy nevezett *Köſben.*«

A Levelény környéki nevét a XVIII. sz.-ban ismert *Tök-kocsmától* kapta. Az Algyőhöz közeliben a hagyomány szerint sok tököt termeltek.
<szláv er. *tök* fn. (SzófSz.) *-s* mn. képzővel.

398. *Tökösfenék* 152
Az Ányási majortól D-re közvetlenül.
Az előtagról Tökös alatt, a *fenék* fn.-ről Hosszúfenék alatt.

399. *Tökösfok* 150
Az Ányási majortól D-re 1 $^1/_2$ km-re a Kistisza egyik foka.
Az előtagról Tökös alatt, a *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

400. *Tökösi föld* 208
A Levelényi majortól É-ra $^3/_4$ km-re.
Az előtagról Tökös alatt, ezen -i mn. képző van, a *föld* fn.-ről Fehérföldesnél.

401. *Tökösi lapos* 196
A Levelényi majortól Ny-ra 2 km-re.
Az előtagról Tökös alatt, ezen *-i* mn. képző van, a *lapos* fn.-ről Módos laposa alatt.

402. **Tömörkényi fok*
Valószínűleg a Dongérből kiágazó ér volt.
1786: A' *Tőmőrkényi Fókban* lévő halászatra meg alkudtunk«. 1791: »A' *Tőmőrkényi Fokban* lévő halászatért 190 fk«.
A *fok* fn.-ről Nádasaranyád fok alatt.

403. *Tömörkényi hegy* 236
A Baksi majortól Ék-re 1 km-re, gyakoribb neve *Tömörkényi szőlő*.
1806: »azon Sommának Depuratiójára az *Tömörkényi Hegyen* lévő Uj Szőllőmet vettem«.
A *hegy* fn.-ről Jópálhegy alatt.

404. *Tömörkényi oldal*
Újmajortól É-ra fekvő terület összefoglaló neve. Nevét onnan kapta, hogy a Tömörkényi határon fekszik.
1841: »mindſzenti uradalomban... az úgy nevezett *tömörkényi oldalon*«.
Az *oldal* fn.-ről Malomoldalnál.

405. *Tubasarok* 249
Sövényházától ÉNy-ra 3 $^1/_2$ km-re a kutyanyaki sor törésénél fekvő legelő és szántó.
<ném. er. *tuba* 'taube' (DOLw., Melich MNy. 12: 314; NySz., MTsz.) + isml. er. *sarok* fn. (SzófSz.). A népnyelvben *Tubaksarok* alakja is hallható. Ha ez az alak az eredeti, akkor az előtag a *tobak(~tubak)* 'cserzővarga' lehet. Néphagyomány: Egy *Tubak* nevű csősz vigyázott itt a gróf szőlejére. (Ezt az adatot Sutus Piroskának köszönöm.)

406. *Tűfark 95
Dóctól K-re 4 km-re.

407. *Újmajor*
Bakstól ÉNy-ra 4 km-re. Az uradalom újonnan épített gazdasági épülete a névadó.
1849: »az *újmajori* erdő alatt elterjedő tábla«.
<fgr. er. *új* mn. (SzófSz.) + *major* fn. (l. Ányási majornál).

408. *Úsztató* 230
Bakstól K-re 4 km-re a Tisza partja.
Az állattartás elnevezése.
<fgr. tőből származó *úszik* ige alapszava (SzófSz.) deverbális *-tat* képzős származékának mn.-i igeneve.

409. *Vadkert* 33
Irmamajortól Ny-ra 1 km-re fekvő mélyedés, régibb neve *Ergeteg* (l. ott). Ma szántóföld.
1786: »az rét közt lévő Kaſzálok ugy mind... *Vatkert*«.
<fgr. er. *vad.* fn. (SzófSz.) + *kert* fn. (l. Kastélykert).

410. *Varas* 221
A Levelényi majortól É-ra 2 ½ km-re.
1852: »Zeri rétnek *Varasnak* nevezett részében található Gyep földjéből«. 1860: »a' mindſzenti kerületben fekvő, u. n. *varasi* pusztán«. 1864: »*Varason*«.
Arra gondolnánk, hogy a frn. a fgr. er. *var* fn. -s képzős származéka (SzófSz.) 'varangyos béka'. Olyan frn., mint ezen a területen *Békás*. Azonban 1547-ből fennmaradt ezen a területen *Varas Benedek* neve (H. P. 29), ezért szeméynévnek kell tartanunk (l. még Varas síkja alatt).

411. *Varashát* 216
A Levelényi majortól ÉNy-ra 2 ½ km-re.
Az előtagról Varas alatt, a *hát* fn.-ről Békáshátnál.

412. *Varas síkja* 204
A Levelényi majortól ÉNy-ra 2 km-re.
Az előtagról Varas alatt, a *sík* fn.-ről Ilonasíknál. Az utótagon *-ja* birt. sz. rag van. Ez megerősít abban a feltevésben, hogy a név előtagja személynévi eredetű (l. Varas).

413. *Vártó*
Irmamajortól É-ra közvetlenül fekvő mélyedés, szántó meg legelő. Keleti részének külön neve *Kisvártó* (25), a nyugatié *Nagyvártó* (24).
A nevet csak az öregek ismerik. A félköralakú mélyedése ma is jól felismerhető, csatak, káka nő rajta. Régen a Vártó csatorna torkolatánál (l. ott) halszárító volt. A szegedi vár halastava lehetett. A Tisza régi töltése átvágásával eresztettek bele vizet száraz időben. 1941-ben egész tenger volt Vártó meg Ergeteg is.
<iráni er. *vár* fn. (SzófSz.) + *tó* fn. (l. Bogárzótó).

414. *Vártói csatorna* 28
A Dögtiszát a Nagyvártóval összekötő csatorna. *Ördögárok* neve is van. Ma kiépített zsilipes árok van a régi helyén.
Az előtagról Vártó alatt, a *csatorna* fn.-ről Aranyati csatornánál.

415. *Vártósziget* 23
Irmamajortól É-ra fekvő kiemelkedés, a félköralakú Vártó (l. ott) veszi körül. Már csak az öregek ajkán él.
Az előtagról Vártó alatt, a *sziget* fn.-ről Ányási szigetnél.

416. *Vaskapu* 77
Károlymajortól D-re 1 $^3/_4$ km-re fekvő szántó meg szikes legelő. Részei a *Nagyvaskapu* és a *Kisvaskapu*. A név a Széchenyi által szabályozott *Vaskapu* neve. Más területen is előfordul távoli vagy idegen vidék neve dűlőnévként, mint *Hercegovina, Kisbécs*.
<fgr. er. *vas* fn. (SzófSz.) + honfl. el. török er. *kapu* fn. (SzófSz.)

417. *Vég Pál szék* 298
Újmajortól ÉNy-ra 5 km-re.
A *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

418. *Vesszős, Vesszőshalom* 259
Sövényházától É-ra 4 km-re.
1833: »a Puſzta Zeri *Veſzős Táblában* 81... Lántz Földet Dohány alá«. 1835: »a Puszta szeri Uradalom *veſszős* név alatt található földekből«.
<fgr. er. *vessző* fn. (SzófSz.)-*s* képzős származéka + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

419. *Vesszősszék* 119
Sövényházától É-ra 2 $^1/_2$ km-re fekvő szikes mély terület. Részei a *Nagyvesszőszék* (254) és a *Kisvesszőszék* (255).
Az előagról Vesszősnél, a *szék* fn.-ről Bezurszéknél.

420. *Vidraér*
A Dongér Újmajor körüli részének külön neve. Ma már csak az öregek emlékeznek rá.
<szláv er. *vidra* fn. 'Fischotter' (Kniezsa, Szláv jöv. I, 557). Az *ér* fn.-ről Bugyiérnél.

421. *Vöröscsárda* 45
A Sörkédi majortól DNy-ra $^3/_4$ km-re fekvő erdő.
1846: »az Algyevi kerületben fekvő *Vörös-Csárdát*«. 1848: »*Vörös Csárda*«.
Egy csárda emléke, amely a múlt század vége felé még megvolt. Rózsa Sándor is mulatott benne. Nevét a föld vörös színétől kapta.
<fgr. er. *vér* alapszó -*s* képzős származéka + szerbhorv.-szlov. er. *csárda* fn. (SzófSz.).

422. *Zöldhalom* 248
Sövényházától ÉNy-ra 4 $^1/_2$ km-re fekvő szántó és puszta. Benne a *Görbeszék* nevű időszakos vízállás, amely nevét alakjától kapta.
<bizl. er. *zöld* mn. (SzófSz.) + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

423. *Zöldhalmi oldal* 293
Újmajortól ÉNy-ra 4 $^1/_2$ km-re.
Eredetéről Zöldhalomnál, ezen *-i* mn. képző van. Az oldal fn.-ről Rétoldalnál.

424. *Zsámolydomb* 176
A Levelényi majortól DK-re 1 km-re.
<kfn. er. *zsámoly* fn. (SzófSz.) + *domb* fn. (l. Nagydomb).

425. *Zsombós* 258
Sövényházától ÉNy-ra 4 km-re.
A *zsombó* fn.-ről Tege zsombójánál, ezen *-s* mn. képző van.

426. *Zsuzsahalom* 162
A Hantházi majortól ÉNy-ra 2 $^1/_2$ km-re fekvő domborulat az erdőben.
<*Zsuzsa* keresztnév + *halom* fn. (l. Kiscsászárnéhalom).

III. A földrajzi nevek rendszere

Valamely vidék földrajzi neveit minden szempontból kielégítő módon rendszerbe foglalni alig lehetséges (vö. Benkő Loránd i. m. 21). A jelentéstani és alaktani szempontok egybekapcsolódnak, különválasztásuk esetén meg fölösleges ismétlésük válna szükségessé. Ezért célszerűnek látszott, hogy azokat, amelyek köznevekből alakultak, csak jelentéstani főcsoportba foglaljam, és ezeken belül válasszam külön az alaktanilag elkülönülőket, olykor csak külön sorba helyezésük által. Így az ismétlést elkerülve mégis mindkét szempont érvényesíthető a rendszerezésben. Dolgozatomban a személynevek eredetének vizsgálatával a bevezetésben kifejtett okok miatt nem foglalkoztam, így ezek rendszerezésében ez újabb gátló körülménnyé vált, és az alaktani szempontot tette ennél a csoportnál uralkodóvá. A földrajzi nevek történeti szempontú rendszerezését nem végezhettem el, mert ehhez elegendő történeti adattal sok névnél nem rendelkezem. Ennek ellenére az egyes címszóknál, ahol erre lehetőség volt, gyakran sikerült a név kialakulásának idejét megállapítanom. Földrajzi neveim rendszerezésénél Benkő Loránd, A Nyárádmente földrajzi nevei, és Szabó T, Attila, Személynevek helyneveinkben című (már idézett) dolgozatát vettem alapul gyűjteményemhez értelemszerűen módosítva.

I. *Víznevek*

1) *Tulajdonnévből és köznévből alakult vízrajzi nevek*

a) *Családnév + vízrajzi köznév*

Bugyiér, Farkasér (Farkaszsidóér)
Czakóere
Czombosfok, Csontosfok, Hajdúfok, Karancsfok, Kolompárfok
Deákkút
Madaritava, Masatava, Paptava
Czomboscsatorna

b) *Helységnév + vízrajzi köznév*

Dócitó, Hantházitó, Pusztaszeritó
Gyevifok, Tömörkényifok

c) *A Tisza, Kistisza, Csaj szerkezetei*
Anyatisza, Dögtisza, Eleventisza, Holttisza, Kéttiszaköze, Nagytisza Tiszahát
Döglött Kistisza, Kistiszatorok, Kistisza(i) rét, Kistiszántúli rét
Csaj, Csajhát, Csajtó (Nagy-, Kis-), Belsőcsaj, Külsőcsaj

2. *Köznevekből alakult vízrajzi nevek*

a) *Ág*
Nádasaranyad fokág, Tófőág
Serkéditó ága

b) *Csatorna*
Aranyati csatorna, Ergetegi csatorna, Nádastói csatorna, Paptavi csatorna, Sártócsatorna, Vártói csatorna

c) *Ér*
Dongér, Görbeér, Hármasér, Hosszúér, Juhkútér, Kétgyékényesér, Ökörér, Sasér, Vidraér
Lúcere, Szellőere

d) *Fok*
Atkafok, Kakukfok, Kapafok, Levelényfok, Sebesfok, Tökösfok
Barátokfokja, Sártófoka, Szellőfoka

e) *Kút*
Csordakút, Nagybaromkút

f) *Tó*
Bogárzótó, Büdöstó, Dongértó, Fehérföldestó, Felkelőtó, Hattyastó, Hosszútó, Kerektó, Körtvélytó, Lovaglótó, Malomtó (Kis-), Nádastó (Kis-, Nagy-), Sártó, Sulymostó, Szártó, Széksóstó, Tó
Sulymossziget tava

g) *Egyéb*
Csónakcsapás, Ergeteg, Levelény (Kis-, Nagy-) Lucskos (Kis-, Nagy-), Marászta, Morotva (Görbe-, Keskeny-, Széles-) Romafő (Kis-, Nagy-)

II. *Helynevek*

1. *Térszíni fogalmak kifejezői*

a) *Domb*
Akasztódomb, Nagydomb, Zsámolydomb

b) *Dűlő*
Akasztófadűlő Csárdadűlő, Kalapácsdűlő, Oromidűlő, Papdűlő

c) *Fenék*
Hosszúfenék, Levelényfenék, Nagymarásztafenék, Tökösfenék,
Sulymositó feneke, Szokony feneke

d) *Halom*
Disznóshalom, Heverőhalom, Homokhalom, Kecehalom, Kettőshalom (Kis-), Lukashalom, Ökörhalom, Sáregyházi halom, Szárnyékhalom, Szőlőshalom, Testhalom, Vesszőshalom, Zöldhalom

e) *Lapos*
Nagyhattyúslapos, Tökösilapos, Sulymoslapos

f) *Orom*
Orom

g) *Part*
Alsóányási part, Baksipart, Bilokpart, Heverőpart, Homokpartok, Kínospart, Pusztaszeripart, Rétpart

h) *Sziget*
Ányássziget, Atkasziget, Bodrogisziget (Kis-, Nagy-), Kissziget, Serkédisziget, Sövényházisziget, Sulymossziget, Szokonyisziget, Vártósziget.
Malomszigetje

i) *Egyéb*
Horgonya, Laponyag, Nagykelepce, Rókalyukas, Tömörkényihegy

2. *Helyzetviszonyító, alakmeghatározó nevek*

a) *Alj*
Kínalj
Káposztaföldek alja, Tóalja

b) *Alsó*
Alsóányás

c) *Belső*
Belsőányás, Belsődóc

d) *Hajlat*
Sörkédi hajlat, Tóhajlat
e) *Köz*
Kétszőlőkköze, Nagyérköze
f) *Külső*
Külsőányás, Külsődóc, Külsőszatymaz
g) *Sor*
Máksor (Kis-)
h) Szeg
Akolszeg, Nagyszeg
i) *Egyéb*
Morotvazug, Sulymoseleje
3. *Testrésznevek*
a) *Fark, farok*
Dócifark, Tűfark
Gyöpfarok
b) *Hát*
Békáshát, Bíbichát, Csajhát, Csíkoshát, Dongérhát, Ergeteghát,, Hattyashát, Hosszúhát (Kis-, Nagy-), Jobbszénahát, Kígyóhát, Kínoshát, Kölesérhát, Levelényhát, Lovaglóhát, Morotvahát, Nagyhát, Pünkösdhát, Répáshát, Soványhát, Sulymoshát
c) *Nyak*
Kisnyak
d) *Oldal*
Csöngöleioldal, Malomoldal, Rétoldal, Tömörkényioldal, Zöldhalmioldal
e) *Sarok*
Korhánysarok, Lúdvárisarok, Mártélysarok, Nagyvárisarok, Sasérisarok, Tubasarok
f) *Torkolat*
Gyevifok torkolata
g) *Egyéb*
Hosszúfenék, Pucor
4. *Természeti nevek*
A) *Növényzet*
a) *Egyes növények*
Berekgyöp, Berkigyöp, Eperjes, Gyöp, Gyümölcsény, Körtvélyes, Sulymos (Nagy-), Vesszős, Zsombós
b) *Erdők*
Hármaserdő, Homokierdő, Kispusztaierdő, Kocogatierdő, Nagyérerdő, Remisz, Remiszerdő
c) *Szőlők*
Baksiszőlő, Hantháziszőlő, Homokiszőlők, Kistelekiszőlő, Kőtörésiszőlő, Kővágóiszőlő, Telekiszőlők, Tömörkényihegy
B) *Állatvilág*
Békás, Csukás, Farkasd, Gémeskölyke, Hattyas, Hosszúludas, Kecsegés, Rákos, Szúnyogos
C) *Talaj*
a) *Berek*
Ányásiberek, Berek
b) *Föld, földes*
Hosszúföldek, Hottaföld, Káposztaföldek, Sövényházföldek, Tökösiföld
Fehérföldes
c) *Homok*
Homok, Serkédihomok
d) *Rét*
Alsórét, Ányásirét, Ányási külsőrét, Alsóányásirét, Ányási alsórét, Felsőányásirét, Ányási felsőrét, Fölsőrét, Baksirét, Darabrét, Hármasrét, Innensőrét, Kápolnarét, Kerekrét, Kisrét, Kistelekirét, Műrét, Nádastóirét, Sártóirét, Serkédirét, Síróhegyirét, Sövényházirét, Szerirét, Szeri belsőrét, Szártóirét
e) *Semlyék*
Kővágói semlyék, Nádastói semlyék, Nohakúti semlyék
f) *Szék*
Büdösszék, Fehérszék, Hármasszék, Hosszúszék, Kerekszék, Kettősszék, Kisgörbeszék, Kuksósszék, Nagyszék, Padokszék (Székpadok), Sósszék, Vesszőszék (Kis-, Nagy-), Szilosszéke

g) *Egyéb*

Atka, Homoki puszta, Kisberki tábla, Kőtörés, Nagypalé, Sövényházi palé, Szeri puszta

5. *Építmények, települések, utak, temetők*

Akasztó,
Ányási kompjárás (~rév), Rév,
Anyásimajor, Baksimajor, Dócimajor, Hantházimajor, Homokimajor, Irmamajor, Károlymajor, Kőtörésimajor, Levelényimajor, Pusztaszerimajor, Serkedimajor, Ujmajor
Cserepes,
Csonkaegyház,
Eperjesi tanyák
Hantháza, Ótháza, Sövényháza, Sáregyháza
Dögtöltés, Gyevifoki töltés
Pusztaszer (Alsó-, Felső-, Nagy-, Kis-), Szer, Kisszer (Zer), Újpusztaszer,
Fogolyzalé, Tőfásalé,
Kastélykert,
Serkéditemető,
Vöröscsárda

4. *Hagyományhoz kötött nevek*

a) *Babona, vallási hagyomány*

Rontó,
Máriaszék, Máriatelep, Szent Ferenc, Szent György, Szentgyörgyhalom, Szentgyörgylapos, Szent János

b) *Birtoklástörténeti nevek*

Csárdadűlő, Hármashatár, Majorságiföldek, Nyolcvanláncos, Legrégebbiosztás, Legújabbosztás, Újabbosztás, Vadkert, Vártó (Kis-, Nagy-)

c) *Tréfás névadás*

Bánomdűlő, Dorozsma, Halesz, Hatrongyos, Rongyos, Kínos, Kutyanyak, Kutyabont, Mákfalu, Öregnyak, Rohoda, Síróhegy, Tetühögyös, Tökös

5. *Gazdaságtörténeti nevek*

a) Állattartás

Ányásibarom, Ányási baromjárás, Baromjárás, Bilok, Bogárzó, Cifragulya-járás, Csikójárás, Dongéritiltó, Dögállás, Felkelő(?), Ménesjárás, Ökörjárás, Serkéd, Serkédijárás, Svejcerjárás, Szállás, Szénáskert, Szentgyörgynapi állás, Szobahely, Telek, Tilalmas, Ősztató

b) *Egyéb*

Aranyat, Nagyaranyat, Nagyaranyos, Nádasaranyád, Flintások, Kispemetes, Pörjés, Roma, Sód, Vaskapu

III. *Személynevek*

A) *Puszta személynevek*

Ányás, Baks, Csontos, Csúzdi(?), Dóc, Gál, Irma, Jaksa, Kártyás, Petres, Sasülés, Tege, Varas

B) *Képzővel ellátott személynevek*

Bodrog, Madarika

C) *Köznévvel összetett személynevek*

1. *Keresztnév + köznév*

Erzsébettelep, Fercsiszőlő, Ilonahát, Tamáshát, Zsuzsahalom

2. *Családinév + köznév*

Papperdő, Csibafa, Selmeciföld, Sipkaföld, Kártyáshalom, Kovácshalom, Sasüléshalom, Darázshíd, Kéridűlő, Kútidűlő, Papdűlő, Varashát, Hajdúvágás, Farkasdisznórét, Csúzdipart, Csontospart, Csúrisemlyék, Bezurszék, Bodorszék, Gyenesszék, Kiskapcaszék (Nagy-), Mónusszék, Petressziget, Katészög(?), Bökőszőlő, Pappszölő, Sihaszőlő

3. *Családinév + keresztnév (esetleg összetett családinév) + köznév*

Jópálhegy, Végpálszék

4. *Vezetéknév -né képzővel + köznév (esetleg birt. sz. raggal)*

Mónusnéhalom, Kiscsászárnéhalom, Nagycsászárnéhalom
Mónusnéoldal
Kovácsnéhalma, Szabónéhalma

5. *Vezetéknév + köznév birt. sz. raggal*

Petres sikja, Petres gátja, Rozsnyai gödre, Súti székje, Süli székje,
Tege zsombója, Varas síkja

6. *Vezetéknév + köznév birt. sz. raggal + köznév*
Paptavahát
7. *Vezetéknév + keresztnév + köznév birt. sz. raggal*
Nagy Ignác széke, Tóth Pál hátja
8. *Vezetéknév -i képzővel + köznév*
Dienesi kaszáló
9. *Vezetéknév + köznév -i képzővel + köznév*
Csibafai szőlő, Deákkúti semlyék
10. *Vezetéknév + keresztnév + keresznév -é birtokjellel*
Kisjánospálé
IV. *Helységnév -i képzővel + köznév*
Ányásiberek, Hantházipuszta, Dócipuszta, Dócirét, Dóciszék, Dócisziget
V. *Ismeretlen eredetű földrajzi nevek*
Dilitor, Görje, Győtt-tó, Naszta, Percsora (Kis-, Nagy-, Alsó-), Pitrocsom, Szaporhegy, Szokony.

JEGYZETEK

[1] Bővebben Reizner János, A mindszent-algyői urad. tört.-ből. Bp. 1894. A továbbiakban Rm. — Reizner János: A régi Szeged.: RRsz. — Zsilinszky: Csongrád vm. tört. A továbbiakban Zs. —
[2]. Termtud. Közl. 1878: 348.
[3] uo. 349.
[4] A szerző feldolgozta őket »*A szegedi táj földrajzi nevei*« című kéziratos munkájában.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ СЕЛА ШЕВЕНЬХАЗА И ЕГО ОКРУЖНОСТИ

Г. Инцефи

В своей работе автор описывает сегодняшние и исторические географические названия, собранные на месте действия, в местном архиве и по документам, прежде умываемой водой территории, простирающейся к северу от Сегеда, вдоль берега реки Тиссы. В коллекции находятся 517 названий, из которых 395 и сегодня в ходу, а 122 уже неизвестно. В ряде вымерших названий имеются много старых гидрографических имен, которые исчезли после обвалования территорий. За определением места названий автор публикует исторические данные о названии, потом рассматривает происхождение названия. В последней главе находится систематизация на основании этимологии названий. Из этой явствует, что названия в большинстве случаев происходят от гидрографических имен, названий поверхности, названий частей тела и имен, относящихся к содержанию скота. Географические названия происхождения личного имени имеются относительно меньше. Причина этого заключается в том, что территория в продолжительное время была латифундией, таким образом ее маленькие части не характеризовались владением, как на других местах, это было часто в венгерском наименовании. В конце работы картосхема ориентирует в местах названий.

DIE ORTSNAMEN DER UMGEBUNG VON SÖVÉNYHÁZA

Von G. INCZEFI

Der Verfasser stellt in seinem Aufsatze die ON der nördlich der Stadt Szeged, neben dem Flusse Theiss liegenden, einst wasserumspühlten Gegend, aus der heutigen Volkssprache, aus dem hiesigen Archiv und aus den Urkunden Zusammen. In der Sammlung befinden sich 517 Namen, von denen 395 auch heute bekannt sind, 122 aber schon nicht mehr gebräuchlich sind. Viele der vergessenen

Namen sind alte Gewässernamen, welche nach der Regulierung der Theiss ausgefallen sind. Nach der Ortsbestimmung der ON folgen die historischen Angaben, dann befasst sich der Verfasser mit deren Etymologie. Im letzten Abschnitt findet sich eine auf der Etymologie der ON begründete Systematisierung. Daraus geht hervor, dass die ON zum grössten Teil aus Gewässernamen, aus Benennung der Oberflächenform, der menschlichen Körperteilen, aus den Gattungsnamen der Viezucht ua. stammen. Es finden sich verhältnismässig wenigere aus Personennamen gebildete ON. Der Grund dessen ist, dass das Gebiet lange Zeit hindruch ein Grossgrundbesitz war, und so war die Tatsache des Eigentums auf ein kleines Teilgebiet nicht charakteristisch und bestimmend, wie anderswo auf dem ungarischen Sprachgebiet. Eine am Ende des Aufsatzes befindliche Karte gibt über die geographische Lage der On Auskunft.

SÖVÉNYHÁZA ÉS VIDÉKE

TÉRKÉPVÁZLATA

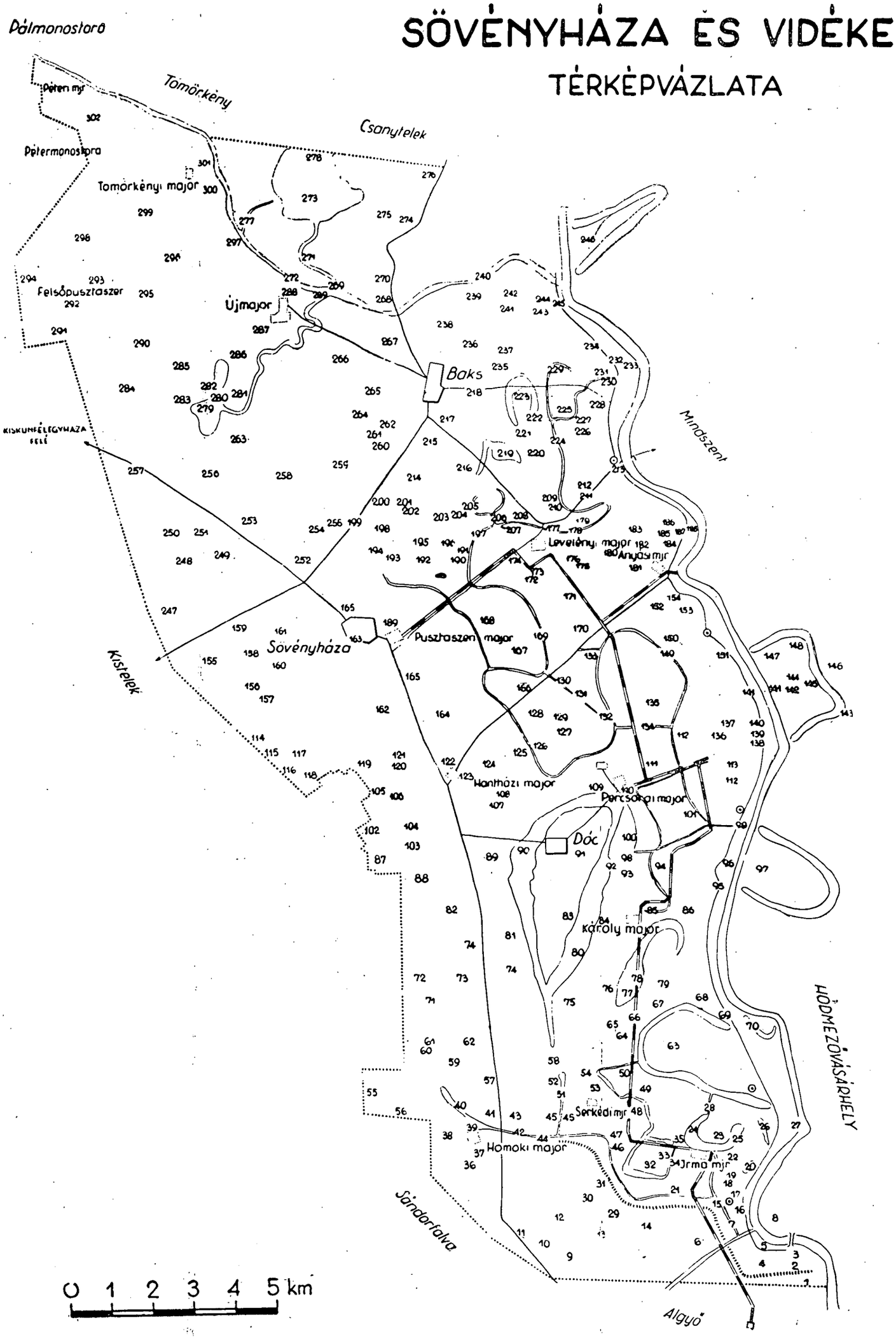

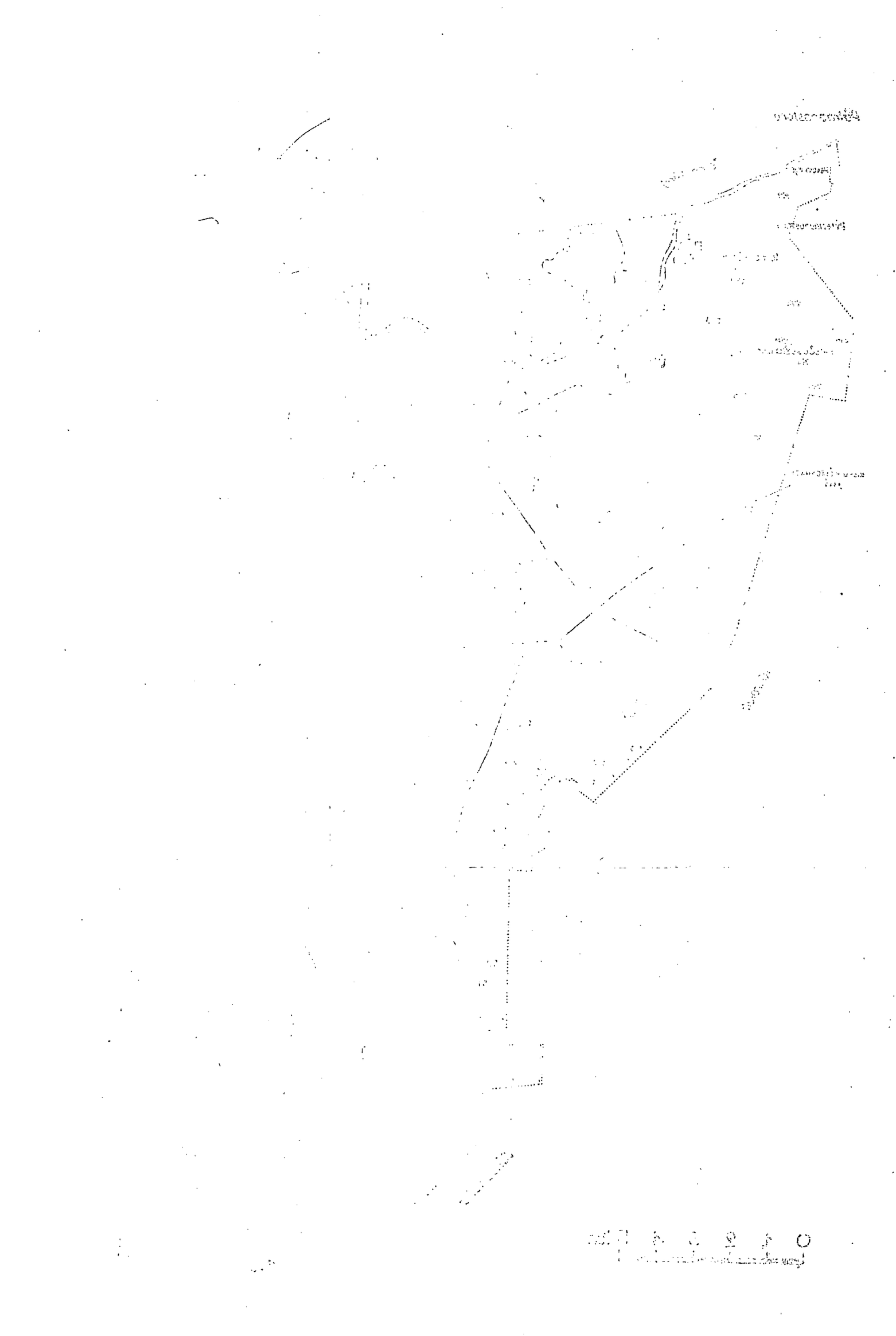

FRANCIÁK ÉS A FRANCIA NYELV A BÁNÁTBAN A XVIII. ÉS XIX. SZÁZADBAN

Írta: PALÁSTI LÁSZLÓ

A XVIII. század folyamán a török uralom alól felszabadult Bánátba közeli és távoli országokból egymás után érkeztek különböző nemzetiségű egyének, köztük franciák is. Ez utóbbiaknak egy része vagy mint a császári seregben szolgálatot teljesítő katona jelent meg a Bánát földjén, vagy pedig mint hadifogoly került oda. A Bánátba érkezett franciák túlnyomó többségét azok alkották, akik mint telepesek vándoroltak be. A fent említetteken kívül voltak még olyan franciák is, akik más okok folytán kerültek a Bánátba.

A Bánátba bevonuló császári haderő kötelékében számos olyan katona nevével találkozunk, akik nevük után ítélve franciák vagy legalábbis francia származásúak voltak. A Bánát első kormányzója is a francia eredetű Mercy Claudius Florimond generális lett, annak a Lotharingiának a fia, ahonnan a század derekától kezdve tömegesen keltek útra a lotharingiai franciák is a Bánát felé. 1733-ban Mercynek az adjutánsa is, Cornes százados — a neve után ítélve — szintén francia származású lehetett [1].

Az egyes helységek kommandánsai és általában a tisztek között több esetben találunk francia nevű tiszteket, így 1723 és 1753 között pl. a következőket: a századosi, majd őrnagyi, végül ezredesi rangot viselő Chabot (Chaboth, Capot, Schabot, Schaboth) [2], De (la) Crux (Croix?) kapitány [3], De Plois (Blois?) ezredes [4], D'Espellier (d'Spellier, D'Espillier, Despilliers) tábornok volt szegedi parancsnok [5], De Ville ezredes [6], De la Gran százados [7], Saintignon (Saitignon) alezredes, majd ezredes [8], Randjan és Raignault kommandánsok [9], Le Sully [10], Ligniville ezredes [11], Serraille kapitány [12], Fiquemont százados [13], du France hadnagy [14].

A bánáti határnál fekvő Szeged városának helyőrségében is számos, francia nevű katona teljesített szolgálatot, így a kommandánsok között a fentemlített D' Espellier tábornokon kívül pl. Piesaque tábornok [15], Doxat ezredes [16], Sercesse ezredes [17] stb.

A császári hadsereg elbocsátott, kiszolgált katonáinak szolgálati helyükön való letelepedése nem ment ritkaság számba. Így telepedett le Szegeden a Szemmáry család őse, »Leop. de St. Marie«, aki a császári hadsereg hadnagya volt. Nevét — amint INCZEFI GÉZA írja — sajátkezű aláírásában még az eredeti francia alakban haszálta, de az 1752-ből szár-

mazó iratokban már Szent Mary Leopold néven is szerepel s azután a Szén Mari átmeneti alakból keletkezett a jelenleg is használatos Szemmáry családnév [18].

A század első felében nemcsak katonák között találkozunk francia nevűekkel, hanem más foglalkozásúak körében is, akik a császári haderő bevonulását követően jelentek meg a Bánátban. A közigazgatási, illetőleg köztisztviselők között is többen viseltek francia nevet, így pl. De Jean (Dejan, Deschan, De Schann) udvari kamarai tanácsos, főfelügyelő [19]. akinek a leszármazottjáról, Deschán József akkori temesvári kincstári adminisztrátorról 1795-ben falut is neveztek el [20], továbbá Buquoi (Bouquoy, Puguay, Ruquai) Antal, aki 1736-ban telepítő biztosként működött, később pedig vesztegintézeti felügyelő volt [21].

Az egykori iratok szerint telepítési ügyeket intézett Buquay (Bucquay, Bukway) Imre (Demerich) nevű főtisztviselő is [22]. 1723-ban »Chevalier« Baulme kapott megbízást arra, hogy bevándorló német családok átvétele céljából Pétervárádra utazzék [23]. Marquard Ábrahám 1737-ben kerületi ellenőr volt [24], Iresbeau Péter pedig 1749-ben só- és vámellenőrként működött [25]. Két francia nevű felcserrel is találkozunk: az egyiket egy 1753-ból származó irat szerint Lalie-nak hívták [26]. A másik Racour Péter volt, aki 1732-ben Pancsován halt meg [27]. Francia nevet viselt a petrillovai luteránus tanító is, akinek neve Lamot (Lamath) alakban szerepel az 1720-as évekből származó iratokban [28]. Egy 1724-ben kelt hivatalos irat szerint a lugosi postamester Noël Miklós volt [29].

Francia hadifoglyoknak Bánátba való szállítása első ízben az osztrák örökösödési háború idején fordult elő. A Csehországba behatolt francia csapatok foglyul ejtett katonáit a Bánát felé irányították. Bár a foglyokra vonatkozóan több rendelkezés jelent meg, ezekben a létszámokra vonatkozóan nincsenek adatok. A hivatalos intézkedésekből kitűnik, hogy a francia hadifoglyokat nemcsak a Bánátban helyezték el, hanem Erdélyben is [30].

A hadbiztosságnak 1743. évi május 28-án kelt rendelete értelmében a toborzáskor franciák és olaszok nem jeletkezhettek katonának [31]. Ez elsősorban a francia hadifoglyokra vonatkozott. Abban az időben ugyanis és még később is a hadifoglyok közötti toborzás szokásos dolog volt. A tilalom azonban az olasz telepeseken kívül vonatkozhatott a Bánátban már kisebb számban letelepedett franciákra is.

Arra vonatkozólag, hogy az osztrák örökösödési háború idején a Bánátba került francia hadifoglyok közül telepedtek-e le ott és mennyien, nem állnak adatok rendelkezésre. Feltehető azonban, hogy történt letelepedés, mivel a Bánátnak idegenekkel való benépesítése Mercy utódai alatt is tovább folyt és a telepeseknek nyújtott kedvezmények a francia hadifoglyok körében sem maradhattak visszhang nélkül. Az osztrák hadvezetőség bizonyára ezt az eshetőséget vehette számításba, amikor a francia hadifoglyokat különböző okokból hazájuktól igen távol, és éppen a Bánátban helyezte el.

A hivatalos iratokból csak néhány hadifogoly neve állapítható meg, s ezért nincs lehetőség számottevő névanyag összeállítására. A hadbiztosságnak egy 1745-ben kelt rendelete két szabadon bocsátott francia tisztről is említést tesz: Lieutenant Hallasi Stephan und Cornet Regedis [32] Az előbbi — a neve után következtetve — esetleg magyar emigráns, vagy

annak fia lehetett. A szegedi városi levéltárnak 1746-ból származó tanácsjegyzőkönyvi iratai közül az egyik szintén két francia tisztet nevez meg. Az egyik La Tour kapitány, a másik Hess Miklós hadnagy, akik az őket őrző katonával együtt budai fogságukból megszöktek és az említett levéltári irat szerint Konstantinápolyba igyekeztek [33].

Az 1792-ben kitört francia forradalmi háború hadifoglyainak egy részét ismét a Bánátban helyezték el. Az osztrák hadvezetőség ebben az esetben már aligha gondolhatott a hadifoglyoknak a Bánátban való esetleges letelepedésére, mivel ezek már a forradalmi hadsereg katonái voltak, akiket zárt és őrzött táborokban helyeztek el, nehogy révükön a forradalmi eszmék a lakosság körében elterjedjenek. Az ettől való félelem miatt a francia tisztektől becsületszavukat vették, hogy a lakossággal »saját konstitutióikról« nem beszélnek [34].

A francia foglyoknak a hátországba történt szállítását, ottani elhelyezését és életét az 1793. évre vonatkozóan BARCSAY AMANT ZOLTÁN idézett munkájában már ismertette.

A foglyok elhelyezésére nemcsak a Bánátban, hanem — a hadifoglyok számának szaporodásával — más területeken is sor került. A Bánátba való elhelyezésnél a legfelsőbb haditanács döntésének alapjául több szempont szolgált [35], a foglyokat azonban igyekeztek a török határtól távolabb elhelyezni, nehogy a szökésre a határhoz közel történő elhelyezés következtében nagyobb lehetőség nyíljék.

A foglyok szállítása igen nehéz körülmények között ment végbe. Különösen sok gondot okozott a beteg francia hadifoglyoknak nagy száma. Az egyik hadifogoly-szállítmány útját J. Hautière francia hadifogoly tiszt részletesen leírja a párizsi Bibliothèque Nationale kézirattárában levő »manifeste«-jében [36], melyben megdöbbentő képet tár elénk hadifogolytársainak a szállítás alatt kiállott szenvedéseiről. BARCSAY AMANT munkája végén a következőket írja: »igen érdekes lenne már itt ismertetni azt, hogy a magyar nép miként viselkedett a foglyokkal szemben. Erre azonban semmiféle adat ez évből nincsen« [37]. Meg kell említeni, hogy erre vonatkozólag igen értékes adatot közöl ABONYI LAJOS író Abony története című kiadatlan munkájában, melyben a következőket olvashatjuk: »1794. Drávai Pál bíróságának 2-ik esztendejében rendelet érkezett a városhoz [38], hogy a lakosok a francia foglyokkal barátkozástól gondosan visszatartóztassanak. A múlt őszön tudniillik s ez évben is 543 francia rab kísértetett át a városon, szánalmas állapotban voltak és nagyobbára betegek, elszállásoltattak, és több napi rostokat tartottak. Már ekkor feltűnt, hogy a nép által nagyon szívesen láttatnak« [39]. Hasonló lehetett a nép magatartása a Bánátban is. Következtetni lehet erre a bánáti főparancsnoknak a temesvári városi tanácshoz intézett azon átiratából, melyben arra inti a lakosságot, hogy a francia tiszteknek semmit ne kölcsönözzön [40]. Rokonszenvezhetett a lakosság a francia forradalmi hadsereg osztrák fogságba esett katonáival Szegeden is, ahol a szegedi parancsnokságnak a francia hadifoglyok elhelyezésének és ellátásának megszervezéséről 1793-ban tett jelentése szerint a lakosság körében »nyugtalan és bolond fők« vannak [41].

Amíg az osztrák örökösödési háború során a Bánátban elhelyezett francia hadifoglyok közül kevésnek ismeretes a neve, addig a francia forradalmi háborúk során fogságba esett franciákkal kapcsolatosan ké-

szült jelentések és jegyzékek már gazdag névanyagot szolgáltatnak. Ezek alapján BARCSAY-AMANT közli azoknak a francia tiszteknek a névsorát, akiket Temesvárról a várparancsnok férőhely hiányában 1793 októberében Aradra küldött át. Ezeknek névsora az egykori jelentés ortográphiájával a következő: Pier fr. Walkemar, Jean Merien, Dien Done Piette, du Duqvesnoy, Nicol Liberte, Jasques Barbi, Franz Kon Qayre de Laranquet, Quitaume Angos, Piere Valin, Jartin Smersehs, Jeanla Bameé, Servais Magner, Jean Die Dona Coche, Jean Bt. Pieröl, Pier Neveup, Franz Sevart, Jean Oray, Mart Borto-boruton, Jean Mar Aimont, Philip Planteaup, Louis Journet, August Draelle, Nicol fr. Thibautt, Claude Conte, Joseph Overand, Piere Duqvet, Louis Mallarm, Adrien Bery [42]; Ruth, Victor [43].

A napoleoni háborúk során újból megkezdődik a francia hadifoglyok szállítása a szokott útvonalakon [44]. A háborús események folyamán Szegedre is szállítottak francia hadifoglyokat [45].

Voltak olyan franciák is, akiknek a Bánátba való jövetelénél politikai okok játszottak közre. Az ilyen esetek száma azonban meglehetősen kevés volt. A francia forradalom idején a franciák közül sokan menekültek külföldre. Ezek közül néhányan átmenetileg vagy véglegesen a Bánátban telepedtek le, így pl. L. Breton [46], A. Bonnaz [47], Maillot [48].

Napóleon uralma idején ugyancsak több francia érkezett Magyarország akkori területére, így pl. a magyarországi Laffeurse család őse, aki a családi hagyomány szerint magasrangú francia katonatiszt volt, s Napoleon parancsára börtönbe került. Onnan több társával megszökve jött Magyarországra [49]. Ellenőrizhetetlen állítások szerint a híres francia marsallnak, Berthier-nek is élnek leszármazottai Magyarországon, de már magyar név alatt. A napóleoni háborúk alatt került a Bainville-család Triesztbe, s onnan költözött Szegedre Bainville József, Szeged város egykori főmérnöke [50].

Az emigránsok közül néhányan a Bánátba is elkerültek. Henri Chambord-Bourbon francia trónkövetelő, aki 1883-ban halt meg, az 1830-as évek végén a Bánátban földesúri birtokot vásárolt [51]. Jószágkormányzója Billot Cirill volt. Tisztázatlan a Temes megyei Dorgos község egykori főjegyzőjének, Berry Gézának az eredete. 1889-ben halt meg s a halotti jelentésben Bourbon duc de Berry névvel szerepel [52].

A Bánátba érkezett és ott megtelepedett franciák zömét azok alkották, akik a telepítési akciók során mint telepesek vándoroltak be.

Mária Terézia a gyarmatosítási pátenst 1763. évi február 25-én adta ki. Telepítések azonban már ezt az időpontot jóval megelőzően is voltak. A török uralom alatt erősen elnéptelenedett Bánát földjének idegenekkel való benépesítése már 1718-ban megkezdődött. A XVIII. század első felében bevándoroltak túlnyomó többségét németek alkották, voltak azonban rajtuk kívül, bár kisebb számban, más nemzetiségűek is, így olaszok és spanyolok is. Ez utóbbiak 1733 és 1736 között vándoroltak be [53]. Arra a tényre, hogy a XVIII. század első felében franciák is tartózkodtak már a Bánátban, helyesen mutatott rá NÉMETH ISTVÁN a magyarországi francia telepesekről szóló értekezésében [54], melyben hivatkozik a hadbiztosságnak 1743. évi május 28-án kelt rendeletére. Ez kimondta, hogy toborzáskor *franciák* és *olaszok* nem jelentkezhetnek

katonának. Az 1735 és 1739 közötti időben kelt hivatalos iratok említést tesznek egy francia nevű papról Buissonról (Boison, Puison, Bouisson) is [55].

A franciák tömeges betelepülése a XVIII. század második felében történt. Letelepítésükkel, valamint a letelepítésük utáni történetükkel részletesen nem foglalkozom, mert ennek a kérdésnek gazdag szakirodalma van [56].

A franciák fő települési helyei, amint ismeretes, a következők voltak: Mercydorf, Triebswetter, Szent-Hubert, Charleville és Seultour. Jelentősebb számban telepedtek le még Gottlobon és Osternben is. Ezenkívül a Bánát számos községébe is kerültek még francia telepesek, így pl. a következő helyekre: Grabácz, Marienfeld, Albrechtsflur, Heufeld, Traunau stb. Ez utóbbi községekben azonban a letelepedett franciák száma helységenként keveset tett ki.

A különböző községekben szórványosan letelepedett franciák rövid idő leforgása alatt elnémetesedtek. Sok francia telepesnek elköltözése, valamint újabb német telepesek érkezése következtében Mercydorf is, ahol a francia telepesek a lakosságnak majdnem 60 %-át alkották, hamarosan elvesztette francia jellegét. Erősen meggyengült a francia elem Gottlobon is.

Amikor FRANÇOIS-SULPICE BEUDANT, a Sorbonne tanára 1818-ban Magyarországon járt, nem figyelt fel az elnémetesedés folyamatára, és a francia telepesekről a következőket írta művében: »... se trouve une petite colonie de Français ... Ils habitent particulièrement le bourg de Hatzfeld, les villages de Charleville et Saint-Hubert, dont les noms rappelent assez l'origine française, ceux de Nagyjetsa et Csadat, dans le comitat de Torontal ... cette petite colonie a jusqu'ici conservé sa langue« [57]. HAUSSEZ viszont, aki az 1830-as években tett látogatást a francia telepeseknél, azt tapasztalta, hogy számukra a francia származás már nem jelent többet az eredetükre való puszta, egykedvű visszaemlékezésnél, és hogy a következő generáció már nem fog ősei nyelvén beszélni: Mes compatriotes n'ont pas semblé me tenir compte de la peine que j'avais prise pour les venir visiter. C'est tout au plus s'ils se souvenaient de leur origine, dont la tradition ne s'accompagne d'aucune sympathie. La langue française ... cessera d'être parlée chez la génération qui remplacera celle existante [58].

Ez idő tájt magyar részről FÉNYES ELEK Mercydorfot és Gottlobot *német* faluként említi munkájában, Szent-Hubertet, Charleville-t, Seultourt, Triebswettert, és Osternt azonban még mint *francia* falvakat, Traunaut pedig mint *német-francia* falut tartja számon [59]. Megállapítása szerint a franciák lélekszáma a Bánátban a következő volt: 1839-ben 6150 [60], 1843-ban 6150 [61], 1847-ben 5691 [62]. Ezzel szemben a csanádi egyházmegyei schematismusok,melyek az 1830-as évekig nem tesznek említést az egyházközségek hívei által beszélt nyelvről, a fenti időszakra vonatkozóan egészen más képet tárnak elénk. Az 1834. évre kiadott schematismus a szent-huberti, charleville-i, seultouri, triebsvetteri és osterni egyházközségek hívei körében beszélt nyelvként a német nyelvet (»lingva Germanica«) tünteti fel. Az 1846. évi schematismus viszont a szent-huberti, charleville-i, seultouri és osterni egyházközségek hívei által beszélt nyelvként a németet, a triebswetteriekre

vonatkozóan azonban — az 1834. évi schematismussal ellentétben — a német nyelv mellett a franciát is feltünteti: »Lingva: Germanica et Gallica«. A két egymásnak ellentmondó adatközlést illetően az a helyzet, hogy amíg FÉNYES ELEK az öt ún. francia községnél is a bevallott elve [63] szerint járva el, a franciákhoz hozzá számította a más anyanyelvűeket is, addig a schematismusokban ennek éppen az ellenkezője történt. Így tehát a franciák létszáma FÉNYES ELEK által közölt adatoknál kevesebb, annál viszont több, mint amire a schematismusok közlése alapján következtetni lehet. Annyi azonban tény, hogy a Bánátban a szórványosan települt francia telepesek utódainak elnémetesedése a XIX. század 40-es éveire már megtörtént, s ez a folyamat az úgynevezett francia községekben is feltartóztathatatlanul haladt előre, amint arra HAUSSEZ is rámutatott fentebb idézett megállapításában. Magyar részről is ez volt a vélemény. Fényes Elek 1842-ben megjelent művében ezzel kapcsolatosan a következőket írta: »Jelenleg csak Torontál vármegyében laknak 5 helységben (Szolturn, Charleville, Trübswetter, Osztern, Szent Huberth) és Temes vármegyének Traunau nevű falujában' s elszórva némelly torontáli és temesi helységekben. Számra nézve mintegy 6000-en lehetnek, de németekkel keverve lévén, a' gallusok nyelve nemsokára megszűnik hazánkban köznép nyelve lenni; hanem annyival nagyobb divatba jön ez az úri rendnél« [64]. 1847-ben megjelent Magyarország leírása c. munkájában újból megállapítja a bánáti franciákról, hogy »lassan-lassan egészen elnémetesednek« [65].

A XIX. század második felében a Bánátban megfordult francia utazó elé az egykori francia falvakban a teljes elnémetesedés képe tárult. HECHT látogatása idején, 1876-ban, amint azt 1879-ben megjelent művében írja, az öregek közül néhányan még tudtak franciául. Maga is beszélt Charleville-ben több öreg emberrel, akik még beszéltek franciául és az általuk beszélt francia nyelv az archaizmusok és a lotharingiai nyelvjárásból származó szavak ellenére is érthető volt [66]. Egy másik francia, RAOUL CHÉLARD 1896-ban megjelent művében azt írja, hogy Triebswetterben van még néhány öreg ember, aki beszéli a francia nyelvet [67]. RAYMOND RECOULY 1902-ben látogatást tett Szent Hubertben, Charleville-ben és Seulturban, azonban már nem találkozott a francia telepesek utódai közül senkivel, aki tudott volna franciául. Unsere Eltern waren Franzosen, aber wir sprechen nicht, mondták neki azok, akikkel a látogatása során találkozott [68].

RECOULY a bánáti látogatása alkalmával Triebswettert nem kereste fel. Ez a német nyelvű község volt az, ahol a francia nyelv legtovább élt többek ajkán. A csanádi egyházmegye 1889. évi schematismusában Triebswetterrel kapcsolatos adatok között a következőket olvashatjuk: »Lingva vigens inter cath. germanica; seniores loquuntur etiam Gallicam« [69]. Ugyanez a megállapítás található az 1900. évi schematismusban [70]. Az 1916. évi schematismusban is még mindig ez olvasható Triebswetterrel kapcsolatosan: »Lingva vigens inter cath. germ. et gall.« Ezt a közlést alátámasztja a nemrégen elhúnyt Noel Antal szegedi lakosnak azon kijelentése, mely szerint apja, Noel Péter, aki az első világháború elején halt meg Triebswetterben, még tudott franciául [71].

Triebswetteren kívül — Steierdorfot kivéve —a schematismusok

nem említenek más olyan helyet a Bánátban, ahol a francia a hívek által beszélt nyelv lett volna. Steierdorfnál az 1870. évi schematismusban a hívek nyelvének felsorolásában a francia is szerepel: »Lingva vigens inter Cath. Germ., Slav. et Gallica...« [72]. Tisztázásra vár még, hogy Steierdorffal kapcsolatosan miért szerepelt a francia nyelv a felsorolásban.

A bánáti franciák túlnyomó többségét az ottani németség viszonylag rövid idő alatt olvasztotta magába. A XIX. század végén, amint láttuk, már csak kevés öreg beszélte még ősei nyelvét. Helytelen volna ebből, amint erre RECOULY is figyelmeztet [73], azt a következtetést levonni, hogy a bánáti francia telepesek könnyen megváltak őseik nyelvétől, melyhez jobban kellett volna ragaszkodniok. Az ősök nyelvéhez való ragaszkodás különösképpen nevezetes küzdelemben jutott kifejezésre a triebswetteri franciák részéről. REISER részletesen ismertette [74] azt a már szinte helyi »bellum civile« jegyét magán viselő harcot, melyet a triebswetteriek oly elszántan folytattak a francia nyelvnek templomi használatáért. A helyi szervezkedés egyik vezetőjét a francia nyelv használatát követelők megfélemlítése végett nyilvánosan megbotozták. Ez az esemény oly maradandó nyomot hagyott hátra, hogy a triebswetteri születésű Stufle János szegedi lakos is még tud erről. Nagyapjától ezzel kapcsolatosan azt hallotta, hogy Triebswetterben tilos volt francia nyelven beszélni, s aki franciául beszélt, azt nyilvánosan deresre húzták [75].

A nyilvános botozás elérte a célját: a megfélemlítést. Ezzel magyarázható az, hogy a francia szülők, amint azt néhány öreg ember Raoul Chélard előtt kijelentette [76], még gyermekeik jelenlétében sem mertek franciául beszélni.

A teljes elnémetesedés az ismert okok következtében szükségszerűen bekövetkezett és így lett Monsieur Griffatonból is, mint RECOULY megállapítja, Herr Griffaton [77].

A bánáti franciák azonban nem olvadtak bele nyomtalanul a környező németségbe. Az elnémetesedett francia elem jelenlétére több jel mutat: külső ismertető jegyek, a franciákra jellemzőnek tartott bizonyos érzelmi és jellembeli vonások, egyes népszokások, a francia telepesek nyelvéből átvett kölcsönszavak a környező bánáti németség nyelvében, végül pedig a fennmaradt francia családnevek.

Ami a francia telepesek leszármazottainál francia eredetük külső ismertető jegyeit illeti, erre vonatkozóan RAOUL CHÉLARD-ra hivatkozunk. Chélard a múlt század végén látogatta meg a bánáti francia községeket, és a látogatása során szerzett élményeit ismertetve, a következő megállapítást tette: »Ce qui frappe à première vue dans ces villages, c'est la quantité de figures au type purement français; puis, la modestie et la propreté de la mise des paysans, contrastant avec ce qu' on voit, sous ce rapport, dans le pays alentour« [78]. A szép külsőre vonatkozó megállapítások közül a legrégebbi még a XVIII. század 70-es éveiből származik. Erre vonatkozólag NIKOLAUS HESS a következőket említi meg: »Als Kaiser Josef II. im Jahre 1773 das Banat bereiste, waren auch von unseren Ahnen in Temesvar bei der Kaiserschau. Dort wurden unsere Ahnenweibsleute 'die schönen schwarzäugigen Französinen' genannt [79]. A szép külsőre RECOULY is felfigyelt a bánáti francia községekben tett látogatása során: »D'ailleurs, dans tout le cours de ma visite, j'ai été frappé de la

beauté du type. La baronne B..., qui habite cette région et la connaît fort bien, me disait dernièrement à Balaton-Foeldvár: 'Ce qui distingue surtout les colons français des Souabes, c'est leur beauté'« [80].

A francia utazók a bánáti franciák leszármazottainál több olyan érzelmi és jellembeli vonásra is rámutatnak, amelyeket a köztudat általában mint jellegzetes francia vonásokat tart számon. HECHT így jellemzi őket: »Réputés pour leur activité, leur vivacité et leur caractère jovial, nos anciens compatriotes se distinguent par plus d'un trait des éléments avec lesquels depuis plus d'un siècle ils sont en contacte. Nous leur avons trouvé l'air franc et ouvert; polis sans être serviles, ils sont éminemment sociables. Un peu obstinés dans leurs idées, ils engagent facilement des procès; ils aiment à discuter, le font avec logique et animation sans être querelleurs ni vindicatifs. Ils sont courageux à la guerre, où un grand nombre d'entre eux se distinguent... Bien qu'un peu exlusifs et sortant peu de leurs villages...« [81]. RECOULY röviden így foglalja össze a bánáti franciákra vonatkozó észrevételeit: »J'ai trouvé un peuple heureux, riant et gai, grand ami des discours, des coupes et des chansons. Si ce sont là des qualités ou des défauts français, les colons lorrains n'ont pas tout perdu du caractère de leur race!« [82]. CHÉLARD a francia telepesek leszármazottainak jellegzetes francia jellemvonásait a következőkben állapította meg: »Ces descendants lorrains se distinguent encore de la population ambiante par certains traits de caractère bien français; ce qui est cause que l'on continue, dans la région, à les appeler les Français, die Franzosen! Ainsi, les intérieurs que nous avons visités dénotent un amour du confort que l'on ne connaît pas dans ces pays, du moins pas chez les populations rurales; ensuite, ils sont débrouillards, fins et roublards en affaires, actifs et point sentimentaux« [83].

A francia telepeseknek egy ma élő leszármazottja, Doron Ferenc így jellemzi a triebswetterieket: »Vor langen Jahren, gab es hier viele Wirtshäuser. Obwohl damals ein jeder zu Hause seinen Wein hatte, gingen sie Sonntag-nachmittags doch ins Wirtshaus Alle Wirtshäuser waren dicht besetzt. Nicht dem Trinken, sondern der Gesellschaft, der Geselligkeit zuliebe. Man spielte Karten, man plauschte und man suchte das „Schön gehen". Immer lustig. Hingegen in anderen deutschen Ortschaften? Wenig Leute in den Wirtshäusern, die Leute blieben zu Hause, die meisten sassen Sonntag nachmittags zur Sommerzeit von ihren Häusern um bestenfalls mit ihren Nachbarn sich zu unterhalten« [84].

A francia telepesek emlékét több fennmaradt népszokás is megőrizte. Triebswetterben Szilvesztert és újévet, állapítja meg HECHT, ugyanúgy ünneplik meg, mint Franciaországban. Triebswetterben is szokás ekkor egymást kölcsönösen megajándékozni. Az a szokás, írja tovább Hecht, hogy keresztelők alkalmával, miként ünnepnapokon, a templomból való kijövetelkor a gyermekek között cukorkát osztanak szét, a Bánátban csak a lotharingiai telepesek leszármazottai körében tapasztalható [85]. ROSAMBERT is megemlíti ezt a népszokást és ezenkívül még több szokást sorol fel: majdnem minden elsőszülött fiú-gyermeknek Miklós név adása, május-fa állítása, húsvét előtti kerepelés, bizonyos francia sütemények készítése stb. [86]. Ilyen sütemény a kaletta (Kalette<galette) és a holippe. Ezek régi francia-süteményfajták, melyeket Triebswetterben ma is készítenek, s a sütésükhöz külön-külön sütővas kell. A triebswetteriek na-

gyon büszkék erre a két süteményfajtára [87]. Reiser ismertet még egy süteményfélét, melyet valamikor »francia pástétomnak« neveztek a faluban. E pástétom — helybeli nyelven »paschteet« — a szilváslepényhez hasonlóan kelt tésztából készült. Vesznek két egyforma nagyságú tésztát, kinyújtják. Az alsónak szánt darabra apróra vágott disznóoldalast raknak, a darabok közé pedig finomra vagdalt kisfajta hagymát (a helybeli tájszólás szerint »schalat«, közfrancia nyelven: échalotte = Allium ascalonicum) szórnak, fűszerezik a húst, majd ráborítják a tetejébe szánt másik kinyújtott tésztát, Azután bádogsütőbe, tepsibe téve kenyér módjára kemencében megsütik [88].

Reiser is több népszokást ismertet, melyek közül kettő a francia eredetű családoknál maradt fenn [89]. Az egyik a következőkben áll: az év egyik ünnepe alkalmával (január 6-án) a családanya a tésztába pénzdarabot sütött bele, s aki ezt megtalálta, az lett a »király«. Az anya rendszerint úgy intézte ezt, hogy a legkisebb fiú találja meg. Annak, aki király lett, innia kellett [90]. Az ekkor szokásos mondóka szövegére a későbbiek során még visszatérünk.

A bánáti francia telepesek emlékét őrzik azok a jövevényszavak is, melyek a bánáti franciák nyelvéből kerültek át a környező német lakosság nyelvébe. Mielőtt ennek a nyelvi hatásnak kérdésére rátérnénk, indokoltnak látszik a bánáti franciák nyelvével egy kissé bővebben foglalkozni.

A francia telepesek túlnyomó többsége a francia nyelvterületnek nyelvjárási szempontból eléggé változatos képet mutató részéről, Lotharingiából vándorolt be. Ez a tény a különböző nyelvjárási területekről származó telepeseknél nyelvileg is kifejezésre jutott. Ennek következtében megvoltak a feltételek ahhoz, hogy azokban a falvakban, ahol jelentősebb számban telepedtek le franciák, keverék dialektus alakulhasson ki. Arra vonatkozólag azonban, hogy ez a folyamat bekövetkezett-e, és milyen mértékben, valamint arra vonatkozólag is, hogy az egyes eredeti nyelvjárások mennyiben hatottak erre a feltételezhető keverékdialektusra, elegendő adatok hiányában semmi közelebbi tény nem állapítható meg, kivéve azt, hogy triebswetteri német nyelvjárásban létező francia eredetű nyelvjárási kölcsönszavak közül a legtöbb, amint Reiser megállapította, az úgynevezett saunois nyelvjárásból való, s a saunois után ebből a szempontból a vosgien következik [91]. A rendelkezésre álló kevés adat azonban mégis néhány lényeges tényre utal. Haussez-nak a bánáti francia telepesek nyelvére vonatkozó megállapításából kitűnik, hogy a francia telepesek — amint azt a Reiser által kimutatott nyelvjárási kölcsönszavak is tanúsítják — nyelvjárást beszéltek, Haussez szerint »már egészen megromlott és nyelvjárássá korcsosodott« franciát (langue française déjà toute altérée et dégénérée en patois [92]). Reiser helyesen jegyzi meg, hogy Haussez-nak mint arisztokratának hamis szemlélete volt a nyelvjárásról, amikor abban nyelvromlást, elkorcsosodást látott. Az kétségtelen, hogy az arisztokrácia által beszélt francia nyelv és az egyes vidékek nyelvjárásai között több vonatkozásban lényeges különbségek voltak, mint ahogyan ilyenek ma is léteznek az egységes francia nemzeti nyelv és a vidéki nyelvjárások között ez utóbbiak sajátos szókincse, egyes sajátos ragozási jellegzetességei és sajátos hangrendszere következtében. Erre a különbségre eléggé rávilágít a nancy-vidéki, tehát az egyik lotharingiai

nyelvjárásból vett következő rövid példa is: y s'est gretté in po let pouillate et lo valle (il s'est gratté un moment la nuque et le voilà!) [93].

A másik tény, amely HAUSSEZ-nak megállapításából még kitűnik az, hogy a bánáti franciák nyelve az 1830-as években már magán viselte a német, illetőleg szláv nyevi hatás jegyeit (patois mêlé d'allemand et de slave). Bár a szókölcsönzés, amint azt REISER Haussez fenti megállapításával kapcsolatosan megjegyzi, illetőleg kimutatja, kölcsönösen történt a francia és a német telepesek nyelvében, mégis nyilvánvaló, hogy a német nyelvi hatás a francia kölcsönhatásnál nagyobb méretű lehetett annál is inkább, mivel az elnémetesedés folyamata már igen előrehaladott stádiumban volt. Osternben a legutolsó francia egyén, aki még jobban beszélt franciául, mint németül, 1841-ben halt meg. Az illető Barbier-né; született Molang Anna volt [94]. A század második felében már más községekben is csak az idősebb generáció tagjai között voltak olyanok, akik még tudtak franciául. »Von den letzten, írja Hess, welche hier noch um 1860 herum französisch sprachen, waren in Sv. Hubert Anna Muschong geb. Rosset, in Charlevil, Barbara Lettang, geb. Pier und Charlotte Martin geb. Lettang, Diese sprachen, wenn sie beisammen waren, zumeist französisch. In Soltur war Peter Hanrio, welcher als Ansiedler selbst alle Ansiedler unserer drei Schwestergemeinden überlebte und bis zu seinem Tode 1866 französisch sprach [95]. Hecht megállapításából azonban kitűnik, hogy még 1866 után is voltak olyanok, bár egyre kevesebben, akik még tudtak franciául. Charlevilleben három idős emberrel találkozott, akik franciául beszéltek vele. Hechtnek erre a francia nyelven folytatott beszélgetésre vonatkozó rövid megjegyzése több szempontból értékes: Egyrészt azért, mert hiteles bizonyíték arra vonatkozólag, hogy 1876-ban Charleville-ben is még mindig voltak olyanok, akik franciául tudtak.

Értékes HECHT megjegyzése azért is, mert kiviláglik belőle az is, hogy a francia telepesek három idős leszármazottja által beszélt nyelv erősen magán viselte a *lotharingiai* nyelvjárás jellegzetességeit. HAUSSEZnak már idézett kijelentéséből ugyanis az tűnik ki, hogy a francia telepesek által beszélt francia nyelv a Bánátban megromlott, s német, valamint szláv nyelv hatás alá kerülve, egy elkorcsosodott, külön bánáti francia nyelvjárás formájában élt tovább. HECHT, aki mint nancy-i közelebbről ismerte szűkebb hazáját nyelvjárási szempontból is, kifejezetten rámutat a charleville-i három idős francia nyelvének lotharingiai nyelvjárási jellegére, a nyelvjárási kölcsönszavaknak a szókészletben mutatkozó jelenlétére. Amíg HAUSSEZ az általa valószínűleg közelebbről nem ismert lotharingiai nyelvjárási jelleg miatt a bánáti francia telepesek nyelvét megromlottnak, elkorcsosodottnak találta, addig a lotharingiai HECHT a lotharingiai nyelvjárási jelleget, a nyelvjárási szókölcsönzés tényét azonnal megállapította, s ami fontos, a három charleville-i ember által beszélt francia nyelv a lotharingiai nyelvjárási kölcsönszavak ellenére is, amint írja, számára érthető volt.

HECHTnek a megállapítása fontos még azért is, mert a telepesek nyelvének állapotára vonatkozóan is tartalmaz utalást. A bánáti franciák eredeti hazájukból kivándorolva a Bánátban a teljes nyelvi elszigeteltség állapotába kerültek. A francia nyelvközösségből való kiválás a nyelvi fejlődés sajátos alakulását vonta maga után. Ennek a kísérő jelenségnek következtében a bánáti franciák nyelve archaikussá kezdett válni. HECHT

utal is erre, amikor azt mondja, hogy a három charleville-i idős francia ember által beszélt nyelv a lotharingiai nyelvjárásból kölcsönzött szavak és az *archaizmusok* ellenére is érthető volt.

Végül azért is jelentős HECHTnek a bánáti franciák nyelvével kapcsolatos rövid megállapítása, mert kiderül belőle, hogy a francia nyelvet nyelvjárási formában a múlt század utolsó negyedében nemcsak Triebswetterben beszélték még idős emberek, amint azt REISER [96] és a csanádi egyházmegyei schematismusok is közölték, hanem más francia községekben is. Ez utóbbi tény azonban a schematismusokban már nincs feltüntetve. Szent Hubertre, Charleville-re és Seultourra vonatkozóan az 1870. évi schematismusban a hívek nyelvére vonatkozóan csak ez áll: Lingva vigens Germanica.

A bánáti francia telepesektől származó olyan írásos emlékek, melyek az általuk beszélt nyelvjárás összefüggő szöveges megnyilatkozásai lennének, nem maradtak ránk. Írott köznyelvi emlékek azonban maradtak fenn. Ezek közül kettő a bánáti francia telepesek történetének szempontjából is fontos jelentőségű folyamodvány. Mindkettő a XVIII. század utolsó negyedéből származik. Az egyikben a triebswetteri franciák Pukl Jakab lelkész helyett, aki 1788-ban került triebswetterbe, egy franciául tökéletesen beszélő papot kérnek. A másik folyamodvány 1798-ból származik, ugyancsak a triebswetteri franciáktól. E két folyamodvány szövege, melyből REISER elsőnek közölt egyes részleteket [97], főleg helyesírási vonatkozásban mutat eltéréseket. Hasonló jelenség azonban a szóhasználat terén is előfordul. Példaképpen idézzük az elsőnek említett folyamodványból a következő részletet: »Les Supplians, n'ont aucune plintes a vous adresser Contre Mr. L' administrateur qu'ils ont apresent que Si non, il est tres difficile a un pretre qui ne procede que la Langue allemande puisse instruire Cent et Cinquante menage de francois qui n'entende point L'allemand, et par Consequent nuls de Ses pauvres Gens dans une occasion presente de Malade Sont en grand risque, de paroitre devant dieu en mauvais Etat« [98].

Amint említettük, a bánáti franciáktól nem maradt ránk olyan szövegemlék, amely az általuk beszélt lotharingiai nyelvjárásban íródott volna. Éppen ezért különösen nagy elismerés illeti meg a bánáti franciák történetének neves kutatóját, REISER GYÖRGYÖT, aki anyai ágon maga is francia származású, hogy több olyan mondás, gyermekjátékkal kapcsolatos mondóka, gyermekdal stb. szövegét összegyűjtötte, melyek már csak az idősebb generáció tagjainak az emlékezetében éltek Triebswetterben. REISER GYÖRGY szíves előzékenysége folytán, melyért itt is köszönetet mondunk, az alábbiakban közöljük ezeket a szövegeket mégpedig — a 6. számú szöveg kivételével — REISER GYÖRGY által alkalmazott fonetikus átírásban.

1. Az év egyik ünnepéhez fűződő népszokás szerint a »királlyá« lett gyermeknek innia kellett. Amíg ivott, a jelenlevő gyermekek kórusban kiáltották: lo r'be be, lo r'be be. Amikor a »király« az ivást befejezte, a többiek ezt kiáltották: l'e pi, l'e pi.

2. Gyermekjáték alkalmával szokásos ún. osztogatás a következő mondókával történt: kveš, kveš vęritañto.

3. Csuklóból való kézforgatáskor szokásos mondóka: le petyat muin le grūs.

4. Gyermekjáték alkalmával énekelt dal szövege:

O bē, o bē mi dañk
sin si fã fã
lo pundīre marianetta
bilsanbō

5. Gúnyos mondás:

All(e)mãnd gourmañd
lo couchoη lo parãη.

6. Szöveg (Kasics Károly feljegyzése szerint):

Lo si fa le piau
la te fre di bé tan
Lo si fa mui
la tet fre erir sasi.

7. Egyéb: A r'vēr! (Au revoir!); ogarž špass (= hoffartig?); vasketvadong (»où est-ce que va-t-on«); šalabo (der Totengräber soll dich holen?); alé di mahō (allez de la maison!); kaidə enje pem (schneid' mir Brot!).

A fenti szövegek nagy részét REISER GYÖRGY jegyezte fel édesanyja, született Doron Magdolna közlése alapján. Nyomtatásban eddig csak az 1. sz. alatti szöveg (lo r'be, be, lo r'be, be — l'e pi, l'e pi) jelent meg REISER GYÖRGY közlésében a lotharingiai nyelvjárási és az egységes francia nemzeti nyelvi változatával együtt lo ruę buę — le roi boit; l'ę bü — il a bu) [99].

Ami a bánáti franciáknak az őket környező német lakosság nyelvére gyakorolt hatását illeti, kétségtelen, hogy történt ilyen nyelvi hatás. Ez főleg szókölcsönzés formájában nyilvánult meg.

A triebswetteri és a többi francia, de még más községek német lakosságának nyelvében is számottevő francia jövevényszó található [100]. Ezek két kategóriába oszthatók. Az elsőbe az egységes francia nemzeti nyelvből származó olyan jövevényszavak tartoznak, melyeknek hangalakja és írásképe — esetleges kisebb eltéréssel — megegyezik a megfelelő francia szóval (»Des is mir egal«; »Des is a Idee«; »Er hat Passion for uf d'r Jacht zu geh'n«) vagy amelyek hangalakjukban, képzésmódjukban és helyesírásukban már alkalmazkodva a német lakosság nyelvéhez, lényegesebb eltérést mutatnak a megfelelő francia szóhoz viszonyítva: »Der geht jo so lischeer«; »Hat Die a scheeni Puschtur«; »Er eschtəmiert sehr sei Schwie'rmutter«; »Der schaut schun aus, wie a skelett«; »Hascht m'r schun wieder a ambra do her g'brung!« [101]; kuschtich [102].

A francia jövevényszavak második csoportjába a nyelvjárási kölcsönszavak tartoznak: rigolat, rigola (vízlevezető csatorna az utcára), scharja (kis kétkerekű kézi kocsi), Mur (szeder), baberjon (pillangó; »Was a bunter baberjon!«), stb.

A fenti két csoportba tartozó kölcsönszavak közül REISER tekintélyes

számban közöl [103] olyanokat — köztük sok nyelvjárási eredetűt is —, melyek a triebswetteri német nyelvjárás szókészletébe tartoznak. A szent-huberti, charleville-i és seultouri német lakosság nyelvében használatos francia eredetű kölcsönszavakat HESS nagyobb számban közölt a már idézett művében, ezek között azonban a Reiser által felsorolt francia jövevényszavak közül több — főleg nyelvjárási eredetű — nem szerepel. Minthogy ezek a szent-huberti, charleville-i és seultouri német lakosság nyelvében is előfordulnak, kiegészítésképpen felsoroljuk őket REISER által alkalmazott fonetikus átírásban: adjé sān, adjé parti, agrásl, alomarš, s. aŋgažīrə, bagāš, bōja, bojātsl, epskəbrés, eštəmīrə, flaŋgīrə, huja, khánəpet, kharnālje, kokardōn, krāžə (krāš helyett), krē, krumlə, khubért, khulēgər, khumēdi, khumrāt, khupfər, s. kušlə, kwatīr, lorjəplat, margatš, mūr, murəpām, palizādə, riŋglót, rundél, sōs, s. šenīrə, šmīzl.

A kölcsönszavakkal kapcsolatosan azonban nem hagyható figyelmen kívül az a tény, amint erre REISER is utal [104], hogy a német telepesek az óhazájukból maguk is hoztak már magukkal francia kölcsönszavakat. Ez a tény természetesen a nyelvjárási eredetű kölcsönszavak tekintetében is fennáll. Az viszont, hogy mely kölcsönszavak honosodtak meg a bánáti francia telepesek révén, s melyeket hoztak magukkal a német telepesek, tisztázandó kérdés marad. Az tény, hogy a francia eredetű kölcsönszavak legnagyobb-számban és legtartósabban éppen Triebswetterben, tehát abban a községben beszélt német nyelvjárásban maradtak fenn, ahol a francia elem legtovább tartotta fenn magát.

A francia nyelvi hatás nemcsak szókölcsönzés formájában nyilvánult meg. Feltűnő jelenség, hogy a triebswetteri német nyelvjárásban más bánáti német nyelvjárásokhoz viszonyítva ma is sajátos nyelvi eltérések figyelhetők meg. Ilyen pl. a *bei* viszonyszónak a francia *chez* mintájára történő használata a *zu* helyett, ami a francia nyelvi hatásnak szintén egyik ismertető jele. Ime egy példa: »Gib m'r dei Nussəmihl (-mühle)! Ich han keni, geh bei die Nochberin Kati, die had ə Nussəmihl! Gut, ich han mit es g'red ich geh bei es um sei Nussəmihl!« [105].

Az eddig elmondottak után érthető tehát, hogy a szomszédos német községek lakói a triebswetteri lakosoktól tréfás incselkedés formájában miért kérdezik ma is a következőket: Hascht schun g'heert er soll jo mit'm scharja über di rigola g'fahr sin un hat di kaiuke ufg'laad was unr um Murebaam waare?« [106].

A bánáti francia telepesek emlékét számos fennmaradt francia családnév is őrzi. Ezeknek egy része eredeti, másik része pedig többé-kevésbé deformálódott, nem egy esetben olyan alakban maradt fenn, melynek alapján az eredeti családnév alakja nem, vagy csak nehezen állapítható meg.

A francia családnevek deformálódásának több oka volt. A tisztviselők, akik a telepeseket nyilvántartásba vették, általában nem tudtak franciául s ezért a francia telepesek nevét német helyesírással úgy írták le, ahogyan azt a nevek viselői kiejtették. Minthogy a telepesek egy része írástudatlan volt, család- és keresztnevük bejegyzésének helyességéről nem volt módjukban meggyőződni, illetőleg útbaigazítást adni annak helyes bejegyzésére vonatkozólag. Ezekben kell keresni az okát annak, hogy a családnevek részben francia, részben felemás, sok esetben azonban né-

met helyesírásban fordulnak elő a legrégibb feljegyzésekben. Ez a kép tárul elénk, ha pl. a charleville-i telepesek telekkönyvébe bevezetett neveket nézzük. Ime néhány név: Ludwig Chapellie, Katharina Schirmon, Jean Düpolt, Ludwig Simono, Claude La Fleur, Joseph Piko, Anton Poussin, Karl Pigeot, Jean Peter, Le Cler, Hanry Cordie, Remillion Soissong, Jean Francois Quylion.

A francia bevándorlók letelepedését követő évtizedek során a francia családnevek egy részének írásmódja ingadozásokat mutatott. Általában az írott alak az ejtéshez igazodva alakult ki (pl. Picard>Pikar>Bikar; Laurent>Loran), azonban egyes esetekben az eredeti írott alak is befolyásolta az írásmódot (Leblanc>Löblan, Leblang, Leblanc; Houillon>Hujjón).

Ha a francia családnév hangalakja nazális a, o, ɛ̃-re végződött, ezeknek feloldására a német ejtésben *g* járulékhang került a szó végére, ami általában a családnév írásában is tükröződött (Marchand>Marschang, Mougeon>Muschong; Collin>Kolleng).

Az eddigi előadottak után érthető, ha ugyanazon családnév több alakban szerepelt. A családnév eredeti írott alakjának és a kiejtés szerint írt változatának együttes előfordulásával találkozunk egy 1852-ből származó szerződésben, melynek szövegében egy seultouri lakos, Anton Martin családneve Marten alakban szerepel, a viselője azonban az eredeti helyesírásban írja alá a szerződést: Anton Martin [107].

Természetesen az is előfordul, hogy ugyanazon francia családnév több alakban maradt fenn (Aubertin>Oberting, Oberden; Guilleaume>Gilion, Giljon, Giljum).

A családok kihalása az illető családnevek sorsát is megpecsételte. Számos olyan bánáti francia családnév van, mely már kihalt. Triebswetterben pl. a következő családnevek már kihaltak: Bonnaz, Cornibé, Decreon, Degrelle, Denisard, Lebrun, Renoir; Osternben pedig az alábbiak: Christophe, Martin, Kotre (Kutre), Stoffle, Felmik stb.

A családnevek eltűnése azonban névváltozás révén is bekövetkezhetett. Ilyenre Szegeden is találunk példát, ahol, amint ismeretes, több bánáti francia származású család él. Így lett pl. Merle családnévből Merlei stb.

Elköltözés, ill. kivándorlás következtében is tűntek el francia családnevek az egyes bánáti községekből.

A bánáti teljes francia családnév-anyag összegyűjtése eddig még nem történt meg. Bár tekintélyes számot tesznek ki azok a francia családnevek, melyeket HECHT, HESS, REISER és mások közöltek, ezek alapján azonban a teljes névanyag még nem állítható össze. A bánáti francia családnevek teljes névtárának összeállítását BOTIS kísérelte meg, aki a már idézett munkájában 1333 családnevet közölt alfabétikus sorrendben. Az általa összeállított névtárban azonban sok a hiba, és a hiány. Nem szerepelnek pl. az alább felsorolt családnevek sem, melyeket abban az alakban közlünk, ahogyan a Bánátban írták őket: Arnet; Aubert; Avanson; Bebart; Belmin; Bertoigne (Pertoigne); Biron (<Buro?); Boivinais; Bourbonce; Breton; Budinet; Bundy (?); Charlotin; Chary (<?); Collignon; Crétier; Deschu (Deschou)<Dejour? Dejoux?; Degrelle (Degrell); Denglin; Duval; Ermon; Eurse; Eustache; Everard (Evrard); Felmique (Felmik); Fery; Fiolle (Fiole); Formicon; Gajar (<Gaillard); Gandoin; Gard; Gargon (<Gar-

çon?); Gerardin; Gido (<?); Gilbert; Goubbé; Jardin; Jeunot; Jouville (Juville); Maillot (Meillot); Maugé, Raboir; Radu; Ravida (<?); Remillon; Roussillo; Samson; Tassie; Vitri.

Hiányos a BOTIS által közölt névtár abban a tekintetben is, hogy nem közli az egyes családneveknél előforduló összes alakváltozatokat. Ez is fontos lett volna, mert nem egy esetben ugyanazon francia családnév — amint arra már az előzőkben rámutattunk, — több változatban maradt fenn, így pl. az Aubertin családnév Oberting, Oberden stb. változatban.

A bánáti francia eredetű német lakosság körében divatos nagyszámú ragadványnév között olyanok is találhatók, melyeknek keletkezése francia eredetű telepesek személyére vezethető vissza. HESS Szent-Hubert, Charleville, és Seultour községek német lakossága körében használatos ragadványnevek közül többet felsorol a már idézett művében. Ezek közül a következők azok, melyeknek keletkezése francia származású telepesek személyével áll összefüggésben: Etjen (<Etienne); Liewr (<lièvre); Luj (<Louis); Nannet (<Nanette); Nikola; Phitje (<Vétier, Vitier); Schamble (<Chambré); Schang (<Jean); Schanglott (<Jean-Claude); Schanlui (<Jean-Louis); Scharl (<Charles); Schaschang (<Jean-Jean); Scholi (<joli); Scholipo (<joli Beau); Witje (<Vétier, Vitier?).

Ragadványnevek használata Triebswetterben szintén általánosan elterjedt szokás volt, és napjainkban is változatlanul él tovább. A triebswetteri ragadványnevek között is sok olyan van, melyeknek keletkezése francia eredetű lakosok személyéhez fűződik, mint pl. Zehnmetz Domnik, Lup Niklos, Luikola-Domnik (Louis-Nicolas-Dominique), stb. Különösen érdekes ragadványneve volt az egyik triebswetterinek, aki kb. 20—25 évvel ezelőtt halt meg. Az illetőnek Schakomuschtone volt a ragadványneve. Nyilvánvaló, hogy egy Jacques nevű elődje (kicsinyítő nevén: Jacquot), akinek egyébként a teljes neve Doron Jakab volt, fiatal korában nem törölte meg az orrát, amikor az szükséges lett volna, s ezért erre állandóan figyelmeztetni kellett őt: Jacquot, mouche ton nez! [108].

*

A bánáti franciák emlékét Szegeden is számos francia családnév őrzi. Szeged és a bánáti községek között, beleértve a francia községeket is, élénk kapcsolat állt fenn a múlt században. A bánáti francia községekből többen Szegeden végezték iskolai tanulmányaikat [109]. Az 1879-es árvíz idején, amint HESS írja, Szent-Hubert, Charleville, és Seultour is adományokkal sietett Szeged lakosságának segítségére és menekült szegedieket fogadtak be e három község lakói otthonukba [110].

A múlt században, főleg a 80-as és 90-es években, a bánáti községekből számosan telepedtek le Szegeden olyanok, akiknek francia családnevük volt. Ezeknek egy része később elköltözött Szegedről. Többen külországokba vándoroltak ki, így pl. Renon Péter esztergályos, Genet Jakab és Bastien József fodrászok. A másik része végleg Szegeden maradt. Erről tanúskodnak az aránylag nagy számban előforduló francia családnevek, mint pl. Chambré, Cherrier, Christophe, Dippong, Frecot, Gilde, Giljon, Giljum, Kahlesz, Leblanc, Massong, Merle, Muschong, Noel, Oberting, Piar, Pierre, Pétri, Potier, Schorsch, Stufle, Vitye, Wottreng stb.

NÉMETH ISTVÁN is több szegedi francia családnevet sorol fel 1936-ban megjelent értekezésében [111]. Megjegyzi azonban, hogy a bánáti francia telepesek Szegeden élő leszármazottainak nagy része semmiféle tradíciót nem őrzött meg eredetéről [112]. Ez a megállapítása helyre igazításra szorul, mivel a bánáti francia telepesek Szegeden élő utódainak emlékezetében még ma is elevenen él francia származásuk tudata. Az idősebb generáció tagjai körül Stufle János, aki 1899-ben került Triebswetterről Szegedre, emlékszik arra, hogy apai nagyapja, Stufle Miklós, aki 1902-ben halt meg és nagyanyja, Doron Erzsébet még franciául beszéltek egymás között. Stufle János kijelentése szerint apja még értett franciául, de beszélni már nem tudott. Pierre György is, aki 1902-ben szintén Triebswetterről jött Szegedre, ugyancsak úgy nyilatkozott e dolgozat szerzőjének, hogy nagyszülei még beszéltek franciául, szülei azonban már csak németül tudtak. A nemrégiben elhunyt Noel Antal, aki 1894-ben került ugyancsak Triebswetterről Szegedre, határozottan állította, hogy nemcsak nagyapja, hanem apja is tudott franciául. Gyerekkorában, amint a vele folytatott beszélgetés során megemlítette, még hallotta, hogy az idősebbek egymás között franciául beszéltek. Wottreng Péter, aki 1880-ban született Szent-Hubertben, és 1894-ben jött Szegedre, úgy tudja, hogy községében már senki sem beszélt franciául. Két, még otthonról hozott kép van a birtokában. Ezek közül az egyik — kijelentése szerint — nagyapját ábrázolja. A fentemlített szegedi lakosok kivétel nélkül mind tudnak arról, hogy őseik franciák voltak, s Lotharingiából vándoroltak be a Bánátba.

A francia telepesek emléke napjainkban Triebswetterben (mai nevén Tomnatic) és környékén él legerősebben. A környékbeli községekben, de a Bánáton kívül is sok helyen a triebswetterieket mint franciákat említik. A Triebswetterrel szomszédos községek lakosai rendszerint nem azt mondják, hogy: »Wir fahren nach Triebswetter«, hanem: »Wir fahren zu die Franzosen.« Amikor a község határában fekvő földeknél a szomszédos községek lakosai egymás között kérdezgetik, kié ez vagy amaz a föld, egyes földeknél ez szokott lenni a válasz: »Dies gehört einem Franzosen«, akin triebswetterit értenek. A vonatban is hasonló feleleteket lehet hallani: »Wer ist des? Des is a Franzos« vagy »Des is a Franzos aus Triebswetter.« Amikor régen a triebswetteriek zöldséget, dinnyét stb. vittek távolabbi helyre eladás céljából, s útjuk alatt betértek az úgynevezett Einkehr-Wirtshaus-ba, és ott élénkebbek voltak, mindjárt azt mondták rájuk: »Na ja, des sin jo Franzose! Die han jo ach anres Blut!« [113].

Sajnálatos tény, hogy a Bánát, mely a XIX. század végén is etnikai szempontból igen változatos képet mutatott, a tekintélyesebb lélekszámot kitevő francia népelemnek a németségbe történt beolvadásával egy etnikai színfolttal szegényebb lett. Pedig a bánáti francia telepesek, amint annak számos esetben megható módón jelét is adták, hűségesen ragaszkodtak őseik nyelvéhez. Kétségtelen, hogy a francia nyelv fennmaradását nagymértékben elősegítette volna a francia telepeseknek egy vagy több községbe történő összetelepítése, az ezirányú tervet azonban a kormányzat elvetette azzal a megokolással, hogy a francia telepesek majd megtanulják a német nyelvet [114].

Az óhaza sem adott segítséget messzire elszakadt fiainak. Amikor francia részről a bánáti franciák iránt feltámadt az érdeklődés, melynek

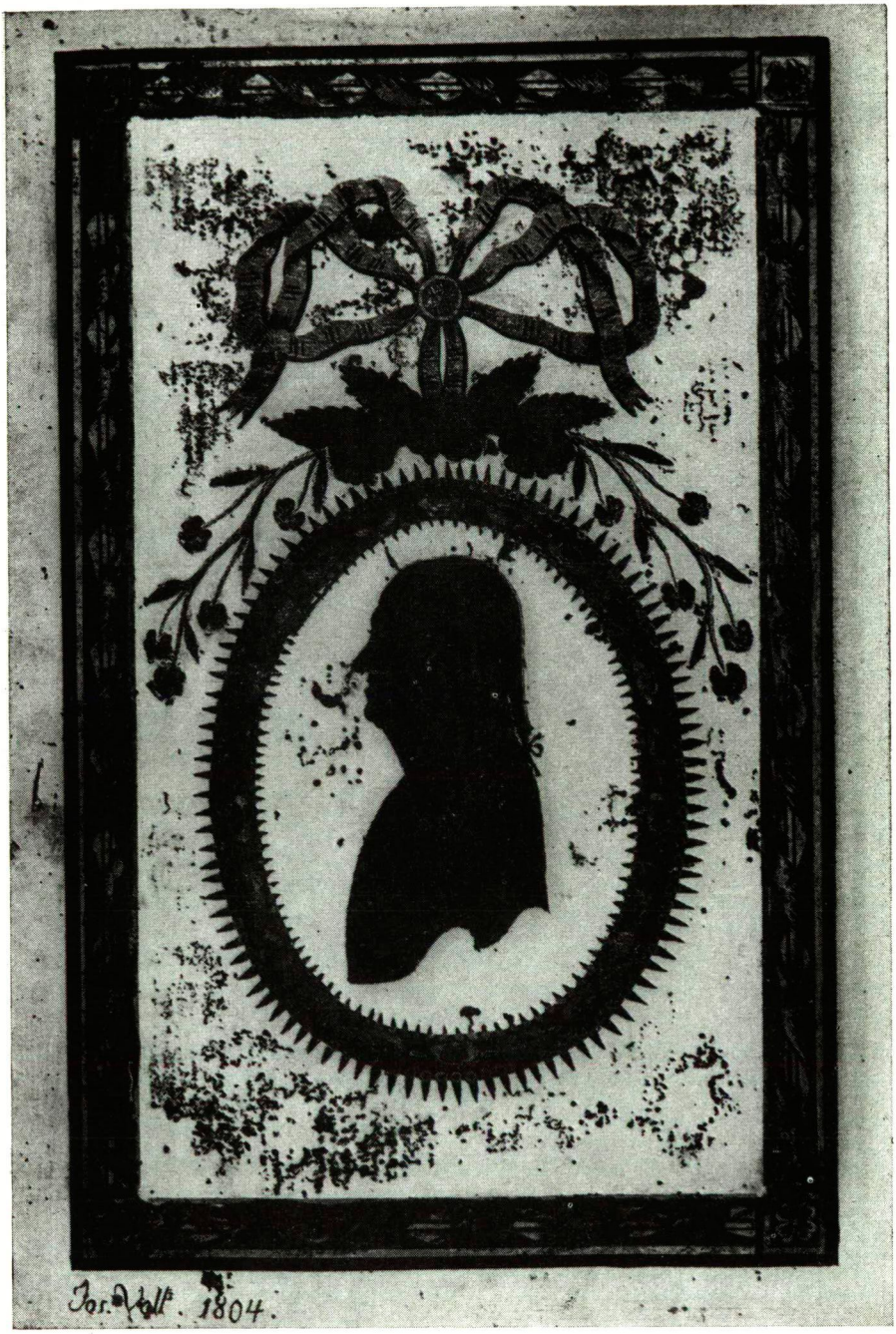

Bánáti telepest ábrázoló kép 1804-ből
(Wottreng Péter szegedi lakos tulajonában.)

során Robert Menil 1936-ban a Nancyban megjelenő Droit című lapban a bánáti francia telepesek leszármazottaival kapcsolatosan felvetette a visszafranciásítás utópisztikus gondolatát is, a helyzeten már régóta nem lehetett változtatni. Ez az elkésett érdeklődés is eléggé szerény mértékű volt. Erre célzott André Rosambert a L'Illustrationban 1934-ben a romániai lotharingiai községekről írt cikkében, melyben Mercydorf 200 éves fennállásának alkalmából rendezett ünnepséggel kapcsolatosan a következőket állapította meg: »Quoiqu'il en soit, il fallut cette occasion pour qu'un Français vienne par sa présence affirmer aux descendants de ses compatriotes que, tout au moins, l'Université de Nancy et l'Académie de Stanislas dont la capitale lorraine s'honore d'être le siège, ne les ont pas oubliés« [115].

JEGYZETEK

[1] Baróti Lajos: Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez. Temesvár, I—II. k. 1893—1896. Pótfüzet 1907. I. k. 163.
[2] Baróti id. m. I. k. 30., 175., II. k. 23., 382., 383,
[3] Baróti id. m. II. k. 393.
[4] Baróti id. m. II. k. 389.
[5] Baróti id. m. I. k. 19., 140., II. k. 423.
[6] Baróti id. m. II. k. 386.
[7] Baróti id. m. II. k. 390.
[8] Baróti id. m. II. k. 136., 432.
[9] Baróti id. m. I. k. 178.
[10] Baróti id. m. II. k. 394.
[11] Baróti id. m. II. k. 426., 429., 436.
[12] Baróti id. m. II. k. 409.
[13] Baróti id. m. I. k. 437.
[14] Baróti id. m. I. k. 522.
[15] Baróti id. m. I. k. 264.
[16] Baróti id. m. I. k. 21.
[17] Baróti id. m. II. k. 395.
[18] Inczefi Géza: A szegedi táj földrajzi neveiből. A szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. Szeged, 1957. 59.
[19] Baróti id. m. I. k. 7., II. k. 17.
[20] Ortvay Tivadar—Szentklláray Jenő: Történelmi Adattár Csanád egyházmegye hajdanához és jelenéhez. IV. kötet. Budapest, 1874. 171—175., Milleker Bódog: Dézsánfalva története 1794—1908. Versec, 1908, 5. s köv. lapokon.
[21] Baróti id. m. Pótfüzet 24., I. k. 57.
[22] Baróti id. m. II. k. 340., 346., 537.
[23] Baróti id. m. II. k. 511.
[24] Baróti id. m. II. k. 82., 83., 84., 595,
[25] Baróti id. m. II k. 41.
[26] Baróti id. m. I. k. 43.
[27] Baróti id. m. I. k. 356.
[28] Baróti id. m. II. k. 11.
[29] Baróti id. m. II. k. 134.
[30] Baróti id. m. I. k. 195.
[31] Baróti id. m. Pótfüzet 46—47.
[32] Baróti id. m. Pótfüzet 47.
[33] Inczefi Géza szíves közlése nyomán.
[34] Barcsay—Amant Zoltán: A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon, idetelepítésük első esztendejében. 1793. Budapest, 1934. 80.
[35] Barcsay—Amant Zoltán id. m. 52—53.

[36] Manifeste du traitement des prisonniers français pendant leur captivité en 1793, 94 et 95, par le citoyen J. Hautière cap. au 6 Bat.on de Soissons, fait prisonnier à l'affaire du 12 sept 1793 à Avesne -le-Sec. (Bibliothèque Nationale. Département des manuscrits. 10173.)
[37] Barcsay—Amant id. m. 96.
[38] Abony városához.
[39] Abonyi Lajos: Abony története. (Kéziratban.) 220—221.
[40] Barcsay—Amant id. m. 87.
[41] Barcsay—Amant id. m. 55.
[42] Barcsay—Amant id. m. 64—65.
[43] Barcsay—Amant id. m. 89.
[44] Abonyi Lajos írja említett művében: »A francia beteg foglyok hozatnak a városon keresztül, kiktől tartózkodni a lakosok óvatosságra intettnek, mivel hogy ragályos betegségben szenvednek«. (Abony története 248. l.).
[45] Reizner János: Szeged története. Szeged, 1899—1900. II. k. 20.
[46] Georg Reiser: Der Sprachwandel in den Banater Franzosendörfern. Neue Heimatblätter. III. Jahrgang. 1938. Heft 1—2. 68. l.
[47] Uo. 69—70.
[48] Nikolaus Hess: Heimatbuch der drei Schwestergemeinden Sveti—Hubert, Charlevil und Soltur in Banat. Veliki Betschkerek, 1928. 198.
[49] Laffeurse Rezsőné közlése e dolgozat szerzőjének.
[50] Szabó László: Szeged régi családai. I. k. Szeged é. n. 85.
[51] Hess id. m. 73.
[52] Réthy László: Francziák és elsász-lotharingiaiak a magyarságban. Ethnographia, 1891. 232.
[53] Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Szerkesztette Borovszky Samu. Budapest, é. n. 72.
[54] Etienne Németh: Les colonies françaises de Hongrie. Szeged, 1936. 60.
[55] Baróti id. m. I. k. 49., II. k. 622. Pótfüzet 132. Németh id. m, 59,
[56] E. Botiş: Recherches sur la population française du Banat. Timişoara, 1946.
Gábriel Asztrik: A magyarországi francia telepesek irodalmi emléke. Les Cantiques Spirituels. Budapest, 1940.
L. Hecht: Les colonies lorraines et alsaciennes en Hongrie. Nancy, 1879.
N. Hess: Heimatbuch der drei Schwestergemeinden Sveti-Hubert, Charlevil und Soltur im Banat. Veliki Betschkerek, 1928.
P. Loevenbruck: Contribution à l'étude des colonies lorraines de Hongrie. Le Pays lorrain. 1925.
E. Németh: Les colonies françaises de Hongrie. Szeged, 1936.
L. Palásti: A la recherche des Français disparus. Gazette de Hongrie. 1941.
R. Recouly: Le Pays Magyar. Paris, 1903.
R. Recouly: Les villages français du Banat de Temesvár. Le Temps, 1903.
G. Reiser: Der Sprachwandel in den Banater Franzosendörfern. N. Hbl. III. Jhg. 1938. Heft 1—2.
G. Reiser: Wandlungen der Ortschaft Mercydorf. N. Hbl. I. Jhg. 1936. Hft. 2.
G. Reiser: Zur spät-theresianischen Ansiedlung im Banat (Gottlob, Triebswetter, Ostern). N. Hbl. I. Jhg. 1936. Hft 3—4. és II. Jhg. 1937. Hft. 1—2,
G. Reiser: Mundartliches und Volkskundliches aus Triebswetter im Banat. Buch der deutschen Forschungen in Ungarn. Budapest, 1940.
A. Rosambert: Villages lorrains en Roumanie. L'Illustration, 1934. nov. 24.
A. Rosambert: Villages lorrains en Yougoslavie. L'Illustration 1933. április 1.
[57] François—Sulpice Beudant: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pedant l'année 1818. Paris, 1822. I. k. 77.
[58] Idézi Reiser Mundartliches und Volkskundliches aus Triebswetter im Banat című tanulmányában, 3.
[59] Fényes Elek: Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben IV. k. Pest, 1839, 356., 364., 406., 408.
[60] Uo. 337, 381.
[61] Fényes Elek: Magyarország statistikája. Pest I—II. k. 1842—1843. I. k. 50.
[62] Fényes Elek: Magyarország leírása I—II. r. Pest, 1847. I. r. 27.
[63] Fényes Elek: Magyarország statistikája c. m. I. k. 32.
[64] Uo. I. k. 79—80.
[65] Fényes Elek: Magyarország leírása c. m. I. r. 32.

[66] Hecht id. m. 38—39. (Idézi Reiser: Mundartliches stb. c. tanulmányában 4.)
[67] Raoul Chélard:La Hongrie millénaire. Paris, 1896. 222. és 227.
[68] Raymond Recouly: Le Pays Magyar. Paris. 1903. 191.
[69] 112.
[70] 183.
[71] Néhai Noel Antal szóbeli közlése e dolgozat szerzőjének.
[72] 141.
[73] Recouly id. m. 194.
[74] Georg Reiser: Der Sprachwandel stb. NHbl. III. Jhg. 1938. Hft. 1—2. 60—68.
[75] Stufle János szegedi lakos szóbeli közlése.
[76] Raoul Chélard id. m. 227.
[77] Recouly id. m. 195.
[78] Raoul Chélard id. m. 227.
[79] Hess id. m. 118.
[80] Recouly id. m. 197.
[81] Hecht id. m. 40.
[82] Recouly id. m. 200.
[83] Chélard id. m. 228.
[84] Doron Ferenc közlése.
[85] Hecht id. m. 41.
[86] Rosambert id. cikke. L'Illustration 1933. április 1-i sz.
[87] Doron Ferenc tomnatici lakos közlése.
[88] Reiser: Mundartliches stb. c. tanulmánya 34. l.
[89] Reiser: Mundartliches stb. című tanulmánya 28—29.
[90] Reiser György szóbeli közlése.
[91] Reiser: Mundartliches stb. című tanulmánya 10.
[92] Idézi Reiser Mundartliches című tanulmányában, 3.
[93] Idézve a Le Pays lorrain c. folyóirat 1925. évfolyamában megjelent nyelvjárási szövegből.
[94] Peter Pink: Die Heidengemeinde Ostern. Timişoara, 1935. 35.
[95] Hess id. m. 115.
[96] Reiser: Mundartliches stb. című tanulmánya, 4.
[97] Reiser: Der Sprachwandel stb. című tanulmánya, 59, 64.
[98] Uo. 59.
[99] Reiser: Mundartliches stb. című tanulmánya, 29.
[100] Egyes bánáti német nyelvjárások francia eredetű kölcsönszavaira vonatkozólag lásd pl. Reiser: Mundartliches stb. című tanulmányát, 5., 10., Hess id. m. 116—117., Schnitzl Erzsébet: Adatok Nagytószeg telepítéstörténetéhez és néprajzához. Budapest, 1933. 18—19.
[101] Az idézett példák a triebswetteri német nyelvjárásból valók. Doron Ferenc tomnatici lakos közlése nyomán.
[102] A heufeldi német nyelvjárásból idézve. Lásd Schnitzl id. értekezését, 18.
[103] Reiser: Mundartliches stb. c. tanulmánya 5—10.
[104] Reiser: Mundartliches stb. c. tanulmánya 12.
[105] A szöveg Doron Ferenc tomnatici lakos közlése. Lásd erre vonatkozóan még Reiser: Mundartliches stb. c. tanulmányát, 17.
[106] A szöveg Doron Ferenc közlése.
[107] A szerződés szövegét közli Hess id. m. 163.
[108] Doron Ferenc közlése nyomán.
[109] Hecht id. m. 39.
[110] Hess id. m. 299.
[111] E. Németh id. m. 78., 85—86.
[112] Uo. 78.
[113] Doron Ferenc közlése. Lásd még Reiser: Mundartliches c. tanulmányát 10. l. és uo. 19. lábjegyzetet.
[114] Közli Gábriel Asztrik (id. m. 14.) Reiser: Zur spät-thereisanischen Ansiedzése nélkül.
lung stb. c. tanulmányának 30. lapján közöltek alapján, de a forrás megneve-
[115] A. Rosambert: Villages lorrains en Roumanie. L'Illustration 1934. nov. 24.

ФРАНЦУЗЫ И ФРАНЦУЗСКИЙ ЯЗЫК В БАНАТЕ В 18 И 19 ВЕКАХ

Л. Палашти

В освобожденный от туренцкого господства Банат в течение 18-го века в большом числе пришли французы в различном качестве, в большинстве случаев как поселенцы. Заселенные французы онемечивались. О наличии онемечиванного французского элемента свидетельствует несколько примет; внешние признаки, эмоциональные и характерные черты, некоторые народные обычаи, заимствования от языка французских поселенцев в языке окружающего немецкого населения, сохраненные французские фамилии. Автор подробно занимается с устной речью банатских французов, знакомит с некоторыми её текстными памятниками. Кроме этого знакомит с несколькими прозвнищами, возникшими в связи с Фоанцуэскими поселенцами. В конце очерка он кратко излагает поселение потомков банатских французов в Сегеде.

FRANZOSEN UND DIE FRANZÖSISCHE SPRACHE IM BANAT IM XVIII. UND XIX. JAHRHUNDERTEN

von *L. Palásti*

Nach der Befreiung von der Türkenherrschaft kamen im XVIII. Jahrhundert Franzosen in verschiedener Eigenschaft und in grosser Anzahl ins Banat. Die meisten waren Ansiedler. Die angesiedelten Franzosen wurden mit der Zeit Deutsche. Mehrere Anzeichen weisen auf die Gegenwart germanisierter französischer Elemente hin: äussere Erkennungszeichen, gewisse Züge des Gefühlslebens und des Charakters, einzelne Volksbräuche, der französischen Sprache entnommene Ausdrücke in der Sprache der umwohnenden deutschen Bevölkerung, noch erhalten gebliebene französische Familiennamen. — Der Verfasser beschäftigt sich eingehend mit dem Französisch der Banater Franzosen, es werden auch einige schriftliche Denkmäler behandelt. Der Verfasser bringt mehrere Spitznamen, die mit den französischen Siedlern im Zusammenhang stehen. Am Ende der Studie berichtet er kurz über die Ansiedlung der Nachkommen der Banater Franzosen in Szeged.

ADATOK MAKÓ FELSZABADULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Írta: POLÁNYI IMRE

Magyarország belépése a második világháborúba egyenes folytatása volt annak a politikának, melyet Horthy és kormányzata akkor már több, mint húsz éve folytatott. Különösen 1935-től kanyarodtak erre az útra. Ez időtől ugyanis a hivatalos magyar külpolitika minden fontos kérdésben együtt haladt a hitleri Németországgal, a magyar hadsereg pedig egyre fokozódó mértékben a német fegyveres erők függelékévé lett. A német-olasz fasizmussal kötött szoros szövetség, majd a háborúba való engedelmes belépés oka részben Horthyéknak az az imperialista törekvése volt, hogy régi területeket szerezzenek vissza, és biztosítsák e területek feletti gazdasági és politikai uralmukat. Részben pedig a Szovjetuniótól és a szabadság gondolatáról le nem mondó magyar néptől való félelem homályosította el szemüket, midőn a német-olasz fasizmus szekértolóivá váltak, országunk népét, gazdaságát kiszolgáltatták Hitlernek, és pusztító háborúba sodorták.

Makó és a megye urai is hozsannázva fogadták a Szovjetunió ellen indított háborút, »szent harcnak«, »keresztes hadjáratnak« nevezték. A Purgly-k, Bécsi Bertalanok, a szajoli-Fejér Miklósok szíve örömmel telt meg, mert ezzel biztosítani vélték birtokaik sérthetetlenségét, s lehetőséget a megye »régi« területeinek »visszaszerzésére«, ami természetesen saját birtokaik, vagyonuk gyarapodását jelentette volna. Kevésbé örült Makó népe. Ők saját bőrükön érezték az ellenforradalmi tőkés- nagybirtokos rendszer minden terhét, s megérezték, mit jelent a Horthyék és makói híveik által oly nagy örömmel üdvözölt háború. A makói dolgozóknak ezekre az ösztönös érzéseikre támaszkodva iparkodtak a makói kommunisták felhasználni a rendelkezésre álló lehetőségeiket, hogy meggátolják a Horthy-rendszer háborús politikájának teljes érvényesülését. E küzdelemben számos esetben a polgári ellenzéki vezetők is támogatták őket. Részben a fasiszta rendszer iránti gyűlöletből, részben azért, hogy választóikra gyakorolt befolyásukat el ne veszítsék.

I. Rövid áttekintés Makó gazdasági, társadalmi, politikai helyzetéről a felszabadulásig

Makó, illetve a Marosvidék talaja az Alföld legkitűnőbb földjei közé tartozik. Parasztsága évszázados verejtékes munka tapasztalatai alapján az alföldi parasztságon belül is különleges szerepet töltött be. A múlt század 60—70-es éveitől kezdve vált a hagymatermelés a makói parasztság egyik legfőbb kereseti forrásává.

Makón nagybirtok nem alakult ki, csupán kulákbirtokokat találunk. Az 1935-ös összeírás adatai szerint [1] két nagyobb birtok volt, ezek sem magánszemélyek tulajdonában. (623 hold a Közbirtokosság földje, egy 1849 holdas birtok a városé.) Viszont 4318 törpe- és kisbirtokos parasztcsalád, a birtokosok 67,8 %-a — akik 5 holdig terjedő földön gazdálkodtak — 5203 hold földdel rendelkezett, a földek 11,2 %-ával. Ha ehhez hozzávesszük a földnélküli cselédeket, napszámosokat és részeseket, akik az 1930-as népszámlálás adatai szerint [2] 8153 keresőt és eltartottat számláltak (a mezőgazdasággal foglalkozók 41,7 %-a), az akkori Makót nyugodtan nevezhetjük a cselédek és napszámosok városának. Nagybirtok nem volt, mégis sok a cseléd és napszámos. Ennek az a magyarázata, hogy a hagymatermelés aránylag sok kézi munkaerőt igényel, így a hagymatermelő kulákbirtokok jóval nagyobb számban alkalmaztak cselédet és napszámost, mint a gabonatermeléssel foglalkozók. A föld felaprózottsága következtében a város lakóinak száma az idők folyamán csak lassan emelkedett. A statisztika alapján a lakosság lélekszáma 72 év alatt (1869-től 1941-ig) mindössze 28,6 %-kal gyarapodott [3]. A nyomor, a válságok miatt bekövetkezett elvándorlások és az »egykézés« folytán 1910 és 1941 között különösen csekély volt az emelkedés. Az elvándorlás a századforduló, különösen pedig az első világháború után jelentős méreteket öltött. A makóiak részben az ország más területein kerestek megélhetést, részben a Makó-környéki falvakban telepedtek le, ahol a makói helyzethez viszonyítva tűrhetőbb, elviselhetőbb volt a hagymaföldek haszonbére.

E sajátosan mezőgazdasági városnak a Horthy-korszakbeli ipara elenyésző. 1930-ban [4] Makón 1230 önálló iparos volt összesen 2004 alkalmazottal. Az önálló iparosok 66 %-a nem tartott alkalmazottat, és csupán 0,48 %-a foglalkoztatott 20-nál többet. Ezek a nagyobb vállalatok a következők voltak: Vasúti javítóműhely 93, Áramfejlesztő 34, Szabómalom 21, Gőzmalom 51, Nyomda 24, Szálloda 23 alkalmazottal. A későbbi években jelentős létszámú dolgozót foglalkoztatott a hagymaszárító is (METESz tulajdona).

*

A felszabadulás előtt négy párt működött Makón: a Nemzeti Egység Pártja, a Függetlenségi- és 48-as Kossuth Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt. Két front állott egymással szemben, a Kossuth Párt és a Szociáldemokrata Párt egységfrontja szemben a Kormánypárttal. A két párt szövetsége nem közösen kidolgozott akcióprogramon alapult, hanem csupán egyes alkalmakra (pl. választásra, az »egykéz« elleni akciókra) létesült spontán és ad hoc szövetség. Ennek az összefogásnak volt az

eredménye, hogy a városi képviselőtestületi és a megyei törvényhatósági bizottságok választása alkalmával évtizedeken keresztül a két ellenzéki párt jelöltjei kerültek ki győztesen. Közöttük számos becsületes és harcos baloldali munkás, paraszt és értelmiségi található, akik teljes mértékben bírták a szegényparasztok és munkások, a kispolgárság zömének bizalmát, és a felszabadulás után e bizalom a város élére állította őket. Így pl. az 1934-es törvényhatósági bizottsági választásokon a »proletártömegek lehengerelték az indolens polgárságot. Tíz törvényhatósági bizottsági tagot küld a város a megyére, mind a tíz legszélsőségesebb ellenzéki politika képviselője« — panaszkodik a Makói Friss Újság [5].

A 48-as Kossuth-párt vezetői a hagymatermelők közül és a hozzájuk közelálló értelmiségiekből kerültek ki. A párt baloldali ellenzéki követelésekkel lépett fel az egykézrendszer, a vármegyei kiváltságok megszüntetése és a megyei közigazgatás átszervezése érdekében. A párt főleg az »úri középosztály« ellen harcolt, követeléseinek középpontjában állt az »úri középosztály« felváltása a parasztsággal, mint az egyedüli erős, életképes, vezetésre alkalmas osztállyal. (Követelésüknek ez a fő pontja jellegzetes példája a narodnyik tanoknak, melyek elevenen éltek a parasztság vezetőinek nagy részében. Nem ismerték fel a munkásosztálynak, mint a leghaladottabb és a vezetésre egyedül alkalmas osztálynak vezető szerepét. Természetesen ezt a helyzetet a nagybirtokos-tőkés uralkodó réteg felhasználta saját céljaira, mert megosztotta az elnyomottakat, megnehezítette a munkás-szegényparaszti szövetség kialakulásának kezdetét, ugyanakkor a parasztságon belül az egységes paraszti osztály hamis elméletének jelszava alatt a falusi burzsoázia előtt tág tér nyílott a parasztság irányítására.) Mindezek a követelések lelkes visszhangra találtak a hagymások körében, és a »48-as olvasókörök« élénk politikai és kulturális élete jelentős befolyást gyakorolt a város politikai arculatára. A Kossuth Párt azonban 1937—38-ban bomlásnak indult. Erős rendőrségi nyomás nehezedett rá, a hatóságok a párt tagjait következetesen zaklatták. A Kossuth Párt működése, nem tudván kellő védelmet nyújtani a zaklatások ellen, lassan megbénult. A 30-as évek végén országszerte politikai mozgalom indult meg a parasztság megszervezése érdekében. Egységes párt vagy egyesület gondolata vetődött fel, mely a parasztság minden rétegét egyesítené magában. E mozgalomhoz csatlakoztak és gerincét képezték a »népi írók«, falukutatók: Erdei Ferenc, Veres Péter, Szabó Pál, Darvas József, Féja Géza és mások. 1939 Péter-Pál napjára értekezletet hívtak össze Makóra, hogy megvitassák az új párt alakításának körülményeit és programját. Miután a gyűlést a városi rendőrkapitány nem engedélyezte, egy kibérelt dereglyén »kirándultak« a Marosra, itt beszélték meg teendőiket, és alapították meg a Parasztpártot. A Nemzeti Parasztpárt Makón erőteljesebb tevékenységet a fokozott hatósági elnyomás és üldözés miatt kifejteni nem tudott, de országos vezetőinek jelentős szerepük volt a parasztságnak a függetlenségi mozgalomba való bekapcsolásában.

*

A makói kommunisták a Tanácsköztársaság bukása után elszenvedték az ellenforradalmi »megtorlás« minden válfaját. Ez azonban nem

törte meg sem hitüket, sem akaratukat, és a 20-as évek végén komoly illegális szervezkedésbe kezdtek. Számos munkást és parasztot kapcsoltak az illegális kommunista mozgalomhoz. (1930-ban a tápéi tiszaparti illegális gyűlés elárulása alkalmával 13 makói kommunista is lebukott.) A Szociáldemokrata Párt makói szervezetében lévő kommunisták a 30-as évek elején megalkották a párt baloldali csoportját, amelyben az egész SzDP párttagság 10—15 %-a foglalt helyet. E balszárny tudományos előadásokat szervezett, melyeket a munkások és szegényparasztok százai hallgattak végig nagy érdeklődéssel. Külön szemináriumot szerveztek, ahol nagy nehézségek árán beszerzett illegális brosúrákat, folyóiratokat tanulmányoztak. A 30-as évek közepén egy ideig a Szociáldemokrata Párt vezetésére is irányító befolyást gyakoroltak. 1936—38-ban időszaki folyóiratot adtak ki »Várospolitikai Szemle« címmel. Mindez annak bizonyítéka volt, hogy a szociáldemokrata párttagok többségének támogatását élvezték. A KMP Központi Bizottsága irányelveinek figyelembevételével [6] igyekeztek kapcsolataikat megerősíteni a tömegekkel — a parasztokkal, értelmiségiekkel, polgárokkal — mindenkivel, aki ellensége volt a német és magyar fasizmusnak. A háború évei alatt egyik legfőbb feladatuknak pedig az élénkülő nyilas szervezkedés elleni harcot tartották [7].

A magyar uralkodó osztály Szovjetunió elleni hadüzenete megdöbbenést, majd ellenszenvet váltott ki a város paraszt és munkás rétegeiben. Ennek megnyilvánulása volt egy 1941. szeptember 10-én a vármegye törvényhatósági bizottságához benyújtott javaslat, melynek bátor hangja híven tükrözte Makó népének álláspontját. A javaslat — burkoltan célozva a pángermán veszélyre — kérte, hogy »írjon fel a Tekintetes törvényhatósági Bizottság a Magyar Királyi Kormányhoz olyan értelemben, hogy kívánja hadseregünknek különösen a védelem szempontjából való rohamos és minden célra alkalmas eszközök, anyagi és szellemi erőforrások igénybevételével való gyors fejlesztését, és ugyanettől a szemponttól vezéreltetve kívánja, hogy hadseregünk a mainál nagyobb mértékben (úgy számban, mint felszerelésben) semmi esetre se hagyja el az ország területét, hanem határainkon belül, minden eshetőségre számítva őrködjön a magyar határok felett.» [8] (A javaslat vezető körökben nagy vihart váltott ki. Ennek ellenére nyolcan szavaztak a javaslat mellett.) [9] E szavazatok a makói parasztok, munkások és az értelmiség jelentős részének egységes álláspontját képviselték. A szavazás kifejezésre juttatta azt, hogy a magyarságot fenyegető igazi veszélyt a német fasizmusban látják. 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot és Horthy Sztójay Döme volt berlini nagykövetet nevezte ki az ország miniszterelnökévé. Az új kormány a németek minden követelését teljesítette. E változás következményeit Makón is rövidesen megismerték. Április 5-én a Gestapó követelésére a rendőrség huszonkét kommunistát és »kommunista-gyanús elemet« letartóztatott és internált, mint az »államrendszerre nézve veszélyes« elemeket. Egy kivételével valamennyien a ricsei internálótáborba kerültek. Az internáltak egy része azelőtt alkalmi munkából élt, itthonmaradt családjukat nyomor fenyegette. Azonban az itthonmaradt baloldali elemek segítették e családokat, sőt alkalomadtán az internáltaknak is juttattak élelmiszert. 1944. augusztus 31-én szabadultak ki a táborból. Pár nap múlva a

rendőrség újból elrendelte letartóztatásukat. Dr. Diósszilágyi Sámuel főorvos azonban idejében értesítette őket, és így el tudtak rejtőzni. Nappal marosparti szőlőkben, közeli tanyákon bujkáltak. Éjjel rokonoknál, ismerősöknél kaptak táplálékot. Az előbbiekből kitűnik, hogy Makó lakossága, — értve alatta a földnélküli, törpe- és kisbirtokos parasztokat, munkásokat, és az értelmiség egy részét, (tehát a város lakosságának kétharmadát) — elégedetlen volt a Horthy-rendszerrel, és ez az elégedetlenség jó talaj volt a baloldali mozgalom számára. Így tudott több párt jelentős befolyásra szert tenni általában a parasztság, különösen a kishagymások érdekeit hangoztató programokkal. A Kossuth Párt és a Szociáldemokrata Párt sok esetben fogott össze közös érdekért. Ilyenkor a szegényparasztok a munkássággal együtt számos sikert értek el. A Szociáldemokrata Pártban — mint említettük — egy ideig a kommunisták befolyása érvényesült, akik számos esetben kezdeményezői voltak a munkás-paraszt összefogásnak, s a sikerek elérésében jelentős szerepet játszottak. Nem csupán agitáltak a rendszer ellen, hanem a legtöbb esetben bátran kiálltak a munkásság és a szegényparasztság érdekében, és e miatt sok üldözésnek voltak kitéve. A kommunistáknak ez a bátor harca kiváltotta a szegényparasztok együttérzését. Az üldözések, internálások ezt nem csökkentették, hanem még inkább megerősítették. A kommunisták küzdelmét támogatta a város haladó értelmisége, nem csupán szavakban és nyilatkozatokban, hanem — tudjuk — az internálások idején anyagi eszközökkel is.

A nyilas mozgalom a háború előtti években Makón is felütötte a fejét, a háború alatt pedig érezhető mértékben megerősödött. A makói nyilasok zöme Szőllősi (Naszluhácz) Jenő gyógyszerész, később a Szálasi-kormány miniszterelnökhelyettese köré tömörült. Szőllősi a 30-as évek elején lépett a politikai porondra. Programja haladó polgári ellenzék látszatát keltette. Szembeszállt a dzsentri vármegyével, a földosztást és a haszonbérek leszállítását követelte, tehát olyan programmal lépett fel, mely a szegényparasztok kívánságainak megfelelt. Ezzel a programmal a földre éhes uradalmi cselédek és kisparasztok, főleg a maroslelei püspöki uradalom körében, számos hívet szerzett magának. Ilyen »ellenzéki« programmal választották meg országgyűlési képviselőnek is. Bár az 1939-es választások idején még a Kisgazdapárthoz tartozott, pártonkívüli ellenzéki jelöltként lépett fel. (Mint kisgazdapárti jelölt ugyanis nem számíthatott volna a 48-as Kossuth Párt támogatására.) Valamivel korábban Gera József makói orvos, a budapesti nyilasház későbbi főnöke ugyanezt tette. Szőllősi és Gera nyílt csatlakozása a nyilasokhoz 1942—43-ban, a polgárság egy részét is magával ragadta; iparosok, kereskedők, makói tőkések, akik a legjobb esetben is középkapitalisták voltak, ki voltak téve a nagytőke falánkságának, mely egzisztenciájukat állandóan veszélyeztette. Ezért kétségbeesetten kapaszkodtak minden olyan pártba, mely a nagytőke korlátozásának szükségességét hangoztatta, a kis- és középtőkések veszélyeztetése nélkül. A nyilas demagógia jó talajra talált náluk. Hogy Makón a nyilasok a két vezér ottléte ellenére sem tudtak garázdálkodni, az elsősorban a munkásokon, és a Kossuth Pártot támogató hagymakertészeken múlott, de nem kevésbé azon is, hogy Makó felszabadulása még a nyilas uralom bekövetkezte előtt történt.

1944. augusztusában a front Magyarország határaihoz közeledett. Az

uralkodó osztály, igen óvatosan, már előbb felkészült a menekülésre és az ország kirablására; ennek jegyében fogantak a kiürítési parancsok. Az első kiürítési parancs 1944. szeptember 8-án érkezett Makóra a debreceni 6. honvéd kerület parancsnokától, melyben elrendelte az előkészületek megtételét, a kiürítési szervezési munka megindítását [10]. A főispán egy sürgősen összehívott bizalmas értekezleten ki is dolgozta a tervezetet, majd újabb végrehajtási parancsra várt. Pár nap múlva a város kirablásának kezdő lépéseiként felvették a bankokból a megye és a város pénzét — többszázezer pengőt [11] és készenlétbe helyezték közlekedési eszközeiket. A főispán, az alispán és a polgármester »előrelátása« indokolt volt. Szeptember 25-én ugyanis híre érkezvén a szovjet csapatok közeledésének, a város katonai parancsnoka elrendelte a kiürítést. A város és a megye vezető tisztviselői, a birtokosok, tőkések elmenekültek. A menekülők egy része észak felé indult útnak, és beleütközött a szovjet katonákba. Sokan visszatértek, egyesek életüket vesztették, a vezetőknek azonban sikerült egérutat nyerniök. A város teljes gazdasági »kiürítéséből« így nem lett semmi, bár sok értéket így is elvittek, és a katonaköteles korú férfiak jelentős részét is elhajtották Szeged felé. A lakosság köréből csupán kb. 66 család menekült el. Ezek egy részének oka volt rá, más része pedig a fasiszta rémhíreknek felülve futott világgá. Az elmenekültek zöme vezető tisztviselő, nagykereskedő, tőkés, birtokos, bankigazgató, gazdatiszt, ny. katonatiszt, nyilas vezér és néhány értelmiségi volt [12]. Valamennyien csaknem kivétel nélkül lelkes »harcosai« a »német-magyar fegyverbarátságnak«, esküdt ellenségei a Szovjetunió*nak, a makói munkásoknak, szegényparasztoknak*, és tevékeny szerepet játszottak a kommunisták, a baloldali elemek üldözésében. Rajtuk kívül még 12 egyéb foglalkozású kisember menekült el. A lakosság zöme azonban nem mutatott hajlandóságot az eltávozásra.

A Makón állomásozó magyar csapatok kelet-, délkelet felől várták a támadást, és ebben az irányban rendezkedtek be védelemre. A védelmet a városon kívül egy észak-magyarországi zászlóalj és sebtében rosszul felfegyverzett, kiképzetlen leventék látták el, míg a városon belül egy kisebb magyar egység helyezkedett el. A szeptember 25-én Torda—Arad—Temesvár vonalat elérő 2. Ukrán Front egyik előrehatoló kisebb egysége délről felszabadítva Magyarcsanádot, Apátfalvát, Makó előtt északi irányba haladva, 25-én Földeákig jutott, majd *26-án éjjel* visszafordulva, *északi irányból az ún. battonyai úton váratlanul nyomult be a városba.* A váratlan támadás következtében a Főtéren lévő egység néhány puskalövés után a súlyos sebesültek hátrahagyásával, Tápéra vonult vissza [13]. A városon kívül védelmi állásban lévő magyar zászlóalj egy része megsemmisült, maradványa Kiszombor irányában elmenekült, a leventék pedig szétszéledtek. A visszavonuló csapatok hajnalban, esztelenségükben felrobbantották a két Maros-hidat, akkor, amikor a szovjet csapatok már a Maros mindkét oldalán elhelyezkedtek. Így tehát Makót a szovjet csapatok súlyosabb harcok nélkül, meglepetésszerű támadással foglalták el. (Hogy mekkora erőkkel, arra írásos források híján, egyelőre csak szemtanúk elbeszéléseiből lehet következtetni. Ezek szerint zászlóaljnyi erőről lehetett szó.) A magyar csapatok felocsudva első meglepetésükből és látván, hogy nem borítja el őket egy nagyszabású általános támadáshullám, megkísérelték Makó visszafoglalását. Szeptember

27—28-án indították meg ellentámadásukat Maroslele irányából több zászlóaljnyi erővel. Tizenkét napig folytak a harcok Makóért, de a szovjet csapatok szilárdan tartották a várost. A harcok főként a város nyugati, de északi és déli peremein is folytak. Ezek során egy kisebb magyar egységnek szeptember 30-án sikerült behatolni a város külső területére, de a szovjet csapatok még aznap visszaverték. A város védelmében az említett szovjet alakulat támogatására 28—29-én érkezett 4—5 löveg, 2 sorozatvető és 2—3 páncélos is részt vett. Ezeket villámgyors állásváltoztatásokkal a harctér különböző pontjain vetették be.

Makót aránylag megkímélte a háború. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg gyors előnyomulása következtében Makó megmenekült a nyilas uralom pusztításaitól. A szovjet csapatok bevonulását megelőzően csak néhány, inkább figyelmeztetésnek szánt akna hullott a városra, amely mindössze 6—8 ház tetőzetét rongálta meg. Nagyobb rombolást okoztak, különösen a külvárosokban, a felszabadulást követő német repülőtámadások, és a várost Kiszomborból lövő magyar tüzérség, a Makó körül hullámzó harcok pedig a tanyákon okoztak károkat. A harcok idején — a magyar honvédeken kívül — számos szovjet katona esett el. A polgári lakosság közül is kb. 70—80-an vesztették életüket. A Makó körüli harcoknak a 2. Ukrán Front október 6-án megindult nagy támadása vetett véget. Már a támadás első napján áttörték az erős és mélyen tagozott magyar-német védelmet, felszabadították Gyulát, 11-én Szegedet, és ezzel megkezdődött Magyarország teljes felszabadulása.

II. Az élet megindulása Makón és a megyében

Szeptember 26-án a Vörös Hadsereg megkezdte a magyar nép inkvizítorainak elűzését. Makót a történelem szerencse-gyermekének nevezhetnénk, mert legközelebb volt a szabadság kapujához, s elsőnek léphetett a napfényes levegőre. S mi lett a fasiszta propagandából? Semmi más, mint leleplezett hazugság, amelyet az uralkodó osztály saját céljainak leleplezése érdekében akart a magyar dolgozók lelkébe plántálni. A Vörös Hadsereg parancsnoksága az első magyar városba érve, *felhívást* intézett a magyar lakossághoz, melyben hangsúlyozta, hogy nem Magyarország elfoglalására, vagy a fennálló társadalmi rend megváltoztatására törekszik, csupán a katonai szükségszerűség kényszeríti, hogy az ország területére lépjen. »Semmi okotok a félelemre!« — hangsúlyozta a kiáltvány — »a Vörös Hadsereg nem mint hódító jött Magyarországra, hanem mint a magyar nép felszabadítója a német-fasiszta iga alól.« A makói szovjet parancsnokság magatartása, majd az elkövetkező időkben kiadott rendelkezései szép bizonyítékai annak, hogy a szovjet hadsereg bár mint ellenfél érkezett az országba, célja csupán a nép felszabadítása volt, és ezáltal a lehetőség megteremtése és segítségnyújtás az új, emberibb élethez. Ez nem szorult külön bizonyításra, hiszen a tettek önmaguk beszélnek, mégis hadd álljanak itt dr. Könyves-Kolonics Józsefnek, a város köztiszteletben álló haladó polgári értelmiségi személyiségének szavai, melyeket az ideiglenes képviselőtestület egyik ülésén mondott: »A Vörös Hadsereg nem szándékozik Magyarország függetlenségét elvenni, az ország belügyeibe beleavatkozni, népi pártok működését felfüggeszteni,

csupán az a kívánsága, hogy a Kommunista Párt működése meg ne gátoltassék, s mihelyt eljön az ideje, az ország lakossága maga fog dönteni államformája és belső igazgatása mikéntje tekintetében« [14]. Alig van Makónak olyan lakója, aki ne emlékeznék vissza szívesen és szeretettel a kemény, de megértő és igazságos, mindig segíteni-kész szovjet városparancsnokokra és katonákra. A polgárság, amely az első napokban megrémülve zárkózott szobáiba, a szovjet parancsnok intézkedéseinek hatására előjött, feloldódott félénksége, zárkózottsága és a város előtt álló feladatok megoldásából erejéhez mérten kivette a részét.

A makói szovjet parancsnokság már a felszabadulás napján, szeptember 26-án megkezdte működését az Arad—Csanádi Bank épületében. Első tevékenysége a város baloldali, fasisztaellenes személyiségeinek összehívása volt. Közös erővel hozták létre a Polgári Városparancsnokságot, amely élére állt a városnak, teljes felelősséggel és hatáskörrel irányította munkáját. E nagy munkához nyújtott segítséget a parancsnokság minden intézkedése, amelynek figyelme az élet egész területére kiterjedt. Felszólította a lakosságot a polgári tevékenység folytatására: az ipari és mezőgazdasági munka, a kereskedelem megindítására, a kulturális intézmények megnyitására. Felhívta a figyelmet a közegészségügyre, a kórház, gyógyszertárak munkájának folytatására, az utcák tisztántartására stb. Megcáfolva az ellenséges propagandát, felszólította az egyházakat a templomok megnyitására.

1944 szeptember 27-én alakult meg a *Polgári Városparancsnokság*. A városparancsnok tisztét dr. Könyves-Kolonics József városi ügyészre, régi 48-as Függetlenségi és Kossuth Párti baloldali ellenzéki politikusra bízták, aki még aznap összehívta az »internáltakat«, akiknek zöme kommunista volt, valamint a munkásság és szegényparasztság egyes vezetőit. A megbeszélésen szám szerint 23-an vettek részt [15]. Ezen, a városra nézve sorsdöntő tanácskozáson határozták el a városi közigazgatás helyreállítását és a polgárőrség megszervezését. E tanácskozást sorsdöntőnek nyugodtan vehetjük, hiszen itt dőlt el, hogyan indítsák meg és milyen irányban vezessék a város életét. Itt dőlt el, hogy a makói kommunisták meg tudják-e indítani a város vérkeringését, és meg tudnak-e bírkózni az előttük álló hatalmas feladatokkal; hogy tudnak-e élni — és ez a város egész lakosságára is vonatkozik —, azzal a szabadsággal, amelyet a Szovjetunió véres harcokban szerzett meg számunkra. Mint a későbbi események bizonyítják, rászolgáltak a bizalomra. Fáradtságot, erőt nem kímélve, lankadatlan munkával, tapasztalatlanságból eredő kisebb-nagyobb hibáktól eltekintve, helyes irányba terelték a város életét.

A munka megindítására öttagú állandó bizottságot alakítottak, amelynek minden politikai és igazgatási ügyben döntési joga volt. Az öttagú bizottság mellett tizenegytagú állandó tanácsadó szerv működött. Az öttagú városparancsnokság három tagja kommunista, egy szociáldemokrata és egy 48-as Függetlenségi és Kossuth Párt-i tag volt. A tizenegytagú tanácsadó szerv minden tagja a kommunisták soraiból került ki. Mindez azt bizonyítja, hogy a város életében a felszabadulás első percétől kezdve az irányító szerep a Kommunista Párt kezében volt, de bizonyítja azt is, hogy a makói kommunisták a nehéz és felelősségteljes munkából mindenkor oroszlánrészt vállaltak. A város lakosságának az a bizalma, mely a kommunistákat a felszabadulás után a város élére állította, a fel-

szabadulás előtti harcoknak és a felszabadulás első napjaiban tanúsított magatartásuknak eredménye volt. A 27-én megtartott tanácskozás alapján és eredményeként állították össze a városi közigazgatás különböző ügyosztályait. Bár a vezető tisztviselők zömének elmenekülése gondot okozott az ügyvitelben, az itthonmaradt és becsületesen dolgozni akaró tisztviselők segítségével áthidalták e nehézségeket. Már 28-án tizenegy ügyosztály kezdte meg működését egy-egy szakképzett tisztviselő vezetésével. Minden ügyosztály vezetője mellé a »városparancsnokság és együttes bizottságának« egy-két tagját delegálták tanácsadás és ellenőrzés végett [16]. A polgármesteri teendők ellátásával dr. Szűcs Zoltán volt főjegyzőt bízták meg. A közigazgatás munkája a magyar ellentámadások, a város szélén folyó harcok miatt még néhány napig szünetelt, majd október 2-án indult meg újból. A polgári városparancsnokság és igazgatás munkája az első hetekben a nyugalom biztosítására, a munkák megindítására, a közellátás megszervezésére, a romok eltakarítására stb. irányult. Október 6-ig, a 2. Ukrán Front nagy támadásáig Makó szinte az egész külvilágtól el volt vágva. A 6-án megindult támadás eredményeképpen a megye (volt Arad—Csanád—Torontál közigazgatásilag ideiglenesen egyesített megyék) területe fokozatosan szabadult fel, és október 12-re a Vörös Hadsereg teljesen megtisztította, ennek nyomán megindulhatott a munka a városon kívül, a makói földeken, tanyákon is. Így a városparancsnokság és a makói kommunisták figyelme október 12-e után kiterjedt, elsősorban a 46 ezer holdas makói határra, de az egész megyére is. Ez természetesen újabb nehéz feladatokat rótt a *Polgári Városparancsnokságra.* A város körül lefolyt kéthetes harcok idején sikerült megtenni az élet megindítására, a város belső életének megszervezése terén a kezdeti lépéseket. Most kiszélesedett a városi hatóságok feladatköre.

*

Csanád megye, Makó kitűnő földje és dolgos, a földhöz jól értő parosztságának kezemunkája folytán mindig egyik leggazdagabb éléstára volt az országnak. A város és megye mezőgazdasági termelése különösen fontossá vált 1944—45-ben, amikor a harcok következtében az őszi munkálatok az ország nagy részében szüneteltek, vagy el sem kezdődtek. A harcok a mezőgazdasági munkák folytonosságában Makón is zavart okoztak, szeptember 24—25-ig pedig lehetetlenné vált a munka. Hátráltatta már a korábbi bizonytalan helyzet és a sok őszi eső is. Ez az állapot egészen október 12-ig tartott, mikor a megye területén elült a harci zaj. A harcok idején éppen a kukorica és egyéb kapás növények betakarítása lett volna időszerű. A betakarítás elhúzódott, sőt az említett növények nagy része lábon maradt, ez pedig az őszi szántási és vetési munkákat gátolta. Nagy mértékben akadályozta még a munkát az igaerő hiánya, a földeken heverő aknáktól, fel nem robbant lövedékektől való félelem is.

A város vezetői felismerték a veszélyt, amelyet a mezőgazdasági munkák elhanyagolása jelentene, és minden lehetőt elkövettek megindítására. Október 12-én, 13-án, 17-én felhívással fordultak a lakossághoz, hogy az elmaradt mezőgazdasági munkálatokat haladéktalanul kezdje meg, mert a munkálatok elvégzése mindenkinek életfontosságú érdeke,

majd minden munkaképes egyént felszólítottak a kereseti lehetőségek felhasználására [17]. A felhívás adminisztratív alátámasztására október 17-én az őszi mezőgazdasági munkák idejére beszüntették a pénzbeli és természetbeni segélyek folyósítását olyan családoknak, ahol keresőképes családtag volt. A szovjet parancsnokság kb. 600—800 lovat bocsátott a város rendelkezésére a betakarítási és vetési munkákhoz. November 5-én a polgári városparancsnokság és együttes bizottsága rendeletet adott ki [18], melyben kötelezte a traktortulajdonosokat traktoraik azonnali üzembehelyezésére és a szántási munkálatok megkezdésére. Megtiltotta, hogy a földek felszántásánál személyi érdekek érvényesüljenek. Ehelyett »földről-földre haladva«, »az üzemanyag legnagyobb megtakarításával kell a gépet húzatni«. Megállapította a szántási díjat, és az ez ellen vétőket munkabér-uzsora címen kívánta felelősségre vonni. Megszabta a traktorvezetők bérét is. Előírta, hogy minden földtulajdonosnak, vagy haszonbérlőnek annyi területe szántható fel, amennyibe búzát vagy őszi-árpát akar vetni. Erre a rendeletre azért volt szükség, mert egyes elemek már ekkor igyekeztek gátat emelni az élet megindítása elé [19]. Ezen az intézkedésen is látható a felelősségérzet, és sikerült is megtalálni a jövőt legjobban biztosító módszert: az erők összefogását és leggazdaságosabb felhasználását.

Az új élet vérkeringésének megindulását nem kis mértékben hátráltatta, hogy a kishaszonbérlők körében a felszabadulás után bizonytalanság uralkodott, továbbra is megtarthatják-e bérletüket, mivel október elsejével lejártak az egyéves szerződések. Bizonytalanságban voltak, vajon az új helyzetben nincsenek-e kitéve annak, hogy föld nélkül maradnak akár úgy, hogy tulajdonosaik veszik vissza, akár úgy, hogy a »kommunisták államosítják«. A bizalmatlanság és kétkedés tehát részben 1919. hibás parasztpolitikájának volt a következménye. A városparancsnokság felismerve a politikai és gazdasági szempontból egyaránt veszélyes helyzetet (melynek komoly következményei lehettek volna, hiszen Makó határában a parasztság jelentős része kishaszonbérlő volt, és így nagy területek megmunkálása vált bizonytalanná), rendeletet bocsátott ki [20], mellyel megszüntette a földhaszonbérletek tekintetében uralkodó bizonytalanságot. A Polgári Városparancsnokság részben ennek megszüntetése végett, részben pedig a földek feltétlen megmunkálásához fűződő közérdekre való tekintettel elrendelte, hogy az 1944. évi október 1-én lejárt haszonbérletek bérlői 1945 október 1-ig továbbra is megtarthatják bérletüket, ugyanakkor a haszonbérbeadók kötelesek a bérlőt birtokban hagyni. Ettől sem a bérlő, sem a bérbeadó egyoldalúan el nem állhat. A Kommunista Párt így jó politikai érzékkel felismerte, és helyesen képviselte a szegényparasztok, a kishagymakertészek érdekeit, akiknek zöme kisbérlő volt. Ezeket az érdekeket összekapcsolva az ország általános gazdasági érdekeivel, eredményesen lendítette előre az új rend megszilárdulásának ügyét, megnyerve a szegényparasztság bizalmát, és makói viszonylatban megkezdte a proletárdiktatúra alapjának, a munkás-paraszt szövetség alapkövének lerakását.

A város élelmezése terén is komoly problémák voltak. Makó az 1944. évi kitűnő termés következtében bőven el volt látva gabonával, így az ellátatlan lakosság nagy részének kenyér-liszt fejadagjait nehézség nélkül biztosítani tudták, mert a szovjet csapatok a megyében lévő uradal-

mak készleteinek csak egy részét vették igénybe a hadsereg ellátására. Egyéb fontos élelmiszerekből azonban csak pár havi készlet állt rendelkezésre (só, cukor, zsír stb.). A zsírellátást a sertésvágási engedélyek és a beszolgáltatás rendezésével igyekeztek megoldani. Egyéb közszükségleti cikkek terén is komoly hiányok voltak. Nem volt üveg a bombasérült házak ablakainak beüvegezéséhez, bőr a cipők javításához, textilnemű a ruházathoz. A készleteket a nagykereskedők vagy elszállították, vagy elrejtették. Az elrejtett anyagok nagy részét felkutatták, lefoglalták és a lakosság részére kiárusították [21]. A hiányzó közszükségleti cikkek beszerzése a későbbi hetekben, hónapokban csak cserealapon volt lehetséges. A burgonya, napraforgó és egyéb magvakból a felesleges készleteket a város maximális áron megvásárolta, s más városokban mindezekért só, cukor, élesztő, paprika beszerzését kísérelte meg, több-kevesebb sikerrel [22].

*

A város életének megindulásában jelentős lépés volt az üzemek munkájának megkezdése. A felszabaduláskor a jelentősebb üzemek voltak: a Tóth-malom, mely általában 50 munkást foglalkoztatott, és két szárítóüzem (Konzerv-gyár); az egyik a METESz tulajdonában, a másik magántulajdonosé (Hangai). A METESz szárítóüzem általában 200—400 idénymunkást foglalkoztatott. Ezenkívül több kisebb, néhány munkást foglalkoztató magánmalom is volt a városban. A nem mezőgazdasági-ipari üzemek közül említést érdemel a Sz. Cs. V. (Szeged-Csanádi Vasút Rt.) javítóműhelye 50—60 munkással, a Villamostelep 40—50 munkással. A felszabadulás előtt működött még két téglagyár és két faáru üzem, ez utóbbiak azonban anyaghiány miatt még a háború alatt leálltak. Az üzemeknek csak egyes, könnyen mozgatható részeit rabolták el, és így a felszabadulás utáni hetekben gyorsan meg tudták kezdeni a munkájukat [23], bár fűtőanyag hiányában csak korlátozott mértékben. Mindezek ellenére sem volt komolyabb fennakadás. A malmok műszaki dolgozói és munkásai a város segítségére siettek az élet, a munka megindításában. (Az egyik malomban pl. a fűtést saját készítésű fafűtéses generátorral oldották meg, és a lelei uradalomban kitermelt nyárfával tartották üzemben.) A két szárítóüzemben november 3-án indult meg a munka. Az, hogy megindulhatott, a szovjet parancsnokságnak volt köszönhető, amely az üzemnek bérszárításra adott megbízást, és a munkát a legmesszebbmenő támogatásban részesítette. (Megfizette a kishagymásoknak a felszabadulás előtt a régi METESz-nek leszállított és ki nem fizetett hagyma árát. Gondoskodott arról, hogy a munkások teljes bérüket megkapják [24].) A Polgári Városparancsnokság ugyanakkor a METESz élére a kommunisták kezdeményezésére *felügyelő és intézőbizottságot* állított, mely a kertészek egyesületének és a METESz-nek legfelsőbb felügyeleti szerve lett. Tagjai maguk is kishagymások és mezőgazdasági munkások voltak [25]. A felügyelőbizottság az ügyek vezetésére szövetkezeti tanácsot rendelt ki [26]. Így vették kezükbe a makói kishagymások, munkások a régi, hirhedt szövetkezet vezetését és állították a lakosság szolgálatába. Lényegesen különbözött a régitől, mert a korábbival ellentétben a vezetés most a kishagymásoké, mezőgazdasági munkásoké lett. Október első napjaiban már működött a villamostelep is, és megfelelő mennyiségű áram-

mal látta el a várost. A makói villamostelep munkásai a szovjet katonák segítségével a város szekundervezetékeinek kijavítása után már szeptember legvégén megindították a szükségüzemet és a lámpák kigyulladtak a város területén [27].

Az elmenekült üzemtulajdonosokat a makói közfelfogás hazaárulóknak minősítette. Az elhagyott mezőgazdasági ingatlanokhoz hasonlóan, az esetek túlnyomó többségében a MKP javaslata és a munkások követelése alapján gondnokokat neveztek ki (rendszerint a régi szakmunkások közül), akiknek feladata az üzem vezetése és működtetése volt [28]. Egyes üzemtulajdonosok azonban már október hónapban kezdtek visszatérni, és el akarták foglalni régi üzemüket, amelyet már megbízott gondnok vezetett. A városparancsnokság mérlegelve a helyzetet, október 21-én átmeneti intézkedést hozott, amelynek értelmében a volt tulajdonost üzemébe, mint üzemvezetőt, azonnali hatállyal behelyezte. Ez az akkori viszonyok között kétségtelenül helyes intézkedés a termelés zavartalan folytatásának, sőt növelésének a biztosítására irányult, mert a visszahelyezett tulajdonos az esetek túlnyomó többségében megmaradt tőkéjét az újból visszakapott üzemébe fektette. Az üzemben foglalkoztatott munkások ügyét pedig a volt tulajdonosnak a munkások által választott bizalmi férfival kellett megtárgyalnia és intéznie [29]. Ez a munkásellenőrzés megvalósítását jelentette, megfelelő tapasztalat hiányában természetesen csak kezdetlegés formában.

Október 30-ra a helyreállított Sz. Cs. V.-vonalon a vasúti személyforgalom is megindult. A Szeged-Csanádi Vasút javítóműhelye is rövidesen megkezdte működését a közlekedési eszközök helyreállításával. Egy későbbi kimutatás szerint [30] 1945 végéig a viszonylag kis üzem 130 súlyosan rongált vasúti teherkocsit, 5—6 mozdonyt állított helyre. Jelentős segítséget nyújtottak a vasúti és közúti Maros-híd szerkezetének helyreállításához és megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb javítási munkákat végeztek el.

A régi üzemek munkájának megindításán kívül új üzemek létesítését is elhatározták, elsősorban olyat, melynek helyben biztosítható a nyersanyaga. Így egy kenyérgyárét és egy szapparfőző üzemét, melyek rövidesen meg is kezdték működésüket. A polgárság vállalkozó kedvének növekedésére vallott többek között az is, hogy október végén már az olajütés, bőrgyártás megindítására is akadt vállalkozó [31]. Az üzemek munkájának helyreállításán kívül sürgős feladatként jelentkezett az úthálózat rendbehozása. A város végezte el a már korábban említett átereszek, kisebb hidak helyreállítását, illetve a felrobbant betonhidak helyett erős fahidak építését. Ezek helyreállítása a mezőgazdasági munkák elvégzésének elengedhetetlen feltétele volt, úgyszintén annak is, hogy a Makó környéki tanyákkal könnyű és gyors összeköttetést biztosítsanak. Helyreállították a város-egészségügyi szempontból oly fontos vízlevezető csatornákat is [32].

*

Makón a kiürítési parancs következtében szeptember 23-tól kezdve megszűnt az iskolai oktatás. Az iskolák kapuit bezárták, a gyerekek hazaszéledtek, néhány pedagógus elhagyta a várost, a többi odahaza várta:

mi lesz? A felszabadulás első napjainak bizonytalansága után visszatért életkedvük. A szovjet- és polgári városparancsnokság bátorító magatartása felkeltette munkavágyukat. A városparancsnokság és a pedagógusok egyaránt érezték, hogy a háború egyik legnagyobb tragédiája a gyermekek elzüllése lenne. Mindannyian egyik legfontosabb feladatuknak tekintették az iskolák megnyitását. Lassan a szülők félelme is felengedett, és októberben már bátran engedték gyermekeiket az iskolába. A Polgári Városparancsnokság október első napjaiban összehívta a pedagógusokat, az iskola fenntartó szerveket. Mintegy harminc tagú értekezleten vitatták meg az oktatás kérdését. Ekkor alakították meg a *Makói Közoktatásügyi Bizottságot* (kb. október 10—12-én). Ez a bizottság volt hivatva pótolni az akkor már és még hiányzó Közoktatásügyi Minisztériumot és Tankerületi Főigazgatóságot. A bizottság elnöke és titkára az általános helyzetnek megfelelően saját belátása szerint intézkedhetett. Fontosabb határozatokhoz a Polgári Városparancsnokság, később a Nemzeti Bizottság jóváhagyása volt szükséges. A bizottság széles, szinte miniszteriális hatáskörrel rendelkezett. Hatáskörébe tartozott a nevelők alkalmazása, munkába állítása, az iskolák dologi ügyeinek intézése, az iskolák szakmai és a kapott instrukcióknak megfelelően politikai irányítása [33] stb. Legelső feladatuk az épületek biztosítása és használhatóvá tétele, megfelelő számú pedagógus biztosítása, illetve az iskolák tanerőinek észszerű elosztása volt. A tananyagot a rendelkezésre álló lehetőségeken belül a »változott körülményekhez« igyekeztek alkalmazni. Az épületek rendbehozásához messzemenő támogatást kaptak a szovjet parancsnokságtól. A megmaradt tanerők munkáját úgy osztották be, hogy a különböző iskolák kisegítsék egymást a hiányzó szaktanárok terén. Tüzelőanyag hiányában a középiskolákban a tél folyamán heti 18 órában folyt a tanítás. Elhagyták a továbbhaladás szempontjából nem feltétlenül szükséges tárgyakat [34] és csökkentették a nagy óraszámú tárgyak tanítási idejét. Ilyen előzmények után került sor 1944 október 19-én az iskolák megnyitására (kivéve a gazdasági népiskolát, mely november 9-én nyitotta meg kapuit) [35]. A Közoktatásügyi Bizottság működésének jelentős eredménye volt a *dolgozók esti iskolájának* megnyitása, 1944 december 1-én (I. osztály). Ez az iskola a maga nemében első volt az országban, a kereskedelmi iskolában jött létre 10 hónapos tanévvel. A felvételi korhatárt 18 évtől szabták meg. Később a gimnáziumban is megindult, 5 hónapos tanévvel [36]. A Párt, a város vezetősége, a szovjet parancsnokság a legmesszebbmenően támogatták a pedagógusokat. Rendszeresen jelentést kértek az iskolai munkáról, problémák, nehézségek esetén azonnal intézkedtek. A makói pedagógusok többsége a nehéz körülmények között is a legnagyobb odaadással nevelte az ifjúságot nemcsak az iskolában, hanem az iskolán kívül is. Szívesen támogatták a megalakuló MADISZ-t tanácsaikkal és előadásokkal [37].

*

Csanád-Arad-Torontál megye gazdasági, társadalmi és kulturális központja, a megye egyetlen városa Makó volt. A megye falvai, tanyái központjuknak tekintették, s a felszabadulás első napjaiban is Makóról várták a segítséget, útmutatást a tennivalókhoz. Így a város és vezetői fe-

lelősek voltak az egész megyéért. Felelősek voltak azért, hogy minden községben helyreálljon a rend, és a nyugalom, hogy segédkezet, irányítást adjanak az új élet megindításához. A megye vezetőinek túlnyomó része elmenekült a felszabadító csapatok elől, elvitték, ami könnyen elvihető volt. A visszavonuló katonai alakulatok pedig egymás után robbantották fel a hidakat, útkereszteződések átereszeit. Ezek felrobbantása ugyan a Vörös Hadsereget egy pillanatra sem tartóztatta fel, de gátolta a polgári közlekedést, gátolta a falvak és tanyák összeköttetését Makóval [38]. A megye majdnem teljesen orvos és gyógyszertár nélkül volt. A felszabaduláskor a 43 községben mindössze három orvos maradt és egy gyógyszertár működött (Battonyán) [39]. A közigazgatás szétesett. A felszabadulás utáni hetekben egyre sürgetőbbé vált a megye, a járások és községek igazgatásának, életének helyreállítása. Egyre inkább sürgette ezt a szovjet városparancsnokság is. Így született meg az elhatározás a megyei, járási és községi igazgatás megszervezésére. A polgári városparancsnokság kapta a megbízást ilyen rendeltetésű testület létrehozására. Az alispáni teendők ellátásával az árvaszéki elnököt bízták meg, s mellé rendeltek egy öttagú bizottságot munkája támogatására, mely »*Vármegyei Ötös Bizottság*« néven működött. A Polgári Városparancsnokság október 13-án kelt iratában értesítette a h. alispánt és közölte azoknak a nevét, akiket a Polgári Városparancsnok a városi igazgatás mellett működő bizalmi testület megbízásából az Ötös Bizottság tagjaivá delegált [40]. A Bizottság hatáskörébe tartozott minden, a megyét érintő kérdés elbírálása és a döntés joga, a községi és járási közigazgatás, a mezőgazdasági munkák megszervezése és irányítása, a rend és nyugalom biztosítása stb. Első feladatuknak tekintették az összeköttetés megteremtését a falvakkal. E munka a közlekedési viszonyokat tekintve hatalmas erőfeszítést, sőt fizikai megerőltetést kívánt. Fuvart általában a szovjet parancsnokság bocsátott rendelkezésükre, de ha ez nem sikerült, gyalogszerrel, esőben és sárban vágtak neki az útnak. A községek nagy részében szomorú kép fogadta a látogatókat: a községi hivatalok zárva, a lakosság a legnagyobb bizonytalanságban. Gyűléseket hívtak össze, és magyarázták az eseményeket. Ahonnan a jegyző elmenekült, erre alkalmas személyeket bíztak meg a közigazgatási teendők ellátásával és ott helyben megszervezték a község polgárőrségét. Igen sok községben bizalmatlanul fogadták őket, mert a régi megyei urakat vélték bennük visszatérni. Azoknak a visszatérésétől féltek, akiknek földjein görnyedtek, akik »atyai jóindulatukban« csontjukból a velőt is kiszívták. Félelmük felengedett, mikor látták, hogy az Ötös Bizottság tagjai munkásemberek. Felengedett, mikor látták, hogy a községek élére becsületes dolgozókat állítanak, akik bürokratikus herce-hurca nélkül a helyszínen orvosolják a sérelmeket. Különösen megnőtt irántuk a bizalom, mikor a földosztás szükségességéről beszéltek, s azt nemsokára végre is hajtották. Könnyen és gyorsan sikerült rendet teremteni azokban a községekben, ahol szovjet egységek állomásoztak. Ezek parancsnokai a legmesszebbmenő támogatást biztosították az Ötös Bizottság és alispán működéséhez. Egyes községek még a Bizottság érkezése előtt igyekeztek biztosítani a rendet, a munkák megindítását. (Némelyek szinte túlzásba is estek: Battonya pl. gazdasági téren önállósítani kívánta a községet, függetleníteni a megyétől, megszervezték az adók befizetését — a feudális füstadó formájában. Pitvaros és Csanád-

alberti pedig egyenesen önálló köztársaságot készült kikiáltani.) Ezeket a helytelen irányú törekvéseket a Bizottságnak a szovjet parancsnokságok segítségével sikerült leszerelni, és e községeket is bekapcsolták a megye munkájába. Egyes községeknél, ahol nem állt módjukban teljesen helyreállítani a közigazgatást, összevonták 2—3 község teendőinek ellátását [41]. A megye pénztára azonban üresen állt. A pénzügyi helyzet rendezése érdekében október 18-án az adók beszedésének folytatását rendelték el, s vármegyei pénztárt állítottak fel a pénzkezelés lebonyolítására [42]. A megcsappant bevételek miatt ideiglenesen a kiadásokat is racionalizálták, s szinte csak a legszükségesebbekre, az alkalmazottak fizetésére fordították [43]. A községek élelmezésével nem volt probléma. Hiány volt azonban itt is a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez szükséges igaerőben. E kérdés megoldását úgy igyekeztek biztosítani, hogy községenként bizottságokat szerveztek az igaerők gazdaságos felhasználására. A mezőgazdasági munkák a súlyos nehézségek ellenére a körülményekhez képest kedvezően haladtak.

A megyei hatáskörű Ötös Bizottság munkájának részletes ismertetése kívül esik e dolgozat tárgykörén. Ennyit mégis el kellett mondani e jellegzetes, öntevékeny népi szerv munkájának érzékeltetése végett, amelynek működése jól mutatta, hogy a Csanád megyei nép először a történelemben valóban a megye gazdájának tekintette magát.

III. A Kommunista Párt megalakulása, a pártok tevékenységének megindulása

A Kommunisták Magyarországi Pártja a Tanácsköztársaság harcai után az ellenforradalom véres, kegyetlen üldözése következtében illegalitásba kényszerült, és több mint huszonöt esztendőn keresztül kénytelen volt »föld alatt« küzdeni. Az egyetlen párt volt Magyarországon, mely az ellenforradalmi rendszer, a fasizmus ellen következetes harcot folytatott a nép felszabadítása érdekében, és a harcokban a Párt hatalmas áldozatokat hozott.

Tudjuk, Makón is mély gyökerei voltak a Kommunista Pártnak, és ennek köszönhető, hogy a kommunisták álltak elsőként a gátra és vállalták a város életének megindítását. Ugyanakkor konkrét feladatokból, a napi munkából is nekik jutott az oroszlánrész. Már az első napokban tárgyaltak a legális pártszervezet megalakításáról is, de erre az égető napi problémák és a felső szervek útmutatására való várakozás miatt csak később került sor. A pártszervezet 1944 október 13-án alakult meg, *Kommunisták Magyarországi Pártja Makói Csoportja néven.* Hosszas viták után úgy döntöttek, hogy egyelőre, amíg felső pártszervektől más utasítást nem kapnak, a tagság soraiba a régi kommunistákon kívül a munkásság baloldali, legmegbízhatóbb, kipróbált tagjait veszik fel, és kötelezővé teszik a két ajánlást. Ez volt a helyzet a már felszabadult más városok pártszervezeteiben is. Ez a bizonyos mértékű elzárkózás általában, és Makón sem volt helyes. Bezárta a Párt kapuit sok becsületes ember előtt éppen akkor, midőn Makón még csak a Kommunista Párt vállára nehezedett a munka és a felelősség. A pártszervezet 35 taggal alakult meg, melynek élén 9 tagú vezetőség állt [44]. A pártélet tevékenysége főleg a kom-

munistákról Horthyék által terjesztett rágalmak leleplezésére, a Párt »mibenlétének« megmagyarázására és a vidéki szervezőmunka megindítására irányult. Minden alkalmat megragadtak, hogy rámutassanak a Párt lényegére, céljaira. Erre nagy szükség volt, hiszen: »... Magyarországon, így Makón is a Kommunista Párt mibenléte, szándékai és céljai tekintetében a legnagyobb tájékozatlanság, sőt tudatlanság uralkodik«, — állapította meg Kiss Imre 1944. november 20-án, a városi képviselőtestület ülésén. »Ezzel a fogalommal minden elképzelhető rútat és rosszat összekötöttek.« »... Hogy valójában kik és milyen emberek a kommunisták, szép példa erre a felszabadulás első napjaiban mutatott magatartásuk is« [45].

A szektás tagfelvételi politikát kivéve az első naptól kezdve széles nemzeti összefogás politikája irányította a MKP makói szervezetének munkáját. Ennek megfelelően működő pártok hiányában alkalmi megbeszélésekre hívták össze a városi értelmiség, az iparosok, a kereskedők és a parasztság képviselőit [46]. Ugyanez a törekvés nyilvánult meg a városparancsnokság összetételében, kifejeződött a városi képviselőtestületet pótló bizottság megalakításakor, mert e bizottságban a város minden társadalmi osztálya és rétege képviselve volt. (Kizárva természetesen a fasiszta-nyilas elemeket.) A makói kommunisták felsőbb instrukcióra nem várva, hozzáfogtak a felszabadított falvak pártszervezeteinek megalakításához is. Rendkívül nehéz viszonyok között indulva, népgyűléseken ismertették a parasztsággal a helyzetet és a párt céljait. Le kellett küzdeniök a technikai nehézségeken kívül a parasztságba 25 éven keresztül beleplántált félelmet is a kommunistáktól, mint a »magántulajdon megszüntetőitől«, ami 1919. hibás agrárpolitikájára vezethető vissza. A nehézségekre éles fénnyel világítanak rá a Mezőhegyesen történtek: 1944 decemberében népgyűlésre hívták össze a mezőhegyesi állami gazdaság cselédeit, napszámosait a pártszervezet megalakítása céljából. Mikor megérkeztek, a teremben — a botosispánokat találták. Ők jöttek el a gyűlésre, hogy az itt hallottakat majd elmondják a parasztoknak. »Mert ez eddig így volt szokás«. Ez az eset megtanította a makói kommunistákat arra, mennyire szükséges a párt politikájának és célkitűzéseinek ismertetése, hogy ne új »uraságoknak« tekintsék őket, hanem annak, amik: a munkások és parasztok, a dolgozók érdekei képviselőjének. Szívós és kitartó munka eredményeként 1945 elejére a megye majdnek valamennyi községében megalakult a Kommunista Párt helyi szervezete. (41 község közül 38-ban, a Kisgazdapárt 34-, a Szociáldemokrata Párt 23, a Nemzeti Parasztpárt 18, a PDP pedig 6 községben.) [47].

A Párt az élet megindítása érdekében kifejtett munkája révén — (hiszen ők dolgoztak a Polgári Városparancsnokságban, az »Ötös Bizottságban« stb.) — rövidesen igen népszerű lett, és a lakosság teljes bizalommal fordult hozzá minden bajával. Különösen az üzemi, kisipari munkások és a mezőgazdasági cselédek, napszámosok között vert mély gyökeret. De az értelmiség körében is jelentős befolyásra tett szert a gyakran tartott értelmiségi ankétok révén, amelyeken az aktuális politikai és gazdasági kérdéseken kívül az értelmiségnek az újjáépítésben betöltendő fontos szerepéről volt szó. Különösen fellendült a Párt munkája akkor, amikor Szegeden október végén megalakult az MKP. Külföldi Bizottságának Magyarországra érkezett tagjaiból a Központi Bizottság. A Központi Bi-

zottság a már megalakult pártszervezetek vezetőségeivel november 9-én közös tanácskozást tartott (Szeged, Makó, Hódmezővásárhely és Orosháza). Itt a vezetőségek, köztük a makói is, beszámoltak munkájukról, s a beszámolók után megkapták a szükséges útmutatásokat. Felhívták a figyelmüket a demokratikus összefogás politikájának fontosságára, s óvták a pártszervezeteket a »proletárdiktatúra azonnali megteremtésétől«, mint fenyegető veszélytől [48]. Meg kell említeni, hogy Makón is voltak egyes kommunisták, akiket ilyen irányú törekvések fűtöttek. Így pl. a rendőrség politikai osztályának vezetője 1944. végén, 1945. elején 200 rendőrére támaszkodva szőtt terveket Makón a proletárdiktatúra kikiáltására.

A Kommunista Párt befolyásának hatalmas növekedésében fontos szerepet játszottak elsősorban reális politikai célkitűzései. A párt a dolgozók érdekeiből és szükségleteiből kiindulva szabta meg egy-egy időszakra vonatkozó taktikai irányvonalát. Tudatában volt annak, hogy a tömegek megnyerése és támogatása nélkül nem valósulhat meg a széles nemzeti egységfront, nem valósulhat meg a népi demokrácia.

*

A *Szociáldemokrata Párt,* amely az országban 1944 március 19-én kényszerült illegalitásba, Makón is megszűnt működni. A felszabadulás után csak 1944 novemberében állt talpra, s alakította újjá szervezetét. Erőinek zömét a kisiparosok, kereskedők, és tisztviselők köréből toborozta. A munkásságnak és a mezőgazdasági cselédeknek, akik a felszabadulás előtt támogatták, csak kis részét sikerült megtartania. A párt vezető rétegét a kisiparosság alkotta.

A *Nemzeti Parasztpárt,* bár szervezett formában a MKP kezdeményezésére csak december hónapban tömörül, már november elején élénk tevékenységet fejtett ki, és a Kommunista Párt mellett belekapcsolódott az újjáépítés munkájába, mint a munkás-paraszt szövetség hirdetője és szervezője. A Nemzeti Parasztpárt a párholdas törpebirtokos és kishaszonbérlő hagymások, a cselédek jelentékeny részének támogatását élvezte [49]. A makói értelmiség jelentős része, akiknek zöme a »népies« írók hatása alatt állott, ugyancsak a NPP-t támogatta, amelynek itt külön értelmiségi csoportja működött.

A felszabadulás utáni hetekben Makó politikai életének színterére lépett a *Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt* is. A kisgazdapártiak tevékenysége is megelőzte a pártszervezet tényleges megalakítását, amelyre csak kb. 1944 december végén, január elején került sor. A Kisgazdapártnak Makón volt már némi múltja. Tevékenysége a felszabadulás előtti hónapokban teljesen megszűnt, a felszabadulás után is a »módosabb« parasztok, kulákok pártja lett. Teljesen az OMGE makói szervezetére támaszkodott, innen kerültek ki szellemi irányítói. Ezt a pártot támogatta a klérus is, felhasználván a parasztságra gyakorolt befolyását. Támogatta a tisztviselők, főleg a nyugdíjasok jelentős része. (Jellemző, hogy az 1945-ös őszi választásokon a nyugdíjasok negyedében nagy arányban győzött a Kisgazdapárt.) A Kisgazdapárt veszélyes ellenfélként kezelte a Nemzeti Paraszt Pártot, és ellentétet igyekezett szítani e két pártot támogató rétegek: a módosabb, búzatermelő parasztok — és a kishagymások között.

Még egypárt alakult meg Makón a felszabadulás után: a »*48-as Függetlenségi és Kossuth Párt*«. A felszabadulás után november-decemberben kezdte meg a szervezkedést, de jelentős szerepet többé már nem töltött be a város életében. A korábban a pártot támogató kishagymásokat a Nemzeti Parasztpárt vonta magához. 1944 végén, 1945 elején megkísérelték a Nemzeti Parasztpárttal való fuziót, de a Nemzeti Parasztpárt elutasította. A 48-asok ugyanis olyan feltételeket akartak szabni, mely aláásta, szétbomlasztotta volna a Nemzeti Parasztpártot. (Később a 48-as párt egy része a Kisgazdapártba, a másik része a Polgári Demokrata Pártba lépett át.) Így e párt elvesztette tömegeit, mert ezek részére a Nemzeti Parasztpárt programja többet nyújtott, mint a régi, felmelegített 48-as program.

Ezekkel a pártokkal működött együtt a Kommunista Párt az új demokratikus rend megteremtése érdekében. A Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt szorosan együttműködött minden lényeges kérdésben. Nem volt ugyanilyen zavartalan a kapcsolat a másik két jelentősebb párttal. A Szociáldemokrata Párt Makón szembeszállt a munkásosztály egyesítését célzó törekvésekkel. Képviselőtestületi üléseken, a Nemzeti Bizottságban, a földreform végrehajtása során, az igazolóbizottságokban stb., mindenütt ez a politika érvényesült. A Szociáldemokraták jobboldali vezetői polgári demokráciát óhajtottak, amelyben vezető szerepet vittek volna. A Kisgazdapárt is polgári demokráciát óhajtott, de elgondolása szerint a »parasztság« lett volna az uralkodó osztály. Ez gyakorlatban a nagybirtokosok uralmához vezetett volna.

A felszabadulás előtt a városban a munkásság több szakmai szervezete működött a szociáldemokraták irányítása alatt. Jelentősebbek az élelmiszeripari, építőipari, fa-, fém- és bőripari csoportok voltak. A felszabadulás utáni hetekben a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére újjáalakították a *Szakszervezeteket*. Megalakították a földmunkások szervezetét, ismét életrehívták a bizalmi férfi hálózatot és megválasztották a *Makói Összes Szervezett Munkások Bizottságát*. Jellemző a Magyar Kommunista Párt térhódítására a munkásság körében és a szociáldemokraták háttérbe szorulására, hogy az egyes csoportok vezetőségébe, — a földmunkások szervezetébe is, valamint az Összes Szervezett Munkások Bizottságába, (mely a különböző csoportokat fogta össze) majdnem teljes egészében kommunistákat, vagy a párt célkitűzéseit magáévá tevő szociáldemokrata munkásokat választottak be. A társadalmi élet fellendülését mi sem mutatta jobban, mint az, hogy 1945-ben már 39 kulturális, szak- és sportegyesület fejtett ki tevékenységet.

IV. Az élet normalizálódása

Két hónapig végezte városmentő tevékenységét a Polgári Városparancsnokság s e rövid idő alatt sikerrel vezette át a lakosságot a nehéz napokon, megőrizte a rendet, megindította az igazgatási apparátust, és a lakosság részére is viszonylag normális életkörülményeket biztosított. »*A németek által bezárt iskolák kapui megnyíltak és ismét megkondultak az elnémult harangok. Megindult a gazdasági, kulturális és rendes közigazgatási élet, s a lakosság folytatja rendes foglalkozását.*« [50] Az élet normalizálódásával párhuzamosan egyre inkább kívánatossá vált olyan testü-

let létrehozása, mely a város közigazgatási ügyeit felső fokon intézné. A Sztójay-kormány ugyanis feloszlatta a város képviselőtestületét, és attól kezdve a felszabadulásig a polgármester képviselőtestület nélkül, önkényesen irányította a város életét. A felszabadulás utáni közigazgatás helyzete már ismeretes. Lassan felmerült a gondolat széles társadalmi alapokon nyugvó, a társadalmi erőket képviselő és összefogó közigazgatási testület létrehozására, mely a kormány megalakulásáig a városi önkormányzat irányítását átvenné. Ennek a gondolatnak a szülője a Kommunista Párt Makói Szervezete volt. Azonban nem vaktában cselekedett. Kutatta a legjobb megoldás módját, minden javaslatot alaposan megvitattak, és csupán ezek után született meg az elhatározás: tanács létrehozása, melyben helyet foglalnának a pártok és szakszervezetek, a földművesek, a hagymakertészek és iparosok, kereskedők, felekezetek képviselői és a vezető tisztviselők. A tanács határozatai utasításul szolgálnak a közigazgatási gépezetnek, s felette ellenőrzési jogkört gyakorol. A tervezetet a pártvezetőség megbeszélte a többi pártokkal, a Polgári Városparancsnokkal és a szovjet városparancsnokkal. Ennek eredményeként 1944 november 20-án alakult meg az 59 tagú »*Városi Képviselőtestületet Ideiglenesen Pótló Bizottság*«, melynek tagjai sorában helyet foglaltak a munkások és a parasztság minden rétege, az értelmiség, a felekezetek és a polgárság képviselői. Ugyanaznap ült össze az alakuló ülés. Könyves-Kolonics József városparancsnok röviden számot adott az elmúlt két hónap munkájáról. Megmagyarázta, »hogy a megalakuló bizottság működése ideiglenes jellegű és csak addig tart, amíg kormányhatalom fogja a további dolgok menetét megszabni«. Közölte azt is, hogy a szovjet katonai parancsnokságnak is határozott kívánsága, hogy e bizottságba mindenkit be kell venni, aki valamely osztályt, társadalmi réteget reprezentál, kivéve a fasisztákat [51]. Az ülésen elhatározták a szakbizottságok felállítását is, de egyelőre csak a jogügyi bizottságot alakították meg [52]. A november 29-i ülésen tárgyalták a képviselőtestületet ideiglenesen pótló bizottság hatáskörét, jogkörét, tanácskozási rendjét és határozathozatalának módját. A Bizottság egyhangúlag kimondta, hogy hatáskörébe tartoznak a város szervezési szabályrendeletében felsorolt ügyek, valamint azok, amelyeket külön törvény utal hozzá. A tanácskozási rend és határozathozatal módja tekintetében ugyancsak a szervezési szabályrendelet rendelkezései az irányadók, azzal az eltéréssel, hogy a határozathozatalban azok a tisztviselők, akik a bizottságnak hivatalból tagjai, nem vehetnek részt, szavazategyenlőség esetén azonban a bizottság elnöke köteles szavazatával dönteni [53]. (A polgári városparancsnokság ezzel gyakorlatilag befejezte működését. Azonban rövid ideig még mint összekötő szerv működött a szovjet parancsnokság és az ideiglenes képviselőtestület között.) Rögtön a bizottság magalakulását követően a második ülésen már támadás érte a bizottságot egyes szociáldemokraták részéről. Az ülésen felszólaló egyik szociáldemokrata bizottsági tag nem vette tudomásul, hogy a képviselőtestület helyett ezt a bizottságot hívták össze. Véleménye szerint e bizottságot a képviselőtestület régi tagjaiból kellett volna összeállítani. Bár az ideiglenes bizottságban minden társadalmi osztály képviselve volt, egyes szociáldemokraták e testületet nem tartották »demokratikusnak«, mert nem a régi virilis, vagyonon alapuló képviselőtestületet hívták be teljes egészében.

A bizottság első tevékenysége a helyzet felmérése volt. E célból november 23—30 között népszámlálást rendelt el, amely a lakosság összeírásán kívül kiterjedt a földekre, állatállományra, élelmiszerkészletekre is. Munkájának középpontjában három fő kérdés megoldása állott: a kereskedelmi munka megindítása, a lakosságnak élelemmel és ipari cikkekkel ellátása; a pénzügyi helyzet megjavítása, végül az őszi és tavaszi mezőgazdasági munkák biztosítása.

Az üzletek lassan szinte kivétel nélkül kinyitottak, bár az üzleti forgalom áruhiány miatt a minimálisra csökkent. A kereskedelem pangása azonban a más városokkal folytatott cserekereskedelem és a Vörös Hadsereg terményvásárlásai folytán kezdett megszűnni. Látván a rendeződött viszonyokat és a szovjet parancsnokság megnyugtató magatartását, a magánvállalkozók kedve is megjött. Már 1944 végén, de főként 1945 elején számos vállalkozó nyújtotta be kérvényét üzem vagy kereskedés megnyitásának engedélyezését kérve. Sőt 1945 februárban már akadt vállalkozó külföldi mezőgazdasági gépek behozatalára is [54].

A városi kenyérgyár felállításával meggyorsult és olcsóbbá vált a kenyérellátás. (Ennek köszönhető, hogy az inflációs időkben Makón általában 37 %-kal volt olcsóbb a kenyér az országos átlagárnál.) November-december hó folyamán ismételten szabályozták a sertésvágások utáni beadásokat, s így december közepén elérték, hogy az ellátatlanok részére zsírfejadagot tudtak biztosítani [55]. A nem Makón termelt élelmi és ipari cikkekkel való ellátásban azonban komoly zökkenők voltak, és 1945 elejére komoly hiányok mutatkoztak. Ezek pótlására a város öntevékenyen csereüzleteket szervezett már felszabadult városokkal. (Salgótarjánból vöröshagymáért dróthuzalt és szeget kaptak, a Hazai Fésűsfonótól és a Hazai Kötszövőtől liszt, hagyma, zöldség ellenében szövetet, sót, rézgálicot, lúgkövet [56], egy budapesti nagyipari üzemtől ugyancsak vasárut, Tatabányától, Dorogtól, Salgótarjántól szenet, az Első Magyar Papíripari R. T.-től papírt, a Salgótarjáni üveggyártól üvegárut kaptak. — Az ellátás érdekében elnézték, a só, élesztő csempészését a szomszédos Romániából, csak kiugró uzsoraár esetén léptek közbe. A »nemzetközi cserekereskedelem« Makón és környékén különösen Araddal volt élénk, ahonnan különböző élelmiszerek ellenében főként lovakat hoztak az elpusztult igaerők pótlására [58].

A város pénztára a felszabaduláskor üres maradt, a bankigazgatók minden pénzt magukkal vittek. Nem állt rendelkezésre forrás a szükségleteket kielégítő mennyiségű pénz megszerzésére. Pénzforrást jelentett az üzérektől elkobzott pénzmennyiség, főleg a külföldi pénzegységek. Jelentősebb összegek bevételét eredményezte a város által a korábbi években kiadott kölcsönök és árvízkölcsönök folyamatos beszedése, valamint az adók befizetésére vonatkozó rendeletek alapján befolyó összegek. Az adóhivatal a felszabadulás után azonnal megkezdte működését, és rögtön szorgalmazni kezdte az adók befizetését. A befizetésre vonatkozó felhívás szép eredménnyel járt, amint ezt az adóhivatal vezetőjének jelentése is megállapítja [59]. A parasztság, polgárság egyaránt igyekezett kötelességének eleget tenni, ami a Horthy-korszakban sohasem volt tapasztalható. A városi számvevőség október-novemberi zárószámadása szerint a két hónapban 180 228,84 P folyt be. A rendes kiadások összege 113 661,57 P-t tett ki, a maradvány azonban közel sem volt elegendő a háború követ-

keztében keletkezett rendkívüli kiadások fedezésére [60]. A hiányzó összegeket a város egyéb források hiányában kiviteli vámok bevezetésével oldotta meg úgy, hogy a kivitt élelmiszerek után általában 10 %-os kiviteli illetéket szedett. Ez alól kivételt képeztek a kis mennyiségben kiszállított élelmiszerek [61], majd a későbbi, december, január stb. hónapokban Budapestre magánosok által szállított élelmiszerek. Illetéket szedtek a városba érkező idegenektől »tartózkodási engedély« címén, valamint az elmenekült és visszatért ingatlantulajdonosoktól vagyonukba való visszahelyezésükkor. Ilyen esetben a vagyon nagysága szerint, vagyonőrzési és kezelési díjat fizettek.

A pénzügyi kiadások csökkentése érdekében a közigazgatás létszámát is csökkentették, és az így felszabaduló munkaerőt mezőgazdasági munka vállalására szólították fel, mivel a mezőgazdaságban legalább 10 000 emberre lett volna szükség [63]. Meg kell említenünk, hogy a makói bankok (Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztár, Makói Népbank RT., Makói Takarékpénztár RT., Makói Gazdasági Hitelszövetkezet mint az OKH tagja) csupán 1945 nyarán kezdték meg működésüket.

Az őszi és téli harcok után egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az ország élete, jövő évi kenyere azoktól az országrészektől várható, amelyek az ősszel és télen felszabadultak, és így idejében hozzá tudtak fogni a mezőgazdasági munkákhoz. Ilyenek elsősorban az ország déli, délkeleti részei, közöttük Makó is. A város földterülete 45 671 hold 1342 négyszögöl, melyből 36 558 hold 268 négyszögöl szántó, a többi legelő, rét, szőlő, kert, erdő, nádas stb. Az igaerő a megművelendő terület nagyságához hasonlítva közelről sem volt elegendő, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az igaerőt a városnak egyéb fuvarozási célokra is igénybe kellett vennie. Látván a veszélyt, melyet a mezőgazdasági munkák elmaradása okozhat, a bajok megelőzésére a Képviselőtestületet Ideiglenesen Pótló Bizottság 1944 november 29-én tartott ülésén a Kommunista Párt előterjesztésére elhatározta, hogy a város határát termelési körzetekre osztja fel, s minden körzet élére körzeti megbízottat állít. »A körzeti megbízottaknak kötelessége gondoskodni arról, hogy a körzetben földdel bíró gazdák, valamint a körzetben lévő igás állatok, traktorok vagy más gazdasági gépek igénybevételével, a lehetőséghez képest, minden földterület bemunkáltassék . . . A körzeti megbízottak mint hatósági személyek Makó m. város hatóságát képviselik, akiknek az utasításait a körzethez tartozók teljesíteni tartoznak. Az ellenszegülők közerőre rendeltetnek be« [54]. A körzeti megbízottak feladata volt tehát, hogy körzetükben minden rendelkezésre álló erővel biztosítsák a föld folyamatos megmunkálását, s minden igaerőt — bárkiét — a körzetben *közös munkára* használhattak fel. Így biztosították azt is, hogy az igával nem rendelkező kisbirtokosok és kishaszonbérlők földje is megmunkálás alá kerüljön.

A város határát 44 körzetre osztották. A körzetvezetőket valamennyien a saját körzetükbe tartozó parasztok közül jelölték ki. Okos és előrelátó intézkedés volt ez. Parasztokra bízta a föld megmunkálásának irányítását, ugyanakkor az MKP és az ideiglenes intézőbizottság minden segítséget megadott munkájuk eredményes végzéséhez. Különösen fontos és előrelátó intézkedés volt ez azért, mert így az igaerővel nem rendelkező kisparasztok földje is megmunkálhatóvá vált. Ez az intézkedés felkeltette a parasztság buzgalmát, megerősítette az új renszer iránt éb-

redező bizalmát, és hozzájárult a munkás-paraszt szövetség létrejöttéhez. A körzeti rendszer eredményeképpen *november végétől* januárig a sok eső ellenére is hatezer holdat vetettek be őszi gabonával. A fagy beálltával a körzeti megbízottak az igaerőt az elmaradt betakarítási munkákra használták fel.

A Kommunista Párt kezdeményezésére 1945 január 29-én jelent meg a főispánnak az elhagyott birtokok haszonbérbe adására vonatkozó rendelete [65]. Elsősorban a volt cselédek, mezőgazdasági munkások, aratómunkások, napszámosok jutottak haszonbérlethez, s a megmaradt földet az 1—5 holdas törpebirtokosok között osztották fel. Rendkívül méltányosan állapították meg a haszonbéreket (holdanként két mázsa gabona), s ez nagy mértékben hozájárult a munkakedv fellendítéséhez. Igen jelentős kezdeményező szerepet töltött be a megműveletlen földek megmunkálásában a Földmunkások Szakszervezete. A nincstelen parasztok nevében és érdekében erőteljes szervező munkát fejtett ki, mikor kérte, és vállalta, hogy a nincstelen parasztok haszonbéres alapon megmunkálják az elhagyott földeket [66].

A viszonyok rendeződésével megnőtt a parasztság munkakedve. Ez a hatalmas munkakedv, s az erők összefogása tette lehetővé, hogy a tavaszi munkák lendülettel, ütemesen s a viszonyokhoz képest gyorsan haladtak. 1945 március 20-ig már 12 125 hold volt felszántva és 11 029 hold bevetve [67], május másodikára pedig csupán 4000 hold megmunkálása maradt hátra [68]. A traktorok munkábaállítását, melyet üzemanyaghiány késleltetett, nagy mértékben elősegítette a szovjet parancsnokság ismételt baráti segítsége: sok esetben biztosított üzemanyagot a mezőgazdasági munkákhoz.

A Kommunista Párt maga vette kezébe a főváros élelmiszerellátásának megszervezését. A Párt javaslatára a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945 február 28-án felhívással fordult az ország népéhez a főváros lakosságának megmentése érdekében: »Romok közt, víz és világítás nélkül, ablaktalan házakban tengődünk. Tegnap a háború, ma az éhinség, holnap a járvány tizedeli meg sorainkat. Nők és gyermekek halnak éhen, férfiak esnek össze munkahelyükön. A fasiszta gyilkosok hagyatéka ez.« Elsőnek a Vörös Hadsereg sietett Budapest lakosságának segítségére. Bár a háború még az ország területén folyt, megnyitott minden utat és 20 000 tonna élelmiszert küldött. A főváros szörnyű helyzete és a megrázó erejű felhívások Makón sem maradtak visszhang nélkül. A makói kommunisták kezdeményező és szervező munkája nyomán még Buda felszabadulása előtt, 1945 február 2-án elindult az első vonat Makó élelmiszeradományával Budapest felé: kenyérrel, liszttel, zsírral és szalonnával. A tíz vagonból álló szerelvény száz tonna élemiszert vitt a fővárosba. Ezt márciusban négy, áprilisban egy szerelvény követte. A Makói Közellátási Felügyelőség május 23-án összeállított adatai szerint: 74 vagonnal kb. 880 ezer 745 kg élelmiszer ment Budapestre [69]. Ezenkívül a közellátási kormánybiztos, a városi és községi elöljáróságok által kiadott szállítási engedélyek alapján kb. 980 ezer kg élelmiszert szállítottak el Budapestre fővárosi szervezetek vagy magánszemélyek [70]. Az elszállítás megkönnyítésére a város vezetői, mint említettük, lemondottak a Budapestre szállított élelmiszerek kiviteli vámjáról, holott ezzel a város bevételtől esett el. De a makóiak az élelmiszerszállításon kívül más módon

is segítséget nyújtottak Budapest népének. 1945 tavaszától 158 fővárosi gyermek gondozását vállalták el [71].

Makó városa és Csanád megye azonban nem csupán Budapest segítségére sietett, hanem a bányavárosokba és ipari üzemek részére is jelentős mennyiségű élelmiszert szállított. (Egy főispáni kimutatás szerint Makóról és a megye többi községéből kb. 15 000 q-t szállítottak Tatabányára, Salgótarjánba, Csepelre, és más gyárakba, bányákba stb [72]. Mindez kétségtelen bizonyítéka a párt politikája helyességének és munkájának jelentős sikere, biztató jele a falu és a város közeledésének, s bizonyítéka a munkás-paraszt szövetség kezdődő kialakulásának.

V. A Nemzeti Függetlenségi Front politikájának és a Csanádmegyei Nemzeti Bizottság munkájának kibontakozása Makón

A Vörös Hadsereg szétzúzta a régi fasiszta államhatalmi szervezetet. A már felszabadított országrészeken megnyílt a lehetőség új állam, új és demokratikus hatalom megteremtésére. Az új magyar állam alapjait a felszabadított területen létrejött demokraikus erők rakták le, amelyek e közös céllal a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba* tömörültek. Végeredményben tehát az 1944 december 2-án Szegeden megalakult Függetlenségi Front volt az első lépés az új magyar állam megalakítása során. A Kommunista Párt által készített programját december 3-án terjesztették a szegedi dolgozók nagygyűlése elé. A program, bár a Függetlenségi Frontban jelentős számban foglalták helyet a polgári demokrácia hívei, forradalmi demokratikus program volt, túllépte a polgári demokrácia szűk kereteit. (Célul tűzte ki a nagytőke kizsákmányolásának korlátozását, a tőkés monopóliumok hatalmának megtörését, a nagybirtokok felosztását.) A programot a szegedi és makói nagygyűlés óriási lelkesedéssel fogadta el, annál is inkább, mert makói viszonylatban már a felszabadulás óta eltelt rövid idő alatt is számtalanszor tapasztalták, hogy eredmények elérésére a legjobb eszköz a társadalom erőinek legszélesebb összefogása. A program alapján 1944 december 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Másnap megválasztották az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, amely magáévá tette a Függetlenségi Front programját és ennek alapján készítette el kormánynyilatkozatát.

Az ideiglenes országgyűlésbe történő választások előkészítésére az Előkészítő Bizottság megbízásából 1944 december 16-án Erdei Ferenc jött Makóra. Még aznap délután megbeszélésre hívta össze a Makón működő pártok vezetőit. A nemzetgyűlést előkészítő bizottság városonként állapította meg a képviselők számát. Makóra tizenkettőt állapítottak meg, ami más városhoz viszonyítva is jelentős. Szeged 25, Debrecen 23, Hódmezővásárhely 15. Szükségesnek látták, hogy az ideiglenes bizottság által elfogadott javaslatot a nép megvitassa, és szentesítse a jelölt képviselők kiküldetését. A pártközi értekezlet elvként fogadta el — szem előtt tartva a Függetlenségi Front programját — a politikai irányzatok arányos képviseletét a fasiszták kivételével. Makón ekkor két ténylegesen megalakult párt működött, a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt, két pártnak, — a Nemzeti Parasztpártnak és a 48-as Függetlenségi Kossuth Pártnak — szervezése pedig előrehaladott stádiumban volt. A Kis-

gazda Párt szervezése ekkor még kezdetleges állapotban lévén, a pártközi értekezlet nem vette figyelembe a mandátumok elosztásánál [73]. A pártközi értekezlet javaslatát december 17-én terjesztették a Képviselő Testületet Ideiglenesen Pótló Bizottság elé. A bizottság némi vita után, melyet a Kisgazdapárt kihagyása váltott ki, egy ellenszavazattal elfogadta a javaslatot. Még ugyan azon a napon a lakosság elé terjesztették, és a népgyűlés egyhangú lelkeserdéssel hagyta jóvá a képviselőjelöltek kiküldését [74].

A Nemzeti Függetlenségi Front felhívása alapján nagy lendülettel indult meg a nemzeti bizottságok megalakulása.

Makón január 6-án ült össze a *Csanádmegyei Nemzeti Bizottság* alakuló ülése, hogy biztosítsa az egész megye és Makó területén a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok helyi szerveinek együttműködését, és a kormányprogram végrehajtására mozgósítsa a tömegeket. Ott, ahol az Ideiglenes Kormány megalakulása előtt már működtek a Nemzeti Bizotságok, működésük súlypontját a helyi közigazgatás helyreállítása, újjáalakítása és működésük irányítása alkotta. Ezt a szerepet Makón a Polgári Városparancsnokság, a megye területén pedig a Vármegyei Ötös Bizottság végezte el. Így joggal tekinthetők e szervek a Nemzeti Bizottság »jogelődeinek«, az ország első népi szerveinek. Tény az, hogy az első két szervezet összetételében nem volt olyan széles, mint a Nemzeti Bizottság, de akkor (szeptember, október) nem is volt lehetőség szélesebbkörű bizottságok megteremtésére, hiszen a Szociáldemokrata és a Kisgazdapárt csak hetek, hónapok múlva ocsúdott fel a kábulatból. A Csanádmegyei Nemzeti bizottságban a négy párt 2—2 taggal, a szakszervezet 3 taggal volt képviselve, a tizenkettedik pedig a bizottság titkára volt. A Nemzeti Bizottságok általános feladatainak ismertetése után az első ülésen szavazattöbbséggel megválasztották a bizottság elnökét: Farkas Imre, a Magyar Kommunista Párt képviselője személyében, alelnöknek pedig a Nemzeti Parasztpárt egyik képviselőjét, illetve ennek főispánná történt kinevezése után a Szociáldemokrata Párt képviselőjét [75]. Január 21-i ülésükön vitatták meg a működésükhöz elengedhetetlenül szükséges szervezési szabályokat [76]. Az elnök havonként köteles összehívni a bizottságot, de két bizottsági tag kérelmére bármikor. A bizottság határozatképességéhez a tagok kétharmadának (8) jelenléte szükséges, de ha valaki akadályozva van, az illetékes pártnak jogában áll helyette mást kiküldeni [77].

A Nemzeti Bizottság főfeladatát az első időkben a községi Nemzeti Bizotságok megalakításában látta, s rövid időn belül létrehozta a falvak Nemzeti Bizottságait. E bizottságok munkája felett felügyeletet gyakorolt, irányította és időnként felülvizsálta munkájukat. Nem egy esetben változtatta meg határozataikat, sőt olyan esetben, mikor nem a Függetlenségi Front összefogást célzó elveinek megfelelően alakultak meg, feloszlatta és újjá alakíttatta őket [78]. Ügyelt a községi elöljáróságok megválasztásánál a demokratizmus biztosítására is. Így megsemmisítette a kaszaperi képviselőtestület megválasztását a titkos szavazás megsértése miatt [79]. A Csanádmegyei Nemzeti Bizottság állást foglalt minden elvi, valamint nagyobb jelentőségű gyakorlati kérdésben, és döntésének minden hatóság köteles volt alávetni magát.

A már említett Termelési Bizottságot a N. B. hozta létre február

27-én, a tavaszi munkák megkezdésének küszöbén. A Termelési Bizottság 25 tagú lett, a pártok és a szakszervezetek 5—5 tagot delegáltak, és résztvett munkájában a város gazdasági felügyelője is, mint szakember [80]. A tavaszi mezőgazdasági munkákat már ez a bizottság irányította a körzeti megbízottakkal karöltve.

A Kommunista Párt javaslatára a Nemzeti Bizottság fenntartotta magának a jogot a rendőrség intézkedéseinek felülvizsgálására. Az említett javaslatra megvizsgálták a mezőhegyesi internáló tábort, és egyik alkalommal harminc, komolyabb indok nélkül internáltat bocsátottak szabadon [81]. Ezzel nagy mértékben hozzájárultak a közvélemény megnyugtatásához; erre egyes önkényes rendőrségi intézkedések miatt szükség is volt.

A Nemzeti Bizottságnak jelentős határozata volt az első szabad május elsejének és Makó felszabadulása évfordulójának megünneplésére vonatkozó rendelet. E napot — május 1-ét — a dolgozó kéz, a munka ünnepévé nyilvánította [82]. Ugyanígy rendelte el szeptember 26-nak, Makó felszabadulásának megünneplését is [83]. Egyes régi törvényeket és rendeleteket a helyzetnek megfelelően alkalmaztak és átalakítottak, vagy éppen hatályon kívül helyeztek. (A Nemzeti Bizottságot megelőző Polgári Városparancsnokság pl. még 1944 november 13-án hatályon kívül helyezte a zsidótörvénnyel kapcsolatos összes rendeleteket [84]. Módosították a 6740/1941. M. E. sz. rendeletet, mely arról szól, hogy a szükségletet meghaladó lakásrészeket közalkalmazottak és köztisztviselők részére igénybe lehet venni. A dolgozókról való állandó gondoskodást tükrözi a kommunisták kezdeményezése, hogy az említett törvény hatályát a Cs. N. B. valamenyi rászorult dolgozóra kiterjesztette [85].

A Cs. N. B. még számos egyéb irányú tevékenységet is végzett. Széleskörű akciót indított az Ellenállási Mozgalom harcaiban hősi halált haltak hozzátartozóinak megsegítésére [86]. Gondoskodott arról, hogy a kultúra értékes termékeit megóvja a pusztulástól [87]. Közreműködött az önkormányzati szervek végleges megalakításában is [88].

Mint számtalan helyen az országban — különösen az ideiglenes kormány és a törvényhatósági bizottságok megalakulása után — a reakció Makón is felvetette a nemzeti bizottságok megszüntetésének gondolatát. Makón már a megalakulást követő napokban megindult a Kisgazdapárt akciója, melyet időnként a Szociáldemokrata Párt egyes vezetői is támogattak. Először belülről támadták azt a bizottságot, amelyet a Nemzeti Függetlenségi Front programjának elfogadásával maguk is szükségesnek ismertek el, és részt vettek munkájában. Hol túlkapásokkal, hol gyengekezűséggel vádolták [89]. Május 23-án a kisgazdák és a szociáldemokraták képviselői kimondták, hogy a Nemzeti Bizottság további tevékenykedésére — miután az összes önkormányzati szervek már vármegyeszerte megalakultak — nincs szükség [90]. Újabb támadási hullámot váltott ki a makói Paraszt Szövetség kérelmének elutasítása, képviselőinek a Nemzeti Bizottságban való részvételével kapcsolatban [91]. Ez a harc 1945 közepén különösen pedig a Délvidéki Független Hírlap (makói kisgazda újság) megindulásával öltött nyilvánosabb formát. Makón a Nemzeti Bizottságot ért támadások ellen a Kommunista Párt a Parasztpártra és a szakszervezetekre támaszkodva harcolt következetesen, érvényt szerezve a Nemzeti Függetlenségi Front politikájának.

A Nemzeti Függetlenségi Front és az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjának megfelelően 1945 január 24-én alakult meg az *Igazoló Bizottság* [92]. A bizottság nagy csaták színtere volt, és egész működésére rányomták bélyegüket főleg a Kisgazdapárt és egyes szociáldemokraták részéről folytatott mentési akciók. Ezt gyakran úgy sikerült elérniök, hogy az eljárás alá kerülőt beléptették az egyik vagy másik pártba, és »mentőtanúk« tömegét vonultatták fel. A Csanádmegyei Nemzeti Bizottság felügyeleti jogot gyakorolt az Igazoló Bizottság munkája felett, és meg nem felelő határozatok esetén új vizsgálatra, új határozathozatalra utasította. Elvi határozatot hozott a Nemzeti Bizottság egyes igazolási esetekre vonatkozóan. Kimondta, hogy mindazon tisztviselői kinevezések érvénytelenek, melyeket a Kállay-kormány eltávolítása után következett kormányok eszközöltek, mert »az állami szuverénitás a betolakodó és megszálló német hadsereg miatt nemcsak korlátozva volt, hanem ténylegesen meg is bénáttatott. Ezen tisztviselők az ilyen állásokban nem igazolhatók, legfeljebb az előbbi viselt tisztségükben.«

A népi bizottságok felbecsülhetetlen munkát végeztek az ország újjáépítése, a demokratikus rend győzelemre juttatása érdekében. Bár munkájukat nem szabályozta törvény, feladatuk és hatáskörük nem volt megszabva, mégis segítségükkel épült újjá az egész ország, mert a nép kezdeményező erejét képviselték és a nemzet összefogását célzó politikát, a Nemzeti Függetlenségi Front politikáját szolgálták.

VI. A földreform

Makón a hagyma termelése háromféle gazdasági formában folyt: 1. Uradalomban és gabonatermelő nagygazdáknál mellékesen termelték, jó hagymaárra számítva (400—500 gazdaság); ezek a gazdaságok nem voltak kitéve a hagymapiac ingadozásainak. 2. 1—2 holdtól kb. 20 holdig terjedő birtokokon a hagyma már főtermény, amely jó piaci konjuktura idején a gyarapodás lehetőségét biztosította, de a megélhetés és a gazdasági egyensúly megtartása érdekében egyebet is termelt (kb. 1000 gazdaság). 3. Kertészgazdaságok apró saját, vagy bérelt földön. E gazdaságok kizárólag a hagymatermelésből éltek, s teljes egészében ki voltak szolgáltatva a válságoknak, a piaci árak ingadozásainak (kb. 2000 gazdaság) [93]. A cselédek, zsellérek, törpebirtokosok életszínvonala rendkívül alacsony volt. A feles és harmados bérlőktől, akik 0,5—1—2 holdat béreltek, példátlanul magas haszonbért szedtek, mert a kevés földre rengeteg földnélküli ajánlkozó volt. Különösen a harmincas évektől emelkedett rohamosan a haszonbér: 1928-ban 110,— pengő, 1935-ben 200—235 pengő, 1939-ben 270—300 pengő. (A maroslellei püspöki uradalomban 1939-ben egy hold haszonbére 320—360 P.) Így a hagyma termelési költségeinek egyharmada, fele ment el haszonbérre. A gazdasági válságok még súlyosbították a helyzetet: 1922, 1930, 1938-ban, mikor a hagyma ára a termelési költségeket sem fedezte, a hagymásoknak potom pénzért kellett elvesztegetniök terményüket [94]. A makói tőke nem nyújtott segítséget. A bankok megtagadták a hitel folyósítását a kishagymásoktól, hiszen nem volt elegendő birtokuk a kölcsön fedezetére, kezességet pedig a »módosabbak« nem igen vállaltak a szegény hagymásokért. A kishagymásokat,

kisbérlőket így állandóan a tönkremenés fenyegette. Éhség és nyomor veszélyeztette életüket. Táplálékuk gyenge minőségű, lakásuk zsúfolt, egészségtelen. Jellemző a hagymások életviszonyaira, hogy 1934—35 telén a város 6000 családnak »volt kénytelen« segélyt adni, hogy puszta életüket tovább tengessék [95]. A hagymás kisparasztok helyzete csupán a felszabadulás után változott meg. A földreform során a nincstelen zsellércsaládból, kisbérlőből, cselédből birtokos lett. Megszabadult válságos helyzetétől, a piaci ár ingadozásaitól és a földuzsorától.

A Magyar Kommunista Pártnak megalakulásától kezdve határozott célkitűzése volt a nagybirtokrendszer megszüntetése. Felszabadulásunk első napjaiban a Magyar Kommunista Párt volt az első, amelyik felvetette a földreform szükségszerűségének kérdését. A Függetlenségi Front programja magáévá tette a földreform megvalósításának követelését, és a december 22-én kiadott kormánnyilatkozat leszögezte, hogy »az ország gazdasági talpraállítására, a parasztság évszázados álmainak valóra váltására, a magyar demokrácia alapjainak megszilárdítására az Ideiglenes Nemzeti Kormány haladéktalanul földreformot hajt végre...« Tehát a földreformot, a parasztság évszázados jogos kívánsága mellett még két lényeges szempont tette sürgősen szükségessé. Az egyik az, hogy a feudális reakció erejét megtörni és a proletárdiktatúra alapjait lerakni, a munkás-paraszt szövetséget, mint a hatalom kérdésének legfontosabb talpkövét, megvalósítani lehetetlen a földreform nélkül. Másodszor pedig az is sürgette, hogy a nagybirtokosok zöme elmenekült, földjeik megmunkálatlanul, parlagon hevertek, veszélyben forgott az ország kenyere. A parasztság öntevékeny földfoglalása, a helyi szervek intézkedései nem bizonyultak elegendőnek a probléma megoldására, csupán egyetlen megoldás biztosíthatta a föld gyors, alapos és zavartalan megművelését — a föld kiosztása a parasztság között.

1945 március 17-én fogadta el a minisztertanács a földművelésügyi miniszter beterjesztett javaslatát, mely a földosztás végrehajtását magára a földműves népre bízta. Ezek a bizottságok a már felszabadult területen a rendelet meghozatala előtt a kommunisták kezdeményezésére igen sok helyen megalakultak, és hozzáfogtak a földosztás előkészítéséhez. Makón 1945 február 20-án a Kommunista Párt és a Földmunkás Szakszervezet kezdeményezésére, a nincstelen parasztság kívánságának megfelelően a Nemzeti Bizottság foglalkozott a Földigénylő Bizottság megalakításának kérdésével [96], és azt létre is hozta. Február hó folyamán a város parasztságának küldöttsége kereste fel a földművelésügyi minisztert, hogy közvetlenül is kifejezze a földreform gyors végrehajtására irányuló kívánságát. Nem sokáig kellett várni. Március 16-án megalakult a Csanádmegyei Földbirtokrendező Tanács, amelybe a hivatalosan kinevezett szakembereken kívül a pártok, ill. a Nemzeti Bizottság delegáltak tagokat. Március 17-én létrejött a makói *Földigénylő Bizottság,* amely azonnal megkezdte működését. Makó határában mint ismeretes, jelentős nagybirtokot nem találunk. Csupán a város rendelkezett több mint ezer holddal, amelyet a felszabadulás előtt parcellákban haszonbérbe adott ki. A szántók 90 %-a 25 k. holdon aluli birtok volt. Így a jelentős számú makói földigénylőt a város határában lévő földekből kielégíteni nem tudták. Az igénylők zömének a megye egyéb területén lévő birtokokból juttattak, úm. a kiszombori Rónay birtokból, a lelei püspöki uradalomból,

a királyhegyesi Blaskovits uradalomból, a földeáki Návay uradalomból, főként pedig a mezőhegyesi állami birtokból. (A város földjét 100 hold kivételével a korábbi kishaszonbérlők kapták meg.) A megye területén valamennyi rászoruló földet kapott. Egy későbbi adat szerint [97] Makón 2633 földigénylő volt. Ebből egy holdig 1794 igénylő, 1—5 holdig 654, 5—10 holdig 180, 10—20 holdig pedig 5 igénylő kapott. (Az egy, vagy ennél kevesebb holdat kapott igénylők nagy száma onnan adódott, hogy az igénylők zömének hagymakertészethez volt szüksége földre.) Május elejére Makón és Csanád megyében az igénybe vett földek 90 %-át ténylegesen ki is osztották. Főleg ennek köszönhető, hogy a tavaszi mezőgazdasági munkák időben elvégezhetők voltak. A megye parasztságának soraiban (Makó kivételével) a földreform végrehajtásának kezdetén bizonyos tartózkodás volt észlelhető. Oka részben az volt, hogy sok esetben elhitték a terjesztett rémhíreket, részben pedig 1919 emléke is nyomot hagyott bennük. Mikor látták, hogy a földet már mérik, és április 4-én az egész ország felszabadult, fellobbant évszázados föld utáni vágyuk és lelkes hangulat lett úrrá az egész parasztságon.

A makói parasztok tehát felosztották a földet, melyet évszázadok óta műveltek meg verítékes munkájukkal, de eddig a munka gyümölcse nem volt az övék. A Makó-környékbeli földbirtokosok elmenekültek. Akadtak azonban védelmezőik, különösen a makói Kisgazdapárt körében. A földreformot meg nem akadályozhatták, de igyekeztek késleltetni végrehajtását. Már 1945 február 20-án a földreform rendelet megjelenése előtt ellenezték »nem kell elsietni« jelszóval [98] az öntevékenyen létrejött bizottság megalakulását, majd a végrehajtás során kísérelték meg a birtokosok földjeinek mentesítését az igénybevétel alól. Midőn ezek a kísérletek is nagyrészt kudarcba fulladtak, magát a rendeletet kezdték támadni. A makói kommunisták sikerrel vették fel a harcot a kísérletekkel szemben. A Nemzeti Bizottságban, Földigénylő Bizottságban, a Megyei Földbirtokrendező Tanácsban meg tudták akadályozni a reakciós kísérleteket. A Kisgazdapárt szándékait, »új terveit« a Makói Népújság hasábjain leplezték le a »Veszélyben a föld« című cikkben [99].

A földreform végrehajtása során adódtak hibák, baloldali túlkapások. A régi makói kommunisták 1919 szellemében nevelkedtek. Szeretettel ápolták a Tanácsköztársaság emlékét, a 25 éves terror és elnyomás ideje alatt pedig nem igen volt alkalmuk elméleti tudásuk fejlesztésére. Az elméleti képzettség hiánya volt a hibák eredője. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a makói kommunisták és a Nemzeti Bizottság minden lehető támogatást megadtak az új birtokosoknak ahhoz, hogy új életüket minél gyorsabban, minél kevesebb zökkenővel indíthassák meg [100]. Mindezek alapján és a hibák ellenére a parasztság bizalma megnőtt a Kommunista Párt irányában. A bizalom növekedését azon lehetett lemérni, hogy a pártnak nem volt szüksége érdemei hangsúlyozására, maga a parasztság beszélt erről, és emelte ki a Kommunista Párt érdemeit.

*

Április 4-én az egész ország felszabadult a fasiszta elnyomás alól, a munkásosztály vezető osztály lett, részese a hatalomnak, szoros szövetségben a szegény-parasztsággal. A Magyar Kommunista Párt helyes

taktikájával, a tömegek rendszeres mozgósításával egyre jobban elmélyítette a munkásosztály vezető szerepét az országban. A felszabadult Makó története is világosan tükrözi e helyzetet.

A munkásosztály Makón is már kezdettől fogva részese volt a hatalomnak és vezető ereje a városnak. A harcban eredményesen alkalmazták a párt taktikáját, a »felülről« folytatott harc kombinálását, az »alulról« folytatott kezdeményezésekkel. Azóta több mint egy évized telt el. Makó népe a párt vezetésével élt a szabadság-nyújtotta lehetőségekkel. A parasztok birtokukba vették az urak földjét, s megindultak az új élet útján. A város ipara is jelentősen kifejlődött. A már működő üzemek kibővültek, és új üzemek épültek fel. Nagyobb lett az iskolahálózat, a Járási Könyvtár, szépen fejlődik Makó ifjú múzeuma, a József Attila Múzeum is [101].

JEGYZETEK

[1] Statisztikai Közlemények, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935-ös évben, Bpest, 1937. 102. kötet. 74. és 123. lapok.
[2] Magyar Statisztikai Közlemények 85. köt. Az 1930. évi népszámlálás II. rész. 170—171. és 262—264. lapok. Bpest, 1934.
[3] Magyar Statisztikai Közlemények, az 1941-es népszámlálás, demográfiai adatok. 54—55 és 518—519-es lapok. Bpest, 1947. Kézirat gyanánt.
[4] Magyar Statisztikai Közlemények. Az 1930-as népszámlálás. 86. kötet. II. rész, 262—264. és 396. lapok. Bpest, 1934.
[5] Makói Friss Újság 1943. december 11. száma. (Meg kell jegyezni, hogy a »legszélsőségesebb« jelző túlzás, hiszen nem mindannyian a kapitalizmus megdöntésének és a munkásosztály hatalomra jutásának, hanem többségükben csupán különböző reformoknak voltak a hívei.)
[6] Az Illegális Szabad Nép, BP. 1954. 66. lap.
[7] Dragon János, Farkas Imre, Szabó János, Kallós Lajos, Kiss Imre, Nagy István egybehangzó közlése.
[8] A vm. th. bizottság ezen ülésének teljes iratanyaga eltűnt, a benyújtott javaslat iktatószámmal ellátott másolata (alisp. ir. 16 009/1941. H. Szabó Imre makói lakos tulajdonában van.)
[9] H. Szabó Imre, Farkas Imre közlése.
[10] Szegedi Állami Levéltár (továbbiakban SZÁL) Csanád-Arad-Torontál megyei főispáni iratok 44/1944.
[11] SZÁL: Csanád-Arad-Torontál megyei alispáni iratok 16 263/1944.
[12] SZÁL: Makói városparancsnokság iratai c. dosszié, 79 sz.
[13] A Szegedi Posta dolgozói a Klárafalva-i távbeszélőközpont javításakor hallgatták ki a hadtestparancsnokság részére leadott telefonjelentéseket. Értesüléseiket, melyek pontosabbak voltak a magyar és német hadijelenéseknél, a rokonság, ismerősök tudomására hozták, ezáltal jelentős tömegek értesültek a valódi helyzetről. A fenti és a makói híd felrobbantására vonatkozó értesülések innen erednek. A felvilágosítást Fábián Páltól, a posta dolgozójától kaptam.
[14] A városi képviselőtestületet ideiglenesen pótló bizottság 1944. november 20-i jegyzőkönyvéből, SZÁL: Makó város irattára, közgyűlési jegyzőkönyvek.
[15] SZÁL: Makó városparancsnokság iratai c. dosszié, 29. sz.
[16] Uo.: 30. sz.
[17] Makói polgári városparancsnok felhívása 1944. október 13-án. A Makói József Attila Múzeum birtokában.
[18] SZÁL: Makói városparancsnokság iratai c. dosszié. 77. sz.
[19] Uo.: 30. sz.
[20] Makói József Attila Múzeum birtokában (1944. november 3-án kiadott rendelet).
[21] SZÁL: Makói városparancsnokság iratai c. dosszié, 49., 65. sz.

[22] Uo. 3. sz.
[23] Polgármester 22 405/1944. sz. hirdetmény. Makói József Attila Múzeum.
[24] Uo.: Városparancsnokság és METESZ felhívása.
[25] Csávás József, Diós István, Diós Sándor, Rozsnyai István, ifj. Rozsnyai István, Szabó János.
[26] METESZ felhívása, Makói József Attila Múzeum tulajdona.
[27] November 17-ére a makói telep kijavította a távvezetéket Kiszomborig, Kiszombortól Szegedig pedig közös megállapodás alapján a Felsődunántúli Vill. Rt. szőregi telepe állította helyre. Így november 17-től ismét a szegedi erőmű szolgáltatta az áramot. (SZÁL: Makói Vill. telep iratai N. 446/1944., K. 52/1945., K. 464/1944. és főispáni irattár 181/ 1945.)
[28] SZÁL: Makó város irattára, közgyűlési jegyzőkönyv 1944. nov. 29. és 1945. február 12.
[29] SZÁL: Makói városparancsnokság iratai c. dosszié, 67. sz.
[30] Makói Népújság 1946. április 4. szám.
[31] SZÁL: Makói városparancsnokság iratai c. dosszié. 63., 64. sz.
[32] Uo.: Makói közgyűlési jegyzőkönyvek, 1945. II. 12.
[33] Uo.: Makói gimnázium iratai, 4—29/1944., 15—30/1945. és uo. az 1944. évi okt. 18-i ülés jegyzőkönyve.
[34] Uo.
[35] SZÁL: Makói Városparancsnokság iratai c. dosszié, 16, 52. sz.
[36] SZÁL: Csongrád megyei Nemzeti Bizottság iratai 175/1945. sz. és Makói Népújság 1946. IV. hó 2-i szám.
[37] SZÁL: Makói gimn. iratai. 104/1/1944—45.
[38] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok. 88/1945.
[39] SZÁL: Makó város iratai, Közgyűlési jegyzőkönyv, 1945. január 9.
[40] Burunkai Sándor, Dragon János, Farkas Imre, Kiss Imre és Szabó János.
[41] SZÁL: Alispáni iratok. 16 497/1944.
[42] Uo.: 16 320/1944.
[43] Uo.: 16748/1944.
[44] Cser József, Igaz Lajos, Kiss Imre, Sulyok József, Kallós Lajos, Dragon János, Farkas Imre, Szűcs Imre, Szabó János.
[45] SZÁL: Makó város iratai. 1944. november 20-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[46] Délmagyarország 1944. november 19-i száma.
[47] SZÁL: Csanádmegyei főispáni iratok. 3/1945.
[48] P. I. P. 39/1/2. (Kiadva a Felszabadulás c. dokumentkötetben.)
[49] Délmagyarország 1944. nov. 19. száma.
[50] Felhívás »Makó város népéhez.« 1944. november 24. Makói József Attila Múzeum tulajdona.
[51] SZÁL: Makó város irattára, 1944. november 20-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[52] Uo.
[53].: Uo.: 1944. november 29-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[54] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok, 166/1945.
[55] 25 017/1944. sz. hirdetmény. Makói József Attila Múzeum tulajdona.
[56] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok, 202/1945.
[57] Uo.: 254/1945.
[58] Délmagyarország 1944. november 19-i száma.
[59] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok, 5/1945.
[60] Uo.: Makó város irattára, 1945. január 9-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[61] 1944. december 14-i hirdetmény. Makói József Attila Múzeum tulajd.
[62] SZÁL: Makó város irattára. 1945. április 9-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[63] SZÁL: Makó város irattára. 1944. december 15-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[64] Uo.: 1944. november 29-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[65] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok, 69/1945.
[66] SZÁL: Csanád megyei Nemzeti Bizottság (továbbiakban CSNB) iratai 62/1945.
[67] Uo.
[68] Uo.
[69] SZÁL: Csanád megyei főispáni iratok, 62/1945.
[70] Uo.
[71] Uo.: 184/1945.
[72] Uo.: 254/1945.
[73] A pártközi értekezlet Makóról a következők megválasztását javasolta: MKP-ból Kiss Imre, Szabó János, Dragon János, Szűcs Pál, SZDP-ból Kiss Ernő,

Zombori Lajos; 48-as Kossuth Pártból: ifj. Bíró Sándor, Galamb Ferenc; Nemzeti Paraszt Pártból: id. Erdei Ferenc, Nagy Zoltán. Két mandátumot dr. Könyves Kolonics-Józsefnek s dr. Erdei Ferencnek biztosítottak.

[74] SZÁL: Makó város irattára 1944. dec. 17-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[75] SZÁL: CSNB. iratai, 19/1945.
[76] Uo.: 24/1945.
[77] Uo.: 1945. január 27-i jegyzőkönyv.
[78] Uo.: 1945. április 19-i jegyzőkönyv.
[79] Uo.
[80] Uo.: CSNB. iratai 92/1945.
[81] Uo.: 90/1945. és 105/1945.
[82] Uo.: 172/1945.
[83] Uo.: 326/1945.
[84] A makói József Attila Múzeum birtokában lévő hirdetmény.
[85] SZÁL: CSNB. iratai, 1945. Július 20-i jegyzőkönyv.
[86] Uo.: 1945. június 1-i jegyzőkönyv.
[87] Uo.: 194/1945.
[88] Március 12-én alakult meg a makói városi képviselő testület 110 taggal. Közülük a négy párt 20—20 tagot, a szakszervezet 30 tagot delegált és május 24-én tartották meg a tisztújító közgyűlést, amelyen a polgármesteri tisztségre a két jelölt közül titkos szavazással az MKP jelöltjét választották meg. SZÁL: Makó város iratai. 1945. május 24-i közgyűlési jegyzőkönyv.
[89] SZÁL: CSNB iratai, 91/1945.
[90] Uo.: 200/1945.
[91] SZÁL: CSNB iratai. 327/1945.
[92] Makói Népújság, 1945. január 24. száma.
[93] Erdei Ferenc: A makói hagyma sorsa. Jelentés 1936-ról, Makó, 1936. 13. lap. sokszorosított kiadvány.
[94] Péter László: Hagymássors a múltban. Viharsarok 1953. május 14.
[95] Erdei Ferenc: Makó társadalomrajza. 26. lap. (Kézirat a Szegedi Egyetemi Könyvtárban.)
[96] SZÁL: CSNB iratai: 60—66/1945. Ennek a bizottságnak jelentős szerepe volt abban, hogy Makón és Csanád megyében gyorsan, elsőként az országban végre tudják hatjani a földosztást.
[97] Délvidéki Független Hírlap, 1946. október 26.
[98] SZÁL: CSNB iratai: 60—66/1945.
[99] Makói Népújság, 1945. november 3-i száma.
[100] SZÁL: Cs. N. B. iratai 382/1946.
[101] A felszabadulás első napjairól, heteiről, sőt a később történt számos érdekes eseményről nem minden esetben maradt fenn írásbeli feljegyzés. Az ilyen események csak szemtanúk, elsősorban a város életében jelentős szerepet betöltő vezetők visszaemlékezéseiből írhatók le. Az egyes események szereplőinek szíves közlése nyomán számos értékes adat birtokába jutottam, visszaemlékezéseik számos homályos eseményt világítottak meg. Készséges és nélkülözhetetlen segítségükért fogadják ezúton is hálás köszönetemet:

Dr. Buday Géza, Búzás László, Dr. Diósszilágyi Sámuel, Dragon János, dr. Edenburg Andor, Farkas Imre, Fábián Pál, dr. Hencz Aurél, dr. Horváth Zsikó László, Kallós Lajos, Kiss Ernő, Kiss Imre, dr. Könyves-Kolonics László, dr. Ladányi György, Marczis Vilmos, Nagy István, Oltvai Ferenc, dr. Páll Endre, H. Szabó Imre, Szabó János, Szentpéteri István, dr. Szűcs Zoltán, Tari János.

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ОСВОБОЖДЕНИЯ ГОРОДА МАКО

И. Полани

Статья показывает время между осенью 1944 г. и весной 1945 г. жизнь того города, который первым был освобожден от ига фашизма в Венгрии. Изучение этих месяцев города Мако является важным потому, что продолжительное время он жил свободно, но полностью обособляя от страны, и в этом изолированном положении без

всякого верхнего управления, указания и распоряжения — в большинстве случаев правильным путем и методами X начал создать свой новой образ жизни. Изучение этих месяцев ясно доказывает, что с первого дня началось оформление новой жизни под руководством коммунистов, возращающиеся из подполья. Вторым уроком истории освобождения города является самодеятельность в начинании жизни народа, главным образом рабочего класса, деревеньской бедноты и прогрессивной интеллигенции, а также тот факт, что эти слои населения тесно уплотнялись вокруг коммунистов. Явное доказательство этим состав и деятельность Гражданского Командования, Комитатского Тричленного Комитета, Комитета Просвещения и комитета, временно заменяющего законодательный корпус, которыми статья подробно занимается. А третьим уроком является то, что уже в первые дни была разоблачена клеветническая кампания, веденная против Советского Союза за 20 лет. Красная Армия другом пришла на землю нашей родины, советская комендатура не вмешалась в политическую жизнь города, разве не считаем «вмешательством» то, что она оказывала существенную поддержку как в материальном, так и в моральном отношении к начинанию хозяйственной, культурной жизни: заводам сырья, выписки, сельскому хозяйству рабочих скотов, школам, больнице топливо, лекарства и т. д. Несколько коротких месяцев истории освобожденного города Мако доказывает правильную политику коммунистической партии, что массы населения с этой политикой были согласны и поддерживали ее неустанной работой.

DATEN ZUR GESCHICHTE DER BEFREIUNG DER STADT MAKÓ

Von *I. Polányi*

Diese Arbeit zeigt das Leben jener Stadt, die als erste von dem Joch des Faschismus befreit wurde, in der Zeit zwischen dem Herbst 1944 bis zum Frühling 1945. Es ist wichtig diese Monate im Leben von Makó eingehend zu betrachten, weil die Stadt, ziemlich lange Zeit schon befreit, aber von den übrigen Teilen des Landes noch vollständig abgeschnitten war, und in dieser isolierten Lage ohne eine von oben kommende Leitung, Anweisung oder Verordnung, auf meist richtigem Wege und mit richtigen Methoden begann, ihre neue Lebensform auszugestalten. Diese Monate beweisen klar, dass vom ersten Tag an die aus der Illegalität zurückgekehrten Kommunisten die Leitung in die Hand nahmen. Das ist die eine Lehre. Als zweite Lehre geht hervor, dass das Volk, besonders die Arbeiterschaft, die Kleinbauern und die fortschrittliche Intelligenz sebsttätig an der Arbeit teilnahm, und dass sich diese Schichten der Bevölkerung eng um die Kommunisten scharten. Dies beweisen auch Zusammensetzung und Tätigkeit der Bürgerlichen Stadtkommandatur, der Fünferkommission des Komitates, des Unterrichtsausschusses, und die die Abgeordneten interimistisch vertretende Kommission, mit welchen sich die Studie eingehend beschäftigt. Die dritte Lehre, die sich aus den Vorgängen dieser Zeit ziehen lässt, ist, dass sich schon in den ersten Tagen die gegen die Sowjetunion 20 Jahre lang verbreiteten Verleumdungen als unwahr erwiesen. Die Sowjetarmee kam als Freund in unser Land, die sowjetische Kommandatur mischte sich in das politische Leben der Stadt nicht ein, wenn man es nicht als »Einmischung« betrachten will, dass sie der Stadt sowohl auf materiellem, als auch auf moralischem Gebiet die weitestgehende Hilfe zuteil werden liess, um das kulturelle un wirtschaftliche Leben, usw, wieder in Gang zu bringen, durch: Rohmaterial für die Betriebe, Bestellungen, Zugtiere für die Landwirtschaft, Heizmaterial für Schulen und Krankenhäuser, Medikamente, usw. — Diese wenigen Monate der Geschichte der Stadt Makó beweisen auch, dass die Politik der kommunistischen Partei richtig ist, und dass die Mehrheit der Bewohnerschaft damit einverstanden war und das Programm der Partei durch unermüdliche Arbeit mit Hingebung unterstützte.

A MAGYAR SZLAVISZTIKA GYERMEKKORÁBÓL

(Az eperjesi kör szláv vonatkozásai)

Írta: SZIKLAY LÁSZLÓ

A XIX. század második és harmadik évtizede Magyarországon a nemzeti differenciálódás korszaka. Az a középnemesség, amely Bécs sajátságos gyarmatosító politikája s a Habsburg-politikát támogató nagybirtokos arisztokrácia önző, hazaellenes magatartása következtében szinte országszerte válságos anyagi helyzetbe került, gyűlölettel fordult szembe a gazdasági válságot okozó társadalmi és politikai renddel és polgári átalakulást sürgetett. Az elmúlt viharos évszázadok s az említett Habsburg gyarmatosító politika okozta, hogy az országnak nem volt olyan erős polgársága, amilyen erre az időre már nemcsak nyugaton, hanem a Habsburgok ipari tartományaként, fegyvertáraként szereplő Csehországban is kifejlődött, — ezt a feudalizmus teljes felszámolásáért, az új kapitalista rendért harcoló polgárságot nálunk részben a helyzetével elégedetlen középnemesség pótolta. Persze, akár csak az egész ország minden egyes társadalmi rétege, maga a középnemesség is többnyelvű: sorai között a magyarokon kívül bőségesen találunk szlovák, szerb, horvát, román, német és más eredetűeket is. A tárgyalt korszakban a feudális rend és főleg Bécs ellen harcoló középnemesség soraiban viszont betetőződik az a folyamat, amely már a XVIII. század második felében elkezdődött: harca az új világért szorosan kapcsolódik az egységes, nemzeti magyar Magyarországért folytatott harchoz s nem magyar eredetű tagjai is csatlakoznak a magyar nemzethez. Az az értelmiség viszont, amely részben kisnemesi, részben kispolgári, részben pedig népi eredetű, nem követi a középnemességet ezen az úton. Egy ideig — szinte egészen 1867-ig — csaknem ugyanazzal a frazeológiával, ugyanazokért a társadalmi-politikai reformokért harcol, mint a középnemesség, de — ha nem magyar eredetű — a legtöbb esetben ragaszkodik nemzetiségéhez, sőt annak vezető társadalmi rétegévé lesz. Az a társadalmi különbség, amely nem egy helyen osztályellentétté erősödik, így válik nemzetiségi vitává, ellentétté, majd villongássá az országnak nem magyarlakta, vagy vegyeslakosságú vidékein.

A lényegében azonos politikai-társadalmi célokért harcoló két tábor nemzeti villongása igen éles formában tör ki azokban a középiskolákban, ahol különböző nemzetiségű diákok tanultak együtt. Néhány év előtt még »amici«, most, a nemzeti harcban egymással szemben álló két

tábor: az iskola egységes latinnyelvűsége helyébe mind a kettő a maga nyelvét kéri tanítási nyelvül [1]. Az egyes iskoláknál magyar, szlovák, sőt német nyelvművelő társaságok alakulnak s ezek nem egymás mellett, a közös célokért vállvetve küzdenek, hanem egymás ellen. Ebben tükröződik az a nemzetiségi harc, amelyről bevezetésünkben szólottunk. Szlovák viszonylatban főleg Pozsonyban és Lőcsén vagyunk igen éles villongásoknak a tanúi. A magyar nacionalizmus történetírása »pánszlávizmussal« vádolja a maguk nemzeti céljaiért harcoló szlovák fiatalokat [2]. Ugyanakkor a szlovák nacionalista historiográfia a meglehetősen bonyolult társadalmi okokból eredő kérdést a maga szempontjából szimplifikálva a magyar társaságok működését egyszerűen csak hódító, magyarosító törekvésnek látja [3]. Pozsonyban 1843-ban éri el a tetőfokát a nemzetiségi torzsalkodás. Ekkor fosztják meg katedrájától a szlovák *Štúr Lajost* s ennek eredményeképpen ekkor vonul át Lőcsére a szlovák nemzeti és irodalmi felújulásért harcoló ifjúság. Lőcsén viszont már ezt megelőzőleg is a lehető legélesebbek voltak a nemzetiségi ellentétek, az ottani szlovák kör vezetőjének, Hlaváček-nek az ügye sokáig foglalkoztatta mind a magyar, mind a szlovák közvéleményt [4].

Mintha *Eperjes,* az eperjesi evangélikus kollégium kivétel volna a nemzetiségieknek egymáshoz való viszonya szempontjából, mintha ott a múlt század harmincas éveiben s a negyvenes évek elején nem ellentéteknek, hanem békés együttélésnek volnánk a tanúi. »Eperjesen ekkor két *önképző* társaság volt, ti. *magyar* és *tót.* De ezek a társaságok nem egymás ellen, hanem egymás mellett barátságosan haladtak. A nemzetiségi torzsalkodás, mely Pozsonyban dívott, itt ismeretlen volt...« — írja a helyzetet jól ismerő *Zsilinszky Mihály* [5]. De más szerzők is hangsúlyozzák ezt: *Tóth László* egész cikket szentel annak, hogy bemutassa Eperjesen a fellángoló nacionalizmus e korában is a népek békéjét [6].

Mi ennek a kivételes jelenségnek az oka és mik lettek az eredményei?

Maga Eperjes ugyanúgy több nép békés együttélésének színhelye hosszú évszázadokon keresztül, mint a többi felső-magyarországi (mai szlovákiai) város: Pozsony, Lőcse, Selmecbánya és it. Magyarok, németek és szlovákok békés együttélésének képét mutatja az evangélikus kollégium itt is, akárcsak az említett helyeken: »Amíg a nemzeti eszme fel nem lépett, a legnagyobb egyetértésben, békességben él egymás között a szlovák, a német és a magyar« [7]. A városka s a körülötte élő vármegye társadalmára főleg a vegyesnyelvűség jellemző. Elsősorban az a két társadalmi osztály volt vegyesnyelvű, amelynek az együttműködése, illetőleg harca volt e korban az események motorja: a középnemesség és a polgárság. A középnemesség a huszas- harmincas években otthonában hol magyarul, hol németül, hol szlovákul beszélt: némileg a falu nemzetiségi jellegétől is függött, hogy a nemesi udvarházban a három egyenrangú nyelv közül melyik került túlsúlyba [8]. Említettük, hogy a középnemesség volt a magyar nemzeti eszme és a magyarosítás előharcosa. De még 1849-ben is tudott annyira szlovákul, hogy a bécsi udvar segítségére siető cári csapatok orosz katonáival meg tudta magát értetni [9]. Ugyanennek a vegyesnyelvűségnek a tanúi lehetünk a polgárságnál is. Igaz, annak a túlnyomó része német, vagy legalábbis német származású [10], de elsajátította a többi ott élő nemzetiség nyelvét is, tudott rajta társalogni [11]. »Nálunk a sárosi szlovák nyelvet, akárcsak a németet és a magyart,

kultiválták a legjobb körökben is« [12]. »Szlovák, lengyel, ruszin, német és magyarlakta föld volt ez« [23].

Az egymás mellett élő népek mindegyikének megvoltak a maga hagyományai Eperjes múltjában.

Eperjesen is megvolt tehát az előfeltétele annak, hogy a nemzetiségi küzdelmek elindulásakor harcok színterévé váljék.

A nacionalizmus írói nem is értik, hogy itt miért nem volt színtársulat-betiltás, katedrától való megfosztás vagy Hlaváček-ügy. Kevés cikkben találni annyi tévedést, mint a Jelenkor c. egykorú magyar folyóirat eperjesi helyzetjelentésében. Eltekintve attól, hogy Ján Chalupkának Kocúrkovo c. vígjátékát, a pesti Zora c. szlovák almanachot, valamint Karol Kuzmány Hronka c. folyóiratát »gúnyiratok«-nak nevezi, úgy akarja a szlovák társaság elnökét, *Munyay Antalt* »menteni«, hogy azt állítja: nem is ért jól szlovákul, hogy pártfogolná hát akkor a szlovák nyelvet? [14] Tudjuk: Munyay csak szlovákul, németül és latinul tudott, a magyart annyira sem bírta, hogy a hatóságok számára magyarul megszerkesztendő kimutatásokat magyarul jól tudó diákjaival készíttette el [15]. *Sárosi Gyula,* akiről alább részletesen szólni fogunk, nem azért tanult meg szlovákul s lépett be a Szlovák Társaságba, »hogy a pánszlávok mozgalmait figyelemmel kísérhesse s ha kívántatnék, nyelvökön is viszszatorolhassa . . .« [16], hanem — éppen ellenkezőleg — azért, mert meg akarta szüntetni a gyűlöletet magyarok és szlovákok között [17].

De a szlovák nacionalizmus történetírója sem tudja másképp elképzelni a nemzetek együttélését e korban, mint vetélkedéssel, torzsalkodással. Megemlékezik az eperjesi evangélikus kollégium mellett működő mindkét társaságról: a magyarról s a szlovákról is és azt állítja, hogy az iskola hatóságai csak a Magyar Társaságot pártfogolták, a Szlovák Társaság »tövis volt a szemükben«. Csodálkozik rajta, hogy Záborský emlékezéseiben nem ír e harcokról, és el tudja képzelni, hogy élénk részt vett bennük [18]. Tudjuk, hogy a Szlovák Társaság elnöke hosszú ideig maga *Munyay Antal* [19] egyidejűleg a kollégium rektora volt, Záborský pedig azért nem vett részt a nemzetiségi »harcokban«, mert ottartózkodása idején hírük-hamvuk sem volt Eperjesen.

Ez, persze, nem jelenti azt, hogy a harmincas években s a negyvenes évek elején Eperjesen a magyar és a szlovák fiatalság nem küzdött nemzeti nyelve s ezen keresztül nemzeti kultúrája fejlesztéséért. Az iskola ekkor még latinnyelvű volt; ezért alapítottak hát mellette magyar és szlovák társaságot, hogy a nemzeti fejlődés azoknak a keretében induljon el. A *Magyar Társaság* 1827-ben alakult, amikor Pulszky Ferencnek *Nemessányi Károly* nevű nevelője toborozta össze a magyar nyelvet és irodalmat is tanulni óhajtó fiatalokat s néhány száz forint összegyűjtésével magyar könyvtárat létesített [20]. Pulszky megemlíti, hogy ebben az időben már működött német kör is a kollégium mellett, *Belo Klein-Tesnoskalský* pedig azt állítja, hogy a szlovák fiatalságnak valószínűleg már a húszas években meg volt a maga köre *Ústav československý* címen [21].

Az a fellendülés viszont, amely az Eperjesen tanult fiatalok működését mind a magyar, mind pedig a szlovák irodalomtörténetírás szempontjából jelentőssé tette, a harmincas évek elején következett be. A szlovák ifjak egyesületét, a *Slovenská spoločnosť*-ot 1832-ben alapította — néhány társával együtt — *Jonáš Záborský,* amikor Kézsmárkról oda

került teológusnak [22], a Magyar Társaság pedig akkor kap lendületre, amikor elnökévé az Eperjesen Nikolics szerb nemesúrfi nevelőjeként és joghallgatóként tartózkodó *Székács Józsefet* választják meg (az 1833/34. tanévben) [23] s olyan tevékeny tagjai lesznek, mint *Sárosi Gyula,* a két *Vachott*-testvér, *Haan Lajos* és í. t.

Ha csak arra gondolunk, hogy *Záborský,* a szlovák kör egyik megalapítója, a szlovák nemzeti mozgalom egyik élenjáró írójává lett. *Székács Józsefet* később pedig a pesti magyar egyház lelkészévé választották s mint ilyen, híve volt a Štúrék által oly élesen elítélt Zay-féle protestáns egyházegyesítési mozgalomnak [24] — akkor most ismét azt kell mondanunk — meg van az *alap,* az *alkalom* arra, hogy a két különböző körbe tömörült ifjúság szembeforduljon egymással. Tegyük ehhez hozzá, hogy a Magyar Társaságot a sárosi középnemesség pártfogolta, a megyei urak magának az alispánnak a vezetésével nem egyszer keresték fel az ifjúság üléseit [25], a szlovák Spoločnosť-nak pedig nem kisebb pártfogója volt, mint maga *Ján Kollár:* ő küldött jó néhány kötetet a könyvtár számára s látta el a fiatalokat jótanáccsal, irányítással is [26], sőt, cseh könyvajándékot is szerzett nekik [27].

Ennek ellenére a két kör között nem ellenségeskedést, hanem együttműködést találunk. Minden bizonnyal azért is van ez, mert a vezetők *ugyanannak* a *társadalmi rétegnek* a tagjai, *osztályellentétről* szó sem lehet közöttük. Ha egyikük-másikuk hangoztatja is a család nemesi címerét, nem birtokos ifjakról van itt szó, hanem arról a *polgári értelmiségről,* amelynek a Štúr-iskola költői is tagjai. Ezen az értelmiségen belül — persze — vannak radikálisabb és kevésbé radikális elemek; ebből a szempontból a falusi paplakok konzervatív lelkészei és Janko Král' harcos forradalmisága között igen sok az árnyalat: ellentétek ezek között a rétegeződések, árnyalatok között viszont a harmincas években még nem robbantak ki.

Egy helyen már céloztunk rá [28], hogy a szlovák polgári értemiségi író a magyar forradalmár költőre is azzal az érzelemmel tekintett, mint a földesurára, mert a magyar az ő számára csak földesurat vagy hivatalnokot jelentett. Tegyük hozzá azonnal: azért volt ez így, mert nem volt alkalma arra, hogy a magyar polgári értelmiséggel találkozzék, különböző körülmények miatt el volt tőlük zárva. Lám, *Janko Král',* a Štúr-iskola legforradalmibb költője, értékelte és követte is a pesti magyar radikális fiatalokat, mert pesti ügyvédbojtár korában volt alkalma megismerkednie velük [29].

A Magyar Társaságnak azok közül a lelkes tagjai közül, akik a harmincas évek első felében kerültek Eperjesre, s akik az egész városka kulturális életében fontos szerepet játszottak, hárman: *Székács József, Haan Lajos* és *Sárosi Gyula* éppen ebből a szempontból voltak igen érdekes, különleges helyzetben.

Mind a hárman ugyanannak az értelmiségnek a tagjai, amelyből a Štúr-iskola költői is kikerültek. Persze, származásukban is vannak árnyalati különbségek: *Sárosi* nemes származású, de a birtokát vesztett, szegény nemesi rétegből való. Az apja gazdatiszt volt, aki azonban korán meghalt, — anyja második férje, a füzesgyarmati jegyző nem értette meg mostohafia költői hajlamait, s így az ifjú kultúrmunkás családi kötelékeitől függetlenül fejlődött tovább [30]. *Haan Lajos* bányász ősökkel

rendelkező, majd kispolgári sorba került család sarja, atyai nagyapja még Korponán volt polgár, anyai nagyapja és édesapja viszont már annak az értelmiségnek a tagjai, amelynek a soraiból a szlovák nemzeti felújulás csaknem valamennyi munkása kikerült: falusi, kisvárosi lelkészek voltak [31]. *Székács* viszont teljes mértékben »első nemzedék«: az apja tímármester volt [32], aki csak szülőfaluja, Orosháza papjának a rábeszélésére adta gyermekét középiskolába [33].

Ezek mellett az árnyalati különbségek mellett volt sorsukban még egy érdekes közös vonás: értelmiségi sorba mind a hárman a múl század húszas éveinek végén, a harmincas évek elején virágzó *mezőberényi* gimnáziumba kerültek. *Mezőberény* a Nagy Magyar Alföld nemzetiségi szempontból igen érdekes mezővárosa: Békés vármegyében fekszik, ahová a XVIII. század első felében, a török kiűzése után az évszázados harcok és hódoltság alatt parlagon hagyott föld megművelésére nagyobb számmal szlovák, kisebb számmal német jobbágyokat telepítettek Felső-Magyarországról (a mai Szlovákiából). Ennek a vegyesnyelvűvé vált vármegyének is megvolt a maga értelmisége. Békésben viszont sem ekkor sem később nem lehetünk olyan nemzetiségi villongásoknak a tanúi, mint az északi vármegyékben. 1802-ben, amikor a békési evangélikus esperesség *Boczkó Dániel* szarvasi evangélikus lelkész javaslatára elhatározza, hogy a területén gimnáziumot szervez, »helyiségeül... Mezőberény jelöltetett ki azon oknál fogva, hogy ott magyarok, tótok, németek lakván, az ifjúság mindjárt e három hazai nyelvet megtanulhatja« [34]. Két- sőt: háromnyelvű értelmiség a józan, békés földmívelésből élő alföldi nép ideálja, ilyet nevel a mezőberényi, majd 1834-ben Szarvasra átköltözött [35] gimnázium. Székács is azért ment Mezőberénybe, hogy anyanyelvén, a magyaron kívül latinul, németül, szlovákul is megtanuljon [36]. Haan és Sárosi sorsában viszont még jobban megfigyelhető ennek az iskolának éppen a nemzetek együttműködése szempontjából jótékony hatása. Kiváló tanára, *Molitoris Adolf*, legfőbb pedagógiai céljának éppen azt tűzte ki, hogy tanítványai a latinon kívül magyarul, németül, szlovákul egyaránt jól tudjanak írni és beszélni. »Molitoris tanítványait a köteles tantárgyakon kívül stilisztikára, fogalmazásra, verselésre, szónoklatra tanította. Rendes szokása volt, hogy kijelölt egy témát, amelyet tanítványainak három-négy nap alatt tetszés szerint magyar, latin, német vagy tót nyelven kellett kidolgozniok.« [37] A feleltetésnél »először ő maga provokált egyetkettőt, azután rendesen ezt mondta: *quis leget pro honore hungarorum? slavorum?* s ekkor, aki érezte, hogy dolgozata jó, felolvasta azt.« [38] Molitorisnak mind Sárosi, mind Haan kedvelt tanítványa volt. Sárosi »már a negyedik latin osztályban latinra fordította Berzsenyi ódáit és Csokonainak *A lélek halhatatlansága* című költeményét« [39], Haan pedig egy latin rögtönzésére a következő dícséretben részesült: »tu habes praestantes dotes animi.« [40] S bár két év korkülönbség volt közöttük (Sárosi 1816-ban [41], Haan 1818-ban [42] született), 1829-ben mind a ketten a mezőberényi gimnázium tanulói [43], Molitoris tanítványai.

Amikor tehát *Székács, Sárosi* és *Haan* Eperjesre kerül, számukra a környezet vegyesnyelvűsége, különböző népek együttélése nem ismeretlen fogalom, sőt fiatalságuk ellenére azzal kapcsolatban bizonyos elgondolásaik, terveik vannak. Ebből a szempontból akkor *Székács* járt elől, jóval idősebb is volt, mint Sárosi és Haan. A mezőberényi gimnázium el-

végzése után szláv nyelvtudását arra használta fel, hogy házi nevelőséget vállalt egy szerb földesúr, *Nikolics Péter* gyermekeinél. Két évet töltött Karlócán, ahol a magyarországi szerbek politikai életében nagy szerepet játszott Stratimirović György érsekkel került ismeretségbe s ez ismeretség révén nemcsak, hogy megtanult szerbül, hanem áttanulmányozta *Vuk Karadžić* híres szerb népdalgyűjteményét. Később annyira beleszeretett »ama lágy hangú és epedő szerelmi dalokba, ama búval és méltósággal teljes hősi énekekbe«, hogy egy kötetre valót lefordított belőlük [44]. Mikor Eperjesre került, néhány dalfordítása már megjelent különböző folyóiratokban [45], 1836-ban pedig egész kötetet adott ki szerb dalokból. Nem elégszik meg maguknak a dalszövegeknek a közlésével, Karadžić nyomán ismerteti azokat a népszokásokat, játékokat is, amelyekhez az egyes dalok fűződnek [46], sőt: magával Karadžić-tyal is érintkezésbe lép, hogy minél hűségesebb életrajzát tudja közölni. Kár, hogy levele Karadžić-ot nem találta otthon, s így Székács közeledő lépéséből nem fejlődhetett ki tartós barátság.

Székács gyűjteménye nemcsak kordokumentum. Nagy hatással van a magyar költészet népies irányának fejlődésére: az az érdeklődés, amellyel a kor magyar költői a szerb népköltészethez közeledtek, az ő gyűjteményében éri el tetőfokát [47].

Elképzelhető-e, hogy Székács, mint a Magyar Társaság elnöke, Eperjesen nemzetiségi vitát, sőt villongást kezdeményez? Nem, éppen úgy elképzelhetetlen, mint a soviniszta nemzetiség-ellenesség Sárosi vagy Haan esetében. A még fiatal diák Sárosit ugyan Eperjesre érkezésekor kellemetlenül lepi meg, hogy vannak tanárok, akik nemzetiségi szempontból tesznek különbséget tanuló és tanuló között [48], de sem ekkor, sem később, a magyar kultúra fejlesztése érdekében végzett munkája közben nem szította az ellentéteket, hanem — ellenkezőleg — »modus vivendi«-t keresett. »Már tanuló korunkban — írja erről Haan — kezdett csírázni a gyűlölet a magyar és a szláv faj között. Ezt nem szerette Sárosi, ennélfogva fölhívott engem, hogy szövetkezzek vele arra, hogy ösmertessük meg ketten a két nemzetet egymás litteratúrájával, hogy talán így összehozzuk őket...« [49] Székács, Sárosi, Haan: a magyar-szlovák és általában a magyar-szláv együttműködés biztosítékai Eperjesen.

Pedig — ha társadalmi szempontból körülbelöl egyívásúak is — nemzetiségi származás tekintetében vannak közöttük különbségek. *Sárosi Gyulának* semmi köze a szlovák etnikumhoz, aradmegyei magyar család tagja, aki a többi nyelvet csak később sajátította el: szlovákul Szarvason, a szlovák tanítási nyelvű népiskolában és a már említett mezőberényi középiskolában tanult [50].

Székács családja szlovák származású, egyike azoknak, akik a XVIII. századi telepítés alkalmával kerültek Békés megyébe. Dédapja Liptó megyéből költözött Orosházára, *Sekač*-nak hívták. Orosházán nem voltak a szlovák telepesek olyan összefüggő, kompakt tömegben, mint Békéscsabán, Szarvason vagy Tótkomlóson s így a család teljesen elmagyarosodott, nevét *Székács*-nak írta, tagjainak el kellett Tótkomlósra vagy Mezőberénybe menniök, ha a szlovák nyelvet el akarták sajátítani [51]. Székácsnak a magyar nemzethez való tartozása nem kétséges, a szláv kérdésre kívülről, mint magyar figyel; életének mégis vannak olyan mozzanatai, amelyek arra mutatnak, hogy bizonyos kapcsok fűzték a szlovákséghoz.

A három szóban forgó író közül a szlovák néphez *Haan Lajos* áll a legközelebb. Groteszknek tűnik, de az egykorú Magyarország nemzetiségi viszonyainak bonyolultságát jól illusztrálja, hogy a család német származású. Magának Haannak az állítása szerint éppen úgy Szászországból költözött be Korponára, mint a szlovák irodalomtörténetben oly nevezetes szerepet játszott *Launer* és *Daxner* család [52]. Maga Haan János, írónk édesapja, típusa a kor szlovák értelmiségének, aki a szlovák irodalom aufklärista-racionalista hagyományai szellemében írt mezőgazdasági népnevelő munkát [53]. Fiatal korában jóformán egy szót sem tudott magyarul, mint öregember sajátította el úgy, hogy »meglehetősen« tudott magyar nyelven prédikálni s írt két magyar egyházi éneket is Szent Istvánról [54]. Haan édesanyja is szlovák származású: *Petian Juditnak* hívták. Bátyja, *Petian Salamon,* a híres ornitológus [55], aki nevét ugyan megmagyarosította *Petényi*-re, de nem szakította el kapcsolatait a szlováksághoz: Kollárral Pesten mindvégig jó barátságban maradt [56]. Nem kétséges, hogy Haanék családjában szlovák volt a társalgási nyelv. Haan apja szlovák népi környezetben volt lelkész: előbb a Cserhát lábánál fekvő nógrádmegyei szlovák lakosságú falucskában, Sámsonházán [57] (ott született Haan Lajos is 1818. augusztus 13-án [58]), később pedig Békéscsabán, az alföldi szlovákság középpontjában. Az ifjú Haant, írónkat, aki pedig már jól beszélte a magyar irodalmi nyelvet, esküvőjén is szlovák nyelvű versezettel köszöntötték [59]. Ha megtanult is magyarul és jó barátjával, Sárosi Gyulával magyarul is társalgott, a nemzetiségi különbség minden bizonnyal érezhető volt közöttük.

Mivel tudták áthidalni?

Amikor Sárosi Gyula Eperjesre került és Székács József elnöklete alatt belekapcsolódott a Magyar Társaság munkájába, szívvel-lélekkel a magyar kultúra fellendítésébe fogott Eperjesen. Igen sokat fáradozott a magyar nyelv fejlesztéséért is [60]. De a magyar nyelv és kultúra terjesztése közben sohasem került ellentétbe a szlovák nemzeti eszme hordozóival. Székács szerb népdalfordításait lelkesen üdvözölte. »Prédestiné à devenir un fervent apôtre de l'entente hungaro-slovaque, ne cessait de croire que les relations littéraires des deux peuples voisins seraient un des meilleurs moyens de diminuer la tension politique qui existait entre eux. C'est pourquoi Sárosi et ses amis hongrois entrèrent aussi dans le cercle slovaque, pour participer à ses travaux par la traduction d'auteurs slaves. En revanche, la Société Hongroise comptait, parmi ses membres, des Slovaques qui eurent ainsi l'occasion d'acquérir la connaissance de la littérature hongroise« [61]. Sárosi Haan Lajos biztatására rendszeresen eljár a Szlovák Társaság üléseire, részt vesz annak munkájában, sőt, maga is ír a szlovák evangélikusok irodalmi nyelvén, a biblikus cseh nyelven költeményeket. Erről a tényről már mások is megemlékeztek, de Sárosi szlovák verseit végképp elveszettnek hitték [62]. 1954-ben, csehszlovákiai tanulmányútunk alkalmával, az eperjesi Szlovák Társaság érdemkönyvében [63] hármat megtaláltunk belőlük. Részletes ismertetésük máshol történik meg [64], így hát ezt most mellőzzük. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az *Anakreon na dýmku* című kétversszakos pajzán versike és a *Noc* és *Den* című két epigramma minden nyelvi [65] és verselési kezdetlegessége ellenére is érdekes színt jelent az eperjesi Szlovák Társaság ifjú tagjainak a dolgozatai között.

Azokat ugyanis csaknem kivétel nélkül az a romantikus pátosz jellemzi, amely pártfogójuknak, a szlovák romantikus nacionalizmus nagy költőjének, *Kollárnak* a sajátja. Részben a *Slávy dcera Předzpěw*-(Előhang-) jának a harcos romantikus pátoszát, részben pedig a szószékről mennydörgő papok jellegzetes hanghordozását érezzük a Szlovák Társaság tagjai zsengéinek olvasása közben. Sárosi — igaz, ugyanannak a társadalmi rétegnek a tagjaként — új hangnemet hoz ebbe a kissé komor hanghordozásba: az anakreoni dalok s a bídermeyer almanach-líra játszi könnyedségét, szentimentalizmusát, de azt a kissé pajzán diák-stílust is, amely nemcsak rá, hanem ebben az időben az egész magyar diáktársaságra jellemző Eperjesen. Ha viszont — éppen vele kapcsolatban — néhány sorral előbb említettük *Kollár János* nevét, rögtön itt meg kell említenünk: ő volt a *Slávy dcera Předzpěw*-jének első magyar fordítója. Sajnos, ez a fordítása elveszett, — ha egyszer valaki megtalálja, az a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok történetének komoly nyeresége lesz [66].

Sárosi nem állt meg csak a szlovák irodalomnak az ismertetésénél. Valószínű, hogy Kollárt Haan adta a kezébe s valószínű az is, hogy baráti beszélgetéseik folyamán szóba került a kölcsönösség (vzájemnost) eszméje is. Azt a fiatal magyar kultúrmunkást, aki már első eszmélésétől kezdve népe sorsproblémáin törte a fejét, Eperjesen, több szláv nép e találkozópontján, méltán foglalkoztathatta a szlávságnak, mint egységnek s mint új, friss kultúrfrontnak a kérdése. Persze, költő volt s nem tudós, nem tanulmányokkal, hanem műfordításokkal s önálló szépirodalmi művekkel akarta elősegíteni a magyarság s a szlávság közeledésének ügyét. Fordított szerb dalokat is [67]. Nyilván Székácstól kaphatta fordításukhoz az ötletet, a mintát is. Lehet, hogy igaza van Bisztray Gyulának: ahol akkori szlovák és esetleg lengyel tudásával nem boldogult a szerb szövegek megértésénél, ott talán német közvetítéssel magyarított. De mi sokkal inkább hisszük, hogy Székács lehetett a megértésben a segítségére. Honnan vette a szerb eredetit? Nem tiszta népköltés ez, a népi motívum bidermeyer idillé stilizálódott benne. A »Két szerelem« című költeményben szép Ruzsinka irigyli a galambokat, hogy csókolóznak. Megjelenik a szerelme, Milán. Most már ők váltanak csókot s a galambok irigykednek. De jön a szép lány mostohája, leszidja, elűzi Ruzsinkát és Dragulovity Milánt: a galambkák már nem irigylik őket [68]. Sajnos, az eredeti felkutatása még munkására vár: csak ezután tudjuk majd megállapítani, a stilizálást nem maga Sárosi végezte-e el? Mindenesetre e két vers »szerb trocheus«-aival (rímtelen ötös trocheusaival) csatlakozott az akkor nálunk oly divatos »szerbus manier« művelőihez [69]. Ennek irodalmunkban egyik jelemző darabja éppen Sárosinak egyik legszebb költeménye: *A világtalan dalnok,* az apja sírján kesergő s a szerelme holtteste fölött halálba hanyatló dalos ifjú édes-bús története [70]. A költemény szereplőiből, kifejezéseiből, földrajzi neveiből (Marko Kraljević, Obilić Miloš; guszlica, Dvorište, Kragujevac stb.) világos, hogy Sárosinak tanulmányoznia kellett a szerb világot s a szerbek hősi múltját. Csak Székács volt ebben a segítségére? Vagy talán a Szlovák Társaság fiataljai is: tudjuk, hogy a Štúr iskola tagjai később igen vonzódtak a délszlávok költészetéhez, talán elég, ha itt *Sládkovič Milicá*-jára utalunk.

A másik szláv nép, amely Sárosit igen érdekli, a lengyel. Nem csoda.

Nyelvük igen közel áll főleg az Eperjesen megismert kelet-szlovák nyelvjáráshoz s Eperjesen többen megfordultak közülük. A lengyelek kultusza az, amiben a nacionalista harcok szlovák és magyar fiatalsága is találkozik egymással; az elbukott 1831-i lengyel felkelés itt is, ott is erős rokonszenvet kelt. Nem csoda, ha Sárosi Eperjesen lengyelül is megtanul [71]. Két versét ismerjük, amelyek mellé odaírta: »Lengyelből« [72]. Pontos fordítások-e — s ha igen, kitől? — vagy csak szabad átköltések? Nem tudjuk. Az eredeti felkutatása itt is segítségül lesz majd ennek a megállapításában. Tény, hogy a lengyeleket Sárosi igen szerette, s ennek művében több nyoma is van. Abban a csomagban, amelyet özvegye adott át vejének, több lengyelből fordított beszély volt [73]. Az *Idegenek Aradon* című vígjáték szintén eperjesi, illetőleg sárosi tartózkodásának gyümölcse, 1837. júniusában fejezte be Kapiban [74]. A könnyesen szentimentális, bidermeyer szellemű vígjátékban lengyel nemes leplezi le a jellemtelen és alattomos Konkoli Mártont. A szép ifjú leány, az elhalt lengyel nő és Konkoli gyermeke: *Laura*. A fiatal Sárosi szerelmesversei egyik hősnőjének neve: vajon ez is lengyel forrásból származik?

Közismert, hogy Sárosi milyen fontos szerepet játszott az 1848-49-es szabadságharcban. *Aranytrombita* c. verse miatt a szabadságharc utáni élete csupa szenvedés és megaláztatás. *Langie Antaltól* fordított költeménye: a *Lengyel légió dala,* amely *Wisoczky József* önkénteseit buzdítja harcra [75] szép dokumentuma a lengyel-magyar együttműködésnek a forradalom idején is.

Említettük, hogy Sárosi szlovák versei a szlovákok akkori egyik irodalmi nyelvén, egyházi cseh nyelven (bibličtina) szólnak. Ennek a nyelvnek a segítségével megismerkedhetett a cseh kultúrával is. Sajnos, erre nincs pozitív adatunk; feltételezésünknek az említett nyelvi bizonyíték mellett még az is alapot ad, hogy *Haan Lajos* akkor, amikor közös megállapodásuk alapján fordítói munkába fognak, *csehből* fordít magyarra egy novellát. Talán a cseh kultúrával való közös megismerkedésük következménye Sárosi cseh tárgyú drámája, amelyet ugyanakkor írt, mint az Idegenek Aradon című vígjátékot, ugyanabban a csomagban jutott el a vejéhez 1866-ban. Nem volt címe, *Viczmándy Győző,* a költő veje vitte el Jókai Mórhoz, aki — miután Viczmándy a darab tartalmát elmesélte neki — maga írta föléje *A királyné titka* címet [76]. Bennünket a másodrangú mű elsősorban azért érdekel, mert a cseh történelembe, szláv légkörbe akarta a magyar közönséget elvezetni. Mennyit vett át a cseh irodalmi anyagból, s mennyit tett hozzá a maga fantáziájával: ezt ismét csak akkor fogjuk tudni megállapítani, ha sikerül felderítenünk Sárosi forrásait. Hogy a cseh témához Eperjesen, eperjesi baráti körében jutott, azt *Kazinczy Gábornak* 1840-ben költőnkhöz írt levele is bizonyítja [77].

Másodszor Sárosi akarata ellenére találkozik a cseh kultúrával. 1859-ben »Krinolin vers« című költeményével kigúnyolja a Habsburgok fekete-sárga zászlóját. Ezért České Budějovicé-be internálják. Itt újra felébredt benne a magyar-szláv együttműködés gondolata s csehre fordította *Vörösmarty Szózat*-át, némileg travesztálva: »Hazádnak rendületlen légy híve oh te *cseh*«. Igen fontos volna megtalálnunk e mű kéziratát s felfedni Sárosi Budějovice-i tartózkodásának körülményeit. Nincs-e e mögött a travesztia mögött ismeretségek, a közös cseh-magyar ellenállás megszervezési terveinek egész sorozata? Egyelőre csak annyit tu-

dunk, hogy a Szózat-travesztia miatt szigorúbb felügyelet alá helyezték, sőt állítólag be is börtönözték. Börtönbe egy cseh szobrásszal együtt került, aki Sárosinak igen sikerült mellszobrát készítette el [78]. Ki volt ez a cseh szobrász? Valóban együtt kerültek börtönbe? S ha igen, miért?

Sárosi Dózsa Györgyről, az 1514-i magyar parasztfelkelés hőséről tervezett hosszabb epikus költeményt. Tudjuk: sokáig törte a fejét rajta, de sohasem készítette el. Eperjesi korszakában nincs e műnek nyoma, először 1841-ben Aradon említi [79], s azon töpreng, festheti-e Dózsát »mint az arisztokrácia ellenében a népszabadság kivívásában áldozatul esett vitéz és derék hőst.« A magyar *Mickiewicz*-kultusz érdekes mozzanata, hogy a feladat formai megoldására a *Pan Tadeusz*-tól és a *Konrad Wallenrod*-tól nyert ösztönzést. Sárosit, a magyar-szláv kapcsolatok előharcosát bántja, hogy a magyar közönség nem ismeri a nagy lengyelt. »Azt a dicső lengyel költőt a magyarok igen kevéssé ismerik« — írja naplójában 1842 nyarán —. Alig találsz íróink közt négyet, ki műveit, pl. Wallenrod Konrádot, habár német fordításban is, olvasta; az eredetit pedig kívülem alig olvasta valaki.« Rögtön ezután beszél arról, hogy egy éve »*Népkirály*« címen regényt tervez Dózsáról ... [80]. A mű — sajnos — sohasem készült el [81].

Haan Lajos eperjesi működése — mint láttuk — a magyar-szláv kapcsolatokat illetően sokban hasonlít a Sárosi Gyuláéhoz. Ő is a pozitív kapcsolatokat kereste, ő is az irodalmat akarta felhasználni a politikai ellentétek kiküszöbölésére. Működésének és magatartásának a megismerése közben mégis olyan — a Sárosi működésétől és magatartásától eltérő — vonásokat találunk, amelyek nyilván szlovák származásával vannak szoros összefüggésben, s amelyek lélektani szempontból is igen érdekesek.

Eperjesen *Haan* a Slovenská spoločnosť lelkes tagja, röviddel odaérkezése után titkára. E társaságban lelkesen és szorgalmasan működött, 1834-ben a már idézett érdemkönyv [82] sűrűn közli bibličtiná-ban írt zsengéit. E zsengék a kor eszmevilágában élő s azt kifejezni akaró szlovák értelmiségi fiatalember mentalitását mutatják. Nem nevezhetők kiváló alkotásoknak, de azt sem lehet elmondani róluk, hogy teljesen tehetségtelen ifjú ember művei [83]. Témakörük, de formájuk is eléggé változatos. Többségük követi a kor szlovák költőinek formagyakorlatát: a hexameter éppen úgy megtalálható Haan ifjúkori verseiben, mint a klasszikus versformáknak Tablic és Palkovič óta a szlovák irodalomban is otthonos különböző válfajai. Szonett is van Haan versei között: a Kollár-kapcsolatról később szólunk. Ami viszont meglepő, itt-ott hangsúlyos, könnyed verselésű dalformára is bukkanunk:

Serbie! Serbie!
Nemáš tolik skálj
Kdeby udy složil
Wogák si ustáty. [84]

Ez már nem a klasszicizáló, a csehhez mereven ragaszkodó költőelődök hangja. Vajon csak az egyházi énekeké? Mert van Haan e korabeli költészetében elég egyházi vonatkozás. A szlovák értelmiség sajátos helyzete következtében a szlovák irodalom egyháziassága sokkal tovább fennmaradt, mint a környező többi irodalmaké. Maga a szlovák társaság is

elsősorban teológiai jellegű, tanárelnöke, a már említett Munyay Antal, a teológia tanára, Haan pártfogója Eperjesen, ő beszélte rá, hogy ne jogi, hanem papi pályára menjen [85]. A könnyedség, amelyet verseiben itt-ott feltalálunk, mintha a népi költészet utánzásának szándékát is sejtetné. Honnan jut el a népköltészet hangja ebbe a teológikus-klasszicista, legfeljebb rokokó vagy biedermeyer hatások alatt álló élményvilágba?

Lehet, hogy *Kollártól*. A vzájemnost-eszme nagy hirdetőjének az egész eperjesi Szlovák Társaság híve, láttuk, könyvajándékot is kaptak tőle [86]. Nincs *Jozef Srenká*-nak, Haan elődjének a titkári székben olyan megnyitó beszéde [87], amely a nevét — a Munyayé mellett — dícsérőleg, sőt magasztalólag ne emlegetné. Személyes kapcsolata van vele magának Haan-nak is. Ebben a Szlovák Társaság titkári tisztségén kívül még az is segítségére van, hogy nagybátyja, a már említett *Petényi-Petian Salamon* Kollárnak Pesten jóbarátja volt, így jutott el ő is a nagy szlovák íróhoz. Így került vele levelezésbe is. Mint a Szlovák Társaság titkára, először a szlovák ifjúságot anyagilag is támogató *Alexander Vrchovský*-t keresi fel [88]. A levél: köszönet és beszámoló. Köszönet azért, hogy Vrchovský Jozef Milovuk-kal és Ján Kollár-ral anyagi támogatásban részesítette az eperjesi Szlovák Társaságot. Beszámoló arról, hogy mit tettek addig a szlovák nemzeti célok megvalósítása érdekében. Haan tehát ebben az időszakban valóban a szlovák nemzeti célok harcosa akart és tudott lenni. Kollár hozzá intézett levelében »*Premilý Slowane a Přjteli*«-nek szólítja [89]. Ez tűnik ki igen sok megmaradt verséből is. A Slávy dcera lenyűgöző hatása alatt áll; mint látni fogjuk, Kollár műve késő öregkoráig élmény marad a számára. Ezt példázza *Na J. Kollára* című epigrammja is:

Sláwy dcera w nebes modrý se uchýlila blankyt,
Básnjře prosbau wšak zase prišla na zem.

Az első pillantásra az ifjú Haan szlovák nemzeti érzésének ugyanaz a tartalma, mint a Štúr-iskola bármelyik leendő tagjának. Kollárral együtt a múlt dicsőségét idézi fel a szláv kölcsönösség nevében az *Oda k národu* c. költeményben:

Ah! kam ste pošli stjny Swatopluka?
Sláwný Karle, Čechau otče, Hus účený,
Sobiesky, Zřjni, Petr wládný,
Černohorý Jaroslaw, kde pak ste?

Nem kétséges: a hősöknek ez a felsorolása azt mutatja, hogy Haan — akárcsak többi szlovák kortársa — a romantikus össz-szláv eszmevilágban él, e szempontból is Kollár tanítványa. A klasszikus versszak is illik ehhez: bene van az a romantikus pátosz, amelynek meglétére a kor szlovák ifjúságával kapcsolatban már Sárosi szlovák kapcsolatainak ismertetésénél céloztunk.

A szlovákon kívül melyek azok a szláv nemzetek, amelyeket Haan megénekel? A *szerbek* és a *lengyelek:* tehát ugyanazok, amelyekről Sárosi ismertetésénél is szólottunk. Véletlen-e, hogy Haan szerb tárgyú verseinek sorát arról a *Miloš Obilić*-ról szóló ballada nyitja meg, akiről azt tartja a hagyomány, hogy a Kosovo Polje-i csata előtt átlopózott a

török táborba és megölte a szultánt — s akit *A világtalan dalnok* c. versében [90] Sárosi Gyula is megénekelt? Székácstól Sárosin keresztül szállt Haanra a szerbekről való dalolás kedve? Vagy éppen fordítva: Haan biztatta Sárosit a róluk való költésre? Annyi bizonyos, hogy a Szlovák Társaságban már Haan megjelenése előtt téma volt a szerb nemzet hősi múltja: az idézett *Pamětnjk*-nek mindjárt az elején, a 7. lapon találunk egy balladaszerű költeményt *Brankovics Györgynek* a törökkel vívott küzdelmeiről. Az is tény, hogy Haan versében megvan az a szláv többlet, ami a magyar Sárosiéban nincs: a Tátra és Szerbia összekapcsolása. Szerbia harca a Tátra mennydörgésében visszhangzik. »Slávia«: többször előfordul e költeményekben a vzájemnost-eszme hazája.

A másik — Sárosival közös, de Haannál a szláv kölcsönösséget is szolgáló — téma: a lengyelek. Az 1831. felkelés, a lengyel száműzöttek szomorú sorsa: már említettük, hogy e szempontból a kor magyar és szlovák költői között nincs különbség. Mint a többiek, Haan is a szabadság harcosait énekli meg lengyel tárgyú költeményeiben. Hangja — persze — elégikus, de nem pesszimista, várja a lengyelek szabadságát, amelyet tehát a magáénak is érez:

Ah! snád tedy w wálce swaté
Wjtezstwj nám čas přinese;
Ah! snád zase polská zeme
W dáwné sláwě pozdwyhne se;
A gak ořel w pusté paudě,
Swobodný lid polský bude!?

Mindez nincs ellentétben, sőt összhangban van a kölcsönösség- (vzájemnost-) eszmével és a Sárosival közösen, ifjúi hévvel maguk elé tűzött programmal is egyezik. Minden bizonnyal e program célkitűzéseit szolgálja, hogy az ifjú szlovák költő magyar verseket fordít bibličtinára. *Garay János Színválasztás* c. versét ülteti át *Wolenj barew* címmel, majd az ennél sokkal fontosabb *Kölcsey: Zrínyi dalát* [91]. Abban, hogy éppen Kölcseyt, Sárosinak is lehetett része, tudjuk, hogy »Sárosinak eperjesi évei óta egyik kedves írója s ifjúkori példaképe *Kölcsey* volt« [92]. Hogy illeszkedik bele viszont a magyar nemzeti romantika e nevezetes dala a fiatal szlovák nacionalizmusnak fentebb ismertetett légkörébe? Alaphangulata: a jelen sivárságának a múlt dicsőségével való szembeállítása a szlovákok költészetére is jellemző, lényegében ezt akarja kifejezni a Slávy dcera előhangja is. Azzal, hogy Haan *Árpád* helyébe *Svatopluk*-ot tette a bibličtinára fordított szövegben, a nagy magyar költő versét szervesen beleillesztette a Sláviáról álmodó költészetbe. Meghökkenten kérdezzük: csak egy szón, csak egy néven múlik az egész? A magyar-szlovák kapcsolatok irodalomtörténészének igen fontos feladata, hogy a felszínen összeütköző, nem egyszer s nem egy helyen egymás létére törő két nacionalizmusnak a mélyben összeérő, egy talajból táplálkozó gyökereit feltárja és bemutassa. Annak a jelentőségét már csak egészen éles szemmel vesszük észre, hogy Haan a harmadik versszakban *Szondi*nak, a törökverő magyar hősnek a nevét magának *Zrínyinek* a nevével cseréli fel. Zrínyi Kölcseynél »a múltból felidézett cselekvő magyar« [93]. Viszont a kölcsönösség-eszme hívei a szlávot ünneplik benne. »*Hazai szláv*«: erre gondol Haan, amikor Szondi helyett Zrínyiről énekel. Szlávnak lenni,

szlávul énekelni úgy, hogy egyúttal annak a hazának a szomorú sorsáról énekeljek, amelyről Kölcsey is ír: ez ebben a fordításban Haan magatartása. Pontosan ugyanaz, amit Sárosival maguk elé tűznek: hídépítés. Csakhogy nem a magyar, hanem a szlovák etnikum felől érkezett polgári értelmiségi hídépítése.

Ezt szolgálja egyetlen novellafordítása is. Ő maga figyelmeztet rá, amikor a magyar-szláv kapcsolatok érdekében végzett munkájukról szól [94]. *A nyári éj* címen találtuk meg [95]; eredetije *Letnj noc* címen *Karel Sabina* alkotása [96]. Így került bele a cseh radikálisok mozgalmaiban fontos és rokonszenves szerepet játszó fiatal író első ízben a magyar irodalomba: a magyar-cseh kulturális kapcsolatok kutatói eddig csak későbbi magyar vonatkozásairól tudtak [97] Haan fordítása nem méltatlan az eredeti szerzőjéhez: könnyed és gördülékeny, jól visszaadja a novella szentimentális-romantikus hangulatát. Mintha néha nyelvi nehézségei volnának: egy-két bonyolultabb szerkezetű mondatot vagy egyszerűen elhagy, vagy pedig leegyszerűsít. Itt-ott igen találó, magyaros kifejezéssel adja vissza a cseh szerző mondanivalóját, de — bizony — néha ellaposítja az eredeti színes, Prága külvárosának színeit jól visszaadó stílusát. Haan stílusérzékére vall, hogy az eredeti »Mína« női nevet »Vilmára« magyarítja. A világgá bújdosó hű szerelmes s a hűtlensége miatt póruljárt, zord férje oldaláról a halálba menekülő nő érzelmes története érdekes dokumentuma az eperjesi ifjak szláv-magyar kapcsolatokat sürgető törekvéseinek.

Felállíthatnók tehát a tételt: Sárosi Gyula a magyar, Haan Lajos pedig a szlovák haladószellemű ifjúság részéről ápolja Eperjesen a magyar-szláv irodalmi kapcsolatokat.

Igen ám, de a kérdés nem ilyen egyszerű. Haan Lajos a Szlovák Társaságban kifejtett működésével egy időben a Magyar Társaságnak is tevékeny tagja, sőt ugyanakkor, amikor a Szlovák Társaság titkára, a Magyar Társaságnak könyvtárosa, majd ottartózkodása utolsó évében alelnöke [98]! »Midőn én ily ünnepélyes módon 1856-ban könyvtárnokká lettem megválasztva, oh, mily büszke önérzet szállta meg lelkemet e kitüntetés következtében!«, — írja ő maga a Magyar Társaságban viselt tisztségéről [99]. Aki a múlt század szlovák és magyar kultúrtörténetéről sablonosan gondolkodik, méltán meghökkenhet: Haan *ugyanakkor* alelnöke a Magyar Társaságnak, amikor a Szlovák Társaságnak titkára s Vrchovský-val, Kollárral a szlovák nemzeti eszme kifejlesztéséről levelez! Már idézett szlovák költeményei mellé pedig hadd idézzük azokat a magyar zsengéit, amelyeket a Magyar Társaság *Érdemkönyv*-ében találtunk meg [100]. Van közöttük néhány, amelyek a biedermeyer költészetnek a példái, szervesen beleilleszkednek a Sárosival kapcsolatban említett költészetbe. *A hit* című vers a Szlovák Társaságban is tapasztalt vallásosságra, egyháziasságra utal; formája viszont azt mutatja, hogy a klasszikus versformát nemcsak Tablictól, Palkovičtól, hanem a magyar Berzsenyitől is örökli Haan [101]. Hogyne, hiszen az eperjesi Magyar Társaságban a harmincas években Berzsenyi kultusza igen élénk! Mindennél érdekesebbek azonban azok a versei, amelyek a magyar nacionalizmus hatását tükrözik. A költő magatartása e magyar versekben hasonlít a szlovák versekben tanúsított költői magatartáshoz: a Rákócziról írt versben éppúgy a múlt dicsősége ragyog fel a zordon jelen »búfellege«

mögött, mint a *Zrínyi lelke* címűben. Viszont itt Zrínyi magyar nemzeti hős. »A magyar tör *élni a hazáért*« — mondja a vers egyik sora [102]. Utolsó, Eperjesen írt magyar versében pedig ezt kérdi: »*Élsz még, hazámnak nemzeti szelleme*?«

Olyan probléma előtt állunk itt, amelynek a megoldása nem egyszerű. Jellemtelen kétlakiságról van szó a Haan Lajos esetében? Nem valószínű; az ilyesmiről hamar lehull az álarc, Haan pedig — mint látni fogjuk — élete végéig kitartott ekkor szerzett magyar barátai mellett is, szlovák barátai mellett is. Dehát akkor hogyan oldjuk meg azt, hogy *egyszerre* tudott írni Zrínyiről, mint Slávia, s mint a magyar nemzet hőséről, hogy Kollár ugyanakkor nevezte hűséges szlávnak, amikor ő hazája nemzeti szelleméről énekelt magyarul?

Egyik — Szlovák Társaságban tartott — verses beszédében végigtekint a Társaság tagjain, elmondja, ki hová való:

Geden kde Šajow breh tichy mige,
Giny kwlunam až Slowenskeho Wáhu
Tretj kuplodnym údoljm Tisy.

A fiatal diák primitív versezete mintegy átfogja az egész tágabb hazát. Haan Lajos kora ifjúságától kezdve egészen késő öregkoráig »hungarus« patrióta volt. Persze, önmagában véve ez még nem meglepő. Kollárral a »hungarus« patriotizmus vallása nem zárult le szlovák részről: éppen Štúrék, tehát az a generáció, amelyhez Haan is tartozott, vallotta, hogy a szlovákok helyzete egy federációs alapon megreformált Magyarországban sokkal reálisabb, mint a vzájemnost-eszme bármilyen formában való megvalósítása esetén [103]. Haan Lajosnál viszont éppen ez a patriotizmus teszi lehetővé a két nacionalizmus összeegyeztetését, azt, hogy az ellentétek kiéleződése idején tudott egyszerre magyar hazafi és nemzetéhez hű szlovák lenni. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor egész további életét csupa ellentmondásnak kellene minősítenünk. Kísérjük csak Eperjesről az életútján tovább, mindenütt ebbe a látszólagos kettősségbe ütközünk [104]. Mikszáth Kálmán már anekdótázva emlegeti, hogy ha külföldön magyart keresünk, hallgassuk meg, ki beszél szlovákul. Ő meghatottan ismeri fel ezzel a módszerrel Bécsben hazájának két fiát, két teológus társát, Chotváš Andrást és Lörincsik Jánost, akikkel aztán együtt volt jóban-rosszban németországi tartózkodása alatt. Mily örömmel és meghatottsággal festi le cseh kocsisuknak, Škriwanek Vencelnek a cseh hazafiságát — ugyanakkor viszont boldogan üdvözli a Prága határában borozgató kőröstarcsai születésű magyar huszárlegényt. Prágában *Palackýval, Hankával, Šafárikkal* találkozik, *Jungmann* annyira megkedvelte, hogy az éppen akkor nyomtatásban megjelent »Drobné spisy weršem i prózů« című munkájával is megajándékozta s emlékül a nevét is beleírta [105]. Szlovákok, szászok, magyarok *együtt* — »hungari«. Mivel ezt magyarul írt naplójában nem tudja másképp lefordítani, csak azzal a szóval, hogy »*magyar*« — nyilván nem egészen a középkori, a latin nyelvvel minden nemzetet átfogó nemzetfogalom ez. Valamivel több annál; arra viszont mégis jó, hogy ekkor még Haan részéről egybefogja a széthullani készülő, egymás mellett élő nemzetiségeket. A vidám kocsmai mulatozásokban hol szlovák, hol magyar dalokat éneklő diákok piros-fehér-zöld pántlikát viseltek a mellükön, vándorlásuk alatt boldog örömmel üdvözlik Páriška János túróc-

megyei »olejkárt«-t (olajárust) és fiát, ugyanakkor mint hazája reprezentatív költőjét, *Vörösmartyt* szavalja Jénában *Luden* professzornak. Kollár rajongója és fiatal pártfogoltja Jénában Vörösmartyt szavalja: amit irodalomtudományunk ma még inkább csak *sejt*, mint *tud* (ti. a két nagy romantikus rokonságát), íme Haan átérzi. Nem mindenütt van ez így. Mikor 1841-ben Hallében járt, szomorúan állapította meg az ott tanuló magyarországiakról, hogy: »ezek között nem volt meg az a szívélyes viszony, mely nekünk a jenai életet oly kedvessé tette. Egy csapat dühös tót volt, más csapat dühös magyar, úgy hogy ennek következtében folytonos viszálykodásban éltek egymással.« Haan az eperjesi élmények alapján nem ezt a soviniszta szellemet árasztotta maga körül. Ő azt meséli el naplójában, hogy Waltershausen-ben szlovák dalolásuk alapján ismerték fel őket, mint »magyarok«-at, ez, persze, nem akadályozza meg abban, hogy Kollár mintájára ne bocsátkozzék szláv ősöket kutató, illetőleg kimutatni akaró naiv etimologizálásba. Berlinben egyszerre akar lengyelekkel és oroszokkal barátkozni a szláv kölcsönösség-eszme indítására és szomorúan állapítja meg, hogy a lengyelek nem akartak vele szóba állni, mert az oroszokhoz is kapcsolatot keresett. Amikor haza ér, Pozsonyból nem tud tovább menni Pest, illetőleg Békéscsaba felé, mert nincs egy vasa sem. Štúr Lajos ad neki kölcsön 10 forintot. Philipp Grimme nevű német diáktársa Stammbuch-jába pedig hazájáról, Magyarországról írt verset, mielőtt Németországot elhagyta:

Kennst du das Land, wo die Habsburger thronen?
Wo still der Donau blonde Wellen ziehn?
Wohl siehst du auch dort edle Millionen
Nach Wahrheit ringen und für Freiheit glühn
Und sich empor, mit jugendlichem Streben
Aus niedern Staubes Dunkelheit erheben...

Ebben a hazában él ő:

Er will bezahl'n dem Vaterland die Schulden,
Für Liebe, Licht und Wahrheit thätig sein,
Und sollt er selbst Schmach, Kerker, Tod erdulden
Dir, heil'ge Freiheit, nur sein Leben weih'n!
Denn schwanger ist die Zeit mit grossen Zeichen,
Drum Muth gefasst, wenn Stürme uns erreichen!

A polgári értelmiségi szólalt meg ebben a költeményben, benne vannak korának szabadságra áhítozó törekvései, de benne van a békességre vágyás is: — a sorok között az is, hogy ha majd Haan Lajos hazaér, otthon a békés polgári élet biedermeyer idilljéért, és nem a zsarnokok minden áron való legyőzéséért fog harcolni. Itt tehát már erősen mutatkoznak a polgári származás korlátai. Mint békéscsabai evangélikus lelkész, 1867 után Magyarország neves történettudósa lett, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja; jólét és általános tisztelet övezte, pedig éppen ekkor érte el a nemzetiségi harc tetőfokát. Haan viselkedése igen tanulságos ebben a korban is. Nem mondhatjuk, hogy nincs benne az opportunizmusnak bizonyos foka. A vad nemzetiségüldözés e korszakában erősen hangsúlyozza »magyar hazafi« voltát s arról még naplójában is hallgat, hogy a »magyar« szón a régi »hungarus«-nak meg-

felelő valamit kell érteni. E mellett a kicsiny megalkuvás mellett viszont mindvégig teljesíteni igyekezett a maga munkaterületén azt a feladatot, amely reá, mint az eperjesi diákévek tanújára hárult. Békéscsabán — mint evangélikus lelkész — az alföldi szlovák népnek minden szempontból vezetője akart lenni: 1845-ben a csabai régi templom 100. évfordulója alkalmából megírta szlovákul is, magyarul is Békéscsaba történetét [106]. Az Alföldre költözött szlovákok históriája ez a könyv, ma sem nélkülözheti, aki velük foglalkozni akar. Persze, tele van a romantikus tudományra jellemző naiv szófejtéssel, történelemmagyarázással; a kollári romantikus fantáziára vall például, amikor Haan arról beszél, hogy Békéscsaba nevét a szláv »čoban« (ökörpásztor) szóból kell származtatni. Becsületére válik, hogy a második, 1866-ban megjelent kiadásból mind ezt kihagyja [107]. Ez viszont nem jelenti, hogy ki akart szakadni abból a szlovák kultúrkörből, amelynek Eperjesen végleg tagja lett: vele együtt fejlődik, 1866-ban már elhagyta a bibličtinát és másodszor a középszlovák nyelvjárásban, Štúrék nyelvén adta ki könyvét. Abban a szerencsés helyzetben van, hogy mind szlovák, mind magyar részről értékelik munkáját, a *Pamětnosti*-t maga az *Orol tatránski* is megdícséri [108]. Pedig kezdetben, mielőtt lelkésszé választották, Haan a békéscsabai magyar iskola tanára volt, és magyar egyházi énekeskönyvet adott ki. Érdekes, hogy a szlovák nemzeti mozgalom vezetői ezt sem vették neki rossz néven: magyar énekei még Kollár tetszését is megnyerték. »Kollár ta Twogjm magyarským piesnením, se slovenskými intonáciami welice... zaradowal... Krom špásu, Kollárowi sa Twá práce a podnikawost welice ljbj, my sme spolu takměr wšecky od Tebe a Straky složené pjesne prečjtali, a to sjce s potěšenjm prečjtali! Ba Kollár několik i podle slowensk. not zpjwal a wyznal, že mu nikdy tak ljbezně Mad'arcina newznela, gako w těchto pjesničkách. Nu už sa nám zmad'ařj« — írja neki félig tréfásan — félig komolyan nagybátyja, Petényi-Petian Salamon [109]. Mi az oka ennek? Miért nem tiltakoznak magyar iskolája, magyar énekeskönyve ellen azok, akik máskor ennél kisebb jelenségekre is érzékeny »nem«-mel reagáltak? Mert érezték, tudták, hogy Haan nem magyarosít a soviniszta nacionalizmus jegyében, hanem hidat épít. Tanítványait megtanította a magyar nyelvre, mert az Alföldön — ahol Békéscsaba szlovák sziget a magyar nyelvtenger közepén — másképpen nem boldogultak volna, de: »Ezzel korántsem akartam azt elérni, — írja Naplójában, — hogy tanítványaim magyarokká legyenek s felejtsék el vagy pláne lenézzék a magyar mellett tót anyanyelvüket — oh, az ily gondolat valóban távol állott tőlem!«

A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években komoly tudós, országos nevű történész, amikor kiterjedt levelezést folytat mind a magyar, mind pedig a szlovák, illetőleg cseh tudományos világ képviselőivel. A békéscsabai Megyei Könyvtár őrzi azokat a leveleket, amelyeket Sárosi Gyulától, Pavel Jozef Šafáriktól, Steinacker Gusztávtól, Trefort Ágostontól, Ján Seberíny-től, Zsilinszky Mihálytól (későbbi vejétől), Márky Sándortól, Gustav Adolf Černák-tól, Jozef Holuby-tól, Bánó Józseftől, Szabó Károlytól, Hoznek Jánostól, Szlávik Mátyástól, Nagy Ivántól, K. Pospíšiltől, Szilágyi Sándortól, Szinnyei Józseftől, Duka Tivadartól, Michal Boortól, a Magyarországi Tót Közművelődési Társulattól, dr. Wagner Lajostól, Hunfalvy Jánostól, Breznyik Jánostól, Than Mórtól, Náményi La-

jontól, František Baltík-tól, Samuel Bodorowskytól, Erdélyi Jánostól, Binder Károlytól, Székács Józseftől, František Sasinek-től, Rudolf Kubáni-tól, Prokop Kačer-től, Karel Lány-tól, Pajor Istvántól, Karol Štúrtól (nem azonos Štúr Lajos bátyjával), Ágai Adolftól, A. V. Šemberá-tól, Thaly Kálmántól, Jozef Miloslav Hurban-tól [110], stb. kapott. Szándékosan írtuk le a levélírók névsorát az egyes levelek sorrendjében, nemzetiség szerinti szétválasztás nélkül, hogy annál szemléletesebben tudjuk illusztrálni: Haan Lajos még a magyar és szlovák burzsoázia teljes szakításának korában is megpróbálta a híd szerepét játszani. Sikerült-e neki?

Alkotott olyan műveket, amelyek még ebben a korban is a szlovák-magyar együttműködés szükségét hirdették. *Tranosciusról,* a XVII. század szlovák egyházi énekeskönyv-szerzőről szóló tanulmánya ma is használható monográfia: e művéért maga *Hurban* is megdícséri [111]. Szlovák részről egyetlen egyszer részesül szemrehányásban: amikor azzal vádolják, hogy *Békés vármegye hajdana* című könyvének több példányát az ún. »magyarosító pénztárnak« adta el [112].

De az együttműködést akkor propagálta a legerőteljesebben, amikor — mint történész — olyan írókkal foglalkozott, akik a patriotizmus szempontjából mintaképei lehettek. Véletlen-e, hogy *Wallaszky Pálról* írt értekezést, vagy *Bél Mátyásról* készítette el akadémiai székfoglalóját [113]? Nincs terünk rá, hogy értékezését részletesen elemezzük, lényeges mondanivalóját foglaljuk össze Zsilinszky Mihály szavaival: »Nem egészen véletlen dolog, hogy Haan Lajos, mikor őt a tek. Akadémia tagjainak díszes sorába emelte, Bél Mátyás életrajzának felolvasásával foglalta el székét. Wallaszky után ebben a jeles férfiúban találta fel saját lelkének legrokonabb vonásait . . . Mint Bél Mátyás, ő is írt latinul, tótul, németül és magyarul, de azért bármelyik nyelvet használta eszközül, . . . soha nem tévesztette szemei elől a magasabb és általánosabb hazai szempontokat« [114]. Zsilinszky éppen apósával kapcsolatban használja ezt a szót: »közhaza«.

Így született meg legismertebb műve is, a magyar, szlovák és magyarországi német történetírásnak és filológiának mind a mai napig nélkülözhetetlen forrásmunkája, a latinul írt *Jena hungarica* is [115]. Az elmondottak után könnyen leszámolhatunk azzal a kérdéssel, hogy miért írta latinul. Nemzetiség és patriotizmus összeegyeztetése: valóban az volt a célja vele, hogy a különböző nemzetiségű magyarországiakat *összefogja. Kiss János,* a felvilágosodás korának magyar írója épp úgy benne van művében, mint ifjúságának mintaképe és atyai barátja, *Kollár* (149—152. l.). A Jena hungarica Kollár cikke nem száraz életrajz, vagy éppen lélektelen bibliográfiai felsorolás, hanem latinul megírt szép tanulmány a költőről, és nemzeti ébresztőről. A Slávy dcera elemzése után Haan felteszi a kérdést: miért ítélik el Kollárt egyesek? Mind Kollárt, mind pedig német és magyar ellenzőit elítéli sovinizmusukért. 1858-ban a kérdés ilyen szellemű taglalása komoly tettnek számíthatott a nemzeti elfogultság elleni harcban, még akkor is, ha nem a megszülető új, hanem az elhaló régi világ szempontjai és módszerei érvényesültek benne.

Kollárról Haan még egy tanulmányt írt 1874-ben [116]. Jelentőségét maga az évszám is meghatározza: akkor írja cikkét a már ötven éven felüli, idős tudós, amikor a szlovák gimnáziumok és a Slovenská Matica elleni hajsza folyik s amikor — a másik oldalon — Vajanskýék már

egyedül csak a cári udvartól várják a szlovák kérdés megoldását. Ő ekkor ezt írja: »A magyar közönség mindinkább figyelemmel kezdi kísérni a hazai tót irodalmat« és e kijelentésének illusztrálására vejének, Zsilinszky Mihálynak a Századok-ban közölt tudományos ismertetéseire [117], valamint Szeberényi Lajos szlovák népdalgyűjteményére hivatkozik [118]. Nem tudja, hogy mindez kiáltó hang a pusztában és nem változtat a két nemzet vezető rétege által előidézett áldatlan nemzetiségi helyzet tényén? Mintha a harmincas évek — diákkora — óta semmi sem történt volna, elmondja Kollár életét, igen érdekes adatokat közöl Wilhelmine Schmiedt iránt érzett szerelméről s arról, hogyan tudta meg *Blázy Lajos* kiskőrösi evangélikus lelkésztől, hogy Mína a híresztelések ellenére is él s hogyan vette el feleségül. Az életrajzi részleteknek ehhez az érdekességéhez képest a költemény elemzése már lényegesen gyengébb, megmarad a sablon keretei között. Haan Lajos 1874-i Kollár-cikke a magyar-szlovák kulturális kapcsolatoknak így is komoly emléke.

Haan Lajosnak éreznie kellett, hogy a fejlődést nem tudja megállítani, hogy a kérdés nem oldható meg a történelem kerekének visszafelé forgatásával. Milyen jellemző, hogy az ezen a területen szintén egyedül harcoló *Gáspár Imrére* hivatkozik Kollár-cikkében és *Csalomjai (Pajor István)* Slávy dcera-fordítását üdvözli. Csalomjaival ebben az ügyben levelet is vált, ő világosítja fel a sekélyes műveltségű vidéki ügyvédet [119] Kollár életéről és művéről [120]. Egyébként érezte és tudta, hogy problémájával: a patriotizmus és nemzetiség összeegyeztetésével e korban egyedül maradt. Komoly lelki harcról, tusakodásról tanúskodik Naplójának az a részlete (52—53. l.), ahol előveszi a »kényes« kérdést. Felkereste Martint. Pauliny-Tóth, Francisci, Ferjenčík, Sasinek jó barátai. Ugyanakkor viszont nem tudja aláírni a szlovák burzsoázia magyargyűlöletét. De ugyanúgy tiltakozik a magyar burzsoázia szláv-gyűlölete ellen: haragszik azokra, akik — hogy az ő szavait idézzük: »túlzó magyarok« (73. l.). Mi hát a megoldás? Persze, a reformkorban felnevelkedett polgári értelmiségi a nemzetiségi kérdés helyes megoldását a múlt század hetvenes éveiben még akkor sem képes megtalálni, ha egyébként látja a nacionalizmus halálra-ítéltségét: »... a nemzetiségi súrlódások, nemzetiségi aspirációk, amelyek most Európában mindenütt divatos eszmék, sőt, maguk a nemzetiségek is, mint ilyenek, idővel el fognak múlni ...« — A kozmopolitizmus határán? Ettől azért megmentette Haant szlovák népének és »hungarus« hazájának mélységes szeretete. De tovább nem tudott eljutni. Tépelődésére — mint pap — valamilyen egyetemes krisztianitásban és — mint az eperjesi Szlovák Társaság volt tagja — egy kicsit Štúr tanítványaként, a szlávok uralmának beteljesedésével keresi a megoldást: »... nem lesz nacionalizmus ... ez az idő, természetesen, csak későn, sok századok múlva fog bekövetkezni, ... akkor, mikor a szláv elem a maga történi missziót lejátszotta. Merthogy ilyen misszió vár reá, arról nem kételkedem ... A régi korban szerepelt a görög elem, utána a latin elem, a középkorban a német elem, most már a szláv elem fog következni ...« Haannak ez az elmélete kópiája annak az elméletnek, amelyet Štúr a szlávság jövőjéről Hegel nyomán alakított ki.

Az osztályharcnak a nemzetiségi kérdés megoldásában játszott szerepét Haan Lajos nem ismerte fel, eddig nem tudott eljutni. A polgári tudós és a polgári gondolkodó típusa maradt. Élete és műve így is ha-

ladó hagyományt jelent azok számára, akik a magyarok és szomszédaik pozitív kapcsolatainak a múltját kutatják.

... Volt-e az Eperjesen tanult írók és kultúrmunkások e szláv érdeklődésének, szláv szomszédainkhoz való közeledésének elvi eredménye? Megszületett-e belőle a magyar szlavisztika első korszaka? Erre a kérdésre a reformkor és a szabadságharc után következő időszak egyik legtevékenyebb magyar irodalmi szervezőjének, *Kazinczy Gábornak,* néhány cikke alapján kíséreljük meg a feleletet. Tudjuk, hogy 1829—1832 között ő is Eperjesen tanult; ekkor születtek meg első irodalmi zsengéi, ekkor lett íróvá [121]. Egy évig együtt volt a kollégiumban Sárosival is, akivel ott komoly barátságot kötött. Ez a barátság évekig is eltartott [122], még ha időnként meg-megzavarta-is egy-egy kisebb nézeteltérés [123].

Mindannak, amit Sárosi és Haan kezdeményezett, Kazinczy Gábor próbált elvi alapot adni.

E cikkben szándékosan nem szólottunk részletesebben azokról, akik a nemzetiségi vitákat kezdeményezték, pro és contra. Tudjuk, Eperjesről is kikerült egy ma már kevésbé ismert író: *Kramarcsik Károly,* aki később a nevét »*Szatócs*«-ra magyarosította. Szlovák származása ellenére a legszenvedélyesebb magyarosító volt, ő dobta be a köztudatba a szlovák nemzeti mozgalom híveivel kapcsolatban a »pánszláv« szót, és azt minden helyzetben, mindenkire alkalmazta [124]. *Kazinczy Gábor* e kritikátlan, felelőtlen magyarkodókkal szemben írja *A Felföld* című cikkét [125]. »Levéltöredék«-nek nevezi s benne a kissé túlzsúfolt, cikornyás, patetikus stílusnak lehetünk a tanúi. De e pátosz nem hamis; Kazinczy Gábor mondatainak magas feszültségével is figyelmezteti olvasóit a kérdés fontosságára. Magán a cikken erősen meglátszik, hogy Kazinczy — ha polgári értelmiségi barátai révén ismerkedett is meg a szláv problémával — a középnemesség tagja s szavait elsősorban a magyar nemzet sorsát akkor intéző nemesi réteghez intézi. Ostorozza azt az elbizakodottságot, nemtörődömséget, amelyet magyar híveinél tapasztalt. »Így vagyunk a Felföldd el — mondja —. Mintha világtenger szigetelne el bennünket, távol hisszük magunktól, érdekeinktől s tudatlanságunkat megszorítva, a butaságok legbutább, anyatej- és nevelés-örökölte magyar virágával cicomázzuk fel: tót nem ember. Eltaszítánk magunktól e népet, mint korcsfaját az anyakebelnek, sőt szégyeljük őt, mint fattyúágat családunk tiszta sarjfájában. Pedig ugyanazon kebelen nyugvánk, ugyanazon emlőkről vevők az élet tápvérét« — mondja mementóként.

Figyelmeztetés ez a cikk, hogy a szlávoktól való elzárkózással, a szlávok kultúrájával való nemtörődéssel a magyar kultúra elszigetelődik, egyedül marad Közép-Európában. »Megvetem, ki e sorokban szláv mániát látna. Szeretem én népemet még süllyedésében is, szeretem, mint jobban senki sem« — mondja cikke további részében a Széchenyi Istvánéra emlékeztető önvallomással. A magyar *nép* szeretete, érdekeinek védelme készteti Kazinczyt arra, hogy bemutassa a körülöttünk élő szlávok *irodalmát,* így lesz cikke a figyelmeztetés mellett program is, így történt, hogy a magyar szlavisztika első, kezdeti tapogatózásai idején elsősorban irodalmi és nem nyelvészeti érdeklődésű volt. Sajnos, a nemzeti felújulás nagy lázában Kazinczy egyedül maradt ezzel a programmal. Ő is készített műfordításokat. 1839-ben átültette és 1844-ben közzétette *Puskin* Lövés című novelláját, de e kezdeményezésnek ekkor még nem

volt folytatása [126]. Fordított orosz meséket is [127]. De az ő szláv népekkel foglalkozó tevékenységének a gerincét nem a fordítások, hanem az ismertető cikkek alkotják. E cikkek nagyrészt már a szabadságharc lezajlása után, az ötvenes évek második felében láttak napvilágot s fő céljuk, hogy a kibontakozás keresésének idején, akkor, amikor a bécsi udvar szörnyű elnyomásából Magyarország valamennyi népe kiutat keresett, felhívják a figyelmet a szlávok kultúrájára. 1849. tapasztalatai után joggal figyelmeztethette a magyar népet a cári zsarnokság veszedelmére: a cári udvartól való félelem az oka vagy legalábbis ürügye majd később, a század végén a szlávoktól való elzárkózásnak. Kazinczy Gábor még jól látja: a nép — ha valóban küzd — sikerrel tud harcolni a zsarnokság ellen. »Mióta Lengyelország felosztatott, különösen egy századnegyed óta, a hatalom minden, szellemi s anyagi eszköze, a keresztyén Európa évkönyveiben páratlan kitartással használtaték föl a rombolás és megsemmisítés munkájára; s íme, minden új rendszabály, minden új csapás megannyi bevallása a követett eljárás sikertelenségének. A nemzet él.«

Persze, éppen azért, ebben a korban igen nagy a két nemzet sorsában a hasonlóság, a magyar Kazinczy Gábor elsősorban a lengyel irodalom felé fordítja tekintetét [128]. 1839-ben *Mickiewicz* tudományos művéből — a *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*-ból fordít egy tanulmányra való részletet. Ezt az Athenaeum-ban teszi közzé *Zarándokság könyvei* címmel e megjegyzés kíséretében: »Töredék Mickiewicz európai hírű munkájából« [129]. Nagyon érdekes volna tudni s további kutatásainknak föltétlenül ki kellene nyomoznia, kik voltak a forrásai. Mert — persze — nem önállóan dolgozott, ezt ebben a korszakban korai is volna várnunk tőle. »Egy lengyel kéziratból«: teszi oda alcímül Mickiewicz cikke elé a megjegyzést. Sárosi említett lengyel vonatkozásainak s Kazinczy ismertetéseinek nincs-e közös lengyel forrásuk, amely a lengyel emigrációval függ össze?

Ne értsük félre: nem egyoldalú lengyelimádatról van itt szó, nem amolyan »bújdosó lengyel« kultuszról, amely a reformkorban, de különösen a szabadságharc bukása után annyira elterjedt a magyar közéletben, hogy róla nem egy magyar regényíró megemlékezett. A szláv népek közül Kazinczy Gábor csak előtérbe helyezte a lengyelt — védekezés volt ez a cári udvar terjeszkedési politikája ellen — de emellett cikkeivel a korabeli szláv kölcsönösségi (vzájemnost-) törekvésekkel szemben igyekezett magyar álláspontot kialakítani s ezzel akart feleletet adni a kérdésre, hogy miképpen illeszkedjék bele a magyar nemzet a körülötte minden égtájon szervezkedő szlávok világába. A kérdésnek ebben a formában való felvetése a kor nacionalizmusára jellemző, de annál a nacionalizmusnál, amely nem törődött szomszédainkkal s öncélúan, csak önmagában ápolta a magyar kultúrát, mindenesetre haladóbb álláspontot jelent. Kazinczy *Mickiewicz*-nek a Collège de France-on tartott előadásaival kapcsolatban igyekszik kifejteni a maga álláspontját a szláv kérdésben [130]. Jól ismeri a különböző elméleteket és törekvéseket, még azokat a naiv etimológiákat is, amelyekkel a szlávok nevét különböző szótövekből származtatják (sláva = dicsőség; slovo = szó; sclavus = rabszolga). Ahhoz képest, hogy a múlt század ötvenes éveiben vagyunk, azt kell mondanunk, hogy Kazinczy Gábornak igen nagy volt az éleslátása. Jól látta, hogy használják fel terjeszkedni akaró nagyhatalmak (elsősorban

az orosz cári udvar) a szláv kölcsönösség, közösség eszméjét a maguk terjeszkedésére. De ő nem áll meg ennek a puszta rögzítésénél. »Van számos szláv nyelv, van számos szláv fajnak történelme, hazája, irodalma.« A magyar írónak ezeket megismerni a kötelessége. Csoda-e, ha Kazinczy Gábor szerint lengyel közvetítéssel? A kor magyar írója számára a szlávok közül a lengyel a példa.

Nem csoda tehát az sem, hogy az ukránokról is lengyel forrás alapján írt [131]. A bolgárokról szóló ismertetésnek azonban már cseh forrása van [132]. Nem feledkezik meg a románokról sem: bár nem szláv nép, de a magyarság szomszédja s az Eperjesről hozott hagyomány parancsolja, hogy minden szomszédunkkal egyforma szeretettel törődjünk. A forrás egyébként itt is szláv kapcsolatra utal [133].

Végezetül még egy érdekes kapcsolatra hívjuk fel a figyelmet. *Mészáros Károly, »A magyarországi oroszok története«* című monográfia írója [134], munkatársa volt Sárosi »Az én albumom« című kiadványának s 1857-ben vele együtt szerkesztette a »Magyar évlapok« című folyóiratot [135]. A szláv népek regéiről szóló cikkében ő használja először a magyar nyelvben a mai Szlovákia lakóira a »tót« helyett a »szlovák« elnevezést: »Slowak« [136].

Egyébként sem Sárosi, sem Haan gyakorlati kezdeményezésének, sem Kazinczy Gábor elvi-elméleti munkásságának nem lett folytatása. 1867 után a magyar uralkodó osztályok ki nem mondott, de annál inkább megvalósított jelszava: »Slavica non leguntur«. A módszeres, tudományos szláv-kutatás aztán már inkább csak a nyelvtudomány terén indul meg. A mi nemzedékünk feladata, hogy a mulasztottakat az irodalomtörténetírás terén is megfeszített munkával, sürgősen pótolja.

JEGYZETEK

[1] Ján Kalinčiak: O literatúre a o l'ud'och. Bratislava, 1949. Pravda. Vlastný životopis Jána Kalinčiaka. 29. l.
[2] Hóman—Szekfű: Magyar történet. Bp., 1936. Egyetemi Nyomda. V. 370—371. l.
[3] Daniel Rapant: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. I. Úvod. 33—52. l.
[4] Vö.: X. Y. Z. cikkét a Társalkodó 1841. I. 20. számában. Közli: Rapant, i. m. II. Dokumenty 115—122. l.
[5] Emlékbeszéd. Haan Lajos emlékezete. — Emlékbeszédek a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól. Bp., 1893. 6. l.
[6] Ladislas Tóth: La Société Hongroise de Prešov. Revue d'histoire comparée. XXV., 1947. Tome V., No. 3. 50—58. l.
[7] Gömöry János: Az eperjesi ev. kollégium rövid története. Prešov, 1933. 37. l.
[8] Vö.: Pulszky Ferenc: Életem és korom. I. Második kiadás. Bp., 1884. Franklin. 9. l.
[9] Berzeviczy Albert: Régi emlékek. Bp., 1907. Révai 50. l.
[10] Vö.: Bisztray Gyula: Sárosi Gyula kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése. Bp., 1954. Akadémiai Kiadó. 15. l.
[11] Vö.:Vahot Imre Emlékiratai. Kiadta Vahot Gyula. II. kiad. H. n., 1890. 105. l.
[12] Gömöry János: Tapoly-lucskai és kükemezei Bánó Miklós ifjúsága. Eperjes, 1929. Minerva. 19. l.
[13] Gömöry János: Eperjes. — Tátra-almanach. Pozsony, 1938. Tátra kiadás. 138. l.
[14] Eperjes, Jelenkor, 1841. jan. 19. 22. l.
[15] L.: Haan Lajos békéscsabai lelkész naplója. Az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában. 1952. Quart. Hung. jelzéssel. 10. l. — A továbbiakban e művet csak Napló címen fogom idézni.

[16] R.: Sárosi Gyula életrajza. Életképek, 1845. 310. l.
[17] Napló, 7. l.
[18] Belo Klein—Tesnoskalský: Jonáš Záborský. Slovenské pohľady, 1927. 489. l.
[19] Nevét »Munyay«-nak írjuk, úgy, ahogy ő írta. Több szlovák forrás »Muňay«-nak írja.
[20] Pulszky, i. m. 19. l. — Vö.: Garami Richard: Az eperjesi collégium magyar nyelv-művelő társaság vázlatos története. 1878. 3. l. — Mikola János: A collegiumi Magyar Társaság története. Az eperjesi kollégium értesítőjében az 1902—1903. iskolai évről. Eperjes, 1903. 2—3. l.
[21] Dr. Ervín Lazar: Slovenská spoločnosť na Evanjelickom Kolégiu v Prešove. Cirkevné Listy, 1946. 163. l. — Jozef Repčák: Knižnica slovenskej študujúcej mládeže na ev. kolégiu v Prešove v 19. storočí. Slovenská národná knižnica. I. roč. I. čís. 1944. február. 15—19. l.
[22] Jonáš Záborský: Vlastný životopis. Slovenské pohľady, 1912. 56. l. — Repčák, i. m.
[23] Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága. Marosvásárhely, 1901. 21—22. l. — Mikola, i. m. 10. l.
[24] Uo.: 35. l.
[25] Napló, 7. l.
[26] L. Kollárnak Haan Lajoshoz, a Spoločnosť akkori titkárához írt — kelet nélküli — levelét a békéscsabai Megyei Könyvtár kézirattárában a Rk. 8. jelzésű, Haan Lajos bcsabai ev. lelkészhez irodalmi tekintetben intézett levelek c. kötetben.
[27] Záborský, i. m. 56. l.
[28] Sziklay László: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből. Gáspár Imre. Bp., 1955. Művelt Nép. 28. l.
[29] Milan Pišút: Básnik Janko Král' a jeho dráma sveta. Martin, 1948. Matica, 21. l.
[30] Vö.: R., i. m. 309. l.
[31] Vö.: Napló, 1—3. l.
[32] Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József l. tag fölött. Bp., 1879. Magyar Tudományos Akadémia. 5. l.
[33] Benkő, i. m. 3—4. l.
[34] Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. Lauffer Vilmos. 79. l.
[35] Napló, 6. l.
[36] Vö.: Ballagi, i. m. 7—8. l., — Benkő: i. m. 5—6. l.
[37] Lakner Ilona: Sárosi Gyula élete és költészete. Debrecen, 1938. 6. l.
[38] Napló, 6. l. A kiemelés tőlünk.
[39] Lakner, i. m. 6. l. — R.: i. m., 309. l.
[40] Napló, 6. l.
[41] Bisztray, i. m. 458. l. 1826—27-ben 10—11 éves.
[42] Napló, 1. l.
[43] A mezőberényi gimnázium bizonyítványkönyvei jelenleg az Állami Vajda Péter Gimnázium (Szarvas.) birtokában. Haan Lajos itt Haan Augustus' néven szerepel (Haant szülei »Augustus Ludovicus«-ra keresztelték. L. Napló, 1. l.) Sárosi pedig »Sárosy Ludovicus« néven (Sárosi keresztneve eredetileg a »Lajos« volt, csak akkor vette föl — költői névül — a Gyula nevet, amikor mostohaatyja rossz szemmel nézte költői szárnypróbálgatásait.) R., i. m. 310. l.
[44] Ballagi, i. m. 9. l.
[45] A Koszorúban 1830-ban és 1831-ben s az Aurórában 1831—33 között. Vö.: Benkő, i. m. 19. l. 1. sz. jegyzet. — Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. Magyar Tudományos Akadémia. 144. l.
[46] Szerb népdalok és hősregék. Az eredetiből fordítá Székács József. Pest, 1836. Trattner. — Pl.: 3., 36—37. l.
[47] Horváth János, i. m. 144. l.
[48] L. esetét a magyar tanulókra kezdetben ellenszenvvel tekintő Kraizel András tanárral. R., i. m. 310. l.
[49] Napló, 7. l.
[50] R., i. m. 309. l.
[51] Benkő, i. m. 3. l.
[52] Napló, 1—2. l.

[53] O užitečnom sadenj dohana rozmluwánj pre lud čabiansky. Szarvas, 1845. Vö.: Haan Lajos: Békés vármegye..., i. m. 91. l.
[54] Napló, 4. l.
[55] Napló, 3. l., 12—13. l.
[56] Vö.: Petényi Salamonnak Haan Lajoshoz írott levelével Pest, »1848ki télhó 17én« keltezéssel. A békéscsabai Megyei Könyvtár kézirattárában az idézett Rk. 8. jelzésű kötetben.
[57] Napló. 3. l.
[58] Születési anyakönyvi kivonata, amelyet Sámsonházán, 1954. VIII. 14-én Sztehlo Mátyás evangélikus lelkész állított ki, a szerző birtokában.
[59] Napló, 28. l.
[60] Vö.: R., i. m. 310. l. — Garami, i. m. 3. sz., 20. l., 4. sz., 30, l: — Abafi Lajos: Sárosi Gyula. Náményi Lajos: Sárosy Album. Arad, 1889. 7—39. l. — Mikola, i. m. 11. l. — Lakner, i. m. 10—20. l. — Ladislas Tóth, i. m. 54. l. — Bisztray, i. m. 14—15. l.
[61] Ladislas Tóth, i. m. 55. l.
[62] Haan Lajos: Ifjúkori visszaemlékezés Sárosy Gyulára. Sárosy Album, i. m. 40—49. l. — Bisztray, i. m. 540. l.
[63] Pamětnjk Společnosti Slowenské w Prešowě. 201 számozott, 89 számozatlan lap. Hálás köszönet Dr. Milan Pišút egyetemi tanárnak, hogy a kezünkbe adta! Ismerteti: Alexander Hirner: Pamětník Společnosti slowenské w Prešowě a neznáma štúdia o básnictve zo školského roku 1843—44. Slovenská literatúra, I. évf., 1954. 2. sz. 232—246. l.
[64] A Magyar—Szlovák irodalmi kapcsolatok a XIX. században c. cikkben. Világirodalmi Figyelő, 1958. 3. sz.
[65] Sárosi igen fogékony volt az idegen nyelvek iránt, de azokat csak felületesen tanulta meg. Vö.: Bisztray, i. m. 464. l.
[66] A Slávy dcera Předzpěw-jének fordítását később Csalomjai (Pajor István) készítette el, s közölte Gáspár Imre: A tót irodalomból c. tanulmányában. Figyelő, 1876. Önállóan is megjelent: Előének a Sláwy dcérához c. Pesti Napló, 1874. VI. 11. Esti kiadás., Nógrádi Lapok, 1874. VI. 21. — Devecseri Gábor csak részletet fordított le a Předzpěw-ből. Hegedűs András és Kovács Endre: Cseh és szlovák költők antológiája 20. l.-n. — Haan Lajos: Kollár János és Sláwy dcerája c. cikkében (Magyarország és a Nagyvilág, 1874. 492—493. l.) idézi magyarul a Přdzpěw négy első sorát. Ez az idézet nem azonos Csalomjai fordításának négy első sorával. A Haan-idézte négy sor így hangzik:

Itt van hát az a föld, könnyező szemeimnek előtte,
Népemnek hajdan bölcseje, most ravatal.
Állj meg láb, szent hely mindaz, valamerre lépsz,
S bús szemedet fordítsd ég fele, Tátra fia.

Csalomjainál:

Itt terül ím, ama föld, könnyüimtől ázva előttem!
Egykor bölcsőd, most, Szlávia népe, sírod!
Állj, ne tapodj, láb, mert szent itt minden rög, mire lépsz,
Tátrák gyermeke, föl, bizton az égre tekints!

Ha csak nem maga Haan kísérletezett a négy sor lefordításával, akkor talán ennyit megőrzött barátja, Sárosi művéből. Ő maga említ még egy fordítást; úgy tudja, hogy azt Steltzer Frigyes evangélikus lelkész készítette s a Pesti Napló 1873. évfolyamában tette közzé. Alaposan végignéztük a jelzett évfolyamot, de nem találtuk benne Kollárnak ezt a szerintünk meg sem született magyar tolmácsolását. Haan valószínűleg Csalomjainak a Pesti Napló 1874-i évfolyamában valóban megjelent fordítására gondolt s cikkében az adatot tévesen közölte.
[67] I. A szerencsétlen Míla. II. A két szerelmes. Mindkettőt lásd: Jaczint, zsebkönyv. 1836. Szerkeszté és kiadja Kovács Sámuel Eperjesen. Kassán, Werfer Károly, 112—117. l. — Aglája, Zsebkalendárium szépeink számára 1838. évre Kassán, Werfer Károly. 112—117. l. — Vö.: Bisztray, i. m. 463. l.

[68] »S íme, mint az ifjak csókolódnak,
Megjön a szép lányka mostohája,
És leszidva űzi el Ruzsinkát.
Szép Ruzsinkát s Dragulovity Milánt.
S nem irigylik tőlük a galambkák
Hó galambkák anda csókolásit.«

[69] Vö.: Horváth János, i. m. 145. l.
[70] L. Bisztray, i. m. 122—129. l. Magyarázata uo. 470—471. l.
[71] Bisztray téved, amikor azt állítja, hogy Sárosi szlovákul Eperjesen tanult meg. Fentebb láttuk, hogy Szarvason s Mezőberényben már volt alkalma szlovákul megtanulni. De hogy a lengyelt itt sajátította el, nagyon valószínű. I. m., 464. l.
[72] Emlékeztetés. (Ösy álnévvel a Jaczint, ill. Aglája, i. m. 198. l.-n). A csók. Bisztray, i. m. 129—131. l. Ennél a megjegyzés: »Lengyelből szabadon.«
[73] V. Gy.: Sárosy Gyula drámája. Nefelejts, 1867. IX. évf., 58. l.
[74] Lakner, i. m. 20. l.
[75] Bisztray, i. m. 188—189. l. Magyarázata, uo. 489. l.
[76] V. Gy.: i. m., 58. l. — Abafi, l. m. 18—20. l: — Lakner, i, m, 20—21, l,
[77] Itt Kazinczy Gábor felajánlja, hogy ír róla, sőt szemelvényeket közöl a már elkészült, de csiszolásra szoruló színdarabból. Kelet nélküli levelét, l. Bisztray, i. m. 372. l.
[78] Lakner, i. m. 67. l. — Bisztray, i. m. 615. l.
[79] Pulszky Ferenchez szeptember 19-én írt levelében. Bisztray, i. m. 376. l.
[80] Bisztray, i. m. 26. l.
[81] Vö.: Lakner i. m. 31. l. — Bisztray, i. m. 406. l.
[82] L. 63. sz. jegyzet.
[83] Haan Lajosnak a Pamětnjk-ben a következő fiatalkori verses művei jelentek meg 1834—39-ben: Herkul (47—49. l.) Čistého a dokonalého štěstj na zemi nehledeg (56—57. l.); Na J. Kollára (72. l.); Oda k Národu (76—78. l.); Miloš Obilič (87—89. l.); Lázár umjregjcj na Kosowě do 15ho června r. 1389. (89. l.); Oda při přjležitosti perweho sedenj Společnosti česko-slowenské w Pressowě r. 1836. řečnená (95—97. l.); Zarmucenj nad wlastj dle Básnjře Kölcseyho (97—99. l.); Epiğramm (99. l.); Emma (9—9—100. l.); Reč v poslednjm Sedenj S. ČSlowanské w Prešowe. R. 1837. dně 21. Čerwna deržaná. (104—106. l.); Wolenj barew (-Z mad'arského, dle Garayho-) (119—120. l.); Wlast a Národ (121. l.); Polan po bitwě Z wěku polské rewolucié r. 1831. (124—125. l.); Oda při prjležitosti poslednjho Sedenj Společnosti Čslowanské w Prešově dne 20ho Čerwna 1838 rečnená. (128—129. l.); Oda na laučbu Společnosti Čslow. Prešowské s gegjm půwodcom wýborně učeným Pánem Bohosl. Čekatelem Jozefem Srenka (132—133. l.); Polan z roku 1835ho (134. l.); Modlitba páně 164—166. l.); Wyhnanec umjragjcj (167. l.); Laučenj se Společnostj (169—171. .l).
[84] Az egyes verseket nem maga a szerző, hanem minden évben egy-egy kéz (valószínűleg a jegyzőé) írta be a Pamětnik-be. Jellemzőnek tartjuk az egész Společnost' tagjainak helyesírási ingadozásait s ezért megőriztük az eredeti ortográfiát.
[85] Napló, 10. l.
[86] L. 39. és 40. számú jegyzet.
[87] Srenka beszédeit prózában mondotta, a Haan 111. sz. alatt felsorolt beszédei versben szólnak.
[88] Azonos azzal az Alexander Vrchovský-val, akinél Janko Král' is ügyvédbojtár volt. A levél kelte »W Prešowe 1839 dne 25ho Unora.«, a Slovenská Matica kézirattárában, Martin-ban.
[89] Kelet nélkül, de még nyilván eperjesi tartózkodása alatt hozzá intézett levelében. A békéscsabai Megyei Könyvtár kézirattárában Rk. 8. jelzésű, idézett kötetben, 1. sz. alatt.
[90] Vö.: Bisztray, i.m. 470—471. l.

[91] Kdež gest wlast ta, nad kteraužto ruka
Panovala krále Swatopluka.
Genž swym gmenem sladky cyt budj:
Gjžto Slawa selzave spomjna
Marně rázně swe prsy wypjna.
Wlastnj Syn genž wyhnan gsa bludj.

Tu hle ta wlast! Ne gak nekdy byla.
Uroda wnj wpaušt se proměnila.
Udatnosti wlast to wjc nenj.
Zhasla laska, zhasla taužba čilá
Genž si, cestu wzhuru prok leštila
Chlarné scdce wlednem persu čnj.

Kdež jest werch a prjkry zamek na njm
Kdežto Zrjni Turka mečem chladnym
Swug žiwot dal, za wlast padage
Odkud Slawa swjtj a swau žarj.
Oswěcuge wěk ten rekau starj.
Blesk na prjštj čas wylewage?

Tu hle werch a zboreniště nad njm
Genž i reka křige hrubem chladnym
I wsj Slawu wjteznau geho;
Pod njm upj ah! wěk nezdárilý.
A do hůry zrak swůg málosily
Když wypjna, hanba kry geho.

Kdež gest Narod, genž si nabogišti
Zasluhowat' bobkowého ljstj
Na dědič swých šlepegech umel.
Genž třpel a zlydy?w tých padnul
Awšak predce nikdy neodmladnul.
W prjtomnosctj čas se přjstj stkwěl.

Pautnjk postog! Krew necista byla
Genž potomku techto porodila.
Gichžto srdce chladne zlost' kryge;
Narod ten genž umel na bogišti
Zaslaužit' si bobkowého ljstj,
Wjc nenj gen dle gména žige!!!

[92] Bisztray, i. m., 546. l.
[93] Szauder József: Kölcsey Ferenc. Bp., 1955. Művelt Nép. 170. l.
[94] Haan Lajos: Ifjúkori visszaemlékezés Sárosy Gyulára. Náményi: Sárosy-album, i. m. 48—49. l. — Napló, 7. l.
[95] A nyári éj. Sz... után Haan Lajos. Közlemények az élet és tudományok köréből. Bp., 1841. télutó 26-án. 129—130. l.
[96] Karel Sabinský: Letnj noc. Kwěty, 1839. VII. 4. 209—211. l. — Sabinský: Karel Sabina álneve. Antonín Dolenský: Slovník pseudonymú v české a slovenské literatuře. Praha, é. n. Knihovna přehledu revuí, 5. köt. 25.
[97] Vö.: Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. 288. l.
[98] Napló, 7. l. — Mikola, i. m. 14. l.
[99] Haan, Ifjúkori..., i. m. 45. l.
[100] Az Eperjesi Magyar Társaság Érdemkönyve. 8° alakú, félbőrkötéses könyv, 299 számozott lappal a volt eperjesi ev. kollégium levéltárában. — Haan versei: A méh (51. l.); A temetőn (52—53. l); Panasz (70—71. l.); Rákóczy (78—79. l.); Zrínyi lelke (127. l.); A hit (162. l.); Virad, haladjunk! (185—186. l.) — Az utolsó vers címében szándékosan hagytuk meg a helyesírási hibát.
[101] Erre — példaképpen — csak egy versszakát idézzük:

Sajkám feléd tart, hogyha a nemtelen
Kéjeknek árján hányatik a dicső!
S ekkor tebenned békre (sic; békére helyett) vágyó
Horgonya fog kikötőt találni.

[102] Haan kiemelése.
[103] Viktor Kochol: Poézia štúrovcov. Bratislava, 1955. SAV. 35. l.
[104] Németországi életére és további sorsára vonatkozó adataimat a Naplóból veszem. Csak ott fogom állításaimat dokumentálni, ahol más forrásom volt.
[105] Tóth László állítása, hogy Palacký, Jungmann és a többiek a szemére hányták hungarus patriotizmusát (La société..., i. m., 55. l., 1. sz, jegyzet) nyilván tévedés.
[106] Pamětnosti B. Čabanské ku stoletní památce tamégssjho starého ew. chrámu sepsal Ludwjk Haan. Buda, 1945. Egyetemi Nyomda. — Békés-Csaba mezővárosa hajdani és mostani állapotjáról, az ottani ev. ó templom százados ünnepe alkalmára értekezett Haan Lajos. Nagyvárad, 1845. Tichy Alajos.
[107] Pametnosti Békeš-Čabánske sdelil Ludewit Haan ew. Sl. B. Kazatel. Pest, 1866. Hornyánszky és Hummel.
[108] Čaplovič: Pamětnosti B. Čabanské... Orol Tatránski, 1846. IX. 22. 334. l, Literatúra. — Érdekes hogy Čaplovičnak erről a cikkéről sem Szinnyei, sem Gulyás bibliográfiája nem tud. Vö.: Rizner, I. 257. l.
[109] »Pest, 1848ki télhó 17én.« A levél érdekes dokumentuma a kor kétnyelvű értelmiségének: hol magyar-, hol szlovák nyelvű. A már idézett Rk. 8. jelzésű kötetben a békéscsabai Megyei Könyvtár kézirattárában. Az idézett mondat fordítása: »Kollár a Te szlovák intonációjú magyar költészetednek nagyon... megörült... Tréfán kívül, Kollárnak a Te munkád és vállalkozásod nagyon tetszik, az általad és Straka által költött csaknem valamennyi éneket elolvastuk, mégpedig gyönyörködve olvastuk el! Sőt, Kollár néhányat elénekelt a szlovák hangjegyek alapján és elismerte, hogy neki a magyar nyelv még soha sem szólt oly gyönyörködtetőn, mint ezekben a dalokban. No, még megmagyarosodik nekünk.«
[110] A békéscsabai Megyei Könyvtár kézirattárában Rk 25, Rk 28, Rk 8 jelzésű kötetekben. Kár, hogy egy kötet — éppen az, amelyben Hurban levelei voltak — időközben eltűnt.
[111] Ludevít Haan: Jiří Tranovský. Cirkevní Listy, 1872. 234—236. l.
[112] Národný hlásnik, III. évf. 3. sz. 84—85., 86—87. l. Dopisy.
[113] Haan Lajos: Bél Mátyás. Bp., 1879. Magyar Tudományos Akadémia.
[114] Emlékbeszéd, i. m. 2. l.
[115] Jena hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Ienensi adscriptorum. Auctore A. Ludovico Haan, Gyulae, 1858. — A Jénában tanult magyarországiakról szóló tudományos munkáknak ma is komoly forrása. Vö.: Othmar Feyl: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität. Jena, Thüringen. Jahrgang 3. 1953—54. 415. l.
[116] Kollár János és Sláwy dcerája. Magyarország és a Nagyvilág, 1874. 492—493. l.
[117] Zsilinszky Mihály: Tót történeti szemle 1871-ről. A »Matica Slovenska« évkönyvei. Két kötet. Századok, 1872. 39—46. l. — Ua.: Tóth történeti szemle 1872-ből. (A »Matica« évkönyvei, szerkeszti Pauliny-Tót V.) uo., 1873. 338—343. l. — ua.: Tót történelmi szemle 1873-ról. (A »Matica« évkönyvei, szerkeszti Pauliny-Tóth Vilmos). Uo., 1874. 340—344. l.
[118] Tót népdalok. Fordították: Szeberényi Lajos, Lehoczky Tivadar, Törs Kálmán. Pest, 1866. Kisfaludy Társaság.
[119] Vö.: Sziklay, A századvég..., i. m., 81—82. l.
[120] Pajor Istvánról szóló két levelét (az egyiket »B. Csabán 1874. Oct. 14« keltezéssel, a másikat kelet nélkül), l. a Széchenyi Könyvtár kézirattárában N. M. 1824/61. jelzés alatt.
[121] Gál János: Kazinczy Gábor írói és politikai működése. Bp., 1918. 10. l.
[122] Vö.: Kazinczy Gábornak Sárosihoz írt levelével. Bisztray, i. m. 371—372. l.
[123] Sárosit bántotta, hogy Kazinczy egy időben neheztelt rá. »Gábort melegen üdvözlöm, Kérd meg, ne haragudjék már« — írja 1844-ben Szemere Miklósnak. Bisztray, i. m. 408. l.

[124] Napló, 20. l. »Eleven ész és mindenekelőtt nagy száj«: írja róla Haan nagy ellenszenvvel.
[125] Athenaeum, 1839. Második félév. 245—247. l.
[126] Komlós Aladár: Puskin a magyar irodalomban. Filológiai Közlöny, 1955. szeptember. 333. l.
[127] A testnélküli lélek. (Orosz mese.) Athenaeum, 1838. Második félév, 112—115. l. — Hol telelnek a rákok. (Orosz történet.) Uo., 1839. II. félév. 764—767, l,
[128] Mickiewicz Ádám. Egy lengyel kéziratból közli Kazinczy Gábor. Új Magyar Múzeum. 1856. 49—68. l. — K. Г. (Kazinczy Gábor): Lengyel irodalom. Uo., 1858, I. köt. — Ua.: Lengyelország., uo. 1858. I. köt. 108—111. l, Vö.: Csapláros István: A múlt század lengyel irodalma Magyarországon. Bp., 1941. 7. l.
[129] Kozocsa Sándor: Mickiewicz Magyarországon. Bp., 1955. 12. l.
[130] Idézett cikk, 61—64. l.
[131] A russzínok. Egy lengyelnek kéziratából közli Kazinczy Gábor. Új Magyar Múzeum. 1855. I. kötet. 204—213. l.
[132] Kazinczy Gábor: Bulgárok. (A »Bulgár és oláh litteratúra« c. rovatban). Tudománytár. Litteratúra Almási Balogh Pál. 1841. 167—169. l. »Purkinje után.«
[133] Ua.: Oláhok. Uo. 169—171. l. »Orosz forrásból.«
[134] Pest, 1850.
[135] Bisztray, i. m. 584. l.
[136] A tót népek regéi. Hasznos mulatságok, 1835. jan. 31. Mészáros itt a »tót« szóval a szlávokat jelöli.

О НАЧАЛАХ ВЕНГЕРСКОЙ СЛАВИСТИКИ

Л. Сиклаи

В первой половине 19-го века мы были свидетелями резких национальных борьб в старой Венгрии. Этим огласились и школы сегодняшней Словакии. Исключением оказался только лютеранский лицей в городе Прешов, где под руководством Дьюла Шароши и Лайош Хаан создалась маленькая группа, которая хлопотала о поддержке венгерско-славянской дружбы и в литературе. В результате этого прешовского стремления создавался целый ряд серьёзных связей. Венгерский поэт, Дьюла Шароши обогатил нашу литературу пьесами на польскую и на югославянскую тему. Лайош Хаан перевел на чешский язык произведения Кёлчеи и Яноша Гараи, одну из новелл революционера Сабина на венгерский, и до конца своей жизни пробыл борцом за славяно-венгерское сближение. Статья «Нагорье» Габора Казинци свидетельствует о том, что во время самых резких борьб господствующих классов этих двух наций были такие передовые мыслители, которые напирали на сотрудничество.

ÜBER DIE ANFÄNGE DER UNGARISCHEN SLAWISTIK

Von *L. Sziklay*

Die erste Hälfte des XIX. Jahrhunderts war eine zeit des Kampfes der Nationalitäten im alten Ungarn. Von diesem Kampfe widerhallten auch die Mittelschulen der heutigen Slowakei. Nur das evangelische Lizeum in Prešov war eine Ausnahme. Hier bildete sich unter der Leitung von Gyula Sárosi und Lajos Haan eine kleine Garde, die die Pflege der ungarisch-slowakischen Freundschaft in der Literatur anregte. Die Folge der Eperjeser Bestrebungen wurde eine ganze Reihe ernster Wechselbeziehungen. Der ungarische Dichter, Gyula Sárosi, schrieb drei slowakische Gedichte, übersetzte die Werke polnischer und südslawischer Dichter und bereicherte unsere Literatur durch ein Theaterstück böhmischen und polnischen Inhalts. Lajos Haan übersetzte die Werke Kölcseys und János Garays ins Böhmische, eine Novelle des Revolutionärs, Sabina, ins Ungarische. Er blieb bis zu seinem Lebensende ein Vorkämpfer der slawisch-ungarischen Annäherung. Der »Felföld« (hier in der Bedeutung »Oberungarn«) betitelte Artikel Gábor Kazinczys beweist, dass es auch zur Zeit der schärfster Kämpfe zwischen den herrschenden Klassen der beiden Nationen fortschrittliche Denker gab, die die Kooperation wünschten und förderten.

RÉTOR, RÉTORI MŰVELTSÉG, RÉTORI ÉLETFORMA A RÓMAI KULTÚRA HELLENISZTIKUS KORÁBAN

Írta: VAJDA LÁSZLÓ

Az i. u. első századok a római kultúra nagy eszmei harcaitól zajosak. A rétorok és életfilozófusok vívják hangos csatáikat. Ők e római-hellenisztikus kultúra legjellegzetesebb típusai. Az eszmei ellentétek szinte személyes ellenségként állítják szembe a rétort és az életfilozófust. A harcoló felek mögött háttérként két egymással harcoló műveltség és életforma bontakozik ki. A harcban a műveltek összessége résztvesz, mert műveltségük, mit egyrészt a rétoroktól, másrészt az életfilozófusoktól sajátítottak el, kit a rétorok, kit meg az életfilozófusok oldalára állít a küzdelemben. Életformájuk részint a rétori, részint az életfilozófusi életforma bélyegét hordja magán.

A rétor

A rómaiak egészen a császárság koráig a szónokot kizárólag orátornak nevezték. A későbbi keletű, görögből átvett rétor szó a szónoklattanítót jelentette, majd — akár a görögöknél — magának a szónoknak jelölésére is szolgált, sőt TACITUS napjaiban a »szónok« értelemben már általánosan elterjedt használata. E kor még az orátor nevet is alig tartotta fenn [1].

A két szó története mögött korok lelke húzódik meg. Az orátor a még hellén kultúrhatástól gyökeresen át nem formált római világnak a szónoka. A rétor feltűnése Róma fórumain a hellenizmus térfoglalását jelzi. Még csak szónoklattanítóként működik, de a minden ízében hellenizált latinságnak már szónoka is. Diadala az orátor pusztulását vonja maga után.

Bár az orátor és rétor fogalmi kettőssége fokozatosan eggyé olvadt [2], mégis az orátort és rétort mély szakadék választja el egymástól: a lelki alkat és világszemlélet különbözősége.

TACITUSNAK a szónokokról írott dialógusában Aper, az új idők szellemének megtestesítője, a rétor, a régi idők orátorainak szónoklatait borzalmasnak, formátlannak, durvának ítéli [3]. Úgy viszonylanak az új idők szónoklataihoz, mint ama régi kor otromba kövekből és formátlan téglákból emelt templomai az új kor márványtól csillogó és aranytól ragyogó templomaihoz [4]. A művészieség igényével lép fel a szónoklattal szem-

ben, s benne a rétori műveltség nyilvánvaló hatásaként a szónoknak a műalkotóval azonosított képe él. Bizony a letűnt idők orátorai nem voltak műalkotók, szónoklataik nem voltak műremekek. Innen az újak idegenkedése a régiek iránt.

Az orátor CATO szavaival »vir bonus, dicendi peritus«, azaz a beszédben járatos jó ember. E szerint elsősorban az erkölcsiek jönnek számításba; erkölcsi alap nélkül nem lehet senki sem szónok [5]. Etikus egyéniség tehát az orátor, rajong a jóért és gyűlöli a rosszat. Magasztos feladatának csak így felelhet meg, — hiszen ő a nép vezetője, legfőbb patrónusa. Szava döntő súllyal határozza meg annak állásfoglalását a legfontosabb kérdésekben, beszédével hatalmas tömegeket irányíthat a jó útra, vagy bonyolíthat hamis útvesztőkbe. Szuggesztív hatására megszilárdul, vagy megrendül az állami és magánélet alapja, a tiszta erkölcs. Ha nem adja meg minden szavának értékét ércfedezetként etikus egyénisége, alkalmatlan a vezető szerepre, s felvirágzás helyett lezüllés kíséri tevékenységét. A Cato megkövetelte beszédben való jártasságot semmiképpen sem szabad a művésziesség igényének tartanunk. Szó szerint való értelmében kell vennünk: gyakorlat által beszélőképességgé fejlesztett beszélőkészség, és nem több. Csak később, éppen a hellenisztikus hatás alatt változott meg a dicendi peritus jelentése olyképp, hogy a művészi beszéd követelményét magyarázták bele e jóval szerényebb igényű fogalomba. Mi sem áll távolabb a nagy cenzor puritán lényétől, mint az, hogy formagondjai legyenek. Nem a beszéd formájára, hanem a tartalmára helyezi ő a súlyt, nem a »hogy mondja«, hanem a »mit mond« határozza meg szemében a szónok értékét; az, hogy miként foglal állást? Az erkölcsi jó vagy a rossz igájában? Ezt pedig egyénisége dönti el. »Ragadd meg a dolgot, a szavak majd adódnak« — mondja [6]. Nem kell törődni a szavakkal, csak a helyes beállítással — eredményezhetett-e ez mást, mint ama régi templomok módjára otromba szókövekből és formátlan szótéglákból felépített beszédet, mely azonban az etikus egyéniség meggyőződésének erejét méltósággal izzította át, mert az »én« mélységeiből szakadt fel.

Nem az ékesszólásra nevelték hát a régi rómaiak a majdani orátort, hanem népvezetői hivatására, nem az iskola, hanem az élet volt a tanítómestere. A római ifjú atyáinak, a nép nagyjainak oldalán vett részt a vita forensis-ben, ott ihlette meg lelkét a jó ügyért küzdő szónok meggyőződésből fakadó heve, s felháborodása, mire a rossz látása ingerelte. Ott nyerte az első ösztönzéseket arra, hogy férfikorában majd ő is oly lelkesedéssel szálljon síkra az erényért, s oly megvetéssel utasítsa vissza a bűnt. Így érlelődött etikus egyéniséggé, s egyénisége lett záloga annak, hogy alkalomadtán majd helyesen állítja be az ügyet, amelyért küzdeni indul, s beszédének a tartalma értékes szónokká avatja. Az i. e. III. és II. sz. fordulóján a görögökkel való érintkezés mind sűrűbbé vált. Bevándoroltak a görög rétorok, a szónokká nevelésnek egészen új módszerét hozva magukkal. Nem a népvezetői hivatásra való előkészítés, hanem az ékesszólás elsajátíttatása volt e nevelés célja. Kivonták az ifjút az élet termékenyítő hatásai alól, s mint melegházi növényt, az iskola elzártságában tartották. Évek munkájával vezették be az ékesszólás rejtelmeibe. Megismertették a szónoki beszéd különféle fajaival, a különböző stílusokkal, miket e szónoki fajok megkívántak, általában a művészi stílus eszközeivel, melyek-

nek birtokbavétele és mesteri kezelése csak hosszas tanulmányok eredménye lehetett. E görögök keze közül önképükre és hasonlatosságukra formált rétorok kerültek ki, akiknek minden erőssége a forma volt.

A rétor éles ellentétben az orátorral nem etikus, hanem esztéta egyéniség. Az etikum és esztétikum most nézett farkasszemet egymással először — de nem utoljára! — az európai kultúra történetében. A jónak és szépnek az a szintézise, melyet a kalokagathia fogalma fejezett ki, kibékíthetetlennek látszó tézissé és antitézissé hullott szét; az orátorban megtestesülő etikus egyéniség a jó és rossz, a rétorból kiütköző esztéta egyéniség pedig a szép és csúnya szempontjából ítélte meg a világot; azt inkább a tartalom, ezt inkább a forma érdekelte. A Rómában megtelepedett görögök fennen hirdették, hogy a forma öncél [7]. A formai érték tehát független a tartalmi értéktől, s ez alapon eltekintve a tartalomtól, mely etikailag jó vagy rossz irányban kíván hatni, magáért a formáért értékelték az erkölcsileg mégoly káros hatású szónoklatot is, de selejtesnek nyilvánították, bármennyire is a jó szolgálatában állott, ha híjával volt a formai tökéletességnek. Az öncélú forma jelszavával fölébehelyezték a formát a tartalomnak, azaz a szépet a jónak, s ezzel a szónoklatot erkölcsi komolyságából művészi játékossággá süllyesztették — feldíszítették a »formai« szépséggel, de kilopták belőle a »tartalmi« jóságot. Alexandria nagy kultúrvásárán mint kufárok kínálgatták portékájukat a rétorok: bussás jutalom ellenében hajlandók voltak bárkit megtanítani arra, hogyan lehet a jót rossznak, a rosszat jónak feltüntetni — a forma bűvészmutatványaival. Mint szónoklattanítók a legalaposabb ismerői, mint szónokok virtuóz kezelői a formának.

Érthető, hogy ama régi kor durva, csiszolatlan, de erkölcsileg romlatlan latinjai idegenkedtek a beszivárgó görög rétoroktól. I. e. 161-ben szenátori dekrétumot hoztak, mely kitiltotta őket Róma területéről. Féltek e raffinált kultúrlényektől, a köz- és magánélet erkölcsi tisztaságának megmételyezőit látták bennük. Nem voltak-e messze földön hirhedtek arról, hogy elhitetik a jóról, hogy rossz, a rosszról, hogy jó, és nem igazolták-e rossz hírüket azzal, hogy a nemzetnevelő szónoklatot csak formának fogták fel, s ügyet sem vetettek arra, hogy tartalmával az erényt vagy bűnt magasztalja? Legkönyörtelenebb ellenségük CATO volt, ez ércbeöntött méltóságteljes szobra a régi római szellemiségnek. Mintha a múlt időnek lelke élne benne tovább, melyről azt írja, hogy a költői mesterségnek nem adózott tisztelettel [8]. Maga sem nagy tisztelője a költészetnek, éppen mert hite szerint a forma síkján mozog, s az ő szeme állandóan a tartalmat fürkészi. »Olvass sokat — írja — de felejts is el sokat az olvasmányaid közül; csodálatos dolgokról beszélnek ugyan a költők, de elhinni nem szabad azokat« [9]. Oly tételeket keres, melyeket el kell hinni, s kötelesség követni, már pedig a görög s a nyomdokaiba lépő latin költészet, ahogy ő látja, nem ezek törvénykönyve, hanem a hangzásával fülbemászó és képszerűségével szemet bűvölő szóáradat. Innen ered iránta táplált gyanakvása és szüntelen bizalmatlankodása, mit csak fokoztak e görög rétorok, akik a költészettől tanulva a szónoklatban is a formát tartották fontosnak, mit sem törődtek azzal, hogy a tartalom a jó vagy a rossz szolgálatában áll-e, és nevelés helyett a gyönyörködtetést tűzték ki célul. CATO idegenkedését az irodalom egészére kiterjesztette, mégpedig a görög irodalomra, mely minden írásban való megnyilatkozást műalko-

tássá légiesített, s a tartalmat, tekintet nélkül arra, hogy erkölcsileg hasznos vagy káros az, tetszetősen a forma színes köntösébe öltöztette. Oly jámbor félelemmel fordult el tőle, mint amily jámbor félelemmel kerülték a keresztények az ördög munkáit. »Mindent megmételyez a görög irodalom, ha egyszer hatása alá kerülünk« — írja [10]. Az ő bensejét mardoshatta a legsötétebb kétségbeesés, hogy ezek az »irodalmárok« kifejlesztik az ifjak szépérzékét, de mivel nincs rá gondjuk, elsorvasztják az erkölcsi érzékét, s az új nemzedék felnőve majd mesterei példájára a forma szépségével szédíti el a népet, ahelyett, hogy a tartalom jóságával győzné meg. Ezért volt fáradhatatlan abban, hogy meggátolja az ifjúságra való hatásukat.

Erőfeszítése hiábavalónak bizonyult. Lassan-lassan a görög rétorok mellett feltünedeztek a latin rétorok is. A hellenizmus elindult hódító útjára. Szónoklattanítással foglalkoztak — a rétor szó ez időben még szónoklattanítót jelent — s nevelőik hű követőjeként a forma fontosságának hirdetőivé lettek, és továbbszármazttaták a formára vonatkozó gazdag ismereteiket. Munkásságuk eredménye nem maradt el. Szónoklattanításuk révén kifinomult az ízlés, fejlődésbe lendült a nyelv. Neveltjeik révén, akik csiszoltabb ízlésük útmutatását követve, a nyelvanyagot fúrvafaragva, már művészi köntösbe öltöztették mondanivalójukat, a szónoklat virágkorának előkészítőivé váltak. Úttörő kezdeményezésük nélkül CICERO nem emelhette volna egyszeriben a legmagasabb művészi tökélyre a szónoklat nyelvét, s nem talált volna e teljesítményét méltányló elismerésre a polgárok körében.

Szeretik CICEROT — talán QUINTILIANUS nyomán — a catói vir bonus, dicendi peritus megtestesítőjeként emlegetni. Valóban az, jobban mondva csupán az árnya annak. Oly korban élt, mikor a köztársaságot fojtogató egyeduralmi törekvések alkalmazkodásra késztették a nála szilárdabb jellemű férfiakat is, s így a vir bonus eszményét fölöttébb töredékesen váltotta valóra; igénye az erkölcsiségre vitathatatlan, de erkölcsisége ugyancsak vitatható. Dicendi peritus, de ezen már nem a catoi beszélőkészségből gyakorlattá kifejlesztett beszélőképességet kell értenünk, hanem formaművészetet. A forma tudatos művésze ő. CATO megdöbbenne, ha dolgozószobájába bepillantva látná, mint gyötrődik, hogy megtalálja a legmegfelelőbb szót, kiötvözze a ragyogó retorikai díszt, kiverje a vágyott ritmust, és hallaná mesterművei behízelgő zengését. Megdöbbenne, mert felfogása szerint a formatörekvés mintha már magában is veszélyeztetné a tartalmi jóságot, mintha a népvezetői hivatás méltósága kizárná azt, hogy a szónok egy személyben művész is legyen.

Mégis: ő az utolsó oratora a latinságnak, mert neki még volt irányító, formáló szerepe a közvélemény alakításában, s ő még hatással volt az események fejlődésére.

A köztársasági államformát követő császárságí államformában a népuralmat az egyeduralom váltotta fel, a szabad véleménnyilvánításnak a korlátlan császári akarat vetett gátat. Megszűnt a szónok szociális hatáslehetősége, nem emelhette fel szavát, hogy utat mutasson a közösség létkérdéseinek megoldásában, nem indíthatta meg a tömeget, hogy e kérdésekben jóra törekvő és rosszat gyűlölő lényének lelkiismeretére hallgatva döntsön, mert a tömeg már nem képviselt hatalmat, a kérdések megoldója és az út kijelölője pedig a teljhatalmú caesar volt. Kihalóban a szenátus

és fórum harcos élete. QUINTILIANUS (mintegy a múltat visszavágyva, a jelent vádolva mondja: »fontosabb ügyekben tűnik ki még inkább a szónok igazi nagysága, mikor irányítania kell a szenátus tanácskozásait, s a megtévesztett népet a helyes útra kell visszavezetnie« [11]. Az ő korában már csak apró-cseprő magánperek vádlói vagy védői tisztjének betöltésére korlátozódott működési köre, s ez nem orátorhoz méltó feladat volt. TACITUS azt mondja megvetőleg korának e keserű kenyérre fanyalodott szónokáról, hogy inkább nevezhető jogi tanácsadónak, ügyvédnek vagy bármi másnak, csak nem orátornak [12].

A történelmi adottságok kényszerűsége folytán így tűnt le az orátor az élet színpadáról. Helyét a szónoklattanítóból szónokká vedlett rétor foglalta el. Minthogy a szónoklat többé nem tárgyalhatta a hullámzó élet nagy eseteit, s nem lehetett hatással az élet alakulására, tartalmilag jelentéktelenné vált, s mint ilyent sajátították ki a rétorok formagyakorlataik számára. Veszély és felelősség nélkül játszhattak vele. Eddig csak a tanítványaik okulására mondott mintaszónoklataikkal most már a nagyközönség előtt léptek fel. Beszédeik tárgya vagy régi fórumi esetek, vagy kiagyalt esetek, egyszóval képzelt helyzetek. Így fiktív alakokat és fiktív tetteket védenek vagy támadnak, gáncsolnak vagy dicsőítenek, s dialektikájuk latbavetésével versenyre kelnek, hogy melyikük képes a legbűnösebb figurát a legerényesebbnek, a helytelen cselekedetet helyesnek elhitetni és viszont [13]. Persze, fonák dolog lenne ezekben az etikus magvú tartalom után kutatni, hiszen az artisztikus forma mutogatására írták e csak művészek. Ki várt volna útbaigazítást az élettelen fikcióktól? A hallgatóság műélvezetet kér, s a rétor műremeket kíván alkotni. Formavirtuóz. Logikájának a szofistáktól eltanult saltomortaleival és gondolatficamaival, dúsan díszített nyelvével, mondatainak ritmusával, s hanghordozásában kicsengő zeneiségével, egyszóval formai elemekkel szerzett esztétikai gyönyört közönségének. E görög műveltségtől szaturált kor műélvezetre csődülő publikumának hihetetlenül fejlett formaérzéke volt. Ha görögül tartották a deklamációkat, meghallgatták azok is, akik nem értettek görögül, csupán a beszéd nyelvezetének kipattogó ritmusáért és hullámzó melódiájáért. Csodálták, mint a szépen csattogó csalogány énekét [14]. PLINIUS, az előadótermek egyik legszenvedélyesebb látogatója számos levelében írja le, hogy mily gyönyörűséget szereztek neki e rétori műremekek. Néha-néha alkalmi beszédet is mondott a rétor, s ilyenkor az élet vetette fel témáit, de állásfoglalását eleve meghatározta az alkalom, mely császári érdekben szólította a fórumra. Hogy a vele szemben támasztott követelményeknek megfeleljen, kényszerült bűvészi ügyességgel a rosszat jónak, s a jót rossznak feltüntetni. Így e nem fiktív beszédekben is jelentéktelen volt a tartalom, s a formának jutott a fontos szerep: dísszel, ragyogással hirdetni az alkalom nagyszerűségét. A fórumot betöltő ünneplő közönség nagy tetszéssel fogadta e »remekműveket«.

A catoi vir bonus, dicendi peritus jelszót most is egyre hangoztatják, de míg CATO idejében a vir bonus-on volt a hangsúly, most a dicendi peritus-ra húzódott. E hangsúlyeltolódás magában foglalja a vázolt fejlődés kezdő- és végpontjának ellentéteit. A CATO korabeli szónok etikus népvezető, a TACITUS korabeli esztéta művész; a szónoklat akkor csupán tartalmi érték, most csupán formai. CICERON haladt keresztül a fejlődési vonal, aki még népvezető és művész egy személyben. S ha a régi, irányítást

váró tömeget behelyettesítjük a műélvezni vágyó közönséggel, a kép, mit így kapunk, híven tükrözi a túlérett görög kultúra színfoltjait a latin tájakon. A gyökeréig hellenizált latinság kora ez, Aper szónoklat és szónokideálja e talajból hajtott ki.

Talán visszatetsző a mai embernek a szónoklatot, mint az epikát, drámát és lírát, műalkotásnak felfogni, s a szónokot művész-számba venni. Korunkban a szónokiasságnak némileg peioratív jelentése él, s vajmi kevés köze van a költőiességhez, éppen ezért a szónoklat és költészet, szónok és költő nem egykönnyen összekapcsolható fogalmak. Nem így akkor. Retorika és poézis, szónoklat és költészet egymásba olvadtak, s a rétor szónok voltánál fogva művész is. Felfoghatjuk ezt a jelenséget akár a költészet elszónokiasodásaként, akár a szónoklat elköltőiesedéseként hanyatlásnak vagy emelkedésnek, de mindenképpen tény.

A szónoklat műformája az eloquentia, az ékesszólás volt. Korunkban ez tényleg kizárólag a szónoklat nyelvére jellemző, de TACITUS már idézett dialogusából kitűnik, hogy a költői alkotások műformáját is az eloquentia névvel jelölték: Aper így szól: »Én az eloquentiát és annak minden nemét szentnek és tiszteletreméltónak tartom. Nemcsak a tragédiának vagy az eposznak komoly méltóságát, hanem a lírának kellemét, az elégiának szilajságát, a jambusoknak csípősségét, az epigrammáknak játékosságát is, s azt hiszem, ahány faja van még az ékesszólásnak, azt mind előnyben kell részesíteni a többi művészetek fölött« [15]. Tehát a tragédia, az eposz, a líra, az elégia, a jambus, az epigramma éppúgy az ékesszólás köntösében jelennek meg, mint a szónoklat, melyet Aper az ékesszólás csúcspontjának nevez (arx eloquentiae) [16]. Nem is tehet másként, mert szónok, de a költő Maternus, »ama szentebb és magasztosabb ékesszólás művelésére« [17], a költészetre adja magát, s azt isteníti. TACITUS e helyei teljesen igazolják FRIEDLAENDER megállapítását, mely szerint a költészet e korban csupán egyik formája az ékesszólásnak — a nyelvbeli műalkotásnak [18]. Szónoklat és költészet, szónokiasság és költőiség mint különböző fajai egyazon eloquentiának egymásba folynak. Nyoma sincs annak a szakadéknak mely napjainkban e kettő között tátong. A szónokiasságot és költőiességet elválasztó határok kialakulatlanságát mutatja az is, hogy a kor költészete legalább is annyira szónokias, mint amennyire költői a szónoklata [19]. Mintha kölcsönös szerződés állna fenn a költők és szónokok közt arra nézve, hogy egyik a másik kincséből büntetlenül rabolhat a saját alkotásának felékesítésére. OVIDIUS változtatás nélkül vitte át saját költeményébe PORCIUS LATRO rétornak némely mondatát, viszont ARELLIUS FUSCUS rétor meg sokat merített VERGILIUSBÓL [20]. TACITUS Aperje szerint a művészi szónoklatnak költői szépségekben kell bővelkednie, VERGILIUS, HORATIUS és LUCANUS szentélyének kincseivel kell magát ékesítenie [21]. QUINTILIANUS jegyzi meg, hogy LUCANUS, e kor legkiválóbb költői talentuma, rászolgálna arra, hogy inkább a szónokok, mint a költők utánozzák [22].

Nemcsak a költészet és szónoklat testvériesülnek így az eloquentiában. A történetírás szintén az eloquentia egy fajává vált. A formai elem lett benne uralkodóvá, s ez a jellegzetesen tartalmi beállítottságú munkának bizony nem kevésbé szokott hátrányára, mint előnyére lenni. A tartalmilag elértéktelenedett történetírás alakult át eloquentiatermékké. Mint a szónoklat, úgy a történetírás is a történelmi adottságok kényszerű-

sége folytán vesztette el tartalmi jelentőségét. Szemléletét a császári érdekek határozták meg, úgyannyira, hogy az igaz és nem igaz határai összefolytak benne. Így »halottan« sajátították ki a rétorok formatörekvéseik számára; a test csonkaságát a ruha pompájával fedezték. Ráaggatva az alkalmi beszéd minden díszét és csillogását, a császár dicsőítésére írt költeménnyé idomították — alkalmi történetírást űztek [23]. Sőt a valóságtól is elszakadva a kitalálás, a költészet síkján mozogva a fiktív beszédekhez hasonlóan fiktív történelmet gyártottak [24]. A levélírás szintén az eloquentia megnyilatkozási módja — oly műfaj, melyet a rétorok hoztak divatba.

A költészet a maga gazdag sokféleségében, a szónoklat, a történetírás és a levélírás — ezek alkotják az irodalom koronként változó tartalmát a római kultúra hellenisztikus szakaszában. Mindez irodalom oly értelemben, ahogy ma is irodalmi alkotásnak nevezzük azokat a műveket, melyeknek a forma jelentős tényezője.

Költészet és szónoklat rokonulása folytán a költő és a szónok is közel állanak egymáshoz. Jellemző, hogy a facundus jelző különbözteti meg átlag teljesítményű pályatársaitól a kiváló költőt éppúgy, mint a kiváló szónokot [25]. E közelségnél fogva igen gyakori, hogy a szónok egy személyben költő. Gondoljunk csak PLINIUS-ra és kortársaira, a rétor poétákra! PETRONIUSnál Eumolpus szatírikus célzattal állapítja meg a szónokokról, hogy mivel könnyebbnek tartják a költemények, mint az agyondíszített beszédek írását, belefáradva a szónoklatírásba, pihenésként a költészetre vetik magukat [26]. Költő, sőt a levélírás és történetírás műalkotássá emelkedésével levélíró és történész is a szónok. Talán PLINIUS a legjobb példája a rétor irodalmi sokoldalúságának. Bár az utókor főként csak a nagy levélírót látja benne, de kora mint költőt és szónokot is ünnepelte. S nem egyedül rá jellemző e sokoldalúság. A leveleiben megelevenedő híres rétorok mind az irodalom több ágának művelői. Egyik kedveltje, POMPEIUS SATURNINUS, szónoklatokat, verseket és történelmi munkákat írt [27].

Ime, a rétor, mint a római hellenisztikus kor alkotóművésze! Birodalma széles, szélesebb, mint a ma élő íróművészé, mert hisz akkor az irodalom fogalma tágabb volt, mint ma. De az oly különbözőnek tetsző irodalmi fajok eggyé olvadnak a mindent elsöprő eloquentiában, s ő azáltal, hogy az eloquentia avatott mestere, költő, szónok, levélíró és történész, mert a költészet, szónoklat, levélírás és történetírás e korban nem egyéb, mint ékesen szólás.

A rétori műveltség

Korántsem szabad azt hinnünk, hogy az eloquentia csupán az irodalomművészet nyelve. Szükség volt erre a gyakorlati életben is. Nemcsak a tanárok, jogászok, hanem a magasabb rangú államhivatalnokok, katonatisztek sem lehettek meg nélküle. Általában mindenkinek, aki előkelő rangot akart kivívni a maga számára az életben, rendelkeznie kellett eloquentiával [28]. Érthető tehát, hogy valósággal elözönlötték a tanulnivágyók a rétorok nagyszámú iskoláit. Hatalmas tömegek sajátították így el az eloquentiára képesítő rétori műveltséget.

A rétori műveltségnek az irodalmi műveltség volt a magva. Irodalomismeretet, irodalomértést, sőt a legmagasabb fokon irodalmi tevékenységet jelentett, mert az irodalmi tevékenység e korban csúcspontja az irodalmi műveltségnek: az irodalomismeret és irodalomértés lecsapódása. Ez utóbbiak csupán az irodalmi tevékenységre való képesítés szempontjából jöttek számításba. Az irodalmi műveltség körül kristályosodott ki a többi műveltségi anyag. Csak azon tudományokat foglalta magában, melyek az irodalmi tevékenység szolgálatába voltak állíthatók. QUINTILIANUS szerint ugyanis az alkotásban különböző tudományoknak kell egymásba olvadniok, mint a mézben a különféle virágok ízének. »Azok a kis oktalan állatok nemde a legkülönfélébb fajtájú virágokból és nedvekből készítik a mézet, melynek ízét semmiféle ügyességgel sem lehet utánozni?« [29] — írja. Éppen így kell a tudományok legkülönfélébb mezeiről összehordani az alkotás elemeit, de úgy, hogy az alkotás egységes ízű legyen, mint a méz, s a különféle elemek majd »titkon éreztetik erejüket, s észrevétlen fejtik ki működésüket« [30].

Az alkotás volt e rétori műveltség elérendő célként kitűzött eszménye: a forma, az eloquentia. Ennek főfajai szerint tagozódott az szónoki, költői, történelmi vagy episztoláris művekre. Mégis az alkotáson, mint szakbavágót, elsősorban a szónoki művet kell értenünk; QUINTILIANUS is a szónoki beszéd létrejöttét fejtegeti.

Az ideális szónok típusát akarván megrajzolni, az Institutiones oratoriae-ben valóságos kompendiumát adja annak az irodalmi műveltség köré lerakódott egyéb műveltségi anyagnak, melyet az ifjúnak el kell sajátítania. Mindenekelőtt tudjon görögül, mert a görög irodalom ismerete elengedhetetlen. Ajánlatos, hogy a göröggel mindjárt csecsemő korában, még anyanyelve előtt ismertessék meg [31]. Értenie kell a filozófiához; mégpedig annak mindhárom ágához: az etikához, fizikához és logikához [32]. Járatosnak kell lennie a jogtudományban [33]. Otthonosnak kell lennie a nyelvészetben. Csak a nyelvészetileg képzett ember beszélhet vagy írhat nyelvtanilag helyesen, csak előtte tárulnak fel a nyelv finomságai, csak ő ismerheti fel a synonimák egy jelentés mellett való értelmi s érzelmi különbségeit [34]. Zeneileg is képzettnek kell lennie, mert a ritmus és melosz, az ütem és dallam, a nyelvzene e feltételei legtisztábban a zenében érzékelhetők [35]. Tanulmányoznia kell a geometriát, mert a forma, a rend, a szám tudománya, s ezek éppen a szónoklatban játszanak nagy szerepet. »Maga a rend, mely elengedhetetlen a mértani tudományban, nem éppúgy szükséges-e a szónoklatban is?«, s a mértanban »felállított tételekből való következtetés nem áll-e úgyszólván csupa szillogizmusokból?« [36]. Bár QUINTILIANUS nem említi, tudomásunk van róla, hogy a rétoriskolákban a képzőművészetekkel is foglalkoztak elméletileg a tanulók [37].

Nem szabad elfelejtenünk: QUINTILIANUS az ideális szónok típusát rajzolja meg, s így e vázolt műveltségi anyag annak arányaihoz mért. De vajon korának valósággal is élő szónoktípusa egyaránt bírta-e minden elemét? QUINTILIANUS egy-egy jelenére célzó megjegyzéséből tisztán kiviláglik, hogy az eszményi kép mely színeit kell halványítanunk, hogy a valóság képét nyerjük. Jellemző a filozófusok elleni kirohanása és a szónokokhoz intézett buzdítása. Támadja a filozófusokat, amiért a filozófiát bitorolják, s lelket önt a szónokokba, hogy hódítsák vissza a tőlük

jogtalanul elrablott kincset, hiszen őket illeti e tudomány művelése [38]. Azt tudjuk, hogy ez időben a logikával igen behatóan foglalkoztak a szónokok, úgyannyira, hogy gyakran összetévesztették őket a leghajszálhasogatóbb és legfélelmesebb logikusokkal, a szofistákkal. Viszont az is ismeretes, hogy az etikát és fizikát a logikát szinte elhanyagoló és megvető életfilozófusok művelik szenvedélyesen, akik lekicsinylőleg nyilatkoznak a gondolatjátékot űző szónokokról. Mindezeket összevetve bizton következtethetjük QUINTILIANUS fentebb idézett megjegyzéséből, hogy korának szónokai, ha nem is a filozófia egészét, de az etikát és fizikát mostoha gyermeknek tekintették. Mikor a jogtudományi ismeretek nélkülözhetetlenségéről beszél, röviden kitérve az akkori viszonyokra, ezt mondja: »Ismerem ugyan a nálunk dívó szokást, s azokra is gondolok, akik ott ülnek mintegy a láda mellett, s adogatják kézhez a fegyvert (a. m. az alkalmazandó törvényeket, jogszabályokat) a szónoknak, s azt is tudom, hogy a görögök épp így szoktak cselekedni, amiért pragmatici nevet adtak nekik« [39]. Kétségtelen tehát, hogy a QUINTILIANUS korabeli szónok jogi jártassága is hézagos volt.

QUINTILIANUS ideális szónoka orátor, mégpedig a vir bonus, dicendi peritus értelmében: népvezető és művész, — korának szónoka pedig rétor, »csak« művész. Az etika, fizika és jogtudomány elhanyagoltsága a szónok népvezetői jellegének megszűntével kapcsolatos. Miért foglalkoznék a rétor behatóbban a helyes állásfoglalásra és megítélésre vezető etikával vagy a balhiedelmektől megóvó fizikával? Miért merülne el a jogi szövevényekben? Állásfoglalásával nem befolyásol, ítéletével nem mozgat meg tömegeket, nem óvja a sokaságot a veszedelmes balhiedelmektől, nem alkalmazza a törvényeket és jogszabályokat az élettől produkált esetekre, hiszen nem vezetője, csak gyönyörködtetője a népnek.

Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy az etika, fizika és jogtudomány ismeretlen terület volt a rétor számára. Az irodalmi műveltség köré csoportosuló egyéb műveltségi anyag ezeket is magába foglalta, csak mivel nem voltak annyira az alkotás szolgálatába állíthatók, mint más disciplinák, kisebb jelentőséggel bírtak, és így háttérbe szorultak. A nyelvészet és zene, a logika és geometria szervesebben működtek közre az alkotó munkában. Amazok külső, ezek pedig a belső forma felépítésének nehézségein segítenek keresztül. A formarajongó dicendi peritus számára nagy értéket rejtenek magukban, mégis a zene és geometria ismerete kevésbé terjedt el. QUINTILIANUS méltatlankodik is, hogy a zene valamikor »a mi foglalkozásunk körébe tartozott, csakhogy mivel a szónokok elhanyagolták, a philosophusok karolták fel« [40]. A geometriával szintén kisebb mértékben foglalkoztak. Elsősorban a nyelvészet és logika szerszámaival esztergályozta művét a rétor. Nélkülözhetetlenek a beszéd külső és belső formájának kialakításában. Éppen ezért centrális helyet foglalnak el az egyéb műveltségi anyagban, kiemelkednek annak többi elemei közül. A rétorok műveiben gyakran található képzőművészeti utalások azt mutatják, hogy a képzőművészet elméletével is behatóan foglalkoztak: nagy hasznát vették ennek előadásuk csinosításában.

Ez az általános műveltség mint a tojás magvát tápláló fehérje burkolta, ölelte körül a rétorok szakműveltségét, az irodalmi műveltséget. Minthogy ennek legfelsőbb foka, az alkotás az irodalomismeret és irodalomértés gyümölcse volt, a rétornak széleskörű jártassággal kellett ren-

delkeznie kora és a múlt irodalmában, s elsőrangú képzettségre kellett szert tennie az írás-, illetve beszédművészet elméletében.

A rétorok irodalomismeretéről hű képet nyújtanak az oly munkák, mint QUINTILIANUS Institutiones oratoriae-ja, PLINIUS levelei, AULUS GELLIUS Noctes Atticae-ja. Az akkori irodalomfogalom szerint az irodalomismeret nemcsak a költészet, hanem a szónoklat, történelem és levélírás körére, egy szóval az eloquentia egész birodalmára kiterjedt. A szónoklat és költészet sajátos viszonyánál fogva természetes is, hogy nemcsak a szónoki, hanem a poétai munkák ismerete is elengedhetetlen volt. S »mert a történetírás igen közeli rokon a költészettel, mintegy prózában írt költemény« [41] — tájékozódni kellett a történelmi munkák felől is. A levélírás szintén mint az eloquentia egyik faja vonta magára a figyelmet. QUINTILIANUS, PLINIUS, AULUS GELLIUS könyvei tanúsítják, hogy mily alapos és szétterülő ismeretekkel rendelkeztek a rétorok az irodalom minden ágában, sőt az általános műveltség területén is. A szónoki műveken kívül a költői művek tanulmányozására fordították a legnagyobb gondot, hiszen a költészet szentélyéből kölcsönzött díszekkel ékesítették költőivé, művészivé beszédüket. A mesterek már kora ifjúkorukban megismertették növendékeikkel a költészet kertjének minden virágát [42]. Csak később olvastattak velük szónoki műveket, s készíttettek velük ezek nyomán beszédgyakorlatokat. De költészeti »olvasottságukat« akkor is állandóan felszínen tartatták azáltal, hogy alkalmat adtak a használatára. Nem ritkán költői formában írattak dolgozatot a feladott témáról [43], vagy ami még gyakoribb volt: a témák mintegy ösztönöztek a költői módon való feldolgozásra. A mondaszerű vagy fantasztikus események, a félig hitregei, félig történelmi, vagy a képzelet csapongásaiból kitestesedő alakok, a valószerűség és valószerűtlenség határán álló helyzetek az ily témák anyaga [44]. Mind a költői formában való kidolgozásra szántak, mind a költői felfogásra csábítók egy irányban hatottak: felidézték a költészetből a megfelelő analógiákat. A folytonos felszínen tartással gyökeresedett meg, s vált vérré a rétoriskolai tanulókban a költészet ismerete.

A rétorok irodalomértése tulajdonképpen formaértés. Tantum elocutio, csupán a forma, a forma a fontos, — mondja PLINIUS [45]. E mondás mottója lehetne a nemrég még modern l'art pour l'art irányzatnak, mely tehermentesítve a tartalomtól, ily meggondolással légiesítette az irodalmat nyelvzenévé, a piktúrát felbontott, kontúrtalan színfoltok táncává. A csak formai elem értékelése magyarázza meg PLINIUS körének meggyőződését, mely szerint kitűnő leleménnyel pompás eszméket barbárok is hirdethetnek, de a képek ügyes elrendezésére, változatos használatára, a stílus árnyalására, finom zeneiségére csak a tudósan képzett elme képes [46]. Hangos dicsőítése ez a formának, s nyílt lebecsülése az eszmegazdagságnak, a tartalomnak. Jellemző, hogy PLINIUS irodalmi-beszámolószerű leveleiben nem akadunk egy olyan kitételre sem, mely tartalmi szempontból méltatná a hallott vagy olvasott művet, de számtalan szétszórt megjegyzése van, mely a formát bírálja édes gyönyörűséggel, kéjes elragadtatással. Bőségben tolulnak tollára a legfinomabb formai szépségek megérzékítésére alkalmas szavak. ISAEUSNAK nagy híre van — írja — és méltán. Meghallgatta beszédeit. Mennyi csín, báj, édesség, de ugyanakkor súly és fennköltség a prefacióiban . . . És szavak, de milyen szavak! Keresettek és választékosak. Kiragyog belőlük nagy olvasottsága,

az írásban való járatossága... világosan beszél és fenségesen díszít... bő a szillogizmusokban...[47] POMPEIUS SATURNINUS történelmi próbálkozásairól is csak a forma szempontjából ír. »ki fognak elégíteni — mondja — vagy az elbeszélés rövidségével vagy világosságával, vagy kellemével, vagy pompájával« [48]. E formaértést nagy gonddal fejlesztette ki az iskolai képzés: a hallgatók elméleti tudását a mai stilisztikát, retorikát, poétikát magába foglaló, de még elemeire nem bomlott diszciplina alapozta meg. A szofisztika eredményeinek figyelembe vételével egész kicsinyességbe menően precíz szabályokba foglalta a mondatfajok és ritmusfajok törvényeit, a kifejezés helyességének kritériumait. Tárgyalta a legapróbb részletekbe menően az eloquentia mind meganyi változatának sajátosságait.

QUINTILIANUS is tanúságot tesz amellett, hogy az irodalomismeret és irodalomértés egyaránt az alkotás céljait volt hivatva szolgálni. Szerinte azért szükséges a költészet ismerete, hogy a szónok mintegy gombostűre tűzött fiktív eseteket gyűjthessen, melyeknek majd hasznát veszi beszédének csinosításában, felékesítésében [49]. A történelem szintén nagy készletét nyújtja a régibb és újabb példáknak, melyekből alkalom szerint válogathat tételei megerősítésére vagy az ellenfél tételeinek cáfolására [50]. Formaértőnek is azért kell lennie, hogy könnyedén találja meg a kifejezéseket, és biztonsággal válassza ki az éppen szükséges szavakat. »Mert hisz a költőktől veszünk elevenséget — írja — gondolatainkhoz, emelkedettséget a beszéd hangjához, szenvedélyes tüzet az indulatokhoz, találó hűséget a jellemzéshez« [51]. Éppígy a történelem nyelvezete is támpontul szolgálhat, mert »néha meg van engedve a kitérésekben még a történetírás ékes stílusát is használni« [52].

Széles irodalomismerettel, alapos irodalomértéssel felfegyverkezve, általános műveltségük gazdagságával túlterhelten láttak hozzá a rétorok az alkotáshoz. QUINTILIANUS alapján csak a szónoki beszédre kellene gondolnunk. Természetes is, hogy ideális szónoka, az orátor e téren tevékenykedik, de rámutattunk, hogy korának szónoka, a rétor az irodalom egészét kisajátította a maga számára, s a szónoklaton kívül egyaránt foglalkozott költészettel, történelemmel és levélírással. Mindezek magukon viselik a rétori eredet bélyegét. Messze csillogtatják alkotóik tanultságát. Tanítható és megtanulható az alkotás, vallották a rétorok éppúgy, mint a XV. sz. humanistái [53]. Meg is tanulták a formai ügyeskedést, az értékes tartalom egybeállítását persze nem tanulhatták meg, mert ez nem megtanulható, de ezzel — szinte azt mondhatnánk: elvi alapon — nem is törődtek. A tanultságot már a forma is elárulja virtuózitásával, de sokszor a tartalomból is kiütközik az, mégpedig a tárgyi tudás halmozásában. Ennek rendeltetése nem strukturális, hanem ornamentális. Különösen az etikai és fizikai reflexiók, tovább a képzőművészeti kitérések alkalmasak a »díszítésre«.

E tanultságot a költői alkotás tűri meg a legkevésbé, de az iskola alapos költészeti tanulmányainak hatásaként erre vetették magukat a legtöbben, úgy, hogy egy sajátságos költészet alakult ki: a tudós költészet. A rétorok költői tevékenykedésével vette kezdetét; a poeta natus-t a poeta doctus váltotta fel. Tanultság és költészet igen együttjáró fogalmak voltak, akárcsak a humanizmus korában [54]. A Pisokhoz intézett Ars poeticában már HORATIUS is kifejtette, hogy nem a vad geniek, hanem a tehetséget

tanultsággal párosítók emelkedhetnek a legmagasabbra a költészetben [55]. A HORATIUS utáni időkben aztán egyre több a tanultság, s egyre kevesebb a tehetség. Nem is lehetett ez másképpen a PLINIUS tanultságot égig emelő és tehetséget lebecsülő jelszavának uralma idején.

A doctus poeta büszkesége, hogy tanult, s tanultságát minden alkalmat megragadva igyekszik kimutatni.

Az epikai darabokban különösen a leírások, betétek és szónoki beszédek használatával teregethette ki csodálkozó közönsége elé hatalmas tanultságát. Alkalmazta is ezeket fölös számban, hacsak egy lehetőség is adódott rá. HORATIUS még kárhoztatja a leírásnak únos-úntalan való beszövését. Mint messzevöröslő rongy — írja — úgy virít ki a mű egészéből az oda nem tartozó leírás Diana berkéből és oltáráról, a Rajnáról, s a bájos mezőn átkanyargó folyó hullámairól, meg a szivárványról [56]. PLINIUS éppen azért dícséri barátjának, CANINIUSNAK tárgyválasztását, mert a kiszemelt téma, a dáciai háború, bőven ad alkalmat a leírásokra. Beszélni fogsz — mondja — az új mederbe terelt folyókról, a folyókra vert új hidakról, a hegyszakadékok szélén álló táborokról [57]. E leírások rendszerint nem saját leleményei voltak a doctus poetának, hanem mint sablonokat használta fel a nagyok leírásait, hogy a hatások, a nyomok fennen hirdessék irodalomismeretét. Idegen tollakkal gyakran ékeskedtek ekkor a költők, de ezért senki sem illette volna őket a plágium vádjával, sőt elismerőleg nyilatkoztak nagy irodalmi jártasságukról. LUCANUS Pharsaliájába egész részeket vett át OEDIPUS Medeájából és Agamemnonjából. Ugyanez áll a betétekre nézve. A szónokias párbeszédek közbeiktatása az előadás menetének élénkítésére lehetővé tette a logikailag pallérozott elme kivillantását a finom okoskodásokban, a szellemes vágásokban és kivédésekben, a hihetetlent is megdönthetetlennek bizonyító szillogizmusokban. LUCANUS Pharsaliája nagyszerű példáit nyújtja e beékelt szónoki beszédeknek. A leírások, betétek és szónoki beszédek az akkori ízlés szerint különös díszt és fényt adtak a formának.

A líra a tudósan képzett elme ötletsziporkáinak, szellemeskedésének vagy filozófiai gondolatokkal kacérkodó tetszelgésének gyűjtőedényévé lett. Éppen ezért a lírai költemények nagy része gondolati líra, epigrammaszerű, pointírozott. Vannak »érzelmi« darabok is; ezeket a túlkulturált ember sajátosan bonyolult, idegesen színezett, raffinamenttel és pikantériával telített érzésvilága jellemzi. Azokat is, ezeket is a tanultság emelte addig még el nem ért magaslatra a forma tekintetében. Ha alig ismerünk is valamit közülük, Plinius leveleit olvasva alkothatunk némi fogalmat e csiszolt gyémántként ragyogó lírai apróságokról. »SENTIUS AUGURINUS poemái finomak, fenségesek, bájosak, epések, lágyak, édesek, s nyelvezetük a tárgyhoz alkalmazkodó hangnemet illetve mennyire találó, kifejező!« [58]

A tanultság teremtette meg egyrészt a végletekig vitt utánzást, de másrészt a végletekig vitt egyénieskedést is a nyelvben. Csak látszólag ellentétes egymással e két jelenség, de egy a szülőokuk: a forma tökéletesítésére ösztönző tanultság. Az alkotók legfőbb vágya, hogy második, harmadik vagy negyedik CICERONAK, VERGILIUSNAK, OVIDIUSNAK, CALVUSNAK tartsák őket. STATIUS Thebaisának a végén kijelenti, hogy meg lenne elégedve, ha az isteni Aeneist csak távolról is sikerült volna utánoznia [59]. Az istenek legnagyobb ajándékának tartották, ha valaki egy

mintaképet szerencsésen utánzott. Jellemző e felfogásra, mely az utánzást a legmagasabbrendű művészi tevékenységnek tartotta, PLINIUS egy levele. Kitörő lelkesedéssel adja tudtul, hogy POMPEIUS SATURNINUS tehetségét mindig dícsérte, de most el van ragadtatva tőle. Sok irányú irodalmi munkássága közben versek írására is szentelt időt. De még milyen verseket írt! Aminőket csak CATULLUS vagy CALVUS készített — valóban olyanok, mint CATULLUSÉI és CALVUSÉI, ismétli lelkesedve. Alkalomadtán a lágy és könnyed költemények közé egynémely nyersebbet és durvábbat vegyít — s még ebben is valódi CATULLUS vagy CALVUS [60]. S az utánzók nem állottak meg HORATIUSNÁL, OVIDIUSNÁL, CATULLUSNÁL, hanem még régibb időkbe mentek vissza. Hadrianus kora óta ENNIUS, NAEVIUS, CATO formáját utánozzák nagy kedvvel. Maga a császár is — írja SPARTIANUS — CICERONAK elébe helyezte CATOT, VERGILIUSNAK ENNIUST, SALLUSTIUSNAK COELIUST [61]. PLINIUS említett levelében POMPEIUS SATURNINUST mint szónokot azért magasztalja, mert szavai zengők és régiesek (sonantia et antiqua) voltak. E stílusutánzatok antikvitásukkal valóságos pikanteriák lehettek a hozzáértők számára. A végletekig vitt egyéniesked ésnek LUCANUS a példája. Formája extravagáns mind a szóhasználat, mind a képalkotás terén. Különös, szinte a barokk mozgalmasságában és nyugtalanságában díszeskedő képei: a katonák megsebzik a levegőt, a kardok melegek a vértől, majd hidegek és munkátlanok.

Az ezüstkor irodalma, melynek doctus poeták a megteremtői, köztudat szerint a hanyatlás irodalma; kábító illatú, lázas színekben játszó virágja az antik kultúrának, szín illat és zene. Tantum elocutio. Hiszen a forma techniteseinek cizellált, nagy gonddal kiesztergályozott művirága. Nem véletlen, hogy a l'art pour l'art formakultuszának hirdetője, BAUDELAIRE éppen az ezüstkor irodalmát érezte magához legközelebb állónak. A dekadencia raffinált, bonyolult, tudós árnyalatokkal és fordulatokkal teljes stílusának e nagy művésze stílusideáljának mintegy előképét látta meg a hellenizmus irodalmában, mely merő formai szépség. A Franciscae meae laudes c. költeményéhez mellékelt jegyzetben ezt írja: »Nem gondol-e az olvasó is arra, mint jómagam, hogy a késői latin dekadencia nyelve... különösképpen alkalmas annak a módnak kifejezésére, ahogy a modern költői világ érti és érzi a szenvedélyt?« [62] Különösképpen alkalmas, mert raffinált, bonyolult, tudós árnyalatokkal és fordulatokkal teljes a stílusa, olyan, mint BAUDELAIREÉ. Hogyne tetszenének neki a LUCANUS Pharsaliájában festett verista képek: az egymás mellett álló tutajok, melyeket a halottak gyomrából kilógó belek mintegy hídként kötnek össze, — neki, »A dög« írójának!

Ime, a rétori műveltség Hatalmas gótikus torony, mely széles alapokon nyugszik, s elkeskenyülve tör a csúcs felé. Az általános műveltség fundamentomára emelt irodalmi műveltség már szűkebb felépítményén a csúcs: az alkotás. Minden egyes tégla ezért a csúcsért van, s e csúcs minden egyes téglára támaszkodik. Legtalálóbban talán esztéta-műveltségnek nevezhetnénk, hiszen minden ízében esztétikai jellegű.

A rétori életforma

Az iskolából kikerült ifjak a társadalmi élet legkülönfélébb rétegeiben helyezkedtek el. Megszállták a katonai, hivatalnoki állásokat, vagy ügyvédekké lettek. Mind e pozíciókban eloquentiájuk mankóján iparkodtak magasabbra és magasabbra jutni. Az apró-cseprő ügyekben buzgólkodó ügyvédecskék, akikről TACITUS oly megvetéssel szólt, ékesszólásukkal igyekeztek keresett ügyvéddé lenni — persze a jogi szabályokkal a pragmatici szolgáltak nekik, ők csak a hatásos beszéd egybeállításán fáradoztak — a hivatalnokok és katonák e réven próbálkoztak beférkőzni a magasabb körökbe, s így biztosítani előhaladásukat. Voltak, akik nevelő és társalkodóként előkelő házakhoz szegődtek be, vagy mestereik példájára maguk is iskolát nyitottak. Akinek pedig sehol sem sikerült megvetnie a lábát, az mint »önálló értelmiség«, ékesszólásának úton-útfélen való mutogatásával koldúlta össze a mindennapi kenyeret. Mégis e különféle életpályákon működő rétortanítványokat egységes alakulattá kovácsolta a mélyen beléjük edzett rétori-esztéta műveltség.

Ez lényük legmélyebb alapjává tette a forma bálványozó szeretetét. A pliniusi tantum elocutio elve csak az irodalom területén való megnyilatkozása az általános forma-kultusznak. A formát minden másfajta megnyilvánulásban is élvezték, elsősorban természetesen a különféle művészetekben.

A formai szépség iránt érzett hódolat, ez fűzi össze a különféle pályákon működő és különféle társadalmi osztályokba tartozó rétor-nevelteket, s ez fundamentuma a rétori életformának, mely legtömörebben talán így határozható meg: formaalkotás és formaélvezés. Formaalkotás az irodalomban, formaélvezés a művészetekben. Bármennyi munkát rótt rájuk beosztásuk, csak akkor voltak elemükben, ha szokásos napi foglalatosságaik közül szabadulva átadhatták magukat e gyönyörűségeknek. PLINIUS levelei tanúsítják, hogy mily tehernek érezte hivatali elfoglaltságát, s mennyire vágyott az otium — a szabad idő — után, hogy kedvtelésének élhessen.

Az alkotások s az alkotók nagy száma szinte kórtünete ennek a kornak. Megtanulható az alkotás, vallották a rétorok, s növendékeik kikerülve az iskola falai közül, e tanulságot jogalapnak érezve az alkotáshoz, majd mindannyian hozzá is fogtak. A rétori iskola nem »olvasókat«, hanem a mesterekhez hasonló »írókat« nevelt. Az alkotás a legmagasabbfokú kulturáltság bizonyítékaként tűnt fel, hiszen csúcspontja volt a rétori műveltségnek. A műveltség pedig, a reneszánsz korát kivéve talán sohasem örvendett oly megbecsülésnek, mint most. Műveletlennek lenni (rudis, incultus) szégyen volt, a műveltet (cultus) dícséretekkel halmozták el, hódolattal övezték. Ily viszonyok közt ki ne iparkodott volna bebizonyítani, hogy ő a műveltség tetőfokán áll, mert alkot? PETRONIUS, Trimalchio személyében szatirizálja is e felfogást. Trimalchio úgy véli, hogy csak abban az esetben ismerik el műveltségét, ha saját szerzeményű költeményeket mutat fel [63].

A már ismertetett eloquentia-fajok közül nem mindegyiket művelték egyaránt. Különös előnyben részesítették a költészetet. Centrális helyzeténél fogva, melyet a nevelésben elfoglalt, ez teljesen érthető is. Főként a rövid lélekzetű lirikumok számát szaporították. FRIEDLAENDER

azzal magyarázza a kisművészet e térhódítását, hogy az írók az állásukkal járó lekötöttségük miatt csak rablott perceikben áldozhattak a múzsáknak, s így terjedelmesebb munkák írásába nem igen kezdtek [64]. De ezen kívül más oka is van még e jelenségnek. A forma technites-ei azért vonzódtak annyira a kisművészet felé, mert anyaga a cizellálásra, az ötvözésre, az aprólékos kidolgozásra sokkal alkalmasabb, mint a nagyművészeté. A görögség alexandriai korszakában, melynek szellemben egyenesen leszármazottja a római hellenizmus, elvként hirdették, hogy az írásművészet csúcspontja nem a hatalmas terjedelmű, hanem a rövid lélegzetű, de formában a tökéletességig csiszolt poema. Így lettek akkor is a lírai és epikai apróságok a legmagasabb rendű műfajjá. VALERIUS CATO, a híres grammatikus ültette át ez alexandriai felfogást Rómába [65]. A nemrég letűnt l'art pour l'art idején mi is megfigyelhettük, hogy a költők mennyire felkarolták a kisművészetet, s mily jelentőségre emelkedett oevrejükben a szonett, ennek legjellegzetesebb megnyilatkozása.

A költésnek ez az elnépszerűsödése a dilettantizmus tobzódásának jele, az esztéta-kultúra felszívódásának mindenkori kísérő jelensége. Ez szinte kitenyészti a dilettáns poétákat, különösen, ha mint e hellenisztikus korban és a reneszánsz idején, az alkotást magát is a kultúráltság ismérveként tüntetik fel. A tanultság foglalja el a költésre egyedül felhatalmazó tehetség helyét, s így lép a született költő, a poeta natus helyére a dilettáns egy faja, a poeta doctus. Már HORATIUS panaszkodott azon, hogy valóságos írásdüh fogta el az embereket, s divattá lett költeni. Pedig hát — mondja a gyógyításhoz orvos, a kovácsmesterséghez kovács, a zenéhez zenész kell, csupán költeményeket akar mindenki írni [66]. Gyakran gúnyolódott azokon, akik még az utcasarkon is verseiket olvasták az arra menőknek. A műkedvelő költőcskék egyre szaporodtak. MARTIALIS és JUVENALIS elkeseredettsége mélyebb, gúnyja metszőbb ellenük, mint HORATIUSÉ volt. MARTIALIS szerint az utcasarkon ácsorgó poéták veszedelmesebbek, mint a gyerekeket rabló tigris, mint a kígyó vagy a skorpió. Rárohannak áldozatukra, s rendületlenül követik fürdőjébe, az asztalához, sőt megzavarják álmát is [67]. JUVENALIS felháborodva kiált fel, hogy miért mindig csak ő legyen hallgató? Hányszor zaklatta már Theseájával Codrus, s büntetlenül recitálta a fülébe ez togatáit, az meg elégiáit [68]. HORATIUS, MARTIALIS és JUVENALIS vérbeli költők, s ezért méltatlankodnak a fűzfapoéták e rajzásán. Persze, a futószalagon gyártott költők másként látják a helyzetet. Ők örülnek a gazdag irodalmi termésnek. PLINIUS például áradozva újságolja, hogy »ez évben a költők nagy serege vonult fel. Egész április hónapban egy nap sem volt, mikor ne recitált volna valaki« [69].

Azok az utcasarki költők, akikről HORATIUS, MARTIALIS meg JUVENALIS említést tesz, a tanultak proletár rétegéből kerültek ki. Koldúsboton tengették életüket. Társadalmilag a kuldúsokkal, tányérnyalókkal egy szinten állottak. A gyanútlan járókelők nyakába varrták magukat, hogy »művészetükért« könyörületből tartsák ki őket. A születési és pénzarisztokrata családokhoz szegődöttek mint fényes udvaroncok — hasonlóan a reneszánsz korabeli udvari költőkhöz — uruk és mecénásuk érdemeit zengették epikában, lírában egyaránt. Életszínvonaluk természetesen sokkal magasabbrendű, mint kóborló társaiké. Azok leghőbb vágya volt, hogy ily gazdag mecénás kegyeibe férkőzhessenek. A magasrangú hivatalnokok és

katonák éppúgy mutogatták és kínálgatták költészetük drágagyöngyeit, mint amaz útonállók. A fényűzően berendezett irodalmi szalonokban napnap után recitálták műveiket a legelőkelőbb hallgatóság előtt. Számunkra JUVENALIS festette meg MARCUS AURELIUS nevelőjének, FRONTONAK pompás irodalmi szalonját, ki egyben mecénásként is ismert volt. »Mindig visszhangzanak FRONTO platánjai, az állandó felolvasástól megremegtetett márványfalai és megrepesztett oszlopai — írja — s a legkisebb költőtől a legnagyobbig mind szerepelnek« [70]. Minden társadalmi osztályban feltalálhatók voltak a rétori nevelés mély hatására mutató dilettánskodók. S a legágrólszakadtabb, aki a poétai tornák mutatványaiból élt, éppúgy, mint a legelőkelőbb, aki gondtalan otium perceiben írdogált, egyaránt a költői dicsőségről álmodozott, mert a költészet mindenek felett való becsülete ezt tüntette fel a legkívánatosabbnak. Fordult a világ. Hol vannak már azok az idők, mikor nem volt becsülete a költői művészetnek? A virtusos ősök késő unokája többre értékelte versikéit, mint díszes méltóságát. Mindnyájukat az írói önérzet tüze fűtötte, s ha nem érték is el a vágyott költői dicsőséget, maga az a tény, hogy irodalmárkodtak, bizonyos büszke öntudattal töltötte el őket. A puritán életfilozófusok meg is botránkoztak az irodalmi emberek e páváskodásán.

Óriási arányokat öltött az irodalom élvezése is. Innen magyarázható, hogy szinte intézményesen biztosították: A nyilvános előadótermekben rendszeresen tartottak előadásokat, s így mindenkinek lehetőséget adtak arra, hogy műélvezetben részesüljön. A forma iránt nagy fogékonysággal bíró közönség tömegesen kereste fel e termeket. Igaz, hogy a hallgató legtöbbször maga is író volt. Nagy számban voltak magán előadótermek is. Egy-egy gazdag irodalomkedvelő, persze legtöbbször maga is irodalmár, mint TITINIUS CAPITO, házát készségesen rendelkezésre bocsátotta az előadóknak [71]. Ezek is nagy látogatottságnak örvendtek. PLINIUS SENTIUS AUGURINUS felolvasását, mint írja, három napon át hallgatta [72]. TITINIUS CAPITO sem mulasztott el egyetlen alkalmat sem [73]. A legelőkelőbbek a felső tízezer irodalmi szalonjai voltak, melyekben a legkiválóbbak gyönyörködtették a hallgatóságot a pazarul megrendezett irodalmi estélyeken. E körben még a szűk családi étkezések sem folyhattak le poémák felolvastatása nélkül. PLINIUS írja, hogy ha magukban is ebédelnek, kettesben a feleségével, szolgája akkor is felolvas nekik a költők könyveiből [74].

E pezsgő irodalmi élet a rétori életforma széles elterjedtségén alapult.

A tudatos műélvező szeretetével csüggenek a képzőművészet alkotásain is. Mint e rétori életforma legtökéletesebb megvalósítójára, megint csak PLINIUSRA kell hivatkoznunk. Megható, hogy mily gyönyörűséggel beszél egy korinthosi bronzszoborról, mely valódi antik munka volt, s annyira megtetszett neki, hogy megvette. Részletesen leírja, igyekszik minden izmát, minden hajlását és domborulatát olvasója képzeletébe vésni. Jellemző e szépségrajongóra: kedves műtárgyát szülővárosa, Como Jupiter temploma számára ajánlja fel, hogy szépségének csodálatában így mindenki elmerülhessen [75]. Máskor Spurinna életéről fest képet, s elragadtatással szól az asztalát ékesítő antik egyszerűségű sima ezüst edényekről és korinthusi vázákról, melyek mind az öregúr szívéhez nőttek, anélkül, hogy vonzották volna őt [76].

Mély hatással vannak rá az építészet remekei is. Szinte kéjelegve

bontja alkatrészeikre leírásaiban a szebbnél szebb villákat. Hogy az épület mint műtárgy, mily eleven formaátélést váltott ki belőle, ezt az a levél mutatja, melyben két legkedvesebb, leggyönyörködtetőbb villáját hasonlítja össze egymással. Mindkettő a baiae-i nyaralóhelyek stílusában épült. Az egyik magas szikla tetejéről tekint a tengerre, a másik szinte belelapul az öbölbe. Amazt tréfásan tragédiának, emezt komédiának szokta nevezgetni, mert az mintha fenséges kothurnusban járna, ez pedig megmosolyogtató soccusban [77]. A tragédia-villa és a komédia-villa, e két elnevezés, lelke műhatásokat finoman feldolgozó tevékenységébe enged bepillantást. Villa Laurentiájának sokhangulatú márványtermein örömmel vezet végig, s a finomult ízlés bizonyos büszkeségével mutatja be két szobáját, mely inkább az eleganciát, mint a vagyont tükrözi. Magis elegantes, quam sumptuosae, mondja, mintegy lebecsülve, és élesen megkülönböztetve ezzel a puszta gazdagság ízléstelen pompázását a művészet ízléses ragyogásától. Hatalmas, ajtónagyságú ablakok isszák magukba a napfényt, a levegőt, a hegyeket, a völgyeket, a tengert, úgy, hogy szinte beáramlik rajtuk a szabad természet az épület zártságába, s valósággal festményként díszíti a termeket. Nem telik be az elmésen elhelyezett ablakok dícséretével sem. A triclinium minden falát mintegy kitárják. Elölről, balról, jobbról tekintve, mintha csak három tengert látna az ember, hátrafordulva meg erdőkkel, hosszas hegyláncokkal találja szemben magát. Folyosókkal, teraszokkal, boltíves csarnokokkal oszlik bele az épület tömbje a körülvevő füge- és szederfák sűrűjébe s a kert virágainak illatába [78]. Mennyire közreműködik itt a természet a ház artisztikájának emelésében!

Persze, csak a legnagyobbaknak jutott osztályrészül, hogy a képzőművészet remekeivel vegyék körül magukat, gyönyörű palotákban vagy villákban lakjanak, melyek felszerelésének minden darabja valóságos műkincs. QUINTILIANUS, PLINIUS, FRONTO élete ily pompás színpadon játszódott le. De a vágy e szép dolgok után benne élt a legelesettebb, a legszegényebb utcára szorult recitálóban is. Az életfilozófusok mindebben csak a pompázni vágyást látják, s szemére is hányták únos-úntalan a rétoroknak, hogy ily hiú cifraságok boldogítják őket, s ezek elérésére törekszenek.

Pedig e »hiúságok« szeretete énjük legmélyéből fakadt: a formai szépség imádatából. Megvalósítani és élvezni e formai szépséget: ez a rétori életforma lényege. Mondhatnánk talán esztéta-életformának is, hiszen az esztétikai jellegű rétori műveltség felkeltette igények hozták létre.

JEGYZETEK:

[1] Tacitus. Dialogus de oratoribus. l. c. Taciti Corn. libri, qui supersunt. Ed. Georgius Andresen, Recogn. Carolus Halm. TOM. post. 281. p.
[2] L. Ókori Lexikon 2. köt. *Rhetores* címszót.
[3—4] Tacitus i. m. 18. c. 297. p.; 20. c. 300. p.
[5—6] Vö.: Martin Schantz: Geschichte der römischen Litteratur. I. 1. 245. l. (Iwan Müller.),
[7] Friedlaender. Sittengeschichte Roms. Phaidon Verlag 593. l.
[8] Poeticae artis honos non erat, et si quis in ea re studebat, aut sese, aut convivia applicabat, grassator vocabatur, Idézi Aulus Gellius: Noctes Atticae. Lib. XI. Cap. 2.

[9] Multa legas, factio, perlectis neglege multa; Nam miranda canunt, sed non credenda poetae. Dicta Catoris. Iterum ed. Geyza Némethy. Bpest. 1895. 30. p.
[10] Quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet. Idézi Norden: Die antike Kunstprosa. I. k. 164. l.
[11] M. Fabius Quintilianus Szónoklattana. Ford. Prácser Albert 2. k. 472—3. l.
[12] Tacitus. I. m. 1. c. 281. p.
[13] Seneca Controversiái fényes példái ennek. Maga is megjegyzi utolsó könyvének előszavában, hogy szégyenli, amiért a controversiák összeírása helyett nem nemesebb dolgokkal foglalkozott.
[14] Friedlaender. I. m. 602. l.
[15—17] Tacitus I. m. 10. c. 289. p.; 10. c. 290. p.; 4. c. 284. p.
[18] Friedlaender. I. m. 595. l.
[19] Martin Schantz. I. m. II. l. 478. l.
[20] Friedlaender. I. m. 594. l.
[21] Tacitus. I. m. 20. c. 300. p.
[22] Friedlaender. I. m. 594. l.
[23] Vö.: Velleius Paterculus. Historiae Romanae.
[24] Vö.: Q. Curtius Rufus. Historiae Alexandri Magni.
[25] Friedlaender: I. m. 595. l.
[26] Vö.: Révay József: Petronius és kora. 167. l.
[27] C. Plini Caecilii Secundi Epistularum libri novem. Rec. Mauritius Schuster. Ep. I. 16. 23. p.
[28] Friedlaender. I. m. 581. l.
[29—32] Quintilianus. I. m. 1. k. 111.; 112.; 49.; 118. l.
[33—34] Quintilianus. I. m. 2. k. 486.; 293—323. l.
[35—36] Quintilianus. l. m. 1. k. 112.; 118.; 121. l.
[37] Jánosi Béla: Az esztétika története. I. k. 385. l.
[38—41] Quintilianus. I. m. 2. k. 301.; 487.; 112—118., 300. l.
[42—44] Friedleander. I. m. 582.; 593.; 594. l.
[45] Idézi Hatvany Lajos *Plinius, a levéliró* c. munkájában. 88. l.
[46] Uo.
[47—48] Plinius. Ep. II. 3. 39. p.; I. 16. 23. p.
[49—52] Quintilianus. I. m. 2. k. 409.; 489.; 299.; 301. l.
[53—54] Friedlaender. I. m. 647.; 587. l.
[55—56] Horatius. De arte poetica leber. 408, sks.; 15. sks.
[57—58] Plinius. Ep. VIII. 4.; IV. 27.
[59] Friedlaender. I. m. 638. l.
[60] Plinius. Ep. I. 16.
[61] Vö.: Martin Herz: Renaissance und Rokoko in der römischen Litteratur. 18. l.
[62] Theophile Gautier: Baudelaire.
[63—64] Friedlaender. I. m. 641.; 637. l.
[65] Némethy Géza. A római elégia. 34. l.
[66] Horatius. Epist. lib. II. l. 108. sk.
[67] Friedlaender. I. m. 613. l.
[68] Juvenalis. Sat. I. 7.
[69] Plinius. Ep. I. 13. 19. p.
[70] Juvenalis. Sat I. 12—15.
[71—78] Plinius. Ep. VIII. 12. 258. p.; IV. 27. 138. p.; VIII. 12. 258. p.; IX. 36. 311, p.; III. 6. 81. p.; III. 1. 73. p.; IX. 7. 282. p.; II. 17.

РИТОР, РИТОРСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, РИТОРСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ В ЭЛЛИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД РИМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Л. Вайда

Автор старается объяснить — там и сям с претензией синтеза проблематики современной эры — довольно запущенную области отечественной античной науки, период римского эллинизма. По эго мнению, типы ритора и жизнефилософа воплощают в себе два самых характерных и самых важных, противоречивых друг другу идейных течения римского эллинизма. В этом очерке он стремится, хоть в главных

чертах, показать тип ритора, только отмечая, что какие общественные факторы оформили его. В первой главе он вспоминает о том понятийном содержании слова «ритор», которое по свидетельствованию аукторов приписывали ему современники; во второй главе разбирает свойственное образование риторов, а в третьей главе очерчивает их образ жизни.

RHETOR, RHETORISCHE BILDUNG, RHETORISCHE LEBENSFORM IN DER HELLENISTISCHEN PERIODE DER RÖMISCHEN KULTUR

Von *L. Vajda*

Der Verfasser versucht hier auf ein ziemlich vernachlässigtes Gebiet der vaterländischen Altertumswissenschaft, auf die Periode des römischen Hellenismus, ein Licht zu werfen — hie und da auch mit Anspruch auf eine sich aus der Problematik der modernen Zeit ergebende Synthese. Seiner Auffassung nach verkörpern die Typen: Rhetor und Lebensphilosoph die beiden charakteristischsten und wichtigsten, einander widersprechenden Ideenströmungen dies römischen Hellenismus. — In dieser Studie versucht er uns den Typ des Rhetors wenigstens in seinen Hauptzügen vorzustellen, wobei er die Frage, was für gesellschaftliche Faktoren diesen Typ hervorgebracht haben, nur kurz berührt. Im ersten Kapitel erläutert er den Begriffsinhalt des Wortes Rhetor, welchen die Zeitgenossen — nach dem Zeugnis der Autoren — damit verbanden; im zweiten Kapitel analysiert er die spezielle Bildung des Rhetors; im dritten Kapitel skizziert er die Form seiner Lebenweise.

TANULMÁNYOK A NEVELÉS ÉS AZ OKTATÁS KÉRDÉSEIRŐL

AZ ELEMI NÉPISKOLAI TANTERV FEJLŐDÉSE 1868—1905-ig

Írta: BERECZKI SÁNDOR

Tanulmányom az elemi népiskolai tanterv 1868 és 1905 közötti időszakában történő fejlődésének néhány kérdésével foglalkozik és részlet a magyar tanterv fejlődését tárgyaló készülő munkából. Jelen tanulmányomban az adott időszakon belül részletkérdésekkel nem foglalkozom, csupán azokat a jelentősebb mozzanatokat emelem ki és tárgyalom, amelyek ebben az időszakban a tanterv fejlődésének főbb állomásait jelentették. Ezek a kérdések a tanterv egészére vonatkoznak, természetes tehát, hogy az egyes tárgyak tantervi problémáira csak ott térek ki, ahol ezt az általános kérdések szükségessé teszik. Annak ellenére, hogy az egyes iskolatípusok tantervének kapcsolatára való rámutatás elengedhetetlenül szükséges lenne, a téma szűkebb körű megfogalmazása miatt erre is csak ott térek ki, ahol ez feltétlenül szükséges. Elsősorban a tanítóképző és az elemi népiskola tantervének kapcsolatára mutatok rá ott, ahol ez az elemi népiskolában folyó munka érdekében fel-fel merül. Nem tárgyalom az elemi népiskolával összefüggésben levő ismétlő iskolák tantervét sem, tekintve, hogy ez nagyjából megegyezett a mindennapi iskola tantervével, illetve később gazdasági irányú ismétlő iskolává alakíttatott át. Tanulmányom céljául nem annyira az egyes tantervek tartalmi elemzését tűztem ki, mint inkább az egyes tantervek megvalósítása körül kialakult problémákat igyekszem rendezni és ennek keretében rámutatni a tanterv fejlődési sajátosságaira. Szükséges megjegyezni, hogy az elemi népiskolai tanterv megjelölése kizárja a felsőbb népiskola tantervének tárgyalását, így a továbbiakban elegendő lesz a népiskolai tanterv fogalmának használata.

A megjelölt időszakon belül a következő népiskolai tantervek jelentek meg: az 1868. évi XXXVIII. tc. alapján készült 1869-es tanterv, az 1877-es tanterv, az 1879-ben megjelent tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára és az 1905-ben megjelent tanterv. A felsorolt tantervek figyelembevételével készítették el tantervüket a felekezetek is. Meg kell említeni a fővárosi elemi iskolák részére készített tervezetet 1884-ben és 1896-ban, valamint az 1900-ban elkészített tanterv-tervezetet az osztott népiskolák számára. Figyelemre méltó az 1890-ben kezdődő és több éven át folyó tantervi vita, amely megelőzi az 1905-ös tanterv kiadását.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában megjelöli azokat a tantárgyakat, amelyeket a népiskolában tanítani kell. Hogy erre a központi pontos megjelölésre mennyire szükség volt, mutatja a Néptaní-

tók Lapja 1868. évfolyamának néhány cikke is. A 191. oldalon leírást olvashatunk a mezőföldi református egyházmegye tanügyi állapotáról. Ebben többek között a következőket olvashatjuk: a református egyházmegye kormánytanácsán belül tanügyi bizottmány alakult 1863-ban. A bizottmány 1855-ben tantervet készített, melyet egyházmegyei gyűlés elé nyújtottak be. A gyűlés a tantervet elfogadta és az egyházmegye minden tanítójára kötelezővé tette a következő utasításokkal: »1. Ezen megállapított tanrendszer a folyó évi tavaszon már életbeléptessék. 2. Hogy az itt egész évekre kiszabott tantárgyakat a tanító urak saját belátásuk szerint félévekre beosztva úgy tanítsák el, hogy év végével a kiszabottak teljesen eltanítva s befejezve legyenek.« Majd megjelöli a népiskola feladatát, célját és osztályonként ismerteti a négy osztály tárgyait és témaköreit. A IV. osztály tárgyai pl. a következők voltak: vallás, természettan, magyarok története, földrajz, számtan, mezei gazdaság, írás és olvasás, magyar nyelvtan és illemszabályok.

A 276. oldalon az egyik elemi főtanító számol be arról, hogy miután a tanulókat osztályokba sorolta, szem előtt tartva a városi főelemi tanodákban tanítani szokott tárgyakat, a »következő tantervet készítettem.« A továbbiakban részletezi az egyes osztályok tárgyait.

A 289. oldalon »A népiskolai tananyagról« c. cikk szerzője visszatekint 1845-ig és vizsgálódás tárgyául veszi a népiskola tananyagának változását. Megállapítja, hogy mivel sem az 1845-ös kormányrendelet, sem az 1848-as törvényjavaslat nem lépett általános érvényre, később az ausztriai népiskolai szabályok hozattak be. Ezek megkülönböztették az egyszerű elemi és főelemi iskolákat. Az előbbiek tantárgyai voltak: vallás, olvasás és írás, számolás, írásgyakorlatok és ének. A reáliák nem képeztek külön tantárgyakat, hanem olvasókönyvekben olvasmányok formájában foglalkoztak velük. Majd megállapítja: »Elemi iskoláink felekezetiek lévén, az érzett hiányokat koronként az egyes felekezetek törekedtek pótolni, minek következtében nálunk különféle elemi iskolai tanrendek keletkeztek és vannak most is érvényben.« A későbbiek folyamán rámutat arra, hogy az olvasás, írás, számolás olyan tárgyak a népiskolában, amelyekkel kezdődik az oktatás, azonban a népiskolában más tantárgyakat is tanítani kell. Így javasolja, hogy tanítani kell a valláson, olvasáson és számoláson kívül a földrajz-történeti, a természeti tárgyakat és ezen kívül a helyi viszonyoknak megfelelően a mezei gazdaság némi elemeit. A tárgyak felsorolását azonban kevésnek érzi és hozzáteszi, hogy igen sok tanterv csak azt határozza meg egyszerűen, hogy milyen tárgyakat kell a népiskolában tanítani, de arról hallgat, hogy mi ezek tanításának célja, mennyit kell az egyes tantárgyakból tanítani, mely részekre kell a legnagyobb gondot helyezni. A következőkben rámutat azután azokra a követelményekre, amelyeket a tanterv készítésénél figyelembe kell venni. Így szerinte meg kell határozni az előadandó tárgyakat névszerint, meg kell szabatosan jelölni az egyes tanulmányokból mennyit és mely részeket kell feldolgozni. Igen célszerű, ha meghatározzák, hogy egyes tantárgyakra hány órát kell szánni, valamint azt, hogy bizonyos időszak alatt az egyes osztályokban mennyit kell az anyagból elvégezni. Végül szükségesnek látja, hogy a tantárgyak kezelésének alapelveire nézve is némi utasítások adassanak. A cikk végén még egyszer felsorolja az általa tanításra javasolt tárgyakat: a vallás, olvasás, írás, számolás

mellett a természettudományi és történeti ismeretek, vegyék fel az ének és torna mellett a mértant és rajzolást is. A természettudományokkal kapcsolatban tanítsák a mezei gazdasági ismereteket és a történetiekkel az alkotmány lényeges elveit. A tárgyak felsorolásánál nehezebb dolognak tartja annak megjelölését, hogy az egyes tárgyak milyen terjedelemben taníttassanak.

Ezek a szemelvények is igazolják, hogy szükség volt az egységes tanterv létrehozására. Ennek az egységes tantervnek alapját vetette meg az 1868. évi népoktatási törvény, amely felsorolja azokat a tárgyakat, amelyeknek tanítása minden iskolában a törvény szerint kötelező volt. A népoktatási törvény a következő tárgyakat sorolja fel: hit- és erkölcstan, írás és olvasás, fejbeli és jegyekkel számolás és a hazai mértékek és pénznemek ismerete, nyelvtan, beszéd- és értelemgyakorlatok, hazai földleírás és történet, némi általános földleírás és történet, természettan és természetrajz elemei különös tekintettel az életmódra és vidékre, melyhez a gyermekek nagyobb részének szülői tartoznak, gyakorlati útmutatások a mezei gazdaság és kertészet köréből, a polgári jogok és kötelességek tanítása, ének, testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra. Ennek alapján készítik el és rendelik el az 1869-es tantervet, melynek tárgyai a következők voltak: hit- és erkölcstan, beszéd- és értelemgyakorlatok, olvasás és írás, anyanyelvtan, szám- és mértan, földrajz, történelem és polgári jogok, természetrajz, természettan, éneklés, testgyakorlás, gazdasági és kertészeti gyakorlatok. A tanterv a főfeladatot az olvasásra, írásra, számolásra helyezi. Leányiskolákban a mértan, testgyakorlás és polgári jogok és kötelességek helyett a női kézimunka tanítását jelöli meg. A tanterv közli a tantárgyak osztályok szerinti felosztását és terjedelmét és megadja az egy, két, három, négy, öt és hat tanítós iskolák óratervét is.

Az 1868. évi törvénnyel és az 1869-ben megjelent tantervvel azonban csak a kezdet kezdetén volt a tanterv elméleti és gyakorlati kérdése. Az 1869-es tanterv gyakorlati végrehajtása során kerültek felszínre egyrészt az egyes tárgyak tanítási anyagának kiszemelésére vonatkozó törekvések, másrészt a tantervvel szemben támasztott elvi követelmények is. Amíg a gyakorlati oktatómunka terén a tanterv által megjelölt feladatok megvalósítása volt a feladat, addig a különböző pedagógiai folyóiratokban, könyvekben megjelent tanulmányok egyre gyakrabban foglalkoznak a tanterv általános elvi kérdéseivel. A Néptanítók Lapja 1870-ben cikket közöl »A tananyag és tanmódról, mint a népiskola feladatának megoldására szolgáló eszközökről« címen. A szerző kifejti, hogy amikor a tanítás felől érdeklődünk, két kérdést kell tisztázni: mit és mint kell tanítani. Tisztázni kell, hogy miért éppen az elfogadott tantárgyak képezik a népiskola tananyagát? A kérdésre a következő választ adja: »Az életben minden ember összeköttetésben áll a természet, az emberiség és Istennel és így életcélja elérhetésére mind e három irányban bizonyos ismeretekre van szüksége. Ebből származik a népiskolai tanítás három fő tantárgya: a világ-, ember- és istentan.« Ebből vezeti le azután a reál, művészeti és ideális tárgyakat. 1871-ben jelenik meg GARAMSZEGHY LUBRICH ÁGOST »Neveléstudomány« c. munkája, amelyben részletesen taglalja a tanterv elvi és gyakorlati kérdéseit. Az elméleti részben a következő kérdésekkel foglalkozik: a tanterv szükségessége és megállapításának módja, a tananyag megválasztása, a tananyag terjedelme, a tanfolyamok, vagyis a

tananyagnak osztályok szerinti beosztása, a tanfokozatok, a leckerend és a tanmenet. Részletesen elemzi az elemi iskola tantárgyait, a négyosztályú és a négy osztálynál kevesebb elemi iskola tantárgyainak beosztását. Részletesen foglalkozik — főleg Ziller elveire való hivatkozással — a tananyag terjedelmével, megválasztásával, osztályok szerinti beosztásával stb. 1874-ben Kármán Mór közöl cikket a Magyar Tanügy c. folyóiratban »A tantervek elméletéhez« címen. Ebben a túlterheléssel, valamint a tantárgyak csoportosításának kérdésével foglalkozik. 1878-ban a Néptanítók Lapjában »Eszmecsere e kérdés fölött, a népiskolai tanításnak végcélja-e a tudományos rendszer vagy nem?« címen jelenik meg tanulmány. A szerzők nemcsak arra mutatnak rá, hogy a népiskola végcélját csak a tudományos rendszer felé törekedve érheti el, hanem annak szükségességét is hangsúlyozzák, hogy fontos meghatározni az osztatlan népiskolában tanított tárgyak minimumát is és megjelölni azokat a módszereket, amelyek mellett ez a minimum a legkedvezőtlenebb körülmények között is megvalósítható.

Az 1869-es tanterv gyakorlati megvalósítása során az évek haladásával egyre több probléma merül fel. Az 1874-ben megtartott II. egyetemes tanítógyűlés is foglalkozik a tanterv kérdésével és határozatot fogadnak el részletes tanterv elkészítésére. A tananyag csoportosítására bizottságot neveznek ki, amelynek feladata volt általános és részletes óratervet kidolgozni és ezt a legközelebbi tanítógyűlésre benyújtani.

A tanterv általános kérdései mellett egyre nagyobb figyelmet fordítanak az egyes tárgyak tanításának kérdéseire is. A pedagógiai folyóiratokban egyre több módszertani cikk jelenik meg.

1877-ben a minisztérium a népiskolák számára új tantervet ad ki, amelyben lényegesebb változás az 1869-es tantervhez képest csupán annyi, hogy mint új tantárgyat, a rajzot veszi fel. A többi tantárgy megegyezik a korábbi tantervvel. Érdekes azonban az indokolás, amiért az új tanterv kiadására szükség volt. A vallás és közoktatásügyi minisztérium valamennyi tanfelügyelőséghez kiadott rendeletében rámutat arra, hogy az 1868. évi XXXVIII. tc. értelmében a polgári iskolák és középtanodák közötti kapcsolat érdekében a polgári iskolában a latin nyelv kivételével ugyanazon tárgyak taníttatnak kicsit bővebben, mint a középtanodák négy alsó osztályában. Mivel a középtanodák új tantervei már nagyon eltérnek a régi tantervtől, szükséges a polgári iskolák tantervének átalakítása is. Ez magával hozta a népiskola tantervének átalakítását is, mivel a népoktatási intézetek között szerves kapcsolatnak kell lenni. Ez a rendelet a tanterv végrehajtásának fontos kérdésére is rámutat akkor, amikor feltárja az egyházmegyei hatóságok állásfoglalását a tantervhez. Kiemeli a rendelet: »Tapasztalván, hogy az elemi népiskolák rendszerét és tantervét, a törvény és annak alapján kiadott miniszteri rendeletek ellenére még mindeddig a főtisztelendő egyházmegyei hatóság vezetése alatt álló egyházközségek nem hajtották végre, sőt még most is találtatnak oly iskolák, melyekben a törvény világos követelése ellenére négy osztályú illetőleg tanfolyamú iskolákat tartanak s a törvényben hat osztályú mindennapi elemi iskola számára kiszabott tantárgyakat négy év alatt akarják az elemi iskolai tanítókra erőszakolni: tisztelettel felhívom a főtisztelendő egyházmegyei hatóságot, hogy a hatósága alatt álló mindennemű elemi és polgári iskolában a népoktatási törvényen alapuló rendeleteimet

a legnagyobb szigorral hajtsa végre.« Aláhúzza a rendelet, hogy a népoktatási törvényben megjelölt mindennapi és ismétlő iskolát mindenütt állítsák fel, a mindennapi iskolába járó gyermekkel az új (1877-es) tanterv hat évre megjelölt anyagát hat év alatt tanítsák meg. A rendelet felhívja a figyelmet arra, hogy a népiskolában a tanítás fősúlyát az anyanyelvi oktatásra kell helyezni, különösen a beszéd és értelemgyakorlatokra, az olvasmányok értelmi taglalására. A nyelvtan mélyére nem szabad hatolni, inkább a helyesírás tanítására kell törekedni. A rendelet útmutatást ad a földrajz és természetrajz tanítására is, amennyiben ezeknél a tantárgyaknál a szemléleti oktatást kell követni és kerülni kell az elszaporodott rossz kézikönyvek betanítását. Külön foglalkozik a rendelet a magyar nyelv tanításával a nem magyar nyelvű iskolákban, melyeknek tanulóinak a magyar nyelv elsajátítása kívánatos, ha pedig középtanodába vagy polgári iskolába akarnak lépni, elengedhetetlenül szükséges. A rendelet ezzel a kitételével előfutárául szolgál az 1879-ben megjelent nem magyar ajkú népiskolák számára kiadott tantervnek. Ennek tárgyai — a magyar nyelv kivételével — megegyeznek az 1877-es tantervvel. A tanterv az 1879. XVIII. tc. alapján készült, amelynek értelmében a magyar nyelv tanítása és megtanulása minden tanító és tanuló kötelessége lett.

Az 1877-es tanterv megjelenése nem szüntette meg az eddig is fennálló problémákat. Ezt bizonyítja az 1880-ban kiadott miniszteri rendelet a tanfelügyelőkhöz a népiskolai oktatás rendezése és fejlesztése tárgyában. A rendelet azért volt szükséges, mert — mint a rendelet mondja — a tanítók nincsenek tisztában azzal, hogy tanításuk közép- és súlypontjává melyik tárgyat tegyék. A tanítók arra törekednek, hogy a gyermekek a tananyagból minél többet, jóllehet megemészthetetlenül, gondolkodás nélkül sajátítsanak el. A rendelet a népiskola feladatát abban jelöli meg, hogy a nép gyermekeit felvilágosítsa a kijelölt tantárgyak mindegyikének kevés, de jól megválogatott és tervszerűleg elrendezett anyaga által. Ennek a célnak megvalósítása, valamint a tapasztalt hibák megszüntetése érdekében jelöli meg a népiskolai oktatás közép és súlypontját. A legnagyobb gondot az értelmes és folyékony olvasásra, a gondolatoknak írásban való helyes kifejezésére és a számvetésben való biztosság megszerzésére kell fordítani. Az olvasásnak, írásnak és számolásnak kell uralkodni a népiskolai oktatás egész hat, illetve az ismétlő iskolával együtt kilenc év folyamán. A tantervben megjelölt tárgyakat is ezen tárgyak keretén belül kell feldolgozni és ügyes tanító majdnem észrevétlenül olvastatás közben és az azt kísérő magyarázással átadhatja az ismereteket. A tanító a tárgyak tanítása közben is az olvasás, írás, fogalmazás és nyelvtan gyakorlásával foglalkozik. Megjegyzi a rendelet, hogy ezek mellett a számvetés tanítása önálló vezetést és gyakorlatot igényel. A tantárgyak tanítása mellett fontosnak tartja a rendelet, hogy a népiskolai oktatás a munkaoktatással egészíttessék ki. Ezért kívánja az iskolai kertek létesítését ott, ahol még ilyenek nem volnának és ezekben a fiúk méhészettel és ahol lehet, selyemhernyótenyésztéssel, a leányok pedig konyhakertészettel foglalkozzanak. Ősszel és télen pedig a házi ipar némely ágában gyakoroltassanak. A rendelet hangsúlyozza, hogy a vázolt teendők csak úgy hajthatók végre, ha a népoktatási törvényben lefektetett 8, illetve városon 9 hónap tanítási időt a lehetőség szerint 10 hónapra terjesztik ki.

A tantervbe az évek során újabb és újabb tárgyak felvétele került.

1880-ban a selyemtenyésztés tanítását rendelték el. Ezt azzal az indoklással veszik fel a tárgyak közé, hogy a népoktatásnak nem elegendő az értelmi és erkölcsi nevelés megvalósítása, hanem arra kell törekedni, hogy a tanítás által nyújtott ismereteket az életszükségletek megszerzésére alkalmazzák és így a megélhetés módja gyakorlatilag is taníttatik. Különösen a természetrajz és természettan ismereteinek alkalmazását szorgalmazza a mezei gazdaságban, kertészetben, iparban. 1882-ben a kézimunka tanítását rendeli el a miniszteri rendelet. A tanítás céljául a következőket jelöli meg: 1. a munkakedv fokozása, 2. a kéznek ügyessé tétele, 3. az ízlés nemesítése, 4. az ipar iránti hajlam felébresztése és ápolása, 5. a gyakorlati életre való felkészítés. A tanítás anyagának megjelöléséül olyan kézimunkákat javasol, amelyek elsajátítása a megélhetésre készítik elő a növendékeket. 1885-ben a mezei gazdaság és kertészet tanítását vezetik be a népiskolába, 1891-ben pedig a méhészetet. A később felvett tárgyak közé tartozik az egészségtan is. Ennek kötelező oktatását elsősorban az 1876-ban megjelent, a közegészségügyről szóló törvény rendeli el azzal, hogy az elsősegélynyújtás és általában az egészségügy szempontjából fő figyelmet érdemlő szabályok tanítandók a népiskolában. A vallás és közoktatásügyi minisztérium az egészségtan tanítását 1885-ben rendelte el. Az egészségtant nem mint külön tantárgyat tanították, hanem a beszéd és értelemgyakorlatok és olvasmányok, a felső osztályokban pedig a természettudományi tárgyak körében.

A népiskola tantervének tantárgyi bővülése mellett a gyakorlati megvalósítás során elvi kérdések is felmerülnek. Ezek az elvi kérdések két nagy csoportba foglalhatók össze: egyrészről a túlterhelés kérdése merül fel, másrészről az arra való törekvés, hogy az osztott és osztatlan népiskola tananyaga között pontosan jelöltessék meg a határ. A fejlődés folyamán ez utóbbi kérdés kerül előtérbe, és az első kérdés is ebbe a kérdésbe torkollik. A túlterhelés kérdését veti fel többek között a Néptanítók Lapjában 1878-ban közölt tanulmány is »A gazdálkodás elve alkalmazva az oktatásra« címmel. A cikk szerzője rámutat arra, hogy a népiskola felé általános a panasz, hogy az ott folyó oktatás aránylag gyümölcstelen az életre. A szülők és tanítók szerint a gyermekek túl vannak terhelve. A kérdés azzal nem oldható meg, hogy a tantervből tárgyakat hagynak ki, hiszen melyik tárgy felesleges a népiskolában? Inkább azzal kell számítani, hogy a rohamos fejlődés szaporítani fogja a kötelezett tárgyak számát. A túlterhelés forrását abban látja, hogy sokat adnak az iskolák készen a tanulóknak és keveset dolgoztatnak fel velük, az otthoni nevelés nem segít az iskolának, az iskolák túlnépesek. A tanítók nem tudják kiválasztani a tananyagból a leglényegesebbet és tanítványaik felfogó képességét használják a tananyag mértékéül. A túlterhelés megoldásának kérdését nem a tananyag csökkentésétől, hanem a módszer megjavításától várja. A túlterhelés kérdésével foglalkozik az 1885-ben kiadott miniszteri rendelet is »Érinti-e a túlterhelés vádja a mi népiskoláinkat, s ha igen, mily mértékben érinti s miképp kell az esetleges túlterhelésnek elejét venni?« címmel. A rendelet megállapítja: »Tekintve azt, hogy a népoktatási törvényen alapuló miniszteri tanterv oly ideális mű, amelynek lelkiismeretes keresztülvitele elméleti szempontból szükséges ugyan, de relatív szempontból nem mindig lehetséges, azért a túlterhelés vádja is csak viszonylagosan illetheti a népiskolát.« Azután rá-

mutat arra, hogy a túlterhelés főleg az egy és két tanerős iskoláknál jelentkezik, mivel ott a tanterv ugyanazt az anyagot jelöli meg, mint az osztott iskoláknál. A túlterhelés ott jelentkezik, ahol többet tanítanak, mint az előírt tananyag, ahol az órarendet nem megfelelően állapítják meg, ahol rossz tankönyveket használnak, ahol a szorgalmi idő kevesebb, mint amenyit a törvény megállapít, ahol a tanítványok túl sok házi feladatot kapnak, ahol a tanító nem csoportosítja kellően a tananyagot. A túlterhelés okainak felsorolása után elemzi a hibák megszüntetésének módját is. Ezek között említi azt is, hogy az esetleg módosított tanterv pontos megtartása meg fogja szüntetni a túlterhelést is. Ezen kívül fontosnak tartja a tantárgyak megfelelő csoportosítását is.

Ugyancsak 1885-ben jelenik meg a miniszérium rendelete »A tanítási anyag megkülönböztetésére szolgáló elvek az osztott és osztatlan elemi iskolában« címen. Ebben a rendeletben megjelölik azt, hogy az 1 és 2 tanerős iskolában mely tantárgyak tanítandók külön és melyeket kapcsolni más tantárgyakhoz. Az 1 tanerős iskolában pl. a következő tantárgyakat kell külön tanítani: a valláserkölcstant, beszéd-értelemgyakorlatot, írás-olvasást, a számtant, az éneket, a testgyakorlást, a kézimunkát. Kapcsolatosan kell tanítani a mértant, és rajzot a számtannal. A nyelvtant, szépírást, és a reáliákat az olvasókönyvek segítségével kell tanítani.

A tantárgyak csoportosításának nagy szerepet szánnak a tanterv tárgyainak tanításakor, Gyakorlati szempontból erre a csoportosításra főleg a túlterhelés elkerülése végett volt szükség, ugyanakkor azonban a csoportosításnak elvi indoklásával is találkozunk. Több elméleti cikk foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy melyik legyen az a tantárgy, amelyiket középpontba lehet állítani és a többi tantárgy e köré csoportosítható? A tanterv körüli elvi viták főleg herbarti szellemben zajlanak le. Az egyik tanulmányban pl. ezt olvashatjuk: »Mi Herbarték szerint a legalkalmasabb anyag a concentratióra? Melyik az az anyag, amely a szerzett fogalmi köröket továbbfűzi, amely természetesen és szervesen összefűzi a különböző ismeretágakat? Melyik tehát ez az anyag? Herbarték erre azt felelik: a jól megválogatott gyermeki elbeszélésekhez fűzhető legsikeresebben az összes elemi oktatás.« A tantárgyi csoportosításra több tárgyat találnak alkalmasnak, így pl. a kézimunkát is.

A népiskolai tantervvel kapcsolatban merül fel az a követelés is, hogy a tanítóképzők tantervének elkészítésénél vegyék figyelembe a népiskola igényeit is és a tanítókat úgy képezzék, hogy a népiskolai tárgyak tanítására képesek legyenek. Leggyakrabban felmerülő kérdéssel azonban a túlterhelés kérdésével találkozunk. Van-e szükség mindarra, aminek tanítását a népiskolától kívánják? Nem lehetne-e az egyes tárgyakat pontosabban körvonalazni, hiszen ahány iskola, annyiféleképpen járnak el az anyag kiválasztásában és megjelölésében.

A túlterhelés kérdésének egyik gyakorlati megoldási kísérletének tekinthető a fővárosi elemi iskolák számára készített tanterv-javaslat 1884-ben és 1896-ban. Amíg azonban az 1884-ben készített tantervjavaslat legfontosabb intézkedése az anyagnak az egyes osztályokban való helyesebb és célszerűbb megválasztása volt a túlterhelés elkerülése végett, addig az 1896-ban készített tervezet abból a célból készült, hogy a fővárosi elemi iskolák tanulói számára megkönnyítsék a magasabb iskolákban való továbbtanulást.

A tantervvel kapcsolatban felmerült túlterhelés utóbb azt a kérdést veti fel, hogy egységes vagy külön tanterv szükséges-e az osztott és osztatlan iskolák számára? A kérdés határozott formában merül már fel az 1890-ben megtartott IV. egyetemes tanítógyűlésen is és »A népiskolai tanterv módosítása, tekintettel az osztott és osztatlan népiskolákra« címen vitatják meg. Az 1896. évben nagy, országos méretekben indul meg a vita arról, hogy külön vagy egységes tanterv kell e az osztott és osztatlan iskolák számára.

A kérdés nagy vitát vált ki és széles méreteket ölt. Jellemzője ennek a tanterv vitának az, hogy a megoldandó didaktikai kérdésen túlmenően gazdasági, iskola-politikai kérdéseket is felvet. Ha figyelemmel kísérjük ezt a vitát, hű képet kapunk az uralkodó iskolai állapotokról, különösen az osztatlan iskolákat illetően. A vitában résztvevők minden túlzás nélkül leírják azokat a rendkívül nehéz viszonyokat, amelyekkel az osztatlan iskola nevelőjének meg kell küzdeni és amelyek tulajdonképpen akadályozzák a tanterv maradéktalan végrehajtását. Leírják a tanító nehéz anyagi helyzetét. Többen hangsúlyozzák, hogy a tanterv revíziója előtt a tanító, az iskola helyzetén javítsanak először. A tantervvel kapcsolatos vita során sokan mutatnak rá arra, hogy nem a tanterv jóságában rejlik annak megvalósíthatósága, hanem az iskolai viszonyokban és ezért előbb az iskolákat reformálják meg, vagyis az osztatlan iskolákat alakítsák át osztottakká és azután javítsanak a tanterven. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy sokan a két tanerős iskolát is osztottaknak tekintették és a második tanító beállításával megoldottnak látják a helyzetet. Többen azonban ennek az egy tanítónak az alkalmazását is megvalósíthatalannak, illúziónak látják. Mindkét tábor különböző indokokkal védi álláspontját. Abban azonban megegyeznek, hogy elismerik a tanterv revíziójának szükségességét. Abban is megegyeznek, hogy legtöbben a népiskola céljából indulnak ki, azonban mivel erre a kérdésre különböző feleletet adnak, különböző lesz az ebből a célból levont következtetésük is.

Mivel indokolják álláspontjukat azok, akik a külön tanterv mellett foglalnak állást? Elsősorban azzal, hogy másban látják az osztott és másban az osztatlan iskolák, pontosabban a városi és falusi iskolák célját. A városi, osztott iskola célja és feladata a középiskolákba való előkészítés, a falusi, osztatlan iskola célja pedig az, hogy tanulóit közvetlenül az életre készítse elő. Ezek számára tehát olyan ismeretanyag szükséges, ami előkészíti őket a gyakorlati életre és így életfoglalkozásukhoz szükséges ismereteket kapnak. Másik érvük az, hogy eltérőek a két iskola körülményei. Mivel az osztatlan iskolák lényegesen rosszabb körülmények között dolgoznak, mint az osztottak, ezért a tantervet sem tudják végrehajtani. A különböző viszonyoknak megfelelően másnak kell lenni a tantervnek is. Az osztott iskolákba járó gyermekek jobb körülmények között nőnek fel, nagyobb intelligenciával rendelkeznek, mint a falusi gyerekek és ezt az előnyt az osztatlan iskolák nem tudják pótolni. Az osztatlan iskola viszonyait figyelembe kell venni, mert ellenkező esetben az egységes tanterv csak papíron lesz meg. Az osztatlan népiskola egy tanítója legnagyobb igyekezet mellett sem tud annyi munkát olyan eredménnyel végezni, mint az osztott iskola hat tanítója. Fő érvük volt az is, hogy jobb a kétféleség, mint a sokféleség. Ez alatt azt értették, hogyha egységes tanterv lenne, a különböző viszonyok között dolgozó tanítók

mindegyike azt választaná ki az anyagból, amit meg tud tanítani és ezzel az egységes tanterv nem vezetne egységes végrehajtáshoz. Így az anyag kiválasztását nem lehet a tanítókra bízni, helyesebb, ha ezt a kiválogatást központilag végzik el és ezzel biztosítják, hogy az osztott iskolákban is és az osztatlan iskolákban is egységes lesz a tanítás anyaga. Arra valamennyi külön tantervet kívánó rámutat, hogy tárgyat elhagyni a jelenlegi tantervből nem lehet, csupán arról lehet szó, hogy az egyes tárgyakból el kell hagyni az osztatlan iskolában azokat az anyagrészeket, amelyek a falusi gyerekek számára élethivatásukból eredően feleslegesek.

Mivel indokolják álláspontjukat az egységes tantervet kívánók? Az egységes tanterv szükségességét ők is a népiskola céljával és feladatával indokolják. Szerintük a népiskola célja: egységes és általános műveltség adása és falun és városon biztosítani kell ezt az egységes műveltséget. Nem szabad különbséget tenni műveltség dolgában a nép között, mert mindenkinek joga és érdeke az általános műveltségből részesülni. Mivel az osztott és osztatlan iskola célja azonos, azonosnak kell lenni a tantervnek is. Azért harcolnak a külön tanterv ellen, mert ez szerintük az osztatlan népiskola nívójának csökkenését jelentené. Az osztott iskola jobb, az osztatlan iskola rosszabb eredményt érne el, mert más-más tantervvel dolgoznának. A külön tanterv visszafejlődést jelentene, a társadalmi haladás pedig azt követeli, hogy emeljük, ne pedig csökkentsük a műveltségi színvonalat. Erre annál inkább szükség van, mert a 16 700 iskola közül 12 877 iskola osztatlan, tehát az alacsonyabb műveltségi színvonal a nép nagyobb tömegét érintené. A külön tanterv az osztatlan népiskola tanítójának tekintélyét is csökkentené. Ez igazságtalanság lenne, mert az osztatlan népiskola tanítói nehezebb körülmények között dolgoznak ugyan, de érnek el olyan jó eredményeket, mint az osztott iskolák tanítói. Nem igaz az sem, hogy a falusi gyerekek értelmi színvonala alacsonyabb, mint a városi gyerekeké, tehát ez nem lehet alap a tanterv különbözőségére. Azzal is érvelnek, hogy az iskolák viszonyai nem lehetnek irányadóak a tanterv elkészítésénél, mert ha ezeket figyelembe vesszük, nagyon sokféle tantervet kellene készíteni, hiszen az egyes iskolák viszonyai nagyon eltérőek egymástól. Az egységes tanterv hívei — kétségtelenül túlzóan — mint pozitívumot emelik ki az osztatlan iskolák rossz viszonyait is. Így az osztatlan iskola előnyeként említik azt, hogy több osztály van együtt és így nagyobb lehetőség adódik az anyag ismétlésére, a figyeltetésre, a nagyobbak bevonására az oktatásba, a csendes foglalkozások felhasználására valamint azt, hogy a gyerekek egy tanító vezetése alatt tanulnak és így nagyobb lehetőség van a nevelés egységének megvalósítására. Kétségtelen azonban az, hogy az egységes tanterv hívei képviselik a haladást, hiszen ők azok, akik nagy többségükben az osztatlan iskoláknak osztottakká való átalakítását, valamint az iskolák államosítását követelik.

A vita folyamán többen vetik fel azt, hogy a tantervben jelöljék meg a tanítandó anyag minimumát és maximumát. A maximumot az osztott, a minimumot az osztatlan iskolák tanítsák, illetve a tantervi anyag jelölje meg a minimumot, amelyet az osztatlan iskolák tanítsanak és az osztott iskolák ezt a minimumot kötelesek adottságuknak megfelelően kibővíteni.

A vitában a tanterv anyagának több részletkérdése is felmerül. A hozzászólók többsége az általános kérdésen túlmenően javaslatot tesz az

egyes tantárgyak anyagának kiszemelésére vonatkozóan is. Általánosnak mondható az a nézet, hogy a beszédértelemgyakorlatokat, mint külön tárgyat hagyják el, rámutatnak a nyelvtan tanulásának elvontságára is és harcolnak a felesleges nyelvtani szabályok megtanítása ellen. Sokan rámutatnak a tanterv és az olvasó- illetve kézikönyvek kapcsolatára is. Sokan a túlterhelés megszüntetésének érdekében azt javasolják, hogy a reáliákat olvasókönyvekben közölt olvasmányok formájában tanítsák. Többen rámutatnak arra is, hogy a népiskola problémájának egyik megoldási módja a tanítóképzés megreformálása. Ha jó tanítókat képzünk, akik a népiskolai anyagot jól tudják tanítani, akkor megoldódott a túlterhelés kérdése és az egységes népiskola kérdése is.

A népiskolai tanterv fejlődésében új szakasz kezdődik, amikor 1899-ben a közoktatási tanács elkészíti az osztott iskolák tantervét. A minisztérium az új tantervet már 1900-ban életbe akarja léptetni. Szükségesnek látják azonban annak a kérdésnek megvitatását, hogy az osztatlan, egy tanítós népiskolák számára külön tanterv készítése lenne-e szükséges? Ezért a miniszter a tanfelügyelőkön keresztül felszólítja a tanítóegyesületeket, hogy két kérdésben fejtsék ki nézetüket. A felvetett kérdések a következők voltak: »a) Szükséges-e az egytanítós, osztatlan népiskolák részére külön tantervet készíteni? b) Ha pedig nem szükséges, vagyis ha az egy- és több-tanítós összes elemi népiskola részére ugyanegy tanterv szolgálna zsinórmértékül, ez esetben az osztatlan elemi népiskolákban minő tantárgy és osztálycsoportosításokkal és minő szerkezetű olvasókönyvekkel, szóval minő módon lehetne az általános tantervben kitűzött célt biztosítani?« A felvetett kérdésekre azok széleskörű megvitatása következett. A Magyar Pedagógiai Társaság ülésén a felszólalók csaknem egyhangúlag az egységes tanterv mellett foglaltak állást. A tanítóegyesületek közül 28 az egységes, 23 a külön tanterv mellett döntött. A Közoktatási Tanács a véleményeket hat tagú szakbizottságnak adta ki. Itt a vélemények megfeleződtek. A kérdés így került a Közoktatási Tanács állandó bizottsága elé, amely a szakbizottság előadójának kivételével egyhangúlag az egységes tanterv mellett foglalt állást. A végleges döntés után a Közoktatási Bizottság hozzákezd a tantervhez készülő utasítások elkészítéséhez. Az utasítások feladatául azt jelölték meg, hogy ez foglalja magában a különböző viszonyok között dolgozó iskolák számára az anyag feldolgozásához szükséges útmutatásokat. Az állandó bizottság munkáját az 1904. évben fejezi be és ilyen előmunkálatok után jelenik meg 1905-ben az új népiskolai tanterv.

РАЗВИТИЕ УЧЕБНОГО ПЛАНА НАРОДНЫХ ШКОЛ 1868—1905

Ш. Бергцки

Очерк разбирает период с 1868 до 1905 развития учебного плана начальных школ. Его исходным пунктом является статья закона XXXVIII. 1868-го года, определяющая изучаемые в народной школе предметы, В ее духе были изготовлены учебные планы народных школ, при осуществлении которых возникли практические и теоретические вопросы. Так например вопрос перегруженности, группировки предметов. Впоследствии перегрузка поднимает вопрос, что многокомплектные и некомплектные школы требуют-ли отдельного или общего плана обучения? После его глубокого обсуждения было изготовлено в 1905 г. общий учебний план народных школ.

DIE ENTWICKLUNG DES UNTERRICHTSPLANS FÜR VOLKSSCHULEN VON 1868 BIS 1905

Von *S. Bereczky*

Die Studie analysiert die Entwicklungsperiode des Unterrichtsplans für Volksschulen 1868—1905. Ausgangspunkt ist der Gesetzartikel 1868/XXXVIII, welcher die in der Elementarschule zu unterrichtenden Gegenstände bestimmt. Danach werden die Unterrichtspläne der Elementarschulen angefertigt. Bei deren Verwirklichung in der Praxis tuchen verschiedene praktische und theoretische Fragen auf, wie zum Beispiel die Überbürdung der Schüler, die entsprechende Gruppierung der Gegenstände. Die Frage der Überbürdung wirft später das Problem auf, ob es notwendig sei, für vollständig gegliederte und für wenig gegliederte Schulen separate Lehrpläne auszuarbeiten, oder ob ein einheitlicher Lehrplan genügend sei. Nach vielen diesbezüglichen Debatten und gründlicher Überlegung wird in 1905 der einheitliche Lehrplan für Elementarschulen ausgearbeitet.

A MAGYAR RAJZOKTATÁS A SZÁZADFORDULÓN (1895—1915)

Írta: BUDAY LAJOS

Előzmények. A múlt század elején, a Habsburgok népelnyomó politikája következtében, nem volt mai értelemben vett iskolai oktatásunk. Gyarmati helyzetünket a 48-as forradalomnak sem sikerült megváltoztatnia. Nem volt önálló gazdasági életünk, a felépítmény s ebben iskolarendszerünk sem alakulhatott ki. Az iskolai tantárgyak sorában a rajzoktatás is nélkülözte a tárgyi, személyi és tartalmi feltételeket.

A század rajzoktatásának történetéből [1] mégis ki kell emelnünk az inkább ösztönösen jelentkező erőfeszítéseket, a harcos lelkű rajztanárok és rajztanítók munkáját, akik az akkori zilált kereteken belül vagy kívül, rajzoktatásunk fejlődését szerény lehetőségeikhez mérten elősegítették.

A régi kollégiumokban és középiskolákban a Ratio Educationis eltörölte a rajzot, aminek hiányát az ún. »nemzeti rajziskolák«-ban igyekeztek pótolni. 1868-ban a magyar nyelvű, 6 osztályos Népiskolát és a Polgári iskolákat, valamint az ún. Tanítóképezdéket vezették be. 1873-ban pedig »középtanodai« oktatást Gimnáziumokra és Reáltanodákra tagolták. Ezekben az iskolákban, ilyen vagy olyan keretek között, biztosítottak helyet a rajzoktatásnak. Tehát, ha kezdetleges formában is, a század végén az iskolai rajzoktatás keretei adottak. — A személyi feltételek azonban teljességgel hiányoztak: nem volt szakember. A rajzi ismeretek tanítása a Népiskolák, a Polgári iskolák és Tanítóképezdék vonalán általában, a tanítást kényszerűségből végző iskolamesterekre, legjobb esetben jószándékú dilettánsokra maradt. A Reáltanodák és Gimnáziumok első rajzoktatói a festő mesterséget folytatók, és építészek sorából kerültek ki. Ők az iskolai oktató-munkát általában mellékes feladatnak tekintették; nem rendelkeztek pedagógiai ismeretekkel. A tanítást szükségből végző rajzoktatók pedig általában rajzilag voltak képzetlenek. Nyilvánvaló, hogy a rajzoktatás legdöntőbb kérdéseiben teljes bizonytalanság uralkodott.

Tisztázatlan volt a tantárgy *társadalmi jelentőségének* kérdése. Az uralkodó osztály kizárólagosan a művészettel való kapcsolatot látta benne lényegesnek, de mivel művészeti igényeit is külföldről, külföldi művészek behívásával elégítette ki, a művészeti népi tájékozottság iskolai lehetőségei nem érdekelték. — A polgárságnak és ipari mestereknek a mesterségekben fontos rajzi gyakorlatra volt szükségük, a művészettel való foglalkozást haszontalan dolognak tartották, ezért megelégedtek a praktikus

rajztudással. — A szakemberek hiánya, az uralkodó osztály nemtörődömsége, a polgárság szűklátókörű prakticizmusa következtében, a századfordulóig nem alakulhatott ki a rajz tantárgy *eszmei tartalma.*

Szükségképpen tisztázatlanok voltak minden oktatási fokon a rajzoktatás *tartalmi kérdései.* — A külföldről importált legkülönbözőbb »rajzoktatási rendszerek« inkább hátra, mint előre vitték a hazai rajzoktatást, mert begyökereztettek sok olyan, a rajzoktatás eszméjétől, tartalmától, valamint módszerétől idegen elemet, amelyeknek kártékony hatása napjainkban is észlelhető. — Külföldre mentek s gyakran a rossz példát ültették át, mert bent az országban, megfelelő képzettség hiányában, nem volt senki, aki a rajzoktatás tartalmi, és módszertani kérdéseivel foglalkozhatott volna. A tantárgy eszmei céljának, tartalmának és módszerének meg nem oldott kérdései tehát szorosan fonódtak össze, egészen a múlt század utolsó évtizedéig, a rajztanár-képzés megoldatlanságával. A bécsi ellenőrzés alatt álló minisztérium maga is érezte ennek súlyát: nem volt egyetlen embere, aki a rajzoktatás kérdéseiben csak némileg járatos lett volna. Olyan intézkedéseket volt kénytelen hozni, amelyek teljes tájékozatlanságát bizonyítják [2].

A magyar rajzoktatás szakembereinek képzését végre 1871-ben, az akkori M. Kir. Orsz. Mintarajztanoda és Rajztanárképezde felállításával megindítják. Ez az intézmény, amelynek semmi hagyomány nem állt rendelkezésre, természetesen nem oldhatta meg egyik napról a másikra az iskolák rajztanárokkal való ellátását és egyúttal azokat az óriási feladatokat, amelyek a rajz-tárgy eszmei, tartalmi és módszertani kérdéseinek tisztázása terén eléje tornyosultak.

Rajzoktatásunk e kérdéseinek kibontakozását a századforduló hozta meg. Természetesen távolról sem tökéletesen, mégis olyan lényeges haladó elemeket tárt fel, amelyeket jelen századunk rajzoktatása *haladó hagyományai*ként kell tekintenünk.

A rajztanárképzés megindulásával a rajz-tantárgy kérdéseivel foglalkozók, szakképzett rajztanárok, századforduló körüli tevékenysége igen figyelemre méltó. Soraikban lépten-nyomon a szakmáját mélyen és odaadóan szerető típusokra bukkanunk. Ez a hivatásszeretet még akkor is példa, ha nem nélkülözi néha azt az egyoldalú szemléletet, amelyet ma szakmai sovinizmusnak nevezünk. — Példamutató a századforduló rajztanárságának összefogása és *nemzeti öntudata,* amint a tehetetlen és tájékozatlan akkori minisztériummal és a *külföldi irányzatokkal* szemben felvette a harcot. — Példamutatóan és eredménnyel harcolt a jobb magyar rajzoktatásért, tantárgyunk társadalmi jelentőségének megláttatásáért, és az iskolai rajzoktatás feltételeinek megteremtéséért. A haladást gátló erőkkel vívott küzdelem természetesen nem volt elhajlásoktól és hibáktól mentes. A haladó és a kifejlődést hátráltató erők küzdelmének megismertetése, és tanulságainak jövőre szolgáló levonása lesz éppen alábbi soraink célja.

Rajzoktatásunk helye a századforduló körüli magyar közoktatás egészében. Mivel a rajzi ismeretek elemei legáltalánosabban az iskolákon keresztül fejtik ki társadalomformáló hatásukat és hasznukat, fel kell tehát elöljáróban vázolnunk a századforduló magyar iskoláiban a rajzoktatás kereteit. Ez azért is fontos, mert a rajz-tantárgy társadalmi szerepét

az iskolák ilyen vagy olyan profilja szerint, a legkülönbözőbb szempontból nézték a szakemberek. Azaz az iskolatípustól függött az, hogy mit tanítottak, iskola és tanár kérdése volt, hogy hogyan tanítottak. A századfordulón, az oktatás eszmei és tartalmi kérdéseinek zűrzavarában is, a jó és haladó módszerek az oktatási munka műhelyében, az iskolában és nem a hivatalok íróasztalai mellett születtek.

Irányítsuk ezért figyelmünket a századforduló iskoláira azzal a kérdéssel: hol folyt abban az időben rajzoktatás.

1897-ben közoktatásunkban

középiskola (gimnázium + reáliskola)	191	(33 reál)
polgári iskola	268	
felsőbb leányiskola	12	
fiú tanítóképezde (elemi)	48	
polgári tanítóképezde	1	
leány elemi	22	
leány polgári	4	
iparostanonciskola	369	
összesen	915	iskola volt,

amelyben rajztanítás folyt.

Ez a helyzetkép az 1897. évi 27. számú, »Közoktatás állapota« című országgyűlési miniszteri jelentés alapján készült [3].

A jelentés egyik sajátos adata, hogy a gimnáziumban — ahol nem volt a rajz rendes tárgy, — e rendkívüli tárgyat (105 gimnáziuman) 4408 önként jelentkező tanuló tanulta. — Ez a tény rávilágít, hogy a társadalom, ez esetben a latin gimnázium tanulóinak ilyen állásfoglalásában, abban az időben is *igényelte a rajzi műveltséget,* annak ellenére, hogy akkor a klasszika-filológia túlzó képviselői, az iskolák katedráiról nem szűntek meg ezen kulturális igény jogosságát állandóan kétségbevonni. — Mint a rajztanárok írásaiból kitűnik, a gimnáziumban görög helyett önként rajzot tanulók, az ún. »görög-pótlósok« a túlzó filológus tanárok célpontjai voltak. Ugyanis a görög nyelvet tanulók közül is, annyian igényelték rajzi alapműveltségük megszerzéséhez az iskolai lehetőségek biztosítását, hogy a Minisztériumnak a Főigazgatóságokhoz rendeletet kellett kibocsátania, amely szerint a gimnáziumokban »... órarendileg lehetővé kell tenni, hogy a görögöt tanuló növendékek a görögpótló rajzórákon résztvehessenek, ha erre szabad választásuk szerint jelentkeznek« [4].

A megsárgult lapok e tényei a jelen számára is fontos tanulságot tartalmaznak. A rajzi műveltség irányában kifejeződő társadalmi igény *ma* is fenn áll, s ezt ki kell elégíteni. Ma ez az igény a Szabadegyetemek, Tudományegyetem képzőművészeti szekcióinak nagy látogatottságában, a képtárak, és múzeumok forgalmában, a képzőművészeti kiadványok kelendőségében stb. mutatkozik meg. Ilyen tény az ipari technikumok elégedetlensége, az általános iskolákból felvételre érkező tanulók elégtelen rajzi műveltségével szemben. Ezek az iskolák ugyanis kellő képesítésű rajzi szakemberek hiányában kontárokkal kénytelenek az általános iskolában a »rajzórák ellátását« megoldani. Ilyen tény a Műszaki egyetemek panasza, amelynek kiváló érettségi eredménnyel felvett hallgatói között nem ritka, a gimnáziumból hiányzó kötelező rajzoktatás kö-

vetkezményeként, a rajzilag képzetlen hallgató. — Összegezve a jelenre vonatkozó megállapításainkat: úgy tűnik, illetékesek előtt nem bontakozott ki még a rajzi műveltség jelentősége a szocialista ember általános műveltségének egészében.

A fent említett 1897. évi miniszteri jelentés másik sajátossága, hogy az ún. Néptanodákban (régi elemi iskolák elődei) folyó oktatásról nem tartalmaz adatokat. Nem is lehetett ott általában, mai értelemben vett rajzoktatói tevékenység. A népiskolák szaktanárképzésének megoldása még soká nem volt sürgős kérdése a feudálkapitalista országvezetőknek, s csak félszázaddal később, a Magyar Népköztársaság Pedagógiai Főiskoláinak életrehívásával nyert megoldást. A népoktatás e legfontosabb területének teljes elhagyatottságát jellemzően bizonyítja, hogy az ún. Elemi Népiskola oktatása, s ezen belül a rajz tantárgyé is, a századfordulón még az 1877-ben kiadott ásatag tanterv alapjain történt. Így érthető, hogy a hivatalos feljegyzések nem szívesen foglalkoztak a nemzeti népi műveltség e legjelentősebb iskolájának helyzetével.

A rajzoktatás mai eszméjének kialakulásához hosszú út vezet, amelyen döntő szerepet kaptak a társadalom mozgásai. Ha az Elemi Népiskoláknak, más iskolákkal szembeni ilyen mérvű elhanyagolását tekintjük, nyilvánvaló az akkori kultúrpolitika vétkes és népellenes tendenciája. E tény arra késztet bennünket, hogy seregszemlét tartsunk a századforduló iskoláinak vonalán, abból a célból is, hogy a különféle osztály- vagy rétegérdekeknek megfelelően, iskolafajonként miként formálódott a rajztantárgy eszmei célja, s ez miként alakította ki tananyagát.

Rajzoktatás a századforduló iskoláiban. *Az elemi népiskolák*ban 1877-ben rendelték el a rajzoktatást, úgy, hogy ahol »... a viszonyok megengedik«, fel kell venni. Megjelölt célja a »látásbeli és kézügyességnek, a szépérzéknek és a rajzbeli jártasságnak fejlesztése« volt [5]. Bár a tananyagban szereplő mechanikus tendenciák miatt, az 1885. évi országos kiállításon, e tanterv eredménytelensége nyilvánvaló lett, mégis megoldatlanul hagyták a népiskolai rajzoktatás akkor európaszerte is zavaros kérdését, s a tanítóképzőintézeti rajzi óraszám emelésével véltek a bajokon segíteni.

1895 körül, korszakunk elején a hat osztályos népiskola rajzi tananyagát a maximalizmus, az élettől elvonatkoztatottság, és a mechanikus elemek túltengő anyaga jellemezte.

Tananyaga az I—II. osztályban az ún. beszéd- és értelemgyakorlathoz fűződött s bőven kaptak ebben helyet az írást is segítő ún. »kézügyesítő gyakorlatok«. A III. osztályban lapos, a IV.-ben három kiterjedésű tárgyak szemléleti rajza, ecsetfoit-festések, emlékezeti ismétlő rajzok, valamint »kézügyesítő gyakorlatok« és »síkékítménytervezés« képezték a tananyagot. Az V. és VI. osztályban a tárgyaknak »szemlélet és emlékezet utáni pontosabb« ábrázolása, a távlati rajzolás, ecsettel történő »színezés« és árnyékolás, valamint a »síkékítmények gyakorlati céllal történő alakítása« volt a tananyag [6].

A rajzot tanítók szakmai képzettségét tanfolyamokon kísérelték meg biztosítani, de ez sem minőségileg, sem mennyiségileg nem volt eredményes. A tantervi reformintézkedések, amelyek azonban nem lényegi reformokra szorítkoztak, megzavarták a hiányosan képzettek munkáját. Az ország legtöbb népiskolájában vagy egyáltalán nem folyt rajztanítás, vagy »elő-

nyomással ellátott« rajzlapok használatával értelmetlen, mechanikus munkát végeztek a rajztanítás címén.

Ilyen volt a »nép« iskolájának rajzoktatása a századforduló előtt. A székesfővárosi, valamint az osztott elemi iskolákra készített tantervi reformok javarészt tervek maradtak, s a népiskola kérdései, egész korszakunk alatt, a XX. század első két évtizedéig nem nyertek megoldást. — Mégis meg kell említenünk a középiskolai rajztanárság által, az osztott elemi iskolákra készített 1899-es tervezetet [7], amely a korabeli rajzpedagógusok szerint »... bátran szakított a hagyományos sablonnal, fejlődésre alkalmas«. Felmerült azonban e véleményekben is az, hogy »... a tanterv önmagában csak képzett szakembereknek lehet biztos útmutatója«, s »... gazdagon illusztrált utasítás nélkül teljesen eredménytelen lehet«. Ugyanekkor szorgalmazták a tanítóképző-intézetekben tanítók »artisztikai előkészültségének« biztosítását [8]. Ezen értékeléshez meg kell említenünk, hogy a »hagyományos sablonnal«, mechanikus rajzoktatási módszerekkel való szakítás alatt, a pontrendszerű és előnyomásos füzet használatának stb. kiküszöbölését kell értenünk. — Mivel a véleményezők középiskolai tanárok voltak, saját hivatalos irányuk, az ún. *artisztikai irány* kizárólagos bevitelét tartották szükségesnek az akkori tanítóképzők igen ásatag rajzoktatási szellemébe. Ezzel a követeléssel majdnem annyira szakadtak el — jóhiszemű maximalizmusukban — a szomorú valóságtól, mint a népiskolák elhanyagolásáért felelős kultúrpolitikusok.

A *polgári fiúiskolák* célja az általános alapműveltség megadása volt, de emellett gyakorlati irányú ismereteket is nyújtott. Ez az iskola a városi legszegényebb dolgozók (napszámos, házmester, vagyontalan hivatalnoki réteg, ügynök, kiskereskedő, kisiparos, esetleg ipari munkás stb.), népiskola után tanulni vágyó gyermekeit nevelte. Tanulói, egykorú jellemzés szerint (1907): »Nem rossz indulatú, de satnya, rossz idegzetű gyermekek, kiknek fegyelmezése sok időt vesz igénybe... Vannak a művelt középosztályhoz tartozó jobb gyermekek is, de aránylag kevesen« [9].

Az iskola gyakorlati profilját az a körülmény alakította ki, hogy a tanulók az iskola elvégzésével, javarészt a kisipar és kereskedelem szerényebb helyein jutottak keresethez, esetleg kis vállalkozókká váltak, vagy tanítóképző-intézetben folytatták tanulmányaikat. Így a polgári iskola akkori alkatában, vagyon nélküli de a legszerényebb polgári életforma után vágyók iskolája volt. Érthető, hogy a kizsákmányoló osztályok kultúrpolitikájában szintén elhanyagolt terület, hiszen még 1907-ben is az 1879. évben kiadott tanterve volt érvényben.

Gyakorlati iránya következtében rajzoktatásának tananyaga, amelyre még visszatérünk, a szabadkézi rajz gyakorlása mellett a szerkesztő síkmértan és vetülettan alapfeladataiból és ezeknek mindkét irányba való alkalmazásából állott. — A négy osztályú iskola heti (3+2+2+3) 10 szabadkézi, és (2+3+2+2) heti 9 mértani rajzóra keretében oldotta meg rajzoktatási feladatát.

A rajzórák számát tekintve, a régi polgári iskolában a rajz igen jelentős tárgy volt. Alapot épített ugyanis a felsőipariskolák számára: ezt különösen a mértani rajz tananyaga bizonyítja, amelyben az építészeti szerkesztés azon ágaira helyeztek különösen nagy súlyt, amelyek a műasztalosságban, a lakatosságban fordultak elő, s így szinte a szakrajz elemeit tartalmazták.

A *polgári leányiskolák* célja a »művelt, kötelességtudó házias, magyar nők nevelése« lévén a rajzoktatás szegényes feladata »a geometriai alapismeretek(?) közlése, az ékítmények stílbeli ismerete(?), és némi jártasság rajzolásukban; a szépérzéknek, a tisztaság és rendszeretetnek és színérzéknek« művelése. A tanulók szociális összetétele hasonló volt a polgári fiúiskoláéhoz. Az ún. szabadkézi rajzot az összes osztályokban együtt heti 9 órában tanították, s általában a fiú polgárihoz hasonlóan, az I—III. osztályokban, a tanterv értelmében »... magyarázatokkal kísért táblai előrajzok alapján«. A felső osztály rajzoktatásával kapcsolatban semmiféle módszertani útmutatás nem található. Ez az iskola is igen elhanyagolt volt, hiszen tanterve még 1887-ben készült. A rajzoktatással kapcsolatban szervezett két éves kézimunka-tanfolyamokkal (3+3 órában) a háztartásban maradó »házias« nők elemi alapműveltségét vélte megadni a tananyag.

»Növényi formák rajzolása, ecset, árnyékolási és színezési gyakorlatokkal. Síkékítmények tervezése, tekintettel a hímzéstechnikára. Szövet- és fafestés, hímzéssel kombinálva; bársony-(?) és faégetés« [11].

Ez a tananyag volt melegágya a századfordulón mérhetetlenül elburjánzott kispolgári dilettáns iparművészkedésnek, a női kézimunka különféle barkácsmunkáinak, amelyek lámpaernyők, pamlagpárnák, különféle kispolgári házi használati tárgyak készítésében, az akkor divatos kozmopolita »szecessio« elemeivel keveredetten, évtizedekre rontották meg a közízlést.

Sajátságos, és egyben sajnálatos, hogy ez a tanterv, amely a művelt »hazafias magyar nők nevelésére« vett irányt, még a századforduló után sem tartja szükségesnek a magyar népművészettel való foglalkozást, annak ellenére, hogy e témával foglalkozó hatalmas gyűjtőmunka első termékei nyomtatásban ekkor jelentek meg (pl. Malonyai Dezső dr.: A magyar nép művészete). Ugyanígy teljesen megfeledkeztek arról is, hogy a múlt század utolsó negyedében, a magyar művészetet világhírre emelő nagy művészek éltek és alkottak. A polgári iskolában (fiú és leány) a magyar nép- és képzőművészeti alkotások ismertetésének legszerényebb nyomaival sem találkozunk. Ennek is az az oka, hogy az iskolában képzettségnélküliek, esetleg csak rajztanítói tanfolyamokkal rendelkezők tanítottak, akik nem voltak képesek levonni a körülöttük kibontakozó élet tanulságait, nem sejthették meg a művészet nevelő mozzanatainak, és általánosan művelő elemeinek jelentőségét.

Lényegesen más helyzetet látunk az ún. *felső leányiskolák*ban, amelyeknek tanulói általában az ún. »középosztály« leányainak soraiból kerültek ki, akiknek általános műveltséget kell adni. A más elbánás fejeződött ki az egészen friss keletű, 1901-ben megalkotott tantervben, amelynek rajzi célkitűzése is fejlődést tükröz. E szerint a helyes látás, rajzolási jártasság és szépérzék fejlesztése volt rajzoktatásának célja. A hat évből álló iskolák minden osztályában heti 2—2 órában kellett ezt a célt a tantárgynak elérnie.

Tananyag: geometria, síkidomok és mértani ékítmények rajzolása eszközökkel és szabadkézzel (I. osztály). A geometria anyag a következő osztályok mennyiségtani anyagában folytatódott! További szabadkézi rajzi anyag stilizált növényi formák és síkékítmények, *lapminták* utáni rajzolásából és színezéséből, valamint ter-

vezéséből állott (II. o.). Ezt geometriai testek perspektivikus tanulmányai követték, majd görög és római stílű díszítmények rajza és színezése (III. o.). Később egyszerű használati és díszítésű tárgyak valóság utáni, majd középkori és *magyar síkdíszítmények* rajza (IV. o.). Az V—VI. osztályban a »tanulók hajlama és képessége szerint« síkékítmények, kézimunkával kapcsolatos rajzolása következett; majd építmények, edények, használati tárgyak valóság utáni rajzai; emberi fej, láb, kéz, lapmintákról vagy gipszről készített feladatok után »régi mesterek kézi rajzai«-nak tanulmányozásai, azaz »jeles minták« természet után [12].

A tananyagból ki kell emelnünk, mint haladó tematikai elemet azt, hogy az utolsó évfolyamban először kap szerepet a különböző korok jellegzetes képzőművészeti alkotásainak és a magyar műalkotások bemutatásának anyaga.

Míg a polgári fiúiskola, lehetőségeihez mérten, a gyakorlati élet követelményeit is meg kívánta adni, a nyolcosztályos *Gimnázium* ilyen elemeket nem tartalmazott. Az általános műveltséget a klasszikus nyelvek tanítása révén vélte kialakítani, egyúttal a főiskolai képzés talaját előkészíteni. Ez az iskola a tehetős középosztály, a tőkés polgárság és az arisztokraták gyermekeinek iskolája volt. A középosztályhoz tartozó hivatalnoknak, az uralkodó osztály hatalmi pozícióira pályázó tőkéseknek, az arisztokráciának nem volt hivatalában az általános műveltséget alkotó rajzra szüksége. Az arisztokrata úgy vélte, külföldi útjain jobban megismerheti azt. A magasabb műszaki képzettség igényelte rajzi alapműveltséget a geometria tanításában vélték megadni. Az 1883. évi középiskolai törvény nem vette fel a szabadkézi (művészi) rajzot a gimnázium tantárgyai közé, az 1899-es tanterv szerint azonban a III—IV. osztály geometriai óráinak felét rajzra kell fordítani. Ezáltal győzött az a felismerés, hogy az ábrázoló geometriát nem lehet, a térszemléletet előzetesen megalapozó szabadkézi rajztanítás nélkül eredményesen tanítani. Az 1890. XXX. tc. a gimnázium V. osztályától kezdve a szomorú emlékű, ún. »görög-pótló rajzot vezette be, amelyet a görögöt tanulók, rendkívüli tárgyként vehettek fel.

Így azután a század elején ebben az iskolában négyféle formában szerepelt a rajz tanítása. *Geometriai rajz* (I—IV. osztály), tananyaga: planimetriai és stereometriai alaktan, a felsőbb osztályokban pedig planimetriai szerkesztések — *Szabadkézi rajz* igen csonka és szegényes tananyaga a III. és IV. osztályban levél- és virágformák, valamint síkdíszítmények, fali és kézi lapminták utáni rajzolásából állott. A harmadik rajztárgy a *Görögpótló*, a negyedik pedig a *Rendkívüli* rajz volt.

A görögpótló, rendes választható tantárgy; célja a »látás és megfigyelő tehetség«, kézügyesség fejlesztése volt. Tananyagában a különféle rajzbeli előadásmódok, technikák elméleti és gyakorlati ismeretei mellett, szerepelt a »szépérzéknek és a műízlésnek felkeltése és gyarapítása«. Az V—VIII. osztályig az órák felét *ókori, középkori, újabbkori és magyar képzőművészeti alkotások ismertetésére* fordították [13].

Tulajdonképpen ebben a szerény keretben indult meg a később bevezetett *középiskolai művészettörténelem* tanítása. Az is figyelemreméltó, hogy ugyanitt kezd az eddig általánosan uralkodó tömegtanítással szemben kialakulni a *rajz egyéni tanítása.*

Az ún. Rendkívüli rajz célja és tananyaga megegyezett a görögpótlóéval.

Korszakunk rajzoktatásának legszilárdabb iskolai kerete az ún. *Re-*

áliskolákon belül képződött, amely, a humán gimnázium ellenében, a természettudományos tárgyak, és a modern nyelvek tanítása útján vélte a főiskolai képzés alapját képező általános műveltség kialakítását biztosítani. Tanulói általában a középosztály és a polgárság soraiból kerültek ki, s azért választották ezt az iskolát, hogy majd a műegyetem, a bölcsészet és tanárképzők természettudományos karain, katonai, gazdasági stb. akadémiákon folytathassák tanulmányaikat.

A nyolcosztályos reáliskola minden osztályában volt kötelező rajztanítás, amelynek jellegzetessége, hogy két ágon történt. A *mértani rajzolás* keretében, az alsó négy osztályban, planimetriai, stereometriai, majd szerkesztő mértan, a felső VI—VIII. osztályban ábrázoló geometria alkotta a rajz tartalmát heti 2—2 órában. A *szabadkézi rajzolásnak*, a látás- és megfigyelő képesség stb. fejlesztése volt a célja a gimnázium görögpótló célkitűzéséhez hasonlóan. Tananyagát még az 1899. évi tantervben körvonalazták, de több reform alakított rajta. A III—VIII. osztályig heti 2—2 óra volt.

Tananyaga a III. osztályban síkékítmények, fali majd kéziminták után, a IV. osztályban egyszerű geometriai testek, valamint gipszreliefek árnyékoló rajzolása, az V. osztályban testcsoportok és egyéb egyszerűbb használati tárgyak rajzolása és díszítése valóság után, valamint az *ókori művészet alkotásainak* ismertetése. A VI. osztály anyaga, az V. osztály kibővítéseként, építészeti részletek, fegyverek, edények stb. valóság utáni rajzolásával gazdagodott, és 5—6 órában a *középkor műalkotásainak* ismertetésével ért véget. A VII. osztályban természetes tárgyakat részben sematikusan, részben naturalisztikusan ábrázoltak, s az *újabbkori műalkotások* ismertetésére 6 órát fordítottak. A VIII. osztály újra visszatér a lapmintákhoz, amelyekről ezúttal emberi testrészek (kéz, láb stb.) rajzolása után, domborművek rajzolása következett. A művészeti alkotások közül a *magyar művészet* tanulmányozása 8—10 órában történt [14].

A reáliskolai rajztanítás e majdnem töretlen rajzoktatási kereteit annak köszönhette, hogy a reáliskola mögött a feudális alapokon kapitalizálódó tőkés polgárság állott, tudva, hogy vállalkozásainak sikere és haszna nagy mértékben függ műszaki és reálprofilú szakembereinek iskolázottságától. A műszaki élet nem nélkülözheti a rajzot, hiszen alkotásai (építészeti, gépészeti stb. konstrukciói) először rajz által válnak láthatókká, s kivitelezésüknek jelentős feltétele, hogy a rajz nyelvén olvasni tudjanak azok, akik az ipari terveket megvalósítják. Ezért helyeztek nagy súlyt korszakunkban, a jövő értelmiségének alapműveltségét is alakító reáliskolára, s emellett a különféle ipari szakmák igényeit kielégíteni hivatott állami ipari szakiskolák, és felső ipariskolák fejlesztésére, különösen a gépészeti, fém-, fa- és építőipari vonalon. Bár e tanulmány célja a rajz általános művelő szerepének és fejlődésének vizsgálata, mégis meg kell említeni, hogy az osztályérdekek miként érvényesültek a szakiskolák területén.

Az ún. *iparostanonciskola* az ipari proletariátus szakiskolája volt és a legszükségesebb általános és ipari irányú ismereteket nyújtotta. 1907-ben még mindig »vasárnapi iskola« jellegű, legalábbis a rajzórákat e napon tartották. Más alakjában, mint az építőknél történt, »téli tanfolyam«-ként működött. Három évfolyamra való kiépülése csak 1908-ra fejeződött be, s a benne működő tanítók »... a rajzi tananyagot maguk is hétről hétre tanulják« [15]. E tanítási feltételek hiányosságai miatt a kö-

vetelmények is lazák voltak: pl. az eredménytelen tanulás, ismétlésre kötelezhette a tanulót, de a mesterségben való felszabadulását nem hátráltathatta. — Ezzel szemben pl. a felsőipariskolák, amelyek a hazai gyáripar, építőipar, közlekedés számára képeztek gépészeket, pallérokat, előmunkásokat és rajzolókat, esetleg önálló iparosokat, vagy kisebb ipartelepek számára vezetőket, célszerűen berendezett rajztermekben oktattak, s minden esetben okleveles rajztanárokat alkalmaztak. — A rajzórák heti óraszáma 4, s ezeken való részvétel kötelező volt. Tantervi módosítások egész sora szolgálta a kapitalista fejlődés megkívánta szakember-kérdés megoldását.

Tanulmányunk keretei nem engedik, hogy az akkori *József-műegyetem* rajzoktatásával bővebben foglalkozzunk, mégis jelentős, hogy gépész, mérnöki, vegyészi és építészi karán a szabadkézi rajz az első évfolyamon mindenütt kötelező tárgy volt (heti 6—8 órában); sőt az építészi szakon a négy évfolyamon végig szerepelt. — Külön tanszék is volt már abban az időben rendszeresítve, hogy az általános rajzbeli készültség fejlesztése mellett a műszaki tanulmányokhoz és gyakorlatokhoz szükséges rajzi műveltséget a műegyetem hallgatóiban kifejlessze.

Tananyagában síkékítmények, geometriai testcsoportok, perspektivikus képfelvételek, valamint egyszerű rajzi technikák (különösen a toll- és az ecsetkezelés) szerepeltek (I. évf.). Az építészeknél ékítménytan, — ami a történeti korok stílusismerete volt — (II. évf.), majd vízfestés és alakrajz (III—IV. évf.) zárta a műegyetemi építészek tananyagát [16].

Tananyagából kitűnik, hogy az általános művelő, sőt kifejezetten esztétikai célú elemeket is tartalmaz. E tananyag »artisztikai irányvonala« összefüggésben állott az akkori művészeti törekvésekkel, különösen az építészet anyagával. Az építészképzés tartalmi kérdéseibe hatolt az Ékítménytan, amely az akkor eklektikus stílusokban alkotó építészet formaelemeit tartalmazta.

A rajzoktatást szakirányba fejlesztő intézmények sorából külön ki kell emelni, az akkori *Orsz. Mintarajziskola és Rajztanárképző Intézet*et, amely 1871-ben történt alapítása óta, a rajztanárképzést — amivel később még foglalkozunk — a külföldi eredményekhez mérten is magas szintre emelte. Másrészt az *elemi népiskolai tanító(nő)képző-intézetek*-et, amelyek hivatva lettek volna a Népiskolák számára olyan tanítókat képezni, akik a rajzoktatás nevelői céljainak megvalósítására képesek.

A szakember kérdés. A századforduló rajzoktatásának iskolai keretei, eltekintve a gimnáziumi csonka rajzoktatástól, általában adottak voltak. A nép- és polgári iskolák vonalán azonban még hiányzott az eredményes oktatás személyi feltétele. Ezért ezek az iskolák a tárgy eszmei, tartalmi és módszertani kérdéseiket nem tudták megoldani, s nem készülhettek haladó, társadalmi igényeket kielégítő tantervek sem.

A *tanítóképzők* még 1887-ben beterjesztett, de csak 1902-ben jóváhagyott tanterve a szokványos síkékítmények, geometriai testek, »szabadkézi« rajzával, műszaki és helyszínrajzok másolásával, ha a természet utáni módszert hangsúlyozta is, kevés haladó elemet tartalmazott. Itt sem volt szakember. A népoktatás szempontjából oly fontos intézetekben még az első évtizedekben sem működött egyetlen képzett rajztanár. Kontárok, legjobb esetben tanfolyamokon átképzett »szakképzett rajztanítók« vagy

»polgári iskolai rajztanítók« tanítottak. Jellemző, hogy pl. az apáca szerzetesrendek, egyes esetekben, minden tanfolyam nélkül is kaptak jogosítást a tanítónőképző-intézeti rajztanításra. — Összegezve: a tanítóképzőintézet növendékeit olyanok tanították a rajz népiskolai tanítására, akik maguk sem tudtak rajzolni. Ezek fel nem ismerve a két iskola szükségszerű összefüggéseit, egyáltalán nem foglalkoztak a népiskolára történő rajzoktatói felkészítéssel. Jelentéktelenül szerepel a felsorolt tananyagban az ilyen feladatokra való utalás. Ellenben e képzetlen rajztanítók munkája nyomán bőven virágzott a dilettantizmus, versenyben a maximalizmussal. A tanítóképzők rajztanításának még 1890-ben megállapított eredménytelenségét [17], a szakember-kérdés lényeges problémáját megkerülve, a rajz óraszámának emelésével vélték megoldani.

A népiskolák és tanítóképzők elhanyagolásának osztálypolitikai háttere kétségtelen. A tanítóképzők növendékei zsellérek, szegényparasztok, kisparasztok, törpebirtokosok, ipari- és kereskedelmi vagyontalan dolgozók gyermekei lévén, a hatalmon lévő osztályok segítségére nem igen tarthattak igényt. Amíg a gimnáziumok, reáliskolák a századfordulón mindenütt a szakember munkáját segítő rajztermekkel és felszereléssel rendelkeztek, a tanítóképző intézeteknek csak 40 %-ában volt külön rajzterem céljait szolgáló helyiség, és igen szegény felszerelés. A tanítóképzőintézetben tanítók egzisztenciális helyzete is súlyos volt. A 12 rajzórán felül más tárgyakat, mint mértant, számtant, természetrajzot, háziipart, háztartástant stb. kellett tanítaniok; ahol pedig nem volt »szakos«, más képesítésű tanárokat bíztak meg rajz tanításával [18]. E körülmények indokolják, hogy az okleveles rajztanárok miért idegenkedtek a tanítóképzőintézetekben való elhelyezkedéstől.

A tanítóképzők rajzoktatásának fejlesztésével kapcsolatban csak az 1904. évi terv jelent haladást, amelynek tételei között szerepel, hogy az összes tanítóképző intézetekbe középiskolai rajztanárok kerüljenek, akik egyszersmind az »elemi gyakorló iskoláknál is kötelesek majd tanítani«. — A rajztanítókkal kapcsolatban pedig továbbra fenn állt az a követelmény, hogy Rajztanár-képzőben tanfolyamokon vegyenek részt, és ez az intézet a rajztanárok gyakorlati kiképzésére is helyezzen súlyt [19].

E reformokat külföldi tapasztalatok is alátámasztották. 1905-ben megjelent francia tanítóképzőintézeti tanterv, amely jelentős súlyt adott a III. évfolyamban a *gyakorlati kiképzés*nek, tantervi tanumányainak anyagában pedig a művészettörténet rövid vázlatát is felvette [20]. Ezeket az elemeket azonban az oktatásügyi tervezésben még a kései reform alkalmával is figyelmen kívül hagyták.

A Rajztanárképző Intézet. A rajztanár hiány állandóan visszatérő problémája kapcsán kell foglalkoznunk, a szakirányú rajzoktatási intézmények között a legjelentősebb szerepet betöltő *Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző Intézet*-tel, amely 1871-ben történt megalakulása óta, egyedül végezte a *rajzi szakemberek és rajztanárok* képzését.

E nagymúltú intézmény első igazgatója 1870-től Keleti Gusztáv, majd az ő halálától (1902) a nagy magyar történeti festő, és rajzpedagógus Székely Bertalan lett. Mellettük működött Várdai Szilárd. 1906-ban Székely Bertalan a II. számú festő mesteriskola élére került, s a Rajztanárképző új igazgatójává Szinyei Merse Pál festőművészt nevezték ki.

Feladata egyúttal művész-nevelés is volt. A kettős feladatot súlyosbította az a körülmény, hogy a kiegyezés utáni időkben a legkülönbözőbb középiskolák (általános és szakirányúak) rajztanár szükségletét kellett kielégítenie. Működésében ez időben a képesítések *egységesítése* és a sokféle igény ütközött össze.

Pl. 1897—1898. tanévben: 6 darab középiskolai és középfokú ipariskolai, 8 tanítóképző-intézeti és polgári iskolai, valamint iparos tanműhelyi, 1 iparos tanonciskolai rajz-szaktanítói, 5 tanítóképző-intézeti és felsőbb leánypolgári rajztanítóképzői képesítést adtak ki [21].

A képesítések különféleségéből sok egzisztenciális nehézség származott. A korábban kiadott, középfokú iskolákra képesítő oklevelek birtokosait, a bürokratikus gondolkodású iskolavezetők nem tartották képesítetteknek a szabadkézi és a mértani rajz tanítására. Ezt a sérelmet orvosolta az a miniszteri rendelet, amely kimondja, hogy »... a középfokú iskolákra képesítő oklevél ... a szabadkézi és mértani rajz tanítására képesítő oklevél teljesen egyenlő értékű« [22]. A Min. 10 236. sz. alatti 1899-ben kelt rendelete pedig azzal egészítette ki, hogy »a középiskolai rajztanári oklevél minden olyan gimnáziumban, ahol az 1890. évi XXX. tc. által, a görög nyelv helyett megszabott tantárgyakat tanítanak, feltétlenül képesít az ábrázoló geometria tanítására« [23].

Tény, hogy a századforduló táján, éppen úgy, mint napjainkban, a középfokú iskolák tanításában *a rajz és az ábrázoló geometria* általában a rajztanárok kezében tömörült. Ez a jelenség abban nyeri magyarázatát, hogy az ábrázoló geometriát akkor lehet eredményesen tanítani, ha a tanulókban már kialakult a *térszemlélet* elemi készsége. Ennek alapjait pedig egyedül a szabadkézi rajz képes kialakítani. Ezért helytelen ma is minden olyan vállalkozás, amely előzetes, kötelező rajztanítás nélkül véli megoldani az ábrázoló geometria tanítását (gimnázium). A két tárgy belső szükségszerű kapcsolata hozta magával, korszakunkban, e kapcsolatoknak a rajztanár személyén keresztül történő hasznosítását.

A képesítések egységesítésére irányuló törekvések távolról sem veszélyeztették a rajztanárképzés tartalmi gazdagságát. Az élet azt mutatta a századfordulón, hogy a Rajztanárképzőben végzett rajztanárok mindenütt jól állták meg helyüket, és bármely profilú iskolához kerültek, szakmai tudásukkal hamarosan alkotó kézzel nyúltak a rajz eszmei, tartalmi és módszertani kérdéseinek megoldásához.

Milyen tartalmú volt ez a rajztanárképzés, ami az akkori rajztanár tudásának ilyen sokoldalú felhasználását lehetővé tette?

Vessünk pillantást az 1899-ben érvényes vizsgai tematikára. Az I. alapvizsga (a második évfolyam sikeres elvégzése után) anyaga: figurális rajz (gipszfej); szemléleti látszattan; ornamentális rajz (gipsz); planimetria; mintázás. — A II. alapvizsga (a III. évfolyam után) anyaga: magyar nyelv és irodalom; nevelés és oktatástan, boncalaktan és szépírás. — A III. szakvizsga (a IV. évfolyam sikeres elvégzése után) anyaga: figurális rajz (tanárjelölteknek akt); építészeti rajz (tanítójelölteknek élőfej); látszattan; iparművészeti tervezés és műtörténelem volt.

Ebben a tananyagban a *reál és a humán elemek egyaránt megtalálhatók; van elméleti és gyakorlati, művészi és pedagógiai tartalma.* Természetesen van kevéssé haladó eleme is (gipszek, ornamentálisok rajzolása), de szerepelnek a pedagógiai ismeretek elemei is.

SZÉKELY BERTALAN a legnagyobb magyar rajzpedagógus sokat javított ezen a tematikán, hozzáadta művészi gyakorlatának tanulságait. A korabeli rajztanárság tanítványi tisztelettel ismerte el SZÉKELY BERTALAN rajztanítási elveit, amelyet az ún. »artisztikus irány«-nak nevezett. Szívesen emlegették azon elvét, hogy a »... rajztanárban nem festőre van szükség, hanem (Boros Rudolf a Rajzoktatás c. folyóirat szerkesztőjének szavaival élve) ... egy művésziesen gondolkodni és érezni, jól rajzolni és helyes, fokozatosan fejleszthető elvek szerint tanítani tudó, lelkes pedagóusra«. Többen tévútra kerültek, amikor SZÉKELY BERTALAN szavait félreértették. Ezek az alkotó művészi munkát és a jó tanári munkát szétválaszthatónak vélték. Így hivatásukban a tanári jelleget tartották egyedül lényegesnek, s nem ismerték fel, hogy a *jó rajztanár számára az állandó rajzi* (művészi) *gyakorlat, a szemléleti frisseség forrása, a tanításmódszertani eredményesség biztosítéka.* A rajztanár számára a *művészi (rajzi) munka a tudományos munka* szerepét tölti be.

A századfordulón bontakozik ki a végzett *rajztanárok továbbképzésének* azon terve és kívánsága, hogy »minden második évben, a két hónapi nyári szünetben egy hónapig kurzus tartassék a Rajztanárképző Intézetben, amelyben tisztán akt rajzolással s akvarell festéssel foglalkozzanak és az esti időt művészettörténeti előadások töltsék ki« [24].

1900. körül a rajztanítók képesség és felkészültség hiányai, és a nagy számban felállított iparos tanonciskolák részére nyári tanfolyamokon pár hét alatt »átképzett« nevelők, a rajztanítást elsekélyesedéshez juttatták. Évente 50—60 új ipariskola alakult. A kontárok és a rövid képzés után, a rajztanításra előképzettek tevékenysége igen nagy mértékben járult hozzá a tárgy tekintélyének és eredményének lebecsüléséhez. — A rajztanárképzés nagyméretű feladatai, érthetően, a Rajztanárképző fejlesztésének kérdésére terelték a figyelmet. A megoldással kapcsolatosan különféle tervek merütek fel.

1899-ben GYÖRGYI KÁLMÁN fővárosi rajzoktatási felügyelő, arról értekezett, hogy a Rajztanárképző Intézetnek az akkor újonnan létesített Műegyetembe való beolvasztása milyen előnyökkel járna. Felveti, hogy »vagy *akadémiai jelleget* kap, vagy egy nagyobb intézmény, mint az abban az időben tervezett Képzőművészeti Akadémia, esetleg a Műegyetem része lesz«, »... de fejlődnie kell, az ország anyagi és szellemi fejlődésével lépést tartva« [25]. 1901-ben többen vetik fel ismét az *egyetemi kiképzéssel* kapcsolatos rajztanárképzés gondolatát, mint CZÓBEL GYULA (Pozsony) a Művészet ápolása c. dolgozatában [26], valamint ZSITVAI JÁNOS (Selmecbánya) cikkében [27], a rajztanár kartársak nem kis tiltakozása ellenére. E gondolatok forrása, hogy a rajztanárjelöltek bizonyos tárgyakat a Tudományegyetemen hallgattak és hogy az akkori Műegyetemmel a Rajztanárvizsgáló Bizottságon keresztül közvetlen személyi kapcsolatok épültek ki. A tanárképzést egységesítő szándék elemeit is megtaláljuk.

A kérdés hamarosan tartós megoldást nyert, amikor a Mintarajziskola és a Rajztanárképző-Intézet *főiskolai jellegét* az 1906. évi 84.766. sz. Min. rend. kimondta, ugyanakkor azt is kiemelte, hogy »a középiskolai rajztanár oklevele teljesen egyenlő fokú és egyenlő jogú az egyetemi tanulmányok alapján nyert középiskolai tanári oklevéllel«.

Társadalmi igények. A főiskolai jelleget nyert új rajztanárképzés feladatköreinek szélességét kívánatos itt jellemezni, hogy megértsük az intézmény, a rajztanárság és a rajz tantárgy sajátos problémáit. — A századfordulón két, *egymással elentétesnek látszó társadalmi követelmény merült fel.* Az egyik követelmény az oktatásügyi miniszter (Wlasits) 1898-ban a Közoktatásügyi Tanácshoz, valamint a budapesti iskolák vezetőihez küldött rendeletében öltött alakot, amelyben arról intézkedik, miként lehetne »a művészeti érzéket az iskolákban fejleszteni«. Ezt a kérdést az akkori napilapok is bőven fejtegették. Érthető, hiszen az egykorú magyar művészi eredmények, amelyek jó része külföldön született, a hazai kultúrpolitikusokat is a művészeti nevelés kérdésével való foglalkozásra kényszerítették.

1869-ben MUNKÁCSY MIHÁLY Párizsban nagy díjat nyert Siralomház-ával, s csak 1893-ban festetik meg vele a Honfoglalás-t. SZINYEI 1896-ban Majális-ával óriási sikert ér el, a korai magyar plein-air megteremtésével VÁGNER SÁNDOR a müncheni akadémia tanára. A nagybányai művésztelep 1902-ben alakul meg. ZICHY MIHÁLY már 60 éve az orosz cári udvarban alkot.

A művészeti kultúra akkori helyzetét jól világítja meg az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulatnak a magyar képzőművészeti kultúra válságával kapcsolatban, a Minisztériumhoz küldött levele, és az akkori Minisztérium művészeti szakelőadójának válasza, amelyben ez áll: »Nincs pénz az országban vállalkozásra, de kedvtöltésre Magyarországon mindig van pénz«. (Kaszinók, lóversenyek, Abázia). »Nincs esztétikai tartalma a magyar közéletnek. Amivel az emberek kedvüket töltik, az mind nem szép. Ha ezt meg akarjuk változtatni, a társadalmat kell megváltoztatni. A magyar művészetet ott kell létrehozni, ahol a magyar társadalmat: a népiskolákban, a középiskolákban, az akadémiákon, az egyetemeken. — Kötelező rajzoktatást a népiskolákba és a középiskolákba egyaránt!« Így folytatja: »És hogy tartozzék az iskola nem csak tanítani, hanem megfelelően tanítani a rajzot«. »Az ún. görögpótló rajz semmiképpen nem egyenlő a rajzoktatás kérdésének megoldásával«, különben is a görögpótló rajz a »filológiai uralom« állandó üldözésének tárgya [28].

Az *egyik követelmény* tehát *a magyar kultúra képzőművészeti tartalmának sürgető társadalmi követelése volt,* amit azonban a legfelsőbb kultúrpolitika távolról sem méltatott kellő figyelemre. E kérdéssel kapcsolatos kihallgatáson Wlasics miniszter szavaiból a rajztanárok felé kevés biztatás tűnik ki, amikor így nyilatkozik: »Arról azonban ne is álmodjunk most, hogy a művészeti élvezet nálunk is rövid idő alatt általános szükségletté válik. Önök — ti. a rajztanárok — az ifjúságban a művészet iránti érzék csíráit — a kedvelt rajzzal — életre kelteni és továbbfejleszteni hivatottak« [29].

A másik követelmény irányát az 1900 április 22-iki országgyűlési beszámolóban szemlélhetjük. Az akkori kereskedelemügyi miniszter, a költségvetési vita kapcsán, az iparfejlesztés és ipari oktatás jelentőségét elemezve, a külföldi példákra tekintett: »Az 50—60-as években a franciák voltak elől az iparban megfelelő intézetük segítségével, azután kiragadták kezükből a vezetést a Kensington múzeum útján és más intézetek által az angolok, most újabban pedig a németek . . . ezt talán elsősorban a *szakoktatás* fejlesztése idézte elő«. Ez az álláspont az akkori

magyar ipar színvonalának alapját a *szakoktatás színvonalának* emelésében látta. Ennek egyik legjelentősebb eszköze volt az *ipariskola.* »Nem teoretikus ismeretekre van szükség, hanem gyakorlatilag közvetlenül hasznos ismeretekre... a gyakorlati kiképeztetésnek minden fokozaton arra kell irányulnia, csak olyant tanítani, csak azt tanítani, úgy tanítani és úgy képezni, ami a magasabb képeztetést minden megfelelő vonalon előmozdítja, de egyúttal előmozdítja a gyakorlati érzéket és képességet is«.

A másik követelmény tehát az ipari fejlődés megkívánta ipari szakember kérdés megoldása volt. Mindkét követelmény kielégítésének igen jelentős része a rajzoktatásra esett.

A rajzoktatási irányok külföldön és hazánkban. — A fenti két követelmény mellett erős befolyást gyakoroltak rajzoktatásunkra a századfordulón a különféle *külföldi irányzatok* is, kapcsolatban a világszerte kibontakozó kapitalista fejlődéssel, különféle eszméknek a rajzoktatásban is megmutatkozó terjedésével. — Nemcsak nálunk, hanem szerte a világon mozgásban voltak a rajzoktatás eszmei, tartalmi és módszertani kérdései.

Eszmei kérdések sorában a tantárgy lényegére, jellegére, feladatára és más ismeretterületekhez való viszonyára vonatkozó kérdéseknek bőséges irodalma volt. A bennük kifejeződő álláspontok néha homlokegyenest ellentmondók voltak, máskor kiegészítették egymást. Híveik általában három csoportot alkottak: a szakirányú, a művészi irányú vagy a pedológiai irányú rajzoktatást követték.

Az egyik véglet hívei a rajzoktatás célját a szakoktatás céljával azonosították és a formák szétbontása útján nyert, elvont geometriai elemeknek és a történeti stílusok díszítményeinek rajzoltatásával kívántak eredményhez jutni, elhanyagolva a rajz általános művelő jellegét. A másik véglet hívei az ún. művészeti irányt követték, s egyoldalúvá tették a rajzoktatást, mivel az élet hasznos követelményeit figyelmen kívül hagyva, mellőztek jelentős művelő elemeket. — Voltak, akik a rajzban gyermeklélektani kísérleti területet láttak, s tevékenységükkel sokat ártottak, mert az a kérdés is felvetődött, hogy lehet-e az iskolában egyáltalán rajzot tanítani (pedológusok).

Ausztriában pl. a századfordulón a nálunk »Szabadkézi rajz« elnevezésű studium »Művészeti és rajzoktatás« elnevezést kapott. Indokolásából ki kell emelnünk azt a megállapítást: »A képző és iparművészetek termékeiben az ember szellemi munkájának olyan óriási összege van felhalmozva, hogy éppenséggel érthetetlen, a serdülő ifjút, akit a világirodalom megértésére vezetünk, a művészetek terén teljes tájékozódás nélkül hagyni.«

Tananyaga: képző- és iparművészeti termékek áttekintése, tektonikai törvények, ezeknek különféle stíluskorszakokban való alkalmazása — stíltan — művészettörténeti korszakok és alkotók megismertetése, művészeti technológia. — Segédismeretek: a geometria, vetítéstan, árnyéktan, perspektíva, színtan és az emberi fej bonctana. — Végül rajzolási gyakorlatok, amelyek a művészeti ismeretek támogatását és az egyszerű világos ábrázolást célozták [30].

Ez a reformterv az esztétikai irányt az elméleti oldalra túlozta, ami igen helytelen, mert vizuális érzékenységet, és rajzi kifejező készséget

elérni, gyakorlati rajzmunka nélkül nem lehet. E tantervnek haladó eleme azonban, hogy az egyes osztályokban a megismertetésre kiszemelt műalkotásokat pontosan felsorolja [31]. Hazánkban ezzel az elhajló irányzattal nem találkozunk.

A fenti tanterv-tervezettel szemben DR. ADALBERT MATHAEI leipzigi egyetemi tanár szerint a rajztanítás célja a *helyes* és esztétikus *látás fejlesztése;* az előbbinek azonban meg kell előznie az utóbbit [32]. Didaktik und Metodik des Zeichenunterrichtes c. munkájában (München C. H. Beck. 1895.) a művészettörténelem tanítását a rajz keretében céltalannak tartja, a rajztanítást úgy állítja be, mint a művészettörténelem segédtudományát.

Ma az az álláspontunk, s ezt társadalmi vonalon működő képzőművészeti ismeretterjesztők tapasztalatai igazolják, hogy a képzőművészet-esztétikai műveltség alapját, az iskolában elinduló vizuális (rajzi) nevelés képezi, erre építhető fel eredménnyel a művészettörténeti anyag; Vizuális (rajzi) alap nélkül a képzőművészeti műveltség vértelen, elméleti jellegű ismeretanyag bírása csupán. — Viszont helyes az a megállapítása, hogy a *rajzoláshoz nem kell külön tehetség,* különben az nem is volna az általános irányú iskolába való.

Álláspontunk szerint az általánosan képző iskolában a tanulóknak az általános műveltséghez szükséges ismereteket el *kell* sajátítani.

A rajz értelmi, ill. manuális jellegét illetően is nagy szélsőségekkel találkozunk. KONRÁD LANGE tanár pl. (Darnstadt, 1892.) a rajzot technikának tartotta. Vele szemben állt pl. DR. ALB. HEINN (Sehen und Zeichnen című munkájával Básel, 1894.), amelyben geológiai tanár létére a rajz határozott értelmi jellegét emeli ki. Szerinte a rajz megismerésen alapszik és lényegében az általunk látottaknak, képzeteinknek grafikus lejegyzése [33].

Közel járnak a lényeghez azok, akik GOETHE szavait idézik: »Szemlélésem gondolkodás és gondolkodásom szemlélődés«. Ezek szerint »... a rajz és a beszéd olyan eszközei a kifejezésnek, amelyekre az ember önmagától rájön. Az írás és a rajzolás alapjában ugyanaz... sok tekintetben hasonló funkció. Mindkettő valamely tárgyról szerzett fogalmainknak egyenértékű kifejezési eszköze és egyik a másikat kiegészítheti, de nem helyettesítheti« [34].

Magas horizontú pedagógiai értékelést tükröz LÁNYI ERNŐ magyar rajztanár véleménye, aki szerint: »A tanulmány értéke nem a rajz, amely eleinte amúgy sem lehet valami jó, hanem az a szellemi munka, amelylyel a tanuló... az igazság meghatározására önerejéből törekedett« [35].

Mások a rajzolással mint *megismerési folyamattal* foglalkoztak. HAMMERTON angol író és művész pl. így körvonalazta a tárgy fontosságát a nevelésben: »Megtanít a tárgyakat pontosan megfigyelni, rájuk visszaemlékezni, a látottakat elemezni, felosztani és a részeket ismét egymás mellé helyezni, önálló egésszé egyesíteni«. — Más iskolai tantárgyakkal való kapcsolatáról írva, az egyensúlyra és a teljességre utal. — Mint író állapítja meg, hogy »... a rajzolás ugyanazon szellemi képességek kiművelésével jár, amelyeket a nyelvtanítás útján akarunk kifejleszteni (emlékezet, megfigyelés, egymás mellé rendelés stb.), de erre más utakat használ, s gyakorlása felfrissíti a más irányban kifárasztott tanuló agyát« [36].

A haladó gondolat egyik felvetője hazánkban, a külföldi hatásoktól függetlenül dolgozó AUERBACH LIPÓT. »A megfigyelő képesség fejlesztése« című 1901-ben megjelent cikkében ezt olvashatjuk: »Minden tárgynál arra törekszik a tanítás, hogy a tanulót a logika birtokába juttassa. E nélkül holt betű az oktatás. A jól vezetett rajzoktatásnál, a megfigyelőképesség helyes fejlesztése adja meg, azt, az eléggé meg nem becsülhető képességet, hogy *helyesen lássunk*«. A hiányokat példákkal, az egyetemeken szerzett tapasztalatokkal támassza alá, amikor megállapítja, hogy tompult, és kiműveletlen az egyetemi hallgatóság látási érzékenysége, éppen az iskolák elégtelen munkája következtében [37].

A fenti rajzpedagógusok és teoretikusok általában a rajz-tárgy egyik igen jelentős célját, a *látás rajzi művelését* hangsúlyozták. Általában azonban nem jutottak el a *képzőművészet alkotásainak az általános műveltségképzésben betöltött szerepének* felismeréséhez. Pedig ez igen természetesen adódik, hiszen a képzőművészeti alkotások az emberiség látáskulturájának legtökéletesebb produktumai, hasonlóan az irodalmi alkotásokhoz, amelyek a nyelv tanításának példatárát szolgáltatják.

Egészen más irányban keresték a rajztárgy eszméjét az egyes amerikai pedagógusok. Náluk a századfordulón az iskolákban általános az »Ipari eszme« (indusztriál idea) uralma. Ennek következtében a kézügyességre való törekvés a jellemző, ami megfelelt akkor az amerikaiak gyakorlatiasságának. — Helyesen látták a haladó rajzpedagógusok, hogy ez mennyire nem lehet kielégítő a nevelés szempontjából. Ez a szellem nem törődik a tradícióval, a hagyománnyal, saját munkáján kívül semmi mást nem becsül. A tudomány, és a művészet hagyományanyagának megbecsülése, ami az európai nevelés egyik fontos alapja, az akkori Amerikában mellőzött, pedagógiai gondolat volt.

FROEBEL eszméinek hatására, már a gyermekkertekben olyan foglalkoztatás történt, amelyet az ipari foglalkozások csíráinak nevezhetnénk. Ennek előharcosa I. LIBERTY TADD (Filadelfia), aki »Új út az ifjúság művészi neveléséhez« című munkájában a rajzoktatás célját az automatikus kézügyesség elsajátításában jelölte meg. A rajzoláshoz a tanuló részéről tehetséget nem kívánt. Hangoztatta a rajzolásnak a cselekvő alkotásba való átültetésének (iparművészeti produkálás) szükségességét.

FROEBEL és TADD célkitűzései a szakirányú rajzoktatás célja felé mutattak. Követőiknek látszik az angol S. CLARK is, aki a The Study of Typforms and its Valne in Educátion (Boston) című munkájában helyteleníti a természeti formákkal való kezdést a rajztanításban, »... hiszen nem tudja a tanuló a sok lényegtelen részletből a lényegest kihámozni.«

Ezek *prakticista* nézetek. Ezzel szemben a mi álláspontunk ma is egyező nézetet vall nem egy akkori magyar rajzpedagógus között, ARNOLD NÁNDOR nézeteivel, aki szerint »... a rajz és a természetes kép azonossága, a foltok formáinak és tónusainak megegyezésén alapul«, és hogy »a rajzolás szempontjából az a fontos, hogy mely vonások a leglényegesebbek a térbeli jelenségen« [38]. Ez a *lényeglátás* a rajz egyik legfontosabb nevelői eleme. A *lényeglátás* a realista szemlélet eleme, a lényeg lejegyzése már realista ábrázolás.

Egészen más irányba haladt a még 1898-ban alakult »National Education Assotiation«, rajztanárokból, tanítókból, pedagógusokból és filológusokból alakult csoport, amely a gyermekek rajzait kezdte tanulmá-

nyozni: és pedig azt, hogy a gyermek milyen korban, mit és hogyan kezd rajzolni. — Megállapították a jellemző folyamatsorokat s pl. ilyen megállapítások születtek: A gyermek nem a tárgyak után, *hanem csak* emlékezetből dolgozik. *Azt rajzolja, amit tud, nem azt, amit lát* stb. — Kérdőíveket is bocsátottak ki a gyermekek rajzi produktumait befolyásoló tényezők és lehetőségek megállapítására [39].

Ezen irányoknak Európában is akadtak rokonai. GEORG HIRTH (Ideen über der Zeichenunterricht. München 1887.) munkájában a rajzolást gyermek firkálásaiból vélte kiindítani. A gyermek képzelőtehetségét ajánlotta alapul venni. Szerinte »... nem az a fontos, hogy a gyermek mit és hogyan rajzol, hanem, hogy kedvvel és sokat rajzoljon«.

Ide tartozik JAMES SULLY igen alapos munkássága, amely a gyermekek rajzait lélektani szempontból vizsgálta. Célja volt a rajz alapján a gyermeklélektani és fejlődéstani jellemvonások megállapítása [40].

E kérdések és tanulmányok hatásaként hazánkban is széleskörű kutatások indultak ebben az időben. E kísérletek, értékes eredményeik mellett, igen mélyreható kártevéseket is okoztak rajzoktatásunknak, mert a külföldi mániában szenvedő kísérletezők, a gyermekrajz-rajongók tevékenysége következtében az is vitássá vált, hogy »... lehet-e egyáltalában a rajzot tanítani?« — E *pedológiai irányzatok* kihatásától, még a felszabadulás utáni általános iskola első rajzi tanterve sem volt mentes.

Nagy hatást keltő mű volt S. LEVINSTEIN műve, amely sajátos párhuzamot vont a gyermekrajz és a művészet között.

A lélektani vizsgálatok és a rajzoktatás eszmei kérdései között a kapcsolatot azonban még évtizedekig nem sikerült kiépíteni. Az ún. pedológusok inkább pszichológusok lévén, más rajzoktatási irányok követőivel rendkívül éles harcokat vívtak, az első fél évtizedben. E küzdelmek, amelyek európai vonatkozásban szélesen folytak, hazánkban csak jóval később éreztették hatásukat.

Nagy vonásokban ilyen irányok és szélsőségek között keresték tehát világszerte a rajzoktatás alapkérdéseinek megoldását.

Hazánkban a Magyar Rajztanárok Országos Egyesületébe tömörült tanárság, példamutató aktivitással vette ki részét az új magyar rajzoktatás kérdéseinek megoldásából.

Ez az Egyesület, amely 1897-ben alakult, 72 alapító taggal kezdte meg működését. Első elnöke RAUSCHER LAJOS műegyetemi tanár. Vezetősége soraiban a fővárost és a vidéket választmány képviselte.

Tagjainak munkája csak az első 15 év végén hozhatta meg erdményét, amikor az ún. Normál Tanmenet megjelent. Addig terveiket keresztülhúzta az akkori legfőbb közoktatási fórumoknak a »művelt nyugat«-ot utánzó politikája. A századforduló magyar rajzoktatásának élharcosai pedig semmivel sem maradtak el e »művelt nyugat«-tól; a külföld rajzoktatási szélsőségeivel szemben felfogásukat a mértéktartás jellemezte. Képzettségüket pedig bizonyítja SZÜCS IZSÓ igazgató, területi rajzfelügyelő beszámolója. Ebben külföldi útjai élményeiről az alábbiakat írja: »... kevés helyen akadtam olyan művészileg képzett rajztanári karra, mint a mi országunkban. Anglia rajztanítóinak kiképzése felületes... Németország és Svájc reformátorai — a kivételektől eltekintve — most képezik magukat, hogy művészi irányban tanítani képesek legyenek;

ez államok régi rajztanári gárdája pedig annyira megcsontosodott az ő alaposnak vélt, elavult elveikben, hogy legnagyobb erőfeszítéssel, és a legjobb akarat mellett sem tudják sok helyen, eddig szentnek hitt mértani és ornamentális alapigazságaik tömkelegéből magukat kiragadni és új irányba beleélni... Az ő vezetőik, irányítóik sem találták meg még a művészi oktatás reformjának Ariadne-fonalát, de hatalmasan megnyilatkozó nemzeti önérzetük és erős akaratuk mellett sem ők mutatják nekünk e téren is a haladás útját« [41].

A rajztanáregyesület 1900—1906-ig kiadott közlönyének tartalma bizonyítja, hogy milyen élesen látták rajztanáraink feladataikat: kifelé *a tantárgy eszmeiségének és társadalmi jelentőségének* publikációját, befelé pedig a tárgy *tantervi kérdéseivel* való foglalkozást, valamint a rajztantárgy *tananyagának rendszerezését.* Tisztán látták, hogy a rajzi kultúra, az iskolában megadható általános műveltség egy része. Mindig a rajz »általánosan művelő« jellegéről írtak. »Ha ez a tárgy az általános műveltség nélkülözhetetlen alkotóját képezi, akkor ez a körülmény maga megvédi a rajzot az izoláltsággal szemben« [42].

A tárgynak az általánosan művelő iskolák keretébe történő beilleszkedésének problémáit is reálisan látták, GAÁL JÓZSEF (Keszthely) rajztanár »A mi helyzetünk« című cikkében éles párhuzamba állítja a rajztantárgy és a természettudományok iskolai bevezetését. Utal arra, hogy 1799-ben FÖLDI JÁNOSnak az orvosi tudományok doktorának, »Természeti História Linné sistémája szerint« és REISIGER JÁNOS 1846-ban kiadott »Állattan« c. művét nem fogadták el a hivatalos körök természettudományi munkának, mert »e természettudomány ateizmust és materializmust terjesztő«. — Ugyanígy viaskodnia kellett a matematikai oktatásnak a »gimnázium nyelvi irányzatával«, Mégis a természettudományok és a matematika művelőinek harca árán e művek elnyerték az oktatásban az őket megillető helyet (1901). — Ezek alapján helyesen mutatott rá a szerző, hogy a rajz általánosan képző jellegének elismertetése is harc útján történhet csak meg. Pontosan megjelöli a hibát és a lassú fejlődés okát; »Nem azt akarom sejtetni, hogy Magyarországon nincs sem rajz, sem művészettörténeti oktatás, dehogy! Hanem inkább azt akarom kimondani, hogy az, ami van, az kevés, és emellett igen változó értékű — rendezetlen« [43].

A magyar rajztanárok megnyilatkozásaiból látjuk, hogy századunk elején, hazánkban már jelentős erők sorakoztak fel egy széles koncepciójú rajzoktatási terv megalkotására. Ennek kibontakozását gátolta azonban a monarchia kultúrpolitikájának irányvonala, amely a német rajzoktatási terveknek adott előnyt, s ezzel egyoldalú álláspontot képviselt. A hivatalos tájékozódás egyoldalúságát az a tény is bizonyítja, hogy a felkutatott forrásanyagban semminemű utalást nem találunk arra, hogy hazánk keleti szomszédaival ez időben kapcsolataink lettek volna.

Így a századforduló után rajzoktatásunkban az ún. Porosz Tanterv (1901) hatása érvényesült. Intézkedései kiterjedtek a gimnázium (reálgimnázium) főreál, reáliskola vagy felső polgári iskola területére.

Előzménye az 1890-ben egybehívott, ún. decemberi konferencia, amelynek célja az egységes középiskola megalkotása volt. Ezen maga a császár elnökölt, főként a militarizmus fejlesztésével összefüggő önkéntességi jog kérdése miatt.

Tantervi órabeosztások:

Iskola	Tárgy.	VI.	V.	IV.	U. III.	O. III.	U. II.	O. II.	U. I.	O. I,	Összes:
Főgimn.	Sz.	—	2	2	2	2	—	—	—	—	8
	K.	—	—	—	—	—	2	2	2	2	8
Főreál.	Sz.	—	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	M.	—	—	—	—	2	2	2	2	2	10
Reálgimn.	Sz.	—	2	2	2	2	2	2	2	2	16
	M.	—	—	—	—	2	2	2	2	2	10
Felső polg. v. reál.	T.	VI.	V.	IV.	III.	II.	I.	—	—	—	—
	Sz.	—	2	2	2	2	2	—	—	—	10
	M.	—	—	—	2	2	2	—	—	—	6
Megfelelt a magyar gimnáziumban az			I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	o.-nak

Sz. = szabadkézi rajz. K. = külön rajzóra
M. = mértani rajz. T. = tárgyi rajz.

A német gimnázium tantervi célkitűzése: a látás kiképzése a formák és színek iránt az egyszerű tárgyak ábrázolására. — Külön órákban, a nehezebb természeti és műformák »utánzása« által, a forma- és színérzék továbbképzése.

Tananyaga: Az V. és IV. osztályban síkdíszítmények és lapos formák. — Színezési gyakorlatok, továbbá rajzok emlékezetből. — Az U. és O. III. o.-ban: rajzolás egyszerű tárgyak után, a fény és árnyék feltüntetésével: szabad távlati gyakorlatok. A színezés, és emlékezet utáni rajz. — Az U. II., O. I. osztályban: rajzolás nehezebb természeti tárgyak és műformák után, a fény és árnyék feltüntetésével. Távlati gyakorlatok künn és benn. Vízfestési gyakorlatok (eszközök, edények, élő növények, kitömött madarak, szövetek stb.), továbbá emlékezeti rajz. Egyszerű testek mértani ábrázolása különféle nézőpontból, metszetekben, valamint kifejtésekben. Árnyékszerkesztés és távlat.

A német reálgimnázium és a főreáliskola, valamint a felső polgári iskola célkitűzése azonos volt a gimnáziuméval, csak ezekben a mértani rajz részletesebben szerepelt.

A Porosz Tanterv-vel egyidejűleg a porosz elemi iskolák (ennek (I—VIII. osztálya volt, és az V—VIII. o. megfelelt a régi magyar polgári iskola I—IV. osztályának) rajztanítását is rendezték. Ennek célja, hogy a tanulókat a körülöttük lévő tárgyak megfigyelésére és világos rajzi kifejezésére nevelje.

Tananyaga: *alsó fokon* (I—III. osztály). Emlékezet utáni rajz (szilva, karika, füzet, boríték, egyszerű használati és természetes formák stb.). Ezek kapcsán egy különös megjegyzést találunk »A tárgyakat nem kell okvetlenül bemutatni«. Cél volt a kéz gyakorlása.

Középső fokon (IV—V. osztály). Átmenet az emlékezetből a természet utáni rajzba. Minták, síkjellegű természetes tárgyak. — A színeltalálás (lepke, rovar stb.). — Cél: a természet önálló megfigyelése, a lerajzolt kép emlékezetbe vésése. Módszerük, hogy a mintát a gyermek elé helyezték, de azt *emlékezetből kellett a szemléltetés után lerajzolnia.* A rajzot az ún. *befoglaló* formából fejlesztették.

Felső fokon: (VI—VIII. osztály) a természet utáni rajz kiterjedt a látszattani, a fénytani és a színes jelenségek ábrázolására. A jelenségeket meg kellett figyeltetni; helytelen dolognak tartották az elméleti úton való közlést. A tanítás sorrendje:

A megfigyelés, felvázolás rajzzal, a rajznak a minta mellé állítása és javítása, majd az árnyékok kijelölése. Kiemelt megjegyzés, hogy a tanulók rajzának összbenyomását ne rontsa el a túlságos részletezés [44].

A Porosz Tanterv tematikája ma már túlhaladott, de az figyelemre méltó benne, hogy a rajzoktatást az egymással kapcsolódó iskolák összefüggéseiben igyekezett megvalósítani. Ezt a pozitívumát az akkori magyar oktatásügy felelős vezetése nem vette észre. Kevéssé haladó elemeit azonban értékelés nélkül ültette át. Pl. feltétlen összefüggést fedezünk fel a porosz gimnázium »Külön rajzóra«, valamint a magyar gimnáziumok »görögpótlós rajz«-a között, tekintettel arra, hogy ezt is 1890-ben vezették be, ugyanakkor, amikor a porosz tanterv első kereteit körvonalazták. — A rajztantárgynak szabadkézi és mértani rajzra való konvencionális elkülönítése is még soká szerepel a magyar tantervekben. — A porosz tanterv erősen reál irányú, ez a sajátossága a német ipar és technika fejlődésével áll tösszefüggésben. A humán elem, mint a *művészet szemlélteti ill. a történeti anyag, teljesen hiányzik.* Nyilván ennek hatásaként hiányzott évtizedeken keresztül a magyar rajzoktatás anyagából is a művészettörténelem, hiszen még az 1915-ös Normál Tanmenet sem tesz említést erről, annak ellenére, hogy a cikkek egész sorában követelték ezt rajztanáraink.

A magyar rajzoktatás alapkérdései a századforduló utáni években. — A hazai és a külföldi irányok, valamint eszmei célkitűzések a tartalmi kérdésekkel szoros kapcsolatban állottak. Tanulmányunkban feltüntetett rajzoktatási anyagok alapján a rajzoktatás tartalmára vonatkozó összefoglaló megállapításokat tehetünk. Ezek között:

1. A századfordulóra sikerült kiküszöbölni az ún. stigmografikus rajzolást, de még évtizedekig kellett a haladó magyar rajztanároknak harcolni a lapmintákról, táblai előrajzokról, gipszekről történő, az ornamentális és különösen a görög stílusokkal foglalkozó »rajzoktatási irányok« tematikája és módszere ellen. NAGY SÁNDOR szavai szerint: »Tegyük félre a lapmintákra préselt, megemésztett, avagy tendenciózusan az ifjúság számára kanálba rágott forma rántást, tegyük félre az üres, krétaszemekkel bután néző holt gipszöntvényeket, mert makacsul beragadnak agyunk fundamentumába, s később, ha akarnók is, már nagyon nehéz lesz kipusztítanunk őket« [45].

2. Mindig szélesebb körben tudatosult a magyar rajzoktatás harcosaiban — függetlenül a külföldi hatásoktól —, hogy a látás rajzi kiművelésének legbiztosabb alapja a *természet után végzett tanulmány.*

3. Határozottá válik az a kívánság, hogy a rajz-tárgyak komplexumát a *művészettörténelem* anyagával, éppen az *általános műveltség érdekében,* gazdagítani kell. Ennek adnak hangot a korabeli rajzpedagógusok cikkei és előadásai [46].

Felvetődik, hogy vajon a művészeti oktatás tartalmát a történeti ismertetés, vagy az esztétikai elemzés alkossa-e. »A művészettörténet tanítása ... ezen a fokon (ti. a középiskolai fokon) fantazmagória, amely a nevelés helyébe puszta nevek, üres fogalmak, tartalmatlan szólások tanítását teszi. Ez nem mellőzhető ugyan, ... de sohasem pótolja az érzést, aminek keltése, erősítése és irányítása, öntudatossá tétele az esztétikai

nevelés fő célja« — írja ALEXANDER BERNÁT [47], aki jelzett munkájában az *esztétikai nevelés és a gyakorlati rajztanulmány viszonyára* is kitér. Ezeket írja: »... kiindulni a rajz gyakorlati jelentőségéből kell. A stilisztikát sem avégett tanítjuk, hogy írókat neveljünk, hanem hogy gondolataikat tudják egymással közölni az emberek; a rajznak gyakorlati jelentősége nem oly primárius mint az írásé, de megközelíti azt. Mennél inkább alapítjuk a tanítást igazán a szemléletre, annál nagyobb szükségünk van rá, hogy gyermekeink rajzolni tudjanak, részint, hogy a látottakat az emlékezetben megőrizzék, részint, hogy a rajzban bemutatottakat helyesen felfogják« [48].

4. A mértani és rajzi szemlélet viszonyára vonatkozólag, szintén széleskörű viták alakultak ki, egyelőre azonban a kibontakozás reménye nélkül.

5. Nyilvánvalóvá vált, hogy a rajz tananyagát, az eredményes iskolai munka érdekében, rendezni kell. Az 1908-ban meginduló, és több éven át tartó, »A középiskolai rajzoktatás«-sal foglalkozó irodalmi publikációk írói sokoldalúan vizsgálták át a rajzoktatás tartalmi kérdéseit. Legkiemelkedőbbeket lásd [49].

Nem lehet célunk a századforduló utáni magyar rajzoktatás elvi és gyakorlati kérdéseit tisztázó küzdelmekkel való részletes foglalkozás; ellenben igen jelentős, hogy a századforduló irányaiból mit látott lényegesnek, milyen tartalommal töltötte meg a rajzoktatást, és milyen módszereket fogadott el az akkori magyar rajzpedagógusok közvéleménye. Ezért tanulmányunkat az ún. *Nomál Tanmenet* értékelő elemzésével és ismertetésével zárjuk.

A Normál Tanmenet rajzoktatásunk századforduló körüli években elért tapasztalatait, és eredményeit foglalta magába. Haladó eleme, hogy az eddigi szakirányú tendenciákkal szemben, az *általános műveltségképzés* céljait vélte szolgálni. Mivel az elemi népiskolák általánosan képző szerepe, az elnyomó osztály kultúrpolitikája következtében, nem domborodott ki, a *középfokú iskolákra esett a rajzi alapműveltség kialakításának feladata.* Készítői az ellentmondó irányok harcában, a magyar *rajzoktatás tartalmi kérdéseinek rendezését végezték el.* Ha ez a munka, mai szemmel, nem is tökéletes, mégis jelentős. Megkísérelte a magyar rajzoktatás *elvi alapjainak egységesítését;* egyelőre a középiskolai fokon.

Célja: az ún. »Művészeti rajzoktatás« megvalósítása volt, tartalmaz sok olyan elemet, amely szocialista társadalmunk igényeként mai rajzi (vizuális) nevelésünkben is szerepel. — Általa vált lehetővé, hogy korszakunk után megszervezett *szakfelügyelet általános irányvonalat* kapjon munkájához.

Elkészítését az akkori Rajztanárképző Főiskola tanáraiból, és a Magyar Rajztanárok és Rajztanítók Egyesülete soraiból alakult bizottság végezte. A Főiskola részéről: DÖRRE TIVADAR, ERDŐSSY BÉLA és KOVÁCH GÉZA, a Rajztanár Egyesület részéről: HOLLÓS KÁROLY, SCHAUSCHEK ÁRPÁD és SZINTE GÁBOR vettek részt a készítésben. Szükségességének gondolatát még az 1896. évi II. Tanügyi Kongresszus és az 1905. évi Rajzoktatási nagygyűlés határozatai mondták ki, tartalmi kérdéseit 1908—1910-ig megtartott szakértekezletek körvonalazták. Az 1913-ban elkészült tervezet nyilvános bemutatásra is került, hogy a különféle szakiskolák, a mű konstrukciójával kapcsolatos álláspontjukat kifejthessék.

Értékes eleme, hogy a magyar rajzoktatás művelőinek széleskörű összefogását fejezte ki. Ezenkívül először demonstrálta, ha csak a középiskolai keretek között is, a rajztantárgy tartalmi komplexumát. Ezen értékei miatt kell vele részletesen foglalkoznunk, nem hallgatva el fogyatékosságait, de kiemelve fejlődést elősegítő elemeit.

Helyes benne a rajztantárgy értékelése, amikor ebben az emberi közlés egy jelentős eszközét említi. A tantárgy »A megfigyelőkészséget, emlékező- és képzelő tehetséget élesíti, fejleszti az alakító ügyességet és a konstruáló érzéket; felkelti a szép iránti fogékonyságot és a műalkotások iránti érdeklődést«. Rávilágít, hogy a rajzolás »A művészet, a tudomány és a technika szolgálatában állhat, a szabad festői — és értelmi —, szerkesztő ábrázolási módoknál fogva«. Éppen ezért nem ellentétben, hanem szoros kapcsolatban kell állnia a humán és reál tantárgyakkal [50]. Kidomborítja a rajznak az ipari termelésben betöltött szerepét is.

A készítőknek nem sikerült azonban megoldani a rajz reál és humán oldalainak egyetlen tárgyban történő összefogását, hanem megkerülve a kérdést, a tanmenetet külön »Szabad- vagy művészeti rajz«-i és »Szerkesztő- vagy mértani rajz«-i részre tagolták. Ebben kifejeződött az a tény is, hogy a rajzi szakemberek egy része a művészet, más része, az akkor rendkívül fejlődő magyar ipari termelés megkívánta szakoktatás oldalán állott. A rajz-tantárgy tartalmának e kettébontása helytelenségét a készítők maguk is érezték, amikor az előszóban kifejezik: »... képzelhető természetesen a rajzoktatásnak még szorosabb összefűzése ... .« [51].

*A szabadkézi és mértani rajz*ra történt ilyen felbontás, ha a középiskolában helyesnek is fogadnánk el, semmi esetre nem tartjuk jónak alsóbb fokú iskolákban. Sajnos mégis, mint láthatjuk, az akkori és későbbi polgári iskolák, sőt a népiskolák tanterveiben a két rajzi tárgy különválasztottan szerepelt.

Mivel a századforduló körül alakultak ki a rajzoktatás szélesebb körű iskolai keretei, tehát a rajz tartalmának meghatározása volt a Normál Tanmenet első feladata. A rajzi tananyagot az ún. »Gyakorlatnemek« — ma munkakereteknek nevezzük — kategóriáiban rendezte el.

Ezek voltak: Vonalvezetési gyakorlatok (I—III. évfolyam); Festés foltokban (I—VI. osztály); Síkformák rajzolása (I—IV. o.); Kombinálási és tervezési gyakorlatok (I—VIII. o.); Nagy térformák rajzolása (III—VIII. o.); Kisebb térformák rajzolása és festése (V—VIII. o.); Fejrajzolás (VIII. o.); Emlékezet-, elképzelés-, és adatok utáni rajzolás (I—VIII. o.) c. gyakorlatnemek.

Az ún. *Vonalvezetési gyakorlatok* a »vonalrajzolás« elsajátítását célozták. A készítők úgy vélték, hogy általa a kéz a rajzeszköz kezelésében könnyeddé, »ügyessé« válik. Súlyos hiba volt annak fel nem ismerése, hogy a kéz munkája nem választható le a rajzi tevékenység teljességéről, amely a valóság közvetlen megfigyelésével kezdődik. — Mivel a Vonalvezetés témái nem a valóság közvetlen formái voltak, hanem lapminták, vagy éppen a készítők által ajánlott »táblai előrajz« utáni egyszerű, majd szecessziósabb, esetleg hamisan népieskedő formák, mai, valóságra építő rajzoktatásunkban nem lehet helyük. Sajnos azonban még a 40-es évekig is bőségesen találkozunk velük az alsó fokú oktatás tematikájában [52].

A *Festés foltokban* c. gyakorlatnem által a készítők a formatömegek megfigyelését és visszaadását tervezték elindítani. És pedig kezdetben

minden előrajzolás nélkül, pusztán »ecsetnyomok« sorakoztatásával, vagy kombinációival, szélesebb formák »belülről kifelé« való fejlesztésével. E gyakorlatoknak általában volt bizonyos ornamentális tendenciájuk. — A modern rajztanításban ez, a kezdetben (I—II. o.) a festőeszköz kezelésére és anyagának megismerésére szánt gyakorlat is, elvesztette jelentőségét, mert a táblai rajz utáni vagy éppen »kéregpapírból kivágott idomok, kész falitáblák« utáni rajzmunka elszakadt a valóságtól, s nem ehhez kapcsolódva fejlesztette a látási megfigyelést [53].

Ugyanekkor, a színekre vonatkozó rajzi ismeretek összegezése terén, értékes elemeket tartalmaz. A III—IV. o.-ban az ismeretek a valóságból indultak ki és elősegítették a festés technikai nehézségeinek legyőzését; jó alapvetést nyújtottak a sommázó forma- és színlátáshoz. — Mai rajzoktatásunkban (melynek általánosan művelő jellege — a gimnáziumban nem lévén kötelező rajztanítás —, az általános iskolai rajzoktatásban dombordik ki) a színes látást, megfigyelést és rajzi ábrázolást a természet utáni tanulmányok kereteiben találjuk, mint a *jelenségek teljességét* megfigyelő és ábrázoló tantervi program igen lényeges alkatrészeit.

A fenti gyakorlatnemekre építették, ill. kapcsolták a *Síkformák rajzolása* c. gyakorlat anyagát, amely az előbbiekkel párhuzamosan is haladt. Ez a régi középiskola alsó osztályainak legtipikusabb rajzi gyakorlata volt. Célkitűzése, amely a látvány nagy egészéből való kiindulást és e szerinti rajzi fejlesztést tűzi a tanuló elé: helyes [54]. Mai rajzoktatásunkból azonban ki kellett vetnünk a lapmintákat, a táblai előrajzokat, lapos fali és kézimintákat, amelyeken a síkformák rajzolását tanították. Ezek elvontságuk, hamisságuk, körmönfont szerkezetük miatt, nem alkalmasak a tanuló valóságszemléletének, rajzi műveltségének kialakítására. Mivel a tananyag a tanulók valóságszemléletét nem fejlesztette, és kizárta az életet a rajztanításból, a tanulóktól teljesen idegen volt.

Rajzoktatásunkkal kapcsolatban, mintegy a száraz témák elemi tiltakozásként szaporodtak el a tanulók között a különféle mechanikus *másoló eljárások,* mint a pausálás, ablakolás, átnyomás, átdörgölés stb. — A régi kiállítások tanulórajzait nézegetve, bizony sajnálnunk kell a kis készítőket, rajzi témáik élettelensége, és a tőlük követelt skolasztikusan vértelen »artisztikum« elsajátíttatásának ezen erőfeszítései miatt. Az indiai vörös, okker és fekete *színek* (antik hagyomány) használatába való beletemetkezés aláásta a koloritbeli fejlődést, amit a természet utáni színtanulmányokban elérhettek volna.

A Normál Tanmenet e gyakorlatnemének tematikájából nemcsak a valósággal való kapcsolat hiányzik, hanem a gyermek *életkori sajátosságainak* figyelembe vétele is. Az aktív látás igénye,a kötetlen kifejezés lehetősége, a jelenség teljességére való figyelem-irányítás szintén hiányos volt. Mint a gyakorlatnem neve is mutatja, lemond arról a fontos célról, hogy térbeli valóságot síkon térhatásúnak kell ábrázolni. A síkformák gyakorlatnemében, a sok érzelmi művelő elemet tartalmazó rajz eszméje és tartalma elszürkült. Ez a negatív hatás a magyar rajzoktatás különböző iskoláinak tananyagát átszőtte. Az igen nagy számban megjelenő kiadványok pedig még csak elősegítették a síkformák által helytelenül kialakított szemléletet.

A legelterjedtebbek voltak az ún. Váradi-féle lapminták, amelyekkel propagálóik a századfordulón, a síkformák rajzolásának kérdését vélték megoldani. Ezek különösen a rajzilag képzetlen nevelőkkel dolgozó iskolákban terjedtek el nemcsak

hazánkban, hanem külföldön is. Így a kontárként dolgozók mankójaként szerepeltek. A Várdai-féle sorozatot másodszori megjelentetése után, az osztrák minisztérium is hivatalosan elfogadta, sőt 1894-ben osztrák ösztönzésre újból kiadták, »mint a tömegtanításhoz nélkülözhetetlen«-t.

E lapkiadványok állami támogatását nemcsak a készítők összeköttetései biztosították, hanem az a porhintő üzleti reklám is, hogy a szakember nélküli iskolákban, egy ilyen tábla kiakasztása után »mindenki tud rajzot tanítani«.

Viszont a Normál Tanmenetnek a síkformák rajzolására vonatkozó módszertani elveinek sorában több részben haladó elemet is találunk. Ilyen: a látvány (amennyiben a lapmintát látványnak nevezhetjük) egészére irányuló megfigyelés jelentőségének hangsúlyozása, az összetettebb formának egyszerűbbre való visszavezetése és sommázó visszaadása, a bizonytalanból a bizonyosba való haladás elve stb. Helyes nyomon halad, amikor az ellenőrzésben a rajzfelületen, a rajz nagyságára, azon való elhelyezésére (kompozíció), a minta főarányainak szemlélet szerinti latolgatására stb. sorrendet szab [55].

A sommázó visszaadás mikéntje körül, napjainkig húzódó felfogás a »jellemző folt« és a »foglaló forma« kérdése. Egyik sem állja meg helyét mai rajzoktatásunkban.

A jellemző folt, mai értékelésünk szerint, egy sematizált körvonal által határolt folt, amely nem tartalmazza a tárgy lényeges jegyeit, hiszen a mintatárgynak igen jelentős belső elemei is lehetnek. — A »foglaló forma« (blokk) még a körvonal karakterizáló lehetőségeit sem aknázza ki: önkényesen, a mintától idegen, néha mereven geometriai vonalelemek közé rejti a tárgy jellemvonásait.

Kombinálás és tervezés című gyakorlatnem a tanulók elképzelő és alkotó készségének fejlesztését tűzte ki feladatául; általa vélt »a tanulóknak betekintést nyújtani a színekkel és formákkal dolgozó művészi tevékenységbe«.

Anyaga: a legegyszerűbb grafikai elemek, ecsetnyomok, majd geometriai idomok, végül naturalisztikus növényi elemek, ritmikus, majd középpont körüli folyódíszű és területi csoportosítása.

Már nem találjuk az anyagban az előző századból általánosan elterjedt és indokoltan sokat támadott történelmi ornamentikákat. Ezek helyébe azonban »magyar ornamentika« lépett. Az ún. »magyaros motívumok« és a belőlük alakított kompozíciók a maguk idejében, mint új lehetőség elemei, igen jelentős szerepet töltöttek be rajzoktatásunkban, de évtizedekre megrontották rajzoktatásunk díszítő munkáit. Haladó ezzel szemben maga a törekvés, amely *népi hagyományainkat* kívánta felhasználni a rajzoktatásban. — A magyar műveltségnek e népi elemét úgy kell ismertetni, mint a képzőművészeti alkotásokat. A Normál Tanmenet helytelen úton járt. Az anyagától elvonatkoztatott, jellegzetes szerkezetétől megfosztott, díszítőlelemeiben és koloritjában eltorzított, önkényesen agyonstilizált »magyaros motívumok« rajzolása és tervezése, inkább a magyar népművészet igazi értékeinek meghamisítását és lebecsülését jelentette, mint »nemzeti értékeink felkarolásá«-t [56]. Nem tartozik tanulmányunk korszakába azoknak az ízlésromboló törekvéseknek elemzése,

amelyek a Normál Tanmenet e gyakorlatában, hivatalosan is szentesített, romboló hagyományt nyertek.

Mai szocialista rajzoktatásunk semmit sem vett át ezen elemek közül. Az alkalmazott díszítő rajzban az egyszerű díszítő kompozíciók kérdését, a formák díszítő célra történő redukálását, az írással együtt egyszerű s az élet számára értékes feladatokban oldja meg, s ezen felül helyesen felveszi programjába a magyar népművészet objektumainak mint *népi műalkotásoknak ismertetését.*

Az ún. *Nagy-térformák* rajzolása című (tapasztalati látszattan) gyakorlatnem, a három dimenziójú valóság távlati jelenségeinek tanulmányozását, és az ún. »vonalperspektívá«-val történő visszaadását célozta.

Tananyaga: a III. osztályban indult. Szemléltetésének alapegysége a kocka, további elemei a négyzetes hasáb, az egyenes körhenger és a kúp. Az alapegységnyi méret lehetővé tette a testelemek kombinációját és a legkülönbözőbb ún. »geometriai testcsoportok« képzését. A tanulmányok a kör és négyzet a henger, kúp és kocka alaphelyzeteinek rajzolásával kezdődtek (III. o.); majd a kockából épített hasábok egyre tagoltabb csoportjaiban, az orthogonális vetületi ábrázolással alkotott kapcsolatokat építette fel a tananyag (IV. o.). Ezután a beállításokat általában az alapsíkkal párhuzamos és egymásra merőleges irányú elrendezések és henger-elemű, negatív formák jellemezték, tovább kísérve a vetületi ábrázolásnak e beállításokhoz kapcsolódó felvételeivel (V. o.). Később a ferde helyzetű testek tanulmányai szerepeltek és a »valóságban megtalálható építészeti motívumok« távlati tanulmánya (VI. o.). amely a következő osztály nehezebb, ilynemű témáin keresztül vezette a tanulót a vonaltávlat törvényeinek általánosításához (VII. o.). A VIII. osztályban építészeti belsőségek és nagyobb használati tárgyak mintáin végzett tanulmányok alkották a befejezést [57].

A nagy térformák e feladatsora kétségtelenül fejlesztette »a rajzhoz szükséges értelmi belátást«, de aránytalanul, csak a vonalperspektíva területén. A valóság látványaiban s a festői ábrázolásokban együtt található *perspektív jelenségek teljességét* azonban nem domborította ki. A fény és árnyék, a környezet színes tanulmányozásának igénye csak tartózkodóan jelent meg, inkább spekulatív »sematikus« módon, mint látási tevékenység eredményeként. A témákat általában a szerzők maguk sem tartották alkalmasaknak ilyen tanulmányokra. A feladatsor geometriai elemekből összeállított mintái (amelyek a gyakorlatban nem ritkán agyafúrt testcsoport összeállításához vezettek), az élettől és tanulóktól távol állottak, s igen helytelenül az elvontságból vezették őket a valóság felé. Ha ugyan valóságnak lehet elfogadni, a rajzolt *nagyobb használati tárgyak* (pl. épületek) *kicsinyített modelljeit,* amelyek e korszak teremtményeiként a régi rajzszertárak lomtáraiban találhatók.

E fogyatékosságok ellenére igen figyelemre méltó az a tény, hogy a Normál Tanmenetben a távlati ábrázolás ismereteinek fokozatos rendszerbe sorakoztatása, összefoglalása megtörtént, annak ellenére, hogy a megelőző időben ezen alapvető rajzi ismeretanyag igen kevéssé ismert, és rendszere kialakulatlan. Haladó elem az is, hogy keretében indult meg az *emlékezet és adatok utáni rajzolás* gyakorlata. Egyúttal itt kezd kiépülni a *mértani és szabadkézi rajzi ismeretek egymást kiegészítő kapcsolata,* valamint ezen ismeretek jelentőségének tudatosítása. Ezen ismeretek: »... egyes iparágakban, építészetben, eszközeinkben, gépalkatrészeken stb.« a megismerés és az ábrázolás nélkülözhetetlen eszközei.

Jellegzetes gyakorlatneme az ún. *Kisebb térformák* rajzolása és festése, amely pótolni igyekszik a nagy térformák feladataiban (fény-árnyék- és színproblémák mellőzése következtében) keletkezett hiányt. E gyakorlatnem célkitűzése a leghaladóbb, amenyiben a »... *látszati benyomások teljességét* veszi célba«.

Tematikáján az *anyagszerű ábrázolás* igénye vonul végig. Így jelentős szerepet tölt be a szín, valamint az anyagszerűség visszaadására legalkalmasabb technikák tanulmánya (irón, szén, sötét alapon fényt kiemelő fehér kréta, tus stb.) Anyaga: forgástest használati tárgyakon és természetes növényi formákon végzett tanulmányokkal indult (V. o.), majd ezek csendéletszerű csoportjainak festői tanulmányaival, kiegészítve a kitömött madárminta grafikai feladataival, épült tovább (VI. o.). Később ezek, valamint gyümölcs- és tárgycsoportok csendéletszerű összeállításain javarészt színes tanulmányokat folytattak (VII. o.). A legmagasabb fokon összetettebb csendélet és tárgycsoportok, különféle anyagokkal készített tanulmányai kaptak helyet (VIII. o.) [58].

A festői szemlélet alakítására szánt sorozatok értékét csökkenti a tananyagban igen jelentős számban, és minden fokon, beiktatott gipszmintákon végzett tanulmány. (Ilyenek a gipszornamentektől, reliefektől, emberi kéz és láb tanulmányokon át, a gipsz állat alakokig.) E témák élettelenek voltak és nagy technikai nehézséget jelentettek a tanulóknak, ezért nem válthatták be a készítők reményeit, nem segítették elő a rajztantárgy megszerettetését sem. A színtanulmányok célja is eltorzult, amikor a gipszekről »egyszínű plasztikai festést« kívántak.

Szocialista rajzi tantervünk átvette a különböző anyagok ábrázolásának, a különböző technikák megismerésének és alkalmazásának anyagát, de kiküszöbölte a technikai merevséget és a gipszek vértelen témáit.

A kis térformák rajzoltatási módszerében vannak haladó elemek: érvényesül benne a jelenségnek nagy egységben való látási és visszaadási igénye, sajnos anélkül, hogy ez a jelenség tónus- és szín elemeire is kiterjedne. — Általában a színtanulmányok bevezetésének kérdéseiben sok skolasztikus elemet találunk, mint azt az »egyszínű plasztikai rajz«-, »színezett plasztikai rajz«-nak az utasításokban leírt tudnivalói között olvashatjuk.

A nagy és kis térformák problematikai és tematikai kérdései, amelyek a Normál Tanmenetben külön választva, sőt az ún. Tájkép rajzolással kiegészítve, szerepeltek, nem segítették elő a rajzi igazságok általánosítását a valóság egészére. — Éppen ezért mai rajzoktatásunknak e hiányokat ki kellett küszöbölnie; a Normál Tanmenetben szétválasztott tananyagokat a Természet utáni tanulmányok munkakeretében foglaltuk össze, kifejezve ezzel a valóság és a rajzi ismeretek megoszthatatlanságának, az összefüggések kiépítése igényének elvét.

Összegezve: a Normál Tanmenet a valóság rajzi megismerése irányában alakított tematikájával nem mentes korszakunk társadalmi, művészeti, pedagógiai hibáitól. Így tematikája s módszertana sem lehetett tökéletes. Bár »artisztikus rajzoktatást akart megvalósítani«, a külsőségeket gyakran elébe helyezte lényeges tartalmi kérdéseknek, tehát több helyütt formális. Artisztikai érzéket akart az iskolák tanulóiban kifejleszteni, de ezt nem az egyszerű rajzi látás elemeivel tette. A Fejrajzolás című gyakorlatnemében a maximalizmus hibájába is esett. Ezt a készítők azzal indokolják, miszerinnt (ti. a Fejrajzolás) »... minden gyakorlatnál jobban

kidomborítja az oktatás esztétikai célzatait« [59]. Ugyanakkor elhanyagolta a valóságnak a művészeten keresztül történő, és a mai esztétikai nevelésünk kérdései között nagyon jelentős, elemző ismertetések jelentőségét. Nem ötvözi össze az élet gyakorlata által megkívánt rajzi kifejezési módokat (ma, alkalmazott magyarázó rajznak mondanánk) a természet utáni tanulmányok anyagával, félve, hogy általa szakismeretet nyújt.

Mindezen fogyatékosságok ellenére, amelyek a fejlődés velejárói, a Normál Tanmenetben jelentkező pozitív gondolatok, valamint a *rajzi tananyag rendszerezésének* igénye, a századforduló utáni évek e legjelentősebb rajzpedagógiai művét, egyes részleteiben rajzoktatásunk haladó dokumentumává avatják.

*

A századforduló rajzpedagógiai kérdéseit fentebb többször mai rajzoktatásunk problémáival hoztuk kapcsolatba. Ezért természetes, hogy *a tanulságok összegezéseként* pár, mai vizuális (rajzi) nevelésünket érintő megállapítást teszünk:

A századfordulón, a leghaladóbb törekvésekben és megnyilatkozásokban, kirajzolódott, hogy *a rajzi (vizuális) nevelés, az általános műveltséget kialakító nevelés jelentős területe.* Ennek következtében az általános műveltséget képző iskolák tanterveiből *ma* sem hiányozhat.

Eszméjét és tartalmát mindenkor a társadalom alakította: az osztálytársadalom az osztályérdekeknek megfelelően. Így a burzsoázia a reál és a hasznos elemeket emelte ki, s a *szakirányú oktatást* helyezte előtérbe; esztétikai tartalmát, humán alkotóit elhanyagolta. — *Ma vizuális (rajzi) nevelésünk egyesítette ezeket az elemeket és egyenlőre, az általános iskolai új rajztantervben, meg is valósítja.*

A Normál Tanmenet az osztálypolitika érdekeinek megfelelően, középfokú iskolák részére készült. — Az általános műveltséget formáló iskolák tanterveit, *az egymásra épülő iskolák komplexumában szükséges megoldani.* Ma a legszélesebb népi kultúrát alakító általános iskolai oktatás keretében e folyamat elindult, de továbbépítése még megoldásra vár a kötelező középiskolai rajzoktatás levezetésével.

A századforduló rajzoktatását az *elszigetelődés* jellemezte. Szocialista oktatásunkból ki kell küszöbölnünk tárgyunknak, más művelődési területektől való elszigetelődését, de egyúttal arra kell törekednünk, hogy tárgyunk reál és humán oldalai kiegészítsék egymást. Ez igen nagy mértékben függ, a nagy összefüggésekben gondolkodó tantervtervezőktől és szakemberektől.

A századfordulón csak a középiskola rajztanárszükségletét biztosították (osztályérdek). A népiskolákban egyáltalán nem, a tanítóképző intézetekben csak kis részben működtek képzett rajztanárok. Szocialista neveléspolitikánk kiemelte a mai általános iskolák *szaktanárkérdésének megodását, s a Pedagógiai Főiskolák létesítésével* így az alsófokú oktatás tanárképzési keretei adottak. A főiskolák képzési kereteitől függ, hogy a rajzoktatást országszerte hátráltató *rajztanárhiányt* mikor sikerül leküzdeni.

A Normál Tanmenet — amely ma már túlhaladott álláspontot képvisel — a század elején megfigyelhető különféle irányzatok között évtize-

dekre stabilizálta rajzoktatásunkat. Kívánatos lenne *szocialista társadalmunk és tárgyunk sajátos elvein felépülő, a modern rajzoktatás kérdéseivel foglalkozó, illusztrált összegező mű kiadásával mai rajzoktatásunk tartalmi kérdéseinek stabilizálása.*

JEGYZETEK:

[1] Buday L.: Magyar rajzoktatás száz éve. Ped. Főisk. évkönyve 1957. 248—263. l.
[2] Uo. 256. l.
[3] A V. K. M. 1897. évi 27. sz. Országgyűlési jelentés.
[4] 1903. szept. 11-én kelt 44,123. sz. V. K. M. rendelet.
[5] Részletesebben (mint 1) 254—258. a.
[6] Hollós Károly: Rajzoktatás állapota. 1905. Bp. 2. l.
[7] 1899. okt. 15-én kelt 2898 eln. sz. miniszteri rendelet.
[8] A Magyar Rajztanárok Orsz. Egyesülete által a Miniszternek megküldött véleményéből.
[9] Tomacsek Anna: Polg. isk. rajztanítás. 1907. máj. 15. Rajzoktatás 281.
[10] Polgári Fiúsikolák Tanterve. Bp. 1879.
[11] Polgári Leányiskolák Tanterve. Bp. 1901.
[12] Felső Leányiskolák Tanterve. Bp. 1901.
[13] Gimnáziumi Tanterv. Bp. 1890.
[14] Hollós Károly: Rajzoktatás állapota. Rajztanáregyesületi Értesítő. Bp. 1905. év. 15. l.
[15] Uo. 18. l.
[16] Uo. 30. l.
[17] Mint [1] 259. l.
[18] Hollós Károly: Rajzoktatás állapota. 1905. Bp. 25. l.
[19] Hollós Károly: A tanítóképző rajzoktatása. Rajztanáregyesületi Értesítő (továbbiakban Értesítő) 1905. évi febr. 1. sz.
[20] A francia tanítóképző int. új tanterve. Muniteur de Dessin. 1905. Értesítő IX. évf. 5. sz. 200—204. l.
[21] Országos Mintarajziskola és Rajztanárképző 1897—1898. é. Évkönyve.
[22] Rajztanáregyesület 1898. é. jún. 1-i választmányi ülésének 3/b. pontja.
[23] Hivatalos Közlöny 1899. évi 7. sz.
[24] Czóbel Gyula: Művészet ápolása. Ért. 1. évf. 92—99. l.
[25] Felszólalás a Rajztanáregyesület 1899. okt. 4-i vál. gyűlésén. — Értesítő 1. évf. 222. l.
[26] Czóbel Gyula: Művészet ápolása. Ért. 1. évf. 98. l.
[27] Értesítő 1901. évf. 149. o.
[28] Műcsarnok c. folyóirat. 1900. szept. sz. Lippich Elek min. o. tan. válasza a Képzőművészeti Társulatnak.
[29] Értesítő. 1. évf. 125. l.
[30] Vorschläge zur Neugestaltung des Zeichenunterricht im Mittelschulen. I. Theil. Wien. 1890.
[31] Értesítő. I. évf. (1901.) 66—74. l.
[32] dr. Adalbert Mathaei: Der Zeitenunterricht am Gimnásium und sein Verhältnis zu den übrigen Unterrichtsfächeln. Leipzig 1890.
[33] Értesítő 5. évf. 19. sz. 691. l.
[34] Dr. Beöthy Zsolt előadása a Középiskolai Tanári Körben. — Középisk. Tanáregyesületi Közlöny XXXV. évf. 6. sz.
[35] Értesítő VI. évf. 26. sz.
[36] Értesítő 1901. 174—175. l.
[37] Értesítő III. évf. 352—356. l.
[38] Arnold Nándor: A rajztanítás alapkérdései. Ért. 1903. okt. 871. l.
[39] Kivonat dr. Rein: Encykl. Hanbuch des Pedagogik-jából.
[40] James Sully: Studies of Childhood. London 1904. — Nagy László: Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából. Bp. 1905. 11—15. l.
[41] Felolvasás a székesfővárosi Ipar-rajziskolában. Értesítő. V. évf. 20. sz. 705. l.
[42] K.-tól: Válasz a Védekezésre. Értesítő V. évf. 18. sz. 587—602. l.

[43] Gaál József: A mi helyzetünk. — Értesítő I. évf. (1901.) 62. l.
[44] Értesítő V. évf. 17. sz. 552—555. l.
[45] Nagy Sándor: A rajztanításról. Rajzoktatás 1906. ápr. 1. 147. l.
[46] Czizik Gyula: Műalkotások bemutatása és ismertetése. Rajzoktatás. 1908. jan. 15. sz. 1—4 l.; Lyka Károly: Művészet c. folyóirat 1908. 2. sz.; Dombi Lajos: Művészetismertetés a középiskolai Rajzoktatás 1911. sz. 12—17. l.
[47] Alexander Bernát: A Művészeti nevelésről. Franklin 1908. Rajzoktatás 1908. 298. l.
[48] Uo. 299. l.
[49] Rajzoktatás 1908. sz. Középisk. rajzoktatással foglalkozó cikksorozat Kovács Géza (41. l.), Schausek Árpád (86. és 121. l.), Arnold Nándor (153. l.), Lányi Ernő (321. l.) szerzőktől.
[50] Normál Tanmenet 1915. 9. l.
[51] Uo. 10. l.
[52] Uo. 14—16. l.
[53] Uo. 17., 18. l.
[54] Uo. 18., 23. l.
[55] Uo. 19., 20. l.
[56] Uo. 22. l. 9. pont.
[57] A Normál Tanmenet illusztrált anyaga.
[58] Nomál Tanmenet 32—36. l.
[59] Uo. 36. l.

ВЕНГЕРСКОЕ ОБУЧЕНИЕ РИСОВАНИЮ В НАЧАЛЕ СТОЛЕТИЯ (1895—1915)

Л. Будаи

Автор вводит тему со сжатым эскизом времен, предшествовавших началу столетия, в связи с идейными и касающимися содержания вопросами социального значения обучения рисованию. Потом разбирает положение нашего обучения рисованию в полноте венгерского обучения рисованию около начала столетия. Внутри этого дает характеристику различных типов школы, подчеркивая документы угнетательской учебной политики эпохи. Обрисовывает состояние обучения рисованию современных школ ввиду идейных, касающихся содержания и методических вопросов. При обсуждении этих вопросов объясняет прогрессивные источники элементов нашего сегодняшнего обучения рисованию, а также замедляющие развитие моменты. Причем эта тенденция пронизывает весь исторический анализ.

В дальнейшем автор обращает внимание на вопрос преподавателей-специалистов в отношении народных школ и педагогических училищ. С этим связано очертание роли, развития и результатов тогдашней Государственной Школы по образцу для рисования и училища для образования преподавателей по рисованию.

В начале столетия возникло двоякое требование в отношении обучения рисованию: следование художественному содержанию венгерской культуры и в связи с промышленным развитием страны потребность в образовании промышленных специалистов, образованных соответсвующим образом и по рисованию.

Критически разбирает иностранные тенденции (например специальные, художественные, педологические и т. д. тенденции), сопоставляя с венгерскими стремлениями, содержащимися в так называемом Нормальном Учебном Плане, опубликованном в 1915 г. Подчеркнуто он занимается с его положительными особенностями, из которых состоит и материал передовой традиции нынешнего обучения рисованию, но указывает и на недостатки его. В конце концов после суммирования исследований очерк заканчивается с указиванием на цели и задания будущего.

DER UNGARISCHE ZEICHENUNTERRICHT UM DIE JAHRHUNDERTWENDE (1895—1915)

Von *L. Buday*

Der Verfasser leitet das Thema mit einer Skizze des gesellschaftlichen Lebens der Zeit von der Jahrhundertwende ein, im Zusammenhang mit der ideellen und inhaltlichen Fragen der gesellschaftlichen Bedeutung des Zeichenunterrichts. Hernach analysiert er die Lage unseres Zeichenunterrichts im Ganzen des ungarischen Zeichenunterrichts der Jahrhundertwende. Hier gibt er ein Bild einzelnen Schultypen, wobei er die Dokumente des Unterdrückungstendenz der Unterrichtspolitik dieser Periode hervorhebt. Nun liefert er eine Skizze des Zeichenunterrichts in den damaligen Schulen, mit Berücksictigung der ideellen, inhaltlichen und metodischen Fragen. Bei der Behandlung dieser Fragen weist er auf die fortschrittlichen Quellen der Elemente des heutigen Zeichenunterrichts, sowie auch die den Fortschritt hindernden Momentehin. Diese Tendenz finden wir übrigens in der ganzen geschichtlichen Analyse vor. — Im weiteren lenkt er unsere Aufmerksamkeit in der Parallele der Elementarschulen und der Lehrerseminare auf die Frage des Zeichenfachlehrers hin. Hier fügt er ein Bild der damaligen Landesmusterzeichenschule und der Zeicherfachlehrerbildungsanstalt, deren Rolle, Entwicklung und Erfolge ein. — Um die Jahrhundertwende meldete sich ein zweifacher Anspruch an den Zeichenunterricht: einerseits dem Inhalt der bildenden Künste der ungarischen Kultur zu folgen, anderseits die Notwendigkeit, in Betracht der raschen industriellen Entwicklung des Landes, auch im Zeichnen entsprechend gebildete industrielle Fachleute auszubilden. — Nun folgt eine bewertende Analyse der ausländischen Strömungen der Periode (z. B. fachwissenschaftliche, künstlerische, pedologische usw. Tendenzen), verglichen mit den ungarischen Bestrebungen, welche in dem in 1915 erschienen Normal-Unterrichtsplan enthalten sind. Er beschäftigt sich eingehend mit den positiven Eigenschaften desselben, welche die fortschrittlichen Traditionen des heutigen Zeichenunterrichts bilden, weist aber auch auf die Mängel hin. — Nach der Zusammenfassung der Studienergebnisse schliesst er mit einem Hinweis auf die Ziele und Aufgaben der Zukunft.

A FALIKÉPEK SZEREPÉNEK METÓDIKAI, DIDAKTIKAI ÉS OKTATÁSLÉLEKTANI VIZSGÁLATA A BIOLÓGIA OKTATÁSÁNAK KERETÉBEN

Írta: JÓSA ZOLTÁN

Az iskolai faliképek fogalmán azokat a tanórákon falra vagy állványra feltehető, megfelelő nagyságú — gyárilag vagy a tanárok által (»házilag«) készített — képeket értjük, amelyek didaktikai feladatokat szolgálnak. E tulajdonságuk alapján nevezik »didaktikai faliképek«-nek is. A didaktikai feladatoknak megfelelően különböző formájúak és jellegűek lehetnek. Általában két fő típusukat különböztethetjük meg: egyrészt a valóságot fényképszerűen, részleteiben és hűen ábrázoló — másrészt a valóságos mozzanatokat csak lényegükben, sematikusan tükröző faliképeket.

A faliképek didaktikai szerepe és jelentősége nem minden szaktárgynál érvényesül egyértelműen. A biológiai tárgyak oktatásánál például a módszertani irodalom elvetni igyekszik a falikép-szemléltetés elvét. Mi ennek az averziónak az oka? És miért éppen a biológiai oktatásban nyilvánul meg legfeltűnőbben ez az averzió a falikép-szemléltetéssel szemben? — Erre választ a biológiai oktatás történetének kritikai elemzése ad. A burzsoá oktatáspolitika egyik fő eszmei-politikai célja a materialista világszemléletre nevelő biológiai oktatás elnyomása volt. E cél érdekében az ellenforradalmi korszak reakciós tanterveiben kötelezően írta elő az idealista világnézetre nevelést. A teleológikus biológiai tantervek mellé kiadott »Útmutatók« pedig a biológiai oktatást az idealista világnézeti nevelés egyik legfőbb eszközévé tették. Így vált szükségszerűen a biológiai oktatás: leíró természetrajzi oktatássá. A kétségtelenül korszerű módszerek fejlesztése mellett — amelyek azonban a fenti célokat voltak kénytelen szolgálni — szükségszerűen kifejlődött a leíró természetrajzi oktatás érdekében a falikép-szemléltetés kultusza.

A falikép-kultusz káros és reakciós szemléletével szemben, már a múltban felvették a harcot a haladó gondolkozású biológus tanárok. Sajnos feladatukat nem reálisan oldották meg. A falikép-szemléltetés helytelen és káros elve, célja ellen harcolva, teljesen kiküszöbölni igyekezték a falikép-szemléltetést a biológiai oktatásból. Így indult meg a faliképek alkalmazása elleni harc, ami aztán teljes bizonytalanságot és zűrzavart eredményezett a faliképek használata terén. A két szélsőséges irányzat harcának eredményeképpen a falikép-szemléltetés szerepe és jelentősége elhomályosult. A haladó múltbeli biológiai metódikai irodalom élesen elítéli, sőt elvetendő, avult módszernek hirdeti a falikép-szemléltetést. 1933-ban jelenik meg Szegeden a Tanárképző Főiskola Gyakorló Iskolájának kiadásában JEGES Sándor: »A biológia tanításának vezérkönyve«

[1], amely az egész ország biológiai oktatásának alapját fektette le. E módszertani könyvében Jeges nem is foglalkozik a falikép-szemléltetéssel — noha ő maga különös szeretettel alkalmazta a faliképeket, sőt maga is igen sok szemléltető faliképet készített. Így állott szemben egymással az elmélet és a gyakorlat! Ugyancsak Szegeden jelenik meg 1940-ben »A korszerű biológiai oktatás« című módszertani könyv. Ez a módszertani könyv hűen tükrözi a faliképek szerepéről kialakult felfogást. »A kép a biológiai oktatásban *a legkevésbé használható szemléltető eszköz. Az lenne az ideális, ha mint szemléltető eszközt teljesen ki tudnók küszöbölni* (kiemelés tőlem!) és csak az ismeretrögzítés, valamint az összefoglalás esetében lenne szerepe« [2]. A szakirodalom állásfoglalása a felszabadulás után sem változott meg. Ezt tükrözik még a legmodernebb módszertani jegyzetek is. A metódikai elméletnek ez az állásfoglalása bizonytalanságot eredményezett a gyakorlatban. *A falikép-kultusz után a falikép tagadásának időszaka következett.* Az egyik végletből a másikba estünk. (Analóg jelenség az ún. »kréta-biológia« és a táblai rajz szerepe közti viszony is.) Hozzájárul mindehhez még az is, hogy a felszabadulás után államunk elhanyagolta a faliképeknek mint szemléltető eszközöknek a gyártását. A régi faliképek pedig vagy megrongálódtak, elavultak vagy elpusztultak, megsemmisültek. A valóságban, az oktatás mindennapi gyakorlatában, viszont a szaktanárok nagyon is érzik a faliképek hiányát. Igen sok esetben emiatt hiányos a szemléltetés vagy éppen el is marad.

A falikép-szemléltetés fejlődésében megmutatkozó ellentmondás — amely sajnos a faliképek szerepének félreértelmezését és tisztázatlanságát eredményezte — hozta magával a faliképekkel szemben megnyilvánuló averziót. Ha ezt az averziót mélyebben elemezzük, megállapíthatjuk, hogy az averzió lényege az a probléma: vajon a falikép-szemléltetés reakciós vagy haladó módszer-e? A faliképek didaktikai szerepe objektív szükségszerűségen alapszik. Itt tehát helytelen a módszerben keresni a reakciós célok szolgálatát. A lényeg az, hogy a faliképet — mint minden más módszert — lehet a dialektikus materialista, de lehet az idealista oktatás és nevelés szolgálatában alkalmazni. Tehát nem a faliképek didaktikai szerepében, hanem a faliképek didaktikai szerepét szükségszerűen felhasználó oktatás elvi célkitűzésében, világnézeti alapjában keresendő a haladó vagy reakciós irányzat. — Mint gyakorló iskolai szakvezető tanár — éveken át szükségszerűen foglalkoztam a falikép-szemléltetés problémájával. A haladó, korszerű biológiai oktatás fejlesztésében szerzett tapasztalatok elvileg tisztázták a faliképek szerepét az oktatás folyamatában. Kétségtelen, hogy a faliképek didaktikai szerepe a didaktika fejlődésével párhuzamosan szintén fejlődésen, átalakuláson ment keresztül.

Hogy a korszerű oktatásban mi a faliképek metodikai és didaktikai szerepe: az az oktatás egyik elméleti és gyakorlati problémája. A metodikai és didaktikai elmélet és gyakorlat jelen fejlődési időszakában időszerűnek és szükségszerűnek tartjuk a faliképek didaktikai szerepének tisztázását. Egyrészt a faliképek eddig is ismeretes didaktikai szerepei közül a ma is alkalmazhatók és alkalmazandók elvi megállapítását — másrészt a faliképek didaktikai szerepe új irányának, modern elveinek és haladó módszerének ismertetését, általánosítását.

Elöljárójában le kívánjuk szögezni azt az elvi megállapítást, hogy a tényismeret-nyújtás, illetőleg a képzetalkotás legtökéletesebb, a dialekti-

kus materialista világnézetre nevelés legcélszerűbb eszköze és módszere: a valóságban történő közvetlen megfigyelés, érzékelés és észlelés, vagyis a konkrét, természetes tárgyakon, élőlényeken, preparátumokon történő szemléltetés, a kirándulások, kísérletek, boncolások útján szerzett közvetlen megfigyelések. Így győzhetjük meg tanítványainkat a jelenségek, folyamatok anyagi természetéről. Így nevelhetjük őket a természeti törvények — mint például a szervezet és környezet kölcsönhatásának, egységének, a fejlődés tényének — felismerésére. Így nevelhetjük ifjúságunkat az okok keresésére, a valóság megismerésére.

Amikor azonban a közvetlen megfigyeltetés elve nem lehetséges, válik a faliképek szerepe az oktatás szükséges tényezőjévé, eszközévé. A kérdés tehát: hogy mikor eszköze a falikép az ismeretnyújtásnak, az oktatási feladatoknak?

1. *A falikép mint a képzetek kialakításának »nélkülözhetetlen« eszköze.* Elsősorban a természetes állapotában nem szemléltethető növények és állatok szemléltetésénél játszik lényeges szerepet a falikép. Így például: a fóka, cet, tigris, oroszlán, elefánt stb. vagy a különböző fák és az idegen tájak növényei oktatásánál a színes faliképek nélkülözhetetlenek. Ugyszólván egyedüli szemléltető eszközök, amelyek minden iskolában biztosítják a korszerű oktatást. Általában a nagy termetű élőlények vagy a nem hazai növények és állatok tanításánál van nagy szükség a faliképekre. Ugyanígy a földrajzban a hegyek, tájak szemléltetésénél, a kémiában és fizikában a gyárak, a nagy gépek tanítási óra folyamán való szemléltetésénél nélkülözhetetlenek a faliképek. Történelemben az egyes történelmi személyek, események szemléltetése a legkönnyebben szintén a színes faliképek útján történik.

2. *A falikép mint ökológiai és cönológiai szemléltető eszköz.* Gyakorlati tapasztalatok igazolják, hogy szükségünk van színes faliképekre akkor is, amikor környezetében akarjuk ábrázolni az élőlényeket. Biológiai oktatásunk egyik hiányossága éppen az, hogy megfelelő faliképek hiánya miatt nem tudjuk környezetében szemléltetni a tanított növényeket és állatokat. Az egyes tájak növény- és állatvilágának szemléltetése tehát az iskoláink zömében nincs biztosítva. A növénytársulásoknak az órán való oktatása vagy a földrajz órákon az egyes tájak, különösen az idegen tájak növény- és állatvilágának szemléltetése — a képszemléltetés hiánya miatt — jelenleg korszerűen nem valósítható meg.

3. *A falikép mint a kis tárgyak, eszközök, élőlények szemléltetésének eszköze.* Szükség van a faliképek alkalmazására akkor is, amikor kis állatokat, növényeket vagy tárgyakat tanítunk, és nincs módunkban minden tanulónak vagy tanulópárnak azt kiosztani. A falikép ebben az esetben nem teszi feleslegessé a közvetlen szemléletet, de biztosítja a gyors és az egész osztályra kiterjedő egyöntetű s egyidejű képzetalkotást. Ezt az előzetes képzetalkotást követnie kell a kiállító-szekrény útján történő tartós szemléltetésnek. Így válnak a képzetek a valóságot hűen tükröző képzetekké. Természetes, hogy minden olyan esetben, amikor az oktatás tárgya a természetben is megfigyelhető — a közvetlen megfigyelés nem maradhat el. A tanítási órán azonban — különösen, ha az oktatás anyaga több kisebb élőlényre vagy tárgyra terjed ki — nincs mód és idő mindegyik élőlény, tárgy alapos közvetlen szemlélésére. A tantervek által

előírt tananyag elvégzése rákényszeríti a szaktanárokat arra, hogy a tanórán ütemesen alakítsanak ki több képzetet és fogalmat. Ilyen esetekben a gyors és határozott képzetalkotások eszköze a falikép. A falikép-szemléltetés és a kis tárgyak, élőlények, eszközök tartós megfigyelése együttesen biztosítják a valóság hű észlelését és a valóságot hűen tükröző képzetek kialakulását. A falikép ebben az esetben nem nélkülözhetetlen, hanem segédeszköze a képzetalkotásnak.

4. *A falikép mint a közösség és állapot szemléltetésének eszköze.* A színes faliképek igen alkalmasak az egyes állatközösségek (méhcsalád, hangyaboly, hernyófészek stb.) szemléltetésére. Különösen jelentősek a közösségek élethelyét keresztmetszetben ábrázoló faliképek. Így például a vakondtúrás, a hangyaboly, méhkaptár stb. felépítését metszeteiben ábrázoló faliképeken tudják a tanulók a legszemléletesebben érzékelni és észlelni. Az egyes állatok társas vagy családi élete, egymáshoz való viszonya szintén szemléletesen ábrázolható faliképek útján. Hasonlóan a földrajz és történelem órákon a falvak, városok települési viszonyai, az egyes társadalmak szervezeti formái, élete faliképeken szemléltethető. Történelmi emlékműveket, várakat, romokat, az egyes történelmi korok ruházatát, termelő eszközeit, sajátosságait a tanórákon a megfelelő módon elkészített faliképek útján tükrözhetjük a tanulóknak. Továbbá a magasabbrendű állatok és az emberek magatartását is faliképek segítségével tükrözhetjük tanítványainknak. Így az érzelmi, lelki állapotokat, kifejezéseket, az állatok tekintetét, lesét, nyugalmi állapotát stb.

5. *A falikép mint az események, történések, cselekvések kifejezésének eszköze.* Történelmi események, gyártási eljárások, termelési folyamatok egyes mozzanatainak tanórán történő szemléltetésére szintén igen alkalmasak a faliképek. A megfelelően elkészített faliképek jól kidomborítják az események lényegét. Igen sok jó szaktanár maga készít például az egyes háborúk stratégiájának, az ütközetek jelentőségének szemléltetésére faliképeket. Ezek a lényeget kiemelő faliképek szinte nélkülözhetetlenek az oktatás folyamán. Hasonlóan szükséges a földrajzi jelenségek (pl.: működő vulkánok, a jégár, rianás stb.) képszemléltetése is. A biológiai oktatás során pedig az egyes jelenségek (mint például az állatok kártétele és a kártevők elleni védekezés) szemléltetésénél a faliképeknek jelentős szerepük van.

6. *A faliképek mint az életfolyamatok, életműködések szemléltetésének eszköze.* A didaktikai feladatoknak megfelelően szerkesztett és készített faliképek a különböző színekkel, nyilakkal és egyéb jelek alkalmazásával kitűnően érzékeltetik az életműködéseket. Így például a megporzást, a megtermékenyítést, a növényi nedvkeringést, a vérkeringést, a fejlődéstani folyamatokat összefüggésükben, egészükben jól áttekinthetően észlelhetik a tanulók a faliképeken. Természetesen önmagában ez a szemléltetési mód sem elégséges, csak kiegészítője, de didaktikailag lényeges kiegészítője a közvetlen megfigyelések útján szerzett képzetalkotásnak.

7. *A falikép mint az ismeretrögzítés eszköze.* A részösszefoglalások, valamint az óravégi összefoglalások alkalmával — a gyakorlati tapasztalatok tanúsága szerint — az ismeretek rögzítését a faliképek eredményesen biztosítják. Ezt még a falikép szerepét tagadó biológiai metódikai irodalom is elismeri. Kétségtelenül sokkal eredményesebb az ismeretrögzítés

faliképek segítségével, mint anélkül. Hasonló eredményt biztosítanak a faliképek az ismétlőórákon is. Sőt az ismeretek rögzítésének ellenőrzése céljából az ellenőrző órákon is fontos szerepet játszanak.

8. *A falikép mint az összehasonlítások eszköze.* Szükséges a faliképszemléltetés akkor is, amikor nincs más mód a szemléletes összhasonlításokra. Szükséges akkor is, amikor az egyes órákon tanított és valóságosan megfigyelt állatok és növények vagy azok preparátumai kicsinységük, fedettségük vagy bonyolultságuk miatt nem biztosítják a gyors és határozott összehasonlításokat. A faliképek sokkal élesebben, feltűnőbben tudják kidomborítani a lényeges jegyeket, mint a valóságos tárgyak élőlények vagy preparátumok. Így például a rovarok szájszerveinek, a madarak lábának, csőrének, a belső szerveknek stb. összehasonlítása gyorsan és mégis határozottan s meggyőzően a faliképek segítségével valósítható meg. Különösen nagy a szerepe a faliképeknek ezért az összefoglaló órákon.

9. *A falikép mint a rendszerezés nélkülözhetetlen eszköze. A gyakorlati* tapasztalatok igazolják, hogy a témaköröket befejező, lezáró órákon az ismereteket legkönnyebben és leghatározottabban a faliképek útján lehet rendszerezni. Például az ízeltlábú állatok vagy a kétszikű növények stb. rendszerezésekor az egyes preparátumok nem biztosítják a lényeges közös fogalomjegyek általános felismerését és ennek alapján a rendszerezés szükséges tempóját. A rendszerező órákon éppen ezért a faliképeknek nélkülözhetetlenül fontos szerepük van.

10. *A falikép mint az ismeretek gyakorlati alkalmazása érzékeltetésének, szemléltetésének eszköze.* Igen gyakran az ismeretek gyakorlati alkalmazásának szemléltetésére kitűnő, sokszor egyedüli szemléltető eszközt, módszert jelentenek a faliképek. Ilyen faliképek például a talajműveleteket, termesztési, tenyésztési és technológiai eljárásokat, valamint az egyes gépeket, eszközöket ábrázoló képek.

A faliképek didaktikai szerepe tehát: *a képzetalkotásokban, az összehasonlítások útján történő fogalomképzésben és bővítésben, valamint az ismeretek rendszerezésében, rögzítésében és ellenőrzésében, végül pedig az ismeretek gyakorlati alkalmazásának ábrázolásában nyilvánulhat meg.* Vagyis a faliképek szerepe az oktatás minden mozzanatában érvényesülhet.

A didaktikai követelményeknek megfelelő faliképek alkalmasak az egész osztály egyöntetű és egyidejű foglalkoztatására, az egységes és gyors képzetalkotásokra. A faliképeket ezért megfelelő nagyságban kell készíteni. Semmiképpen ne legyenek zsúfoltak. A faliképek legfőbb didaktikai követelménye az, hogy fejezzék és emeljék ki a lényeget. A másik döntő követelmény a faliképekkel szemben a természethűség. A különböző célokat szolgáló faliképek szerepe az oktatás folyamata során elvitathatatlan. Ezért nélkülözhetetlen a megfelelő, a különböző célokat, feladatokat megvalósító faliképek szerkesztése és gyártása. E téren jelenleg még igen nagy a hiányosság. E hiányok pótlása oktatásügyi szerveinknek, de a szaktanároknak is igen fontos feladata. Arra azonban ügyelni kell, hogy a faliképeknek didaktikai szerepét ne tévesszük össze a faliképgyártás és alkalmazás öncélúságával. A faliképek — bármelyik szerepüket tekintjük is — csak eszközök a didaktikai feladatok szolgálatában. Arra kell tehát ügyelni, hogy az eszköz céllá ne váljon. Mindig arra kell

gondolni, hogy a didaktikai feladatoknak legjobban megfelelő eszközöket alkalmazzuk és ebben a szellemben tartsuk szem előtt a faliképek szerepét. A faliképek objektív szerepének jelentősége elsősorban hiányukban mutatkozik meg. Ez pedig abban nyilvánul meg, hogy a szaktanárok vagy maguk készítenek rajzos faliképeket, vagy a didaktikailag korszerű faliképek hiányában a nem iskolai oktatás számára készült plakátokat gyűjtik össze és alkalmazzák oktatásaik során. Ez az általános gyakorlati tény is felhívja a figyelmet — a fentiekben ismertetett didaktikai szerepeknek megfelelő — faliképek szerkesztésére és az iskolák korszerűen kivitelezett faliképekkel való ellátására.

A technika fejlődése egyre inkább előtérbe hozza, korszerűbbé teszi az oktatófilmek szerepét az oktatás folyamatában. Kétségtelen, hogy a dia- és pergő oktatófilmek a fejlődés során egyre korszerűbben átveszik a faliképek ábrázoló, szemléltető szerepét, és mintegy a faliképek modern megjelenési formáit képezik. Természetesen itt az oktatás folyamata során alkalmazott és nem az oktatástól független, azt csak kísérő oktatófilmek szerepéről van szó. Az oktatás során alkalmazott oktatófilmek — a tényismeretnyújtás fentebb ismertetett módszertani formáin kívül — új, modern szemléltetési lehetőségeket is nyújtanak. Így például a mozgások, folyamatok, jelenségek dinamikus ábrázolásával, a folyamatok felgyorsításával avagy lelassításával a tények olyan észleléseit, a tényismeretnyújtás olyan szemléltetési eszközeit jelentik, amelyekre az oktatás folyamata során eddig módunk nem volt. Természetesen e feladatok érdekében didaktikailag korszerűen megszerkesztett dia- és pergő oktatófilmekre van szükség. A dia- és pergő oktatófilmeknek didaktikai elvek és szempontok alapján történő elkészítése és alkalmazása — oktatásunk mai viszonyai között — még elhanyagolt és kísérleti állapotban van. Az oktatófilmek didaktikailag helyes és korszerű megtervezése és elkészítése szintén igen fontos feladat.

A faliképek didaktikai szerepét az ismeretrögzítésben, az összehasonlításoknál, a rendszerezéseknél, a dia- és pergő oktatófilmek nem teszik feleslegessé. A faliképek didaktikai szerepe az ismétlő, összefoglaló és rendszerező órákon, valamint a számonkéréseknél — az oktatófilmek korszerű alkalmazása esetén is — továbbra is érvényben marad.

Fentiekben a faliképek eddig is ismeretes didaktikai szerepeinek a korszerű oktatásban is szükséges alkalmazási elveit ismertettük és hoztuk szintézisbe. Következőkben a faliképek új, a korszerű oktatás követelményeinek megfelelő korszerű szerepére mutatunk rá és ismertetjük az új szerepnek és alkalmazásának elveit. A faliképek e sajátos szerepének tudatos felismeréséhez és kidolgozásához a metódikai eljárások továbbfejlesztése, vagyis a gyakorlati tapasztalatok vezettek el. A faliképek új szerepe tehát az oktatás fejlődésének szükségszerű függvénye. Ezt igazolja az is, hogy több szaktanár már ösztönösen alkalmazza a faliképeket új, sajátos szerepükben — anélkül azonban, hogy a falikép új szerepének lényegét és elveit ismernék.

Egy példán keresztül szeretném érzékeltetni azt, hogy milyen gyakorlati tapasztalatok kényszerítettek az új módszer kikísérletezésére. Évekkel ezelőtt a növényi sejtek és szövetek tanítása során mikroszkópon keresztül igyekeztem szemléltetni a klorofill-testeket. Miután már a sejt szerkezetét és a növényi szöveteket

megtanítottam — mohalevelet tettem a mikroszkóp tárgyasztalára, és kellő magyarázat után felhívtam a tanulók figyelmét, hogy figyeljék meg a zöld színű klorofilltesteket. Folyik a mikroszkópi megfigyelés. Nagy az izgalom. Megkérdezem: »Látjátok jól a zöld színtesteket?« — »Igen... Igen« — hangzik a meggyőződéses válasz. Majd: »Kitűnően látszanak tanár bácsi. Olyan szépen szaladgálnak. Ide-oda ugrálnak és táncolnak...« — Megdöbbentem. Gyorsan odamentem megcsodálni a táncoló kloroplasztisokat. — Hát tényleg táncolt a látómezőben — a levelen kívül — valami. Légbuborék volt.

Hasonló jelenségek a kiosztott állatok és növények megfigyelése közben is sűrűn előfordulnak. A tanórán ily módon elvesztett idő bepótolhatatalan. Arra van szükség a tanítási órán a képzet- és fogalomalkotásoknál, hogy a megfigyelések tudatosak, tervszerűek és határozottak legyenek. Ezt a tudatos megfigyelést azonban a tanulókban ki kell fejleszteni. E készségfejlesztés megfelelő módszerét keresve jutottam el a probléma megoldásához. Így ismertem fel a *faliképek didaktikai szerepét a megfigyelések irányításában.*

Következőkben — a biológiai oktatás keretében — néhány típus-példán keresztül gyakorlati tapasztalatok alapján szemléltetem és ismertetem az új módszer elveit.

1. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a kiosztott és a tanulók vagy a tanulópárok által vizsgált növények, állatok, illetőleg preparátumok esetében:* A tapasztalat és a módszertanban a pavlovi tanok alkalmazása vezetett arra a meggyőződésre, hogy szükség van a megfigyelés irányításánál a faliképek alkalmazására abban az esetben, amikor kiosztott állatok, növények vagy preparátumok útján alakítunk ki képzeteket.

Az óra foglalkozásának tárgya például a cserebogár. Minden tanuló vagy tanulópár kap egy cserebogarat. A közvetlen megfigyelés irányítására nem elégséges a szavakkal való irányítás. Ennek igazolására kiragadunk egy részletet a tanítás folyamatából. Vizsgáljuk meg a képzet- és fogalomalkotást néhány konkrét esetben. A testtájak képzeteinek és fogalmainak kialakítása után a toron levő külső szervek megfigyeltetése csak beszéddel irányítva, következőképpen történik:

— Mit találtok a tor hasi oldalán? — Lábakat.
— Hány párat? — Három párat.
Közlés: — Ez azt igazolja, hogy a tor három gyűrűből összenőtt része a testnek.

A tor hármas tagozódását a tanulók természetesen nem érzékelhetik, még akkor sem, ha a tanár előre közli azt.

A falikép és a beszéd egyidejű irányítása által a megfigyeltetés a következőképpen vezethető:

A tanár — a mutatópálcával a tor hármas tagozódását szemléltető faliképre mutatva — hívja fel a figyelmet:
— Figyeljétek meg a tort! Hány részből áll? (Lásd 1. sz. ábra.).
— Három szelvényből.
— Hogyan kapcsolódnak ezek? Figyeljétek meg a lupéval a bogár torát!... Próbáljátok kézzel elmozdítani a szelvényeket!... Mit állapítotok meg?
— A tor három gyűrűje szorosan összenőtt.
— Helyes! A tor három szelvényből összenőtt egységes tok...:
Vizsgáljuk meg, milyen hatásokra alakult így? (szárnyak, repülés szerepe). Továbbiakban a tanár a képen mutatva a tor hasi oldalát és a lábakat — irányítja a megfigyelést:
Mit találtok a tor hasi oldalán? — Lábakat.
Hány párat? — Három párt.
— Mit igazol a három pár láb?
— A tor három gyűrűből nőtt össze...

Már ennek az egy esetnek alapján is világos a két módszer közti különbség és a kép irányító szerepének jelentősége.

A láb ízeinek megfigyeltetéséhez szintén szükség van a falikép irányító szerepére. Falikép hiányában a megfigyelést táblai rajzzal kénytelen irányítani a szaktanár. A rajzzal történő irányítás azonban nem oly határozott, és lassítja az óravezetés tempóját. Csak a szavakkal történő irányítás pedig nem lehet pontos, és nem biztosítja azt, hogy minden tanuló a megfelelő ízt figyelje meg a lábon. Hosszú évekre kiterjedő kísérletezések során — a különböző módszereket kipróbálva — állapíthatom meg, hogy a megfigyelések falikép útján történő irányítása biztosítja a legkönnyebben, leggyorsabban és legeredményesebben a megfigyelés céltudatosságát. Így az ízeltláb felépítésének, részeinek megfigyelését könnyedén és határozottan irányítja a szaktanár a falikép segítségével. Előzőleg a faliképen ismerteti a láb részeit, és egyidejűleg közli azok neveit. Majd a faliképen mutatva az egyes ízeket, megkeresteti a kiosztott cserebogárak lábain is az egyes ízeket. (Lásd: 1. sz. ábra).

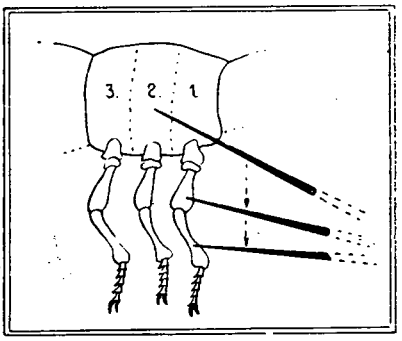

1. sz. ábra. Kiosztott cserebogarak lupés vizsgálatánál a közvetlen megfigyelés egyöntetű irányítása didaktikai faliképpel.

Egy másik példa: a káposztalepke tanulópáronkénti kiosztása után a nappali lepkére jellemző szárnyszög megfigyeltetésének irányítása a következőképp történik. Ha csak szavakkal irányítja a tanár a megfigyelést nem lehet biztos abban, hogy a szárnyszöget kifejező bonyolult meghatározás eredményeképpen a lepkén minden tanuló a megfelelő szárnyszöget figyeli meg. Ha azonban egyidejűleg a faliképen jelzi a mellső szárny külső alsó szárnyszögét és így hívja fel a figyelmet: a tanulók határozottan és biztosan állapítják meg, hogy a jelzett szög: derékszög. (Lásd: 2. sz. ábra.).

A kiosztott legyek esetében a tanulók megfigyelésének irányítása a falikép és a beszéd egyidejű alkalmazásával eredményes. A »billér« ismeretlen kifejezés még a tanulók előtt. Éppen ezért szavakkal igen körülményes a billér megkerestetése. Sok időt vesz igénybe, és a tanárnak meg kell győződnie, hogy vajon helyesen észlelték-e tanítványai a billért. A faliképpel való irányítás pillanatok alatt határozott eredményre vezet. Először a képen jelezzük a billért, majd egyidejűleg mutatva hívjuk fel a figyelmet a billér közvetlen megfigyelésére.

— Figyeljétek meg lupéval: mi van a szárny mögött! — közben a mutatópálca jelzi a billért a faliképen. (Lásd 3. sz. ábra.).

— Mozgassátok bonctűvel!... Mit tapasztaltok?

— Kis kiemelkedés van itt... Kis dudor látható... Én kis kinövést találtam...

— Helyes! — a falikép újólagos használatával egyidőben közli a tanár: Ez a második pár szárny elcsökevényesedésének a maradványa. E szárnycsonk neve: a »billér«.

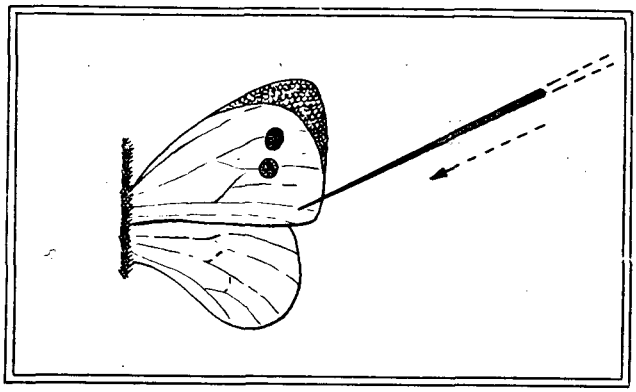

2. sz. ábra. Lepke preparátumon végzett közvetlen megfigyelés irányítása faliképpel.

A megfigyelésnek falikép útján történő irányítása biztosítja a megfigyelés gyorsaságát és határozottságát, ezen keresztül pedig a képzetek és fogalmak tisztaságát, világosságát, határozottságát.

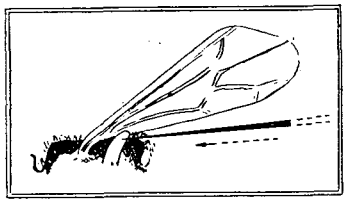

3. sz. ábra. A légy szervezetének vizsgálatánál a megfigyelés ráirányítása a »billér«-re.

Különösen jelentős a falikép irányító szerepe akkor, amikor a tanulók bonyolult szerkezetű tárgyakat, jelenségeket figyelnek meg közvetlenül. Így például a növénytan órán a kalász boncolásakor a megfigyelést nem is lehet tökéletesebben irányítani, mint falikép útján. A kiosztott kalászok bonyolult szerkezetének megismertetése nem könnyű feladat. Ahhoz, hogy módszeresen és helyesen alakítsuk ki a képzeteket és fogalmakat, feltétlenül szükség van a megfigyelés, illetőleg a képzetalkotás konkrétabb irányítására. A kalász tanításához — a megfigyelés konkrétabb irányítása érdekében — megfelelő faliképeket kell készíteni. A falikép útján történő jelzés egyidőben történik a szóbeli irányítással, de a faliképen

a mutatópálcával történő jelzőtevékenységet valamivel meg kell előzze a szóbeli irányítás. E kettős irányítás eredményeképpen boncolják szét a kalászt a tanulók és figyelik meg az egyes részeket.

— Figyeljétek meg a faliképen ezt a virágzatot! (Lásd 4. sz. ábra.)
— Ez a zegzugos vastagabb vonal a virágzat tengelye, amit »orsó«-nak nevezünk. Látjátok — mutatva — ezen ülnek egy-egy csomóban a búza virágai. Figyeljétek meg — mutatva —, ahol ülnek ott a tengely szélesebb, vastagabb és kiemelkedőbb. Ez a »padka«. — Figyeljétek meg a kalászt, amit a kezetekben tartotok — a falikép egyik kalászkájára mutatva: — látjátok ez egy virágcsoport. Ennek a virágzatnak a neve: »kalászka«. — Bontsátok le a kalászkákat alulról felfelé haladva, és tegyétek le külön-külön a padra. — Mi maradt a kezetekben?
Tömegesen: — Ugyanolyan váz... orsó, mint a képen.
— Keressétek meg a padkákat! — mutatva a faliképen.
Nagy lelkesedéssel: — Itt van... Megvan... Nagyon jól látszik... stb.
— Amit a kezetekben tartotok az a virágzat tengelye: a »kalászorsó«. A lebontott kis virágzatok: a »kalászkák«.

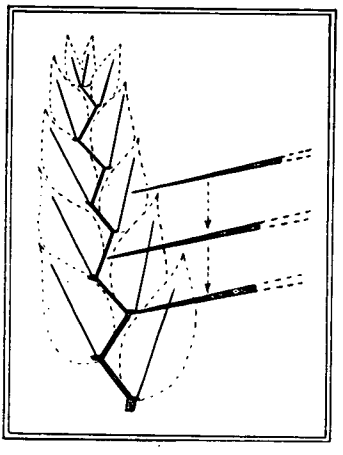

4. sz. ábra. A búza kalászának vizsgálatánál a kalászorsó, padka, kalászka megfigyelésének irányítása didaktikai faliképpel.

Következőkben hasonlóan történik a »kalászka« megfigyelésének irányítása is. A tanár — a külön felnagyított kalászka sematikus képének megfelelő részeit mutatva — irányítja a megfigyelést. (Lásd: 5. sz. ábra.)

— Itt látjátok külön felnagyítva az egyik kalászkát... Mutatva és közölve: — Láthatjátok, hogy 3—4 virág alkotja. Mutatva: — Ezek a levelek, amelyek alulról burkolják: a »pelyvalevelek«. — Vegyetek a kezetekbe egy kalászkát!... Bontsátok le a pelyvaleveleket... Nézzétek meg lupéval!... (Ellenőrzés). Majd közlés: — Ezek a pelyvalevelek: murvalevelek. Szerepük... — Látjátok, a képen három virág van a tengelyen (mutatva). Egy-egy virág tövében — látjátok itt (mutatva) — megint egy levelet találunk. Keressétek meg lupéval!
— Megvan!
— Vegyétek le csipesszel!... Emeljétek fel! ...Úgy van, ez az a levél, amelyet küső toklásznak nevezünk. Ezen belül ismét láttok itt egy levelet (mutatva a képen). Vegyétek le ezt is csipesszel!... Ellenőrzés. — Ez a belső toklász.
— Figyeljétek a képet!... Itt láttok két kis pikkelyecskét (mutatva). Szerepük... — Keressétek meg lupéval!

— Megvan, megvan.

— Figyeljétek meg a képen a termőt (mutatva). — Látjátok: ez a tollas bibe (mutatva). Ezek itt pedig a porzók, melyek lefelé lógnak (mutatva). — Hány darab van belőlük? — Három.

— Keressétek meg lupéval ezeket!... Ellenőrzés...

Ezután következik — a falikép és a közlés, valamint a falikép és a beszéd által irányított közvetlen megfigyelés alapján — a »kalászka« és a »kalász« fogalmának a lényeges fogalomjegyek szintézise útján történő kialakítása, majd meghatározása.

Azt hiszem világos, hogy ezt a feladatot falikép nélkül megoldani nem lehet. A megfigyelést pontosan, határozottan és biztosan irányítani, valamint ezek útján gyorsan világos és határozott fogalmakat kialakítani, csakis a falikép és a beszéd egyöntetű alkalmazásával lehet. Különösen,

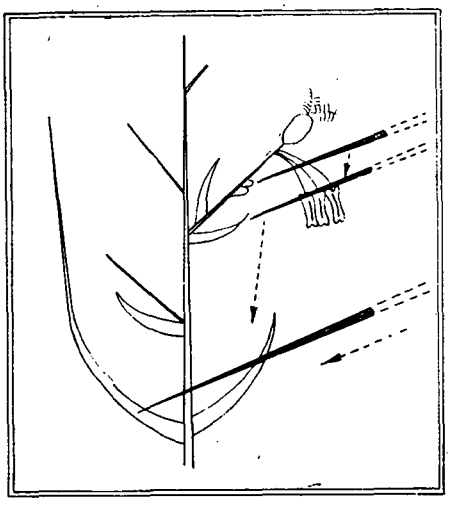

5. sz. ábra. A kalász boncolásakor a »pelyva«-, »toklász«- és »pikkelylevelek« megfigyelésének irányítása didaktikai faliképpel.

ha a közvetlen megfigyelés bonyolult tárgyakra, vagy jelenségekre vonatkozik, van szükség a beszéd mellett a falikép irányító szerepére.

2. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a bonyolult, illetőleg a belső szervek morfológiai és anatómiai demonstrációja esetében:* A gyakorlati tapasztalat azt igazolja, hogy nemcsak a közvetlen megfigyeléseknél, hanem a demonstrációknál is szükség van a faliképekre a megfigyelések irányításához. Például a tanítási óra anyaga: a koponya. A tanár a koponyán szemléltet. A koponya azonban viszonylag kicsi. Az alkotó csontok, nyílások, dudorok még kisebbek. Ha a megfigyelést magán a koponyán irányítjuk — többnyire éppen a lényeget, vagyis a megfigyeltetendő részletet fedjük el. Lehetetlenség minden alkalommal körbe vinni a koponyát, továbbá a koponyán több csont nem is szemléltethető világosan. A falikép szerepe itt is döntő jelentőségű. A varratok, nyakszirtcsont, ékcsont, halántékcsont megfigyelését például oly módon irányítom, hogy

a faliképen különböző elütő színnel különböztetem meg és jelzem az egyes összetartozó részeket. Így a jól elhatárolódó csontokat mutatva, közlöm azok neveit. (Lásd: 6. sz. ábra.) Ezután következik a koponyán való szemléltetés — még mindig a faliképpel párhuzamosan. Majd a tanulók — a faliképet figyelve — megkeresik a koponyán a megfelelő csontot. A cél érdekében négyféle faliképet készítettem a koponyáról: elölről, oldalról, továbbá a koponyaalap külső és belső felületéről. Az egyes csontokat mind a négy képen hasonló színnel tüntettem fel. A koponya faliképei természetesen megfelelő nagyságúak. Ezeknek a képeknek, illetőleg színeknek segítségével irányítom az osztály megfigyelését minden tanuló számára egyidőben. A koponyán való szemléltetést mindig megelőzi a közlés és a faliképen mutatás útján történő figyelemfelhívás. A lényeg az, hogy a falikép útján az egyes csontok, nyílások, dudorok megfigyelését az egész osztály számára határozottá, pontossá és biztossá tesszük. A közvetlen szemléltetéskor helyes az, ha egy tanuló a faliképen is mutatja a megfigyelendő csontokat.

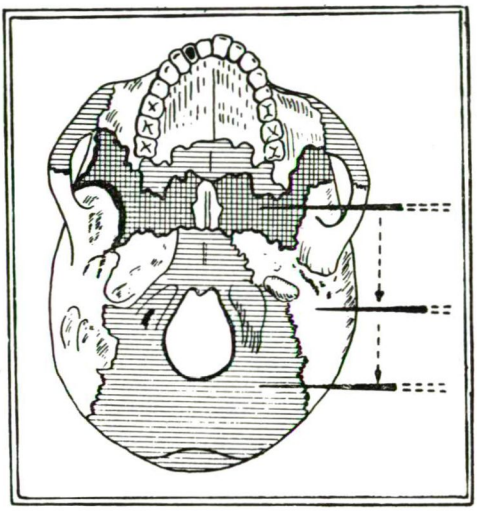

6. sz. ábra. A koponya demonstrációs szemléltetésénél a koponyaalapi csontok megfigyelésének irányítása színes faliképpel. (A falikép az ék-, halánték- és nyakszirtcsontot elütő színekkel különbözteti meg és kapcsolja egybe.)

Hasonlóan szükség van a megfigyelés irányítására az érzékszervek és a belső szervek anatómiai felépítésének tanításánál is. Akár a természetben, akár modellen szemléltetjük a belső szerveket vagy érzékszerveket — nem tudunk tiszta, világos képzetet alkotni, ha a bonyolult szerkezet, az egyes részletek, összeköttetések, rétegek megfigyelését nem irányítjuk megfelelően szerkesztett faliképekkel. Ezekben az esetekben is igen nagy szerepük van a színek jelzőfunkcióinak. A szem tanításánál például a felnagyított modell jó szemléltető eszköz, de az egész tanulócsoport egyöntetű megfigyelésének irányításához nem elegendő. Szükség van a beszéddel történő irányítás melett a megfelelően szerkesztett fali-

képre is (Lásd: 7. sz. ábra.) A tanár a szem szerkezetét sematikusan ábrázoló faliképre mutatva, hívja fel a figyelmet például az érhártyára:

— Látjátok a képen ezt a piros réteget (faliképen mutatva) — ez az érhártya. Mutasd meg az érhártyát a modellen! (Egy tanuló a faliképet figyelve, az osztály előtt keresi meg a modellen az érhártyát).

— Figyeljétek meg a képen: hogyan folytatódik az érhártya!? (mutatva). Ez a szivárványhártya...

— Keresd meg a szivárványhártyát a modellen! (Egy tanuló az előbbihez hasonló módon mutatja meg a szivárványhártyát a modellen) stb....

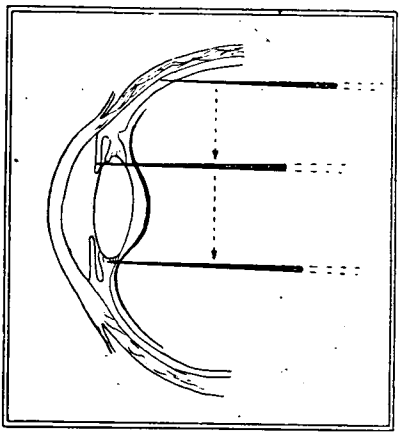

7. sz. ábra. A szem modellen történő szerkezeti megfigyelésének irányítása színes didaktikai falikép útján.

3. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a kis állatok, növények demonstrációs szemléltetésekor:* Amikor a kisebb állatokat és növényeket nem áll módunkban kiosztani és tanulókként vagy tanulópáronként megfigyeltetni, — szintén szükséges a megfigyelés irányításához a falikép. Általában gyakori eset ez akkor, amikor nem az óra fő foglalkozási tárgyát képezik ezek az állatok és növények. (Például a pajzstetvek tanításánál a mellékesen tanított vérszívó tetvek.) Hasonlóan szükség van a falikép irányító szerepére akkor is, amikor több kisebb, de bonyolultabb szervezetet szemléltetünk. Például a virágzatok tanításánál a különböző virágzati típusok herbáriumi példányainak szemléltetésénél. Ilyen esetekben sem idő, sem mód nincs arra, hogy minden tanuló kezébe adjuk ezeket az állatokat vagy növényeket. Az általános iskolai tanulók még nem rendelkeznek oly magasfokú önuralommal, hogy egyszerre több különféle szemléltető anyag kiosztása mellett figyelmüket koncentrálni tudják, és uralkodjanak magukon. Ilyen esetekben a helyes módszer az, ha a megfigyelés tárgyát először a faliképen észlelteti a tanár. Majd az így szerzett képzetek alapján minden tanított sajátosságot egyszerre figyeltet meg két-három pad összevont csoportjával. A falikép ekkor tartósan irányítja a tanulók figyelmét. A falikép irányításának hatására a tanulók tudják, hogy mit figyeljenek meg, és meglátják a kis preparátumokon a jellemző sajátosságokat. A megfigyelést csakis ily módon lehet

egységesen irányítani. Ez a módszer egyébként egy nehéz problémát is megold, mégpedig azt, hogy egy csoport közvetlen megfigyelése során az osztály többi tanulóit foglalkoztatja. A megfigyelésben részt nem vevő tanulók ugyanis ezalatt az idő alatt a képet figyelik, és a tanár felszólítására megmutatják az egyes sajátosságokat a faliképen.

A megfigyelést ebben az esetben a tanár először előzetesen, majd tartósan irányítja a falikép útján. Előnye a falikép irányításának az, hogy a megfigyelést határozottabbá, konkrétabbá teszi, mint a csak beszéddel történő irányítás, valamint az egész osztály megfigyelését megszervezi.

4. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a mikroszkópikus szemléltetéskor:* A fentebb már ismertetett tapasztalat vezetett rá arra, hogy kidolgozzam a céltudatos megfigyelés irányítását a mikroszkopikus megfigyelések esetében is. Az egysejtű állatok, növényi és állati szövetek, a levél szerkezete stb. mikroszkópikus szemléltetése igen lényeges. A tanulók azonban a sok részlet miatt igen sokszor nem tudnak helyesen észlelni, lényeget meglátni, sőt sokszor lényegtelen részleteket vagy éppen egészen mást (pl. légbuborékokat) figyelnek meg. Ennek kiküszöbölése érdekében alkalmazom a megfigyelés irányítására a faliképet, amelyen körrel határolom és jelzem a látómező megnagyított képét. A megfigyelés irányítására a táblai rajz azért nem megfelelő, mert sok időt igényel, és ha a tanár nem ügyes kezű, még többet árthat, mint használ. Az irányítás módszere abból áll, hogy a tanár közlése, magyarázata világossá teszi a tanulók előtt a körülhatárolt kép tartalmát, és így a falikép kifejezi és jelzi a megfigyelendő részletet, jelenséget. A mikroszkópikus vizsgálat közben a falikép tartósan jelzi a tanulóknak a megfigyelendő jelenséget, és szükségszerűen konkrétan irányítja megfigyeléseiket. A tanulók így céltudatosan keresik meg, és határozottan, helyesen észlelik azt, amit meg kell látniok. (Lásd: 8. sz. ábra).

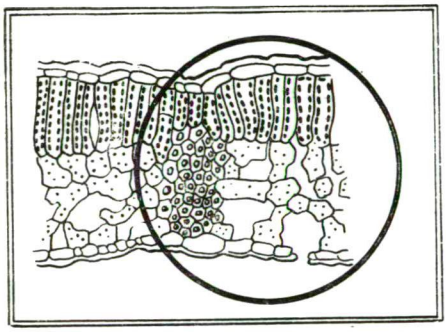

8. sz. ábra. Bükkfalevél keresztmetszete. — A mikroszkópikus megfigyelés irányítása. (A látómező alkalmilag feltüntetve!)

5. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a boncolások alkalmával:* Hasonlóan sikeresen alkalmazom a megfigyelés irányítására a faliképet a boncolások, különösen a tanulók által végzett boncolások alkalmával. Például a rovar belső szervezetének vizsgálásakor az állat belső

szervezetének egy szervrendszerét ismertető falikép tökéletesen egészíti ki a beszéddel való irányítást. Csak a szavakkal történő irányítást megnehezíti az, hogy sok új fogalmat kifejező szót kell használnunk ilyen esetekben. Az ilyen kifejezések, mivel nem idéznek fel pontos képzeteket, a megfigyelést nem irányíthatják pontosan. A falikép útján szakaszosan, megfelelő időben történő irányítás a tanulók boncolását határozottá és megfigyeléseiket pontossá teszi. A falikép egyes részleteire mutatópálcával történő figyelemfelhívás a megfigyeléseket céltudatossá és tervszerűvé teszi. Továbbá ez a módszer helyesen fejleszti a tanulók boncolási és megfigyelési készségeit. Így például a csótány boncolásakor a bélcsatornát sematikusan ábrázoló faliképen irányítja a tanár a rovarok emésztőcsatornájának megfigyelését. (Lásd: 9. sz. ábra.) A kis rovaron demonstrációs boncolást bemutatni nem is lehet. Boncolással tehát nem tudja a tanár irányítani az osztály munkáját. A falikép útján irányított boncolás és megfigyelés a nyálmirigyek, a középbél, a Malpighi-edények és a többi szervek határozott és világos képzetét eredményezi.

6. *A falikép szerepe a megfigyelés irányításában a folyamatos kísérleteknél és a tartós megfigyeléseknél:* Például az akváriumban a béka fejlődésének megfigyelését módszeresen irányítani csak az akvárium felett felfüggesztett és a béka fejlődését sematikusan ábrázoló falikép segítségével lehet. Megfelelő nyilakkal, színekkel és jelekkel tüntetjük fel a faliképen az életfolyamatokat, életműködéseket, bonyolult kísérleteket. A csírázás szakaszainak vagy a gyökér növekedésének megfigyeltetését jól lehet irányítani sematikus képsorozatokból álló faliképpel, amelyen az egyes képek az életfolyamatok egyes szakaszait sematikusan tükrözik. A megfigyelés irányításának ez a módszere biztosítja azt, hogy a tanulók a lényeges megfigyelési szempontokat szem előtt tartsák, vagyis azt, hogy a megfigyelések céltudatosak, tervszerűek legyenek.

Fentiekben néhány konkrét példán, az oktatásfolyamat néhány kiragadott mozzanatán keresztül szemléltetve ismertettem a faliképeknek a megfigyelés irányításában mutatkozó általánosított szerepét. Következőkben a *faliképek megfigyelés irányításában felismert szerepének didaktikai elveit* elemzem.

A *megfigyelés irányításában* a beszéd mellett a *faliképeknek* is *jelentős, sok esetben nélkülözhetetlen és döntő szerepük* van. A *megfigyelés irányítása csak a didaktikai feladatoknak megfelelően tervezett és elkészített faliképek útján történhet.* A didaktikai faliképeken a *megfigyelések irányítását* a *megfigyelendő feladatok feltűnő kiemelése* útján eszközölhetjük. E faliképek célja éppen ezért nem a szemléltetés és ábrázolás, hanem a megfigyelés tárgyának vagy elveinek sematikus kiemelése útján a figyelemfelhívás. Ezek a faliképek ennélfogva *általánosított, vagyis tipikus képek.*

Szükség van a megfigyelések faliképekkel történő irányítására minden olyan esetben: *amikor a tanulók közvetlen* — egyénileg vagy tanulópárokként — *végeznek megfigyeléseket a kiosztott vizsgálati anyagon.* Szükség van a falikép irányító szerepére akkor is, *amikor a demonstráció tárgyai, jelenségei bonyolultak vagy fedettek, és az egész osztály figyelmét egyöntetűen, egyidőben kell irányítani.* Szükség van a megfigyelések faliképek útján történő irányítására akkor is, *amikor a demonstrá-*

ciós szemléltetés kis tárgyakra, jelenségekre vonatkozik, és azt csak csoportokként tudja a tanár bemutatni. Végül szükség van a didaktikai *faliképekre a mikroszkópikus szemléltetések, a boncolások, kísérletezések és tartós szemléltetések során történő megfigyelések irányításánál is.*

A megfigyelések irányításához oly faliképekre van szükség, amelyek *a vizsgálati anyag lényeges ismertető jegyeit feltűnő módon kiemelik.* Így a vizsgálati anyag tipikus képe csak a lényeges ismertető jegyek feltűnő jelölését tükrözi. A megfigyelés irányítása úgy történik, hogy ezekre *a lényeges ismertető jegyekre a megfelelő időben mutatópálcával hívjuk fel a figyelmet.* A mutatópálca útján megjelölt részt a beszéd világítja meg. A mutatópálcával és szavakkal történő figyelemfelhívás után a tipikus kép beszéddel megértetett részlete mutatja meg a tanulóknak a megfigyelési feladatokat. A valóságos kisméretű vizsgálati anyag megfigyelendő *lényeges sajátosságait a falikép felnagyítva és felfedve tünteti fel* és megmutatja, hogy a tanulók hol keressék azt a vizsgálati vagy szemléleti anyagon.

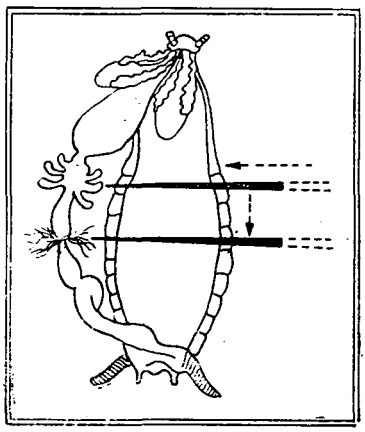

9. sz. ábra. A csótány bélcsatornája. Tanulók által végzett boncolás irányítása faliképpel.

Amikor a lényeges ismertető jegyeket vonalakkal elhatárolva élesen megkülönböztetni, kiemelni nem lehet (mint például a koponya csontjait), *az egyes megfigyelendő részek differenciálására a színek alkalmasak.* Az egymástól élesen elütő színek jól megkülönböztetik vagy éppen összekapcsolják az egyes lényeges ismertető jegyeket és ily módon határozottan és könnyen észlelhetővé teszik az egyes sajátosságokat. Amikor a didaktikai falikép a vizsgálati anyag teljes, részleteiben történő megfigyelését irányítja, a *vizsgálandó részt a faliképen körülhatároltan jelöljük.* A körvonal vagy a szükségletnek megfelelő formájú körülhatárolás mutatja a tanulóknak a megfigyelés feladatát. Különösen a mikroszkópikus szemléltetéseknél jelentős a látómező jelölése a megfigyelés irányításában. A falikép *jelentősége* a mikroszkópikus vizsgálatoknál, boncolásoknál, kísérletezéseknél és a tartós megfigyeléseknél az, hogy *megtanítja látni a tanulókat. A boncolásoknál, kísérleteknél az egyes megfigyelési feladato-*

kat e cél érdekében más és más faliképen kell feltüntetni. A boncolások, kísérletek egyes mozzanatainak, jelenségeinek megfigyelését tehát az egyes faliképek külön-külön irányítják. (Például a rovarboncolás alkalmával az egyik falikép csak a bélcsatornát tünteti fel.) (Lásd: 9. sz. ábra.) A *didaktikai cél* ekkor a *megfigyelési feladat kiemelése,* amelyet csak egy mozzanat, jelenség feltüntetésével érünk el. A *tartós megfigyeléseknél* egy vagy több megfigyelési feladatot tartalmaz a falikép. *Amikor több megfigyelési feladatot közöl a falikép,* a *megfigyelés sorrendjét, az egyes mozzanatok egymáshoz való viszonyát vagy számozással vagy nyilakkal jelöljük.*

A megfigyelési feladatokat tehát a különböző célok és módszerek szolgálatában különböző formában jelölhetjük. A *megfigyelési feladatok jelölésének formái* a következők: 1. *csak a lényeges ismertető jegyek feltüntetése* — 2. *a megfigyelendő részlet, mozzanat felnagyítása* — 3. *a megfigyelés tárgyának feltűnő sematikus kiemelése* — 4. *az egyes részletek, mozzanatok, jelenségek elütő színekkel való megkülönböztetése és összekapcsolása* — 5. *a megfigyelés területének körülhatárolt jelölése* — 6. *a megfigyelési feladatok részleges, külön-külön történő tükrözése,* végül 7. *a megfigyelés irányának, időrendiségének jelölése.*

A faliképen a megfigyelési feladatokra — mint fentebb rámutattunk — még külön mutatópálca útján is rá kell irányítani a figyelmet. *A mutatópálcával történő rámutatás szerepe* az, hogy a *megfigyelési feladatokat még határozottabbá tegyük* minden tanuló számára, továbbá, hogy szükség esetén a *megfelelő időben jelezzük* a megfigyelési feladatokat. A mutatópálca *dinamikusabbá teszi* a falikép figyelemfelhívását s figyelemirányítását. Abban az esetben pedig, amikor több megfigyelési feladatot tartalmaz a falikép, a mutatópálca kiemeli a megfelelő megfigyelési feladatot.

A didaktikai falikép irányító szerepét *kiegészíti, és vele együtt hat* a megfigyelés irányításában a *közlés,* vagyis a *beszéddel történő figyelemfelhívás is.*

Az oktatási gyakorlatban *a megfigyelés falikép útján történő irányításának két formáját ismerhetjük fel.* Amikor például a bogár lábizeit vagy a lepke szárnyszögét vagy a légy billérjét akarjuk közvetlenül megfigyeltetni, a közvetlen megfigyelés sokkal eredményesebb, határozottabb, ha előzőleg a faliképen jelezzük a lábizeket, a szárnyszöget, a billért stb., és közöljük azok neveit. A falikép útján történő jelző tevékenység alapján a tanulók tudatosan keresik és figyelik meg a lábizeket, a szárnyszöget és a billért. A figyelmet ebben az esetben a közvetlen megfigyelés megkezdése előtt irányítjuk a megfigyelési feladatra, és konkretizáljuk azt a tanulók előtt. A megfigyelés előzetes irányítása útján a megfigyelési feladat az egész osztály előtt világos és határozott lesz. A megfigyelés irányításának ezt a formáját — jellegénél fogva —: *»előzetes irányítás módszeré«*-nek nevezzük el. A megfigyelés irányításának másik módszertani formája az, amikor a közvetlen megfigyelés folyamata során történik a megfigyelés irányítása. Amikor például a kiállítószekrényben helyezünk el valamilyen eszközt, preparátumot vagy például élettani, fejlődéstani folyamatot mutatunk be: a jelenségek fölé vagy mellé tett falikép tartósan irányítja a tanulók figyelmét. Az irányítás lényege, célja ebben az esetben az, hogy a figyelmet hosszabb időn keresztül a megfigyelési fel-

adatra irányítja. A megfigyelés irányításának ezt a módszerét ezért: a »*tartós* (vagy párhuzamos) *irányítás módszeré*«-nek nevezzük el.

Az oktatás folyamata során, amikor közvetlen megfigyelés útján történik a képzetalkotás, általában csak a megfigyelés előzetes irányítására van szükség. Amikor a képzetalkotás több mozzanat vagy jelenség szintézise útján történik, a megfigyelés előzetes irányításán kívül, szükség van a megfigyelésekkel párhuzamosan történő tartós irányításra is. A megfigyelés falikép útján történő irányításának jelentősége éppen abban van, hogy a *megfigyelési feladatokat egyformán határozottan és konkrétan mutatja meg előzetesen és folytatólagosan is.*

A faliképeknek a megfigyelés irányításában megnyilvánuló szerepe különösen akkor domborodik ki, ha az *irányító szerepét oktatáslélektanilag elemezzük.*

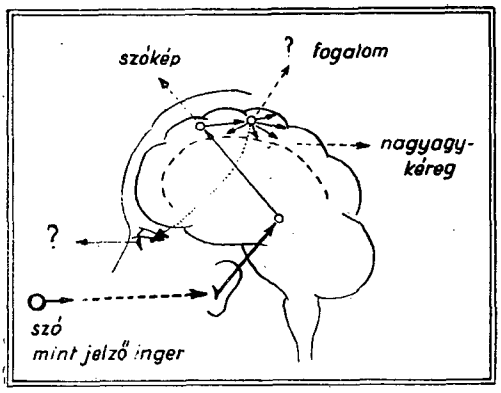

10. sz. ábra. A megfigyelés ismeretlen szavakkal történő irányítására a tanulók agykérgében bekövetkező pszichológiai folyamat. (A megfigyelési feladat homályos marad, a figyelem szétszóródik!)

Amikor a faliképeket mint szemléltető eszközöket alkalmazzuk, a faliképek ábrázolják, tükrözik a valóság tárgyait, jelenségeit, mozzanatait. Ezekben az esetekben a faliképek mintegy helyettesítik az ábrázolt valóságos tárgyakat, jelenségeket, mozzanatokat. A *szemléltető faliképek pszichológiai szerepe: a helyettesítő funkció,* amelynek eredménye a valóság tükrözése. Ilyen helyettesítő funkciót töltenek be a faliképek a tanulmány bevezető részében ismertetett szemléltető szerepeikben. — A faliképeknek az a didaktikai szerepe, amely a megfigyelés irányításában nyilvánul meg, már nem helyettesítő funkció. Ekkor a faliképeknek nem az a szerepük, hogy ábrázolják, tükrözzék a valóság tárgyait, jelenségeit, mozzanatait, hanem az, hogy a figyelmet a valóság meghatározott mozzanatára felhívják és koncentrálják. A *faliképek pszichológiai szerepe* ekkor: *a jelző funkció. Ebben az esetben a didaktikai faliképek vagy* azok egyes részei mint jelző ingerek, ingerkomplexumok szerepelnek a közvetlen megfigyelések irányításában.

Előző esetben a beszéddel és mutatópálcával irányítjuk a figyelmet a

falikép egyes részletére, mondanivalójára — az utóbbi esetben a falikép különbözőképpen kiemelt s mutatópálcával is jelzett részlete segítségével hívjuk fel és koncentráljuk a figyelmet a közvetlen megfigyelés tárgyára, jelenségére.

Miért szükséges a közvetlen megfigyelés irányításához a beszéd mellett a falikép szerepe? — A biológia oktatásának gyakorlatában számtalanszor tapasztaljuk, hogy akkor, amikor a tanulók számára ismeretlen jelentésű szavakkal vagy ennek elkerülése érdekében hosszadalmasabb körülírásokkal kényszerülünk a valóságban történő közvetlen megfigyelést irányítani: a tanulók figyelme nem határozott és egyöntetű, hanem szétszóródik. A tanulók közül sokan nem értik meg a megfigyelési feladatot (Lásd: 10. sz. ábra!). Csak a szavakkal történő figyelemfelhívás a tanulók egyrészénél helyes figyelemkoncentrálást eredményez. Másoknál ellenben nem. Ezeknél a tanulóknál a szóbeli irányítás egyrészt a figyelem helytelen, másirányú koncentrációját eredményezi, másrészt szétszórja a figyelmüket. A pedagógiai tapasztalat szerint sok esetben még az óra befejezéséig sem következik be egyes tanulóknál a helyes figyelemkoncentráció. Ez a jelenség természetesen eredményezi a tanulók nyugtalan magatartását és izgalmát, ami fegyelmezetlenségben nyilvánul meg.

A közvetlen megfigyelés egész osztályra kiterjedő egyidejű és egyöntetű, valamint határozott irányítása teszi szükségessé a megfigyelés falikép útján történő irányítását. Továbbá az a tény, hogy a közvetlen megfigyelés falikép útján történő irányítása a megfigyelési feladatokat konkrétabbá és így a megfigyelést gyorsabbá teszi — mint a csak beszéddel történő irányítás.

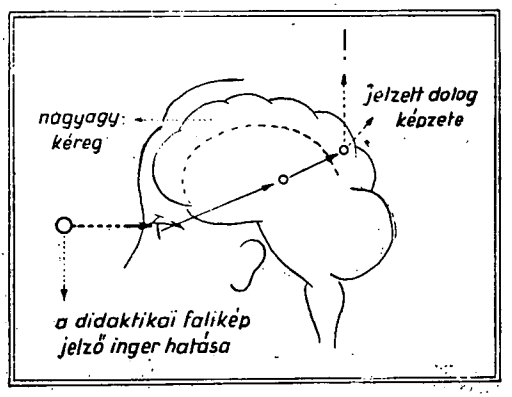

11. sz. ábra. A didaktikai falikép tipikus képe nyomán a jelzett dolog általánosított képe képzetének keletkezése a tudatban.

A didaktikai faliképen a megfigyelési feladatokat jól kidomborítva, feltűnő módon kiélezve jelezhetjük. Az így jelzett megfigyelési feladatra a beszéd mellett a figyelmet mutatópálcával is ráirányítjuk. A mutatópálcával végrehajtott jelző tevékenység hatására *a falikép jelzett részlete ingerhatássá válik. A jelző tevékenységet kísérő beszéd (közlés) a falikép jelzett részletének jelző funkciót kölcsönöz.* A falikép megjelölt részleté-

nek *jelzőfunkciója hívja fel a figyelmet* a közvetlen megfigyelés tárgyának, jelenségének adekvát részletére. Mivel a didaktikai falikép a valóság adekvát részletét általánosítva, tipizálva tükrözi — *a falikép jelző funkciójának hatására a jelzett valóság tipikus képének képzete keletkezik a tudatban.* (Lásd: 11. sz. ábra!) Az így keletkezett *képzet konkretizálja a megfigyelési feladatot,* amelynek alapján — a tapasztalat szerint — egyidőben és egyöntetűen irányíthatjuk az osztály megfigyelését.

A megfigyelési feladatnak faliképen történő sematikus, de a szóbeli jelzésnél mégis sokkal konkrétabb megjelölése a jelzett valóság tipikus képének képzetét eredményezi. A beszéd és a falikép útján történő jelző tevékenység párhuzamosan történik. Ennek következtében az agykérgben a tipikus kép képzete és a megfelelő szóbeli kifejezés szóképe között asszociáció jön létre. (Lásd: 12.a sz. ábra!) Amikor az asszociáció a szókép és a tipikus kép képzete között kiépült: a megfigyelési feladat tudatossá válik a tanulók agyában. Ennek eredményeképpen céltudatos lesz a tanulók szemlélése.

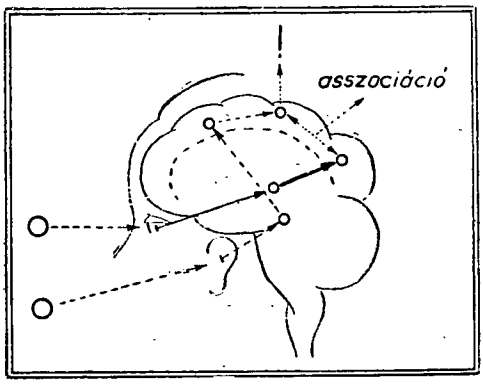

12. a sz. ábra. A jelzett dolog szavakkal történő megjelölése és a didaktikai falikép mutatópálcával jelzett adekvát részlete jelző funkciójának hatására a szókép és a jelzett dolog általánosított adekvát képzete között kialakuló asszociáció sematikus ábrázolása.

Az oktatás közben szerzett tapasztalatok során az asszociáció kiépülésénél két sajátos jelenséget észleltünk és figyeltünk meg. — Ha a figyelemfelhívás beszéddel kezdődik és ezt követi a falikép útján történő s a beszéddel párhuzamosan ható jelző tevékenység —: *a szóbeli kifejezések átveszik a falikép jelző funkcióját. Az asszociált szavak jelző funkciója* az asszociáció útján felidézi a tudatba a falikép tipikus képének képzetét. A felidézett tipikus kép képzete útján a szavak jelző funkciójának hatására maguk előtt látják a tanulók a megfigyelési feladatokat, vagyis megkeresik és megfigyelik a vizsgálandó anyagon a tipikus kép képzetével adekvát mozzanatot. (Lásd: 12.b sz. ábra.) Ebben az esetben a beszéd átveszi és helyettesíti a falikép jelzőfunkcióját. — *Ha azonban a figyelemfelhívás a falikép adekvát részletére való rámutatással kezdődik,* majd ezt követi a beszéddel történő egyidejű együttes figyelemkoncentrálás —:

a falikép adekvát részlete veszi át és helyettesíti a beszéd irányító, értelmező, magyarázó szerepét. A falikép adekvát részlete ebben az esetben már beszéd nélkül is a megjelölt feladatra koncentrálja a tanulók figyelmét.

A didaktikai falikép és a beszéd jelző funkciójára bekövetkező agykérgi folyamatok e törvényszerű jelenségének felismerése lehetővé teszi a megfigyelés irányításának céltudatos alkalmazását, és a megfigyelés tu-

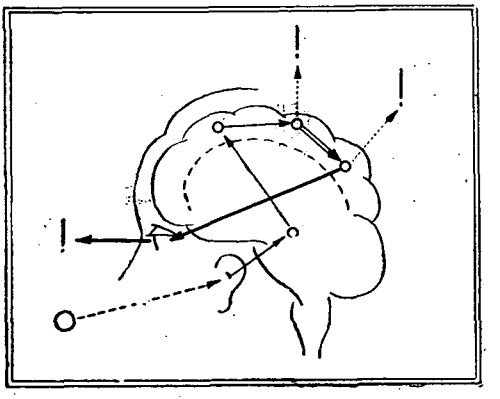

12. b sz. ábra. A kettős jelzőtevékenység nyomán, az asszociáció kialakulása után, a didaktikai falikép jelző ingerévé vált szó (kifejezés) jelző funkciójának sematikus ábrázolása (A szó jelző ingerhatása felidézi a jelzett dologra figyelmet koncentráló falikép általánosított képzetét.)

datos irányítása oktatáspszichológiai elveinek megállapítását. *A megfigyelés beszéd és falikép útján történő irányításának pszichológiai elveit — a tanítás közben szerzett tapasztalatok alapján — a következőkben határozom meg.*

1. *Amikor a didaktikai cél a közvetlen megfigyelés előzetes irányítása, segédeszközként didaktikai faliképet kell használni. A szóbeli jelző tevékenységnek ebben az esetben meg kell előzze a mutatópálca útján faliképen történő jelző tevékenységet, majd a kétféle jelző tevékenységnek együtt kell hatnia. A képzeti és szóképi jelző funkció asszociációja útján a jelzett dolog szóbeli kifejezése a falikép tipikus képe képzetének jelzőjévé válik. A jelzett dolog szavakkal történő kifejezése felidézi a tanulók tudatában a didaktikai falikép adekvát részletének képzetét. A felidézett képzet konkretizálja a tanulók tudatában a megfigyelési feladatot. Ennek eredménye az adekvát jelzett dolog vizsgálati tárgyon történő szándékos és tervszerű észlelése.*

2. *Amikor a didaktikai cél a huzamosabb ideig tartó közvetlen megfigyelés útján történő képzetalkotás vagy a közvetlen megfigyelések útján több képzet folyamatos kialakítása során történő fogalomképzés: a megfigyelés irányításának döntő eszköze a didaktikai falikép. Ebben az esetben a megfigyelés irányításának folyamatában a beszéddel történő irányítást meg kell előzze a falikép megfelelő részleteinek mutatópálcával történő jelzése, majd a mutatópálca jelző tevékenysége együtt*

kell hasson a beszéd jelző funkciójával. A falikép megfelelő része a kérgi analizátorok között kiépült asszociáció után a beszéd jelző ingerévé válik. A megfigyelés folyamata során a tanulók a falikép egyes részeiben felismerik a megfigyelési feladatot. A didaktikai falikép így huzamosabb időn keresztül biztosítja a tanulók egységes, szándékos és tervszerű észlelését, vagyis a céltudatos megfigyelést.

A megfigyelés előzetes irányítására természetesen mindig szükség van. A megfigyelés kettős irányításának előnye az, hogy a huzamosabb megfigyeléseknél a falikép szüntelen jelző funkciója határozottá és biztossá teszi a jelzett dolgok megfigyelését. A tartós figyelemre képessé kell tenni a tanulókat. Amikor huzamosabb ideig egy és ugyanarra a tárgyra és jelenségre kell összpontosítani a figyelmet, a tanulók figyelme még könnyen ellanyhul, másfelé terelődik. Ezt a figyelemszóródást akadályozza meg a falikép állandó jelző funkciója, amely a szétszóródó figyelmet újból és újból a jelzett dolog felé irányítja, és a figyelem koncentrálása útján erősíti a lanyhuló figyelmet.

A szavakkal történő jelző tevékenység általános iskolai szinten még bizonytalan. A tapasztalat tanúsága szerint nem biztos a beszéd útján történő jelzőtevékenység esetében az, hogy minden tanulónál a helyes jelzés következik be. Kétségtelen tapasztalati tény, hogy a megfigyelésirányítás beszéd útján nem minden tanulónál lesz pozitív. Ezt a problémát oldja meg a kettős jelző tevékenység. A falikép figyelemfelhívása azért határozott, mert a falikép a kérgi analizátorban a jelzett valóságos dolog adekvát általánosított, tipikus képének képzetét váltja ki. A jelzett dolog adekvát általánosított és tipikus képének képzete pedig a figyelmet magára a jelzett valóságos dologra koncentrálja. Ennek eredménye a meghatározott cél érdekében történő szándékos és tervszerű észlelés, vagyis a megfigyelés. A kettős jelző tevékenység eredményeként a tanulók egyidőben egyöntetűen vizsgálják, tanulmányozzák a jelzett dolgokat.

A kettős jelző tevékenység pszichológiai jelentősége elsősorban a megfigyelési képesség kifejlesztésében van. *A megfigyelés irányításában és a megfigyelőkészség kifejlesztésében a kettős jelző tevékenységnek pszichológiai elvei — az oktatás közben szerzett tapasztalataink alapján — a következők:*

1. *A megfigyelési feladatokat a kép és a szó, vagyis az első és második jelzőrendszer együttes alkalmazása világosan határozza meg. Az első jelzőrendszer szintjén ható tipikus kép jelző funkciója konkrétabbá teszi a második jelzőrendszer szintjén történő megfigyelési feladatmegjelölést.* A megfigyelési feladatnak minden tanuló számára világos meghatározása rendszerezi az egész tanulócsoport figyelmét és pontosan megmutatja, hogy a figyelemnek hová vagy mire kell irányulnia. *A két jelzőrendszer több alkalommal történő együttes alkalmazása képessé teszi a tanulókat arra, hogy észleléseiket a megfigyelési feladatok alá tudják rendelni. A két jelzőrendszer együttes jelzőhatása tehát fejleszti tanítványaink megfigyelőkészségét.*

2. A megfigyelés első és második jelzőrendszer szintjén történő irányítása a *tanulók megfigyelését teljesebbé és részletesebbé teszi.* Ez azt jelenti, hogy a kettős jelző irányítással megtanítjuk tanítványainkat az apró részletek észlelésére, amelyek a megfigyelés célja érdekében lénye-

gesek. Ráneveljük tanítványainkat arra, hogy minden esetben keressenek megfigyelési feladatokat, vagyis megtanulják meglátni az apró vagy fedett dolgokban, jelenségekben is a lényeges sajátosságokat. E módszer *kifejleszti* tanítványainkban a *megfigyelési feladatokat megkereső, felismerő és meglátó készséget.* A megfigyelésnek a kettős jelzőrendszer szintjén történő együttes irányítása tehát kifejleszti a tanulókban azt a képességet, hogy a megfigyelési feladatok érdekében minden lényeges dolgot észleljenek és megfigyeljenek.

3. *A megfigyelés eredményessége elsősorban a megfigyelés tárgyára vonatkozó előzetes ismeretektől függ. Ezt az előzetes ismeretet nyújtja a didaktikai faliképnek a valóságot sematikusan jelző tipikus képe.* Az így keletkezett képzetek ismerete alapján *az észlelés mélyebb és tartalmasabb lesz.*

4. A megfigyelés egyik alapkövetelménye az is, hogy az *rendszeres és tervszerű legyen.* A megfigyelés tervszerű irányítását közléssel (beszéddel) biztosítjuk. *Beszéddel rendszerezzük a megfigyelés szempontjait és irányítjuk a tanulók tervszerű megfigyelését.* Ezért szükséges a falikép jelzőfunkciója mellett a szóbeli jelzőtevékenység is.

A megfigyelés »az első és második jelzőrendszer szoros kapcsolatán alapszik« [3]. *A megfigyelés irányítása és a megfigyelőkészség kifejlesztése — amint erre a tanulmány rámutat — szintén az első és második jelzőrendszer szoros kapcsolatán alapszik. A beszéddel és a didaktikai faliképpel történő megfigyelésirányítás egyrészt biztosítja: a megfigyelési feladatok világos megértését, a megfigyelés teljességét és részletességét, az észlelés mélységét és tartalmasságát, valamint a megfigyelés rendszerességét és tervszerűségét. Másrészt megtanítja a gyermekeket megfigyelni és kifejleszti bennük a megfigyelőkészséget.*

Ezenkívül a megfigyelés falikép útján történő irányításának jelentősége megnyilvánul még abban is, hogy a tipikus kép képzete és a közvetlen megfigyelés során a valóság adekvát részletének képzete közt kialakult asszociáció következtében: *a valóság megfigyelt részletének képzete jobban bevésődik az emlékezetbe, mint amikor csak beszéd útján irányítjuk a megfigyelést.*

Az oktatás közben szerzett tapasztalataink alapján megállapíthatjuk, hogy a megfigyelés didaktikai falikép útján történő irányítása:

1. *Egyrészt biztosítja az egész osztály egyidejű egyöntetű figyelmét és céltudatos, szándékos észlelését;*

2. *Másrészt biztosítja a megfigyelési feladatok konkretizálását, megértését és meglátását.*

3. *A megfigyelést pontossá, határozottá és konkréttá teszi.*

4. *Lehetővé teszi a gyors és biztos megfigyelés útján történő képzetalkotást. Biztosítja a lendületes óravezetést.*

5. *A falikép irányító szerepe a megfigyelés irányításában a megfigyelési feladatok előzetes megvilágítása mellett lehetővé teszi a megfigyeléssel párhuzamosan történő tartós irányítását is a megfigyelésnek.*

6. *Végezetül a didaktikai falikép nélkülözhetetlen eszköz a megfigyelési feladatok felismerése és meglátása készségének, illetőleg magának a megfigyelőkészségnek kifejlesztésében.*

A faliképek szerepének metódikai, didaktikai és oktatáslélektani vizsgálata rávilágít arra, hogy a faliképeknek az oktatás folyamata során igen

lényeges didaktikai szerepe és jelentősége van. A dia- és pergő oktatófilmek korszerűsödése és alkalmazásának metódikai, didaktikai kidolgozása, ha háttérbe is szorítja a faliképeket szemléltető szerepük betöltésében — *a közvetlen megfigyelések irányításában és a megfigyelőkészség kifejlesztésében a faliképek szerepe egyre jelentősebb és korszerűbb lesz.* E tanulmány fő célja éppen az, hogy módszertani, didaktikai és pszichológiai szempontból elemezve a faliképek felismert szerepét, feltárja és megmutassa a faliképek alkalmazásának haladó irányát, perspektíváját. Az e téren jelentkező ösztönös kezdeményezések igazolják a felvetett probléma időszerűségét és elméleti kidolgozásának szükségességét.

JEGYZETEK:

[1] Jeges S.: A biológia tanításának vezérkönyve, A Gyakorló Polgári Iskola Könyvtára VI., pp. 198., 1933.
[2] Uherkovich G.: A korszerű biológiai oktatás, Közlemények a Szegedi Ferencz József Tudományegyetem Pedagógiai-lélektani Intézetéből, 31., p. 40., 1940.
[3] B. M. Tyeplov: Pszichológia, Egyetemi Tankönyv, p. 46., 1953.

МЕТОДИЧЕСКОЕ, ДИДАКТИЧЕСКОЕ И ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ СТЕННЫХ КАРТИН

З. ЙОША

Очерк указывает на теоретические и практические противоречия в отношении применения школьных стенных картин и на их причину. Анализирует и синтетизирует методическую и дидактическую роль изображающих действительность, т. е. наглядных стенных картин. Он иллюстрирует новую, современную роль стенных картин по конкретным примерам и отрывкам учебных процессов. Открывает и излагает методические и дидактические принципы стенных картин в управлении наблюдением. Наконец разбирает роль стенных картин в управлении наблюдениями с точки зрения педагогико-психологии.

Стенная картина — как средство управления непосредственным наблюдением — современно обеспечивает определенное, точное, единое, быстрое и целеустремленное управление непосредственными наблюдениями. Она делает возможным одновременные и однообразные наблюдения для всего класса. В отличии от замещающей действительность функции наглядных стенных картин, психологической ролью управляющих наблюдением стенных картин является сигнальная функция. Сигнальная функция стенных картин вместе с речью определенно и конкретно обращает и концентрирует внимание всего класса на сигнализированные вещи. Значит, эти стенные картины являются дидактическими стенными картинами, изготовленные в службе сигнальной функции, обозначающие задания по наблюдением отчасти уже заранее, отчасти прочно в ходе непосредственных наблюдений. Они обеспечивают намеренное, закономерное и целеустремленное наблюдение учеников, далее однообразную и одновременную концентрацию внимания всего класса. Они играют весьма значительную роль в оформлении наблюдательности.

METHODISCHE, DIDAKTISCHE UND UNTERRICHTSPSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER ROLLE DER WANDBILDER

von *Z. Jósa*

Die Studie weist auf die bei der Anwendung den Schul-Wandbilder vorkommenden theoretischen und praktischen Widersprüche und auf deren Gründe hin. Der Verfasser analysiert und synthetisiert die methodische und didaktische Rolle der die Wirklichkeit darstellenden, widerspiegelnden, d. h. veranschaulichenden Wandbilder. An konkreten Beispielen und an einzelnen Teilen der Unterrichtsvorgänge wird die neue, moderne didaktische Rolle der Wandbilder veranschaulicht. Der Verfasser behandelt die bei der Leitung der Beobachtung einzuhaltenden methodischen und didaktischen Prinzipien. Endlich wird die Rolle der Wandbilder vom Standpunkte der Unterrichtspsychologie analysiert.

Das Wandbild, als Mittel die unmittelbare Beobachtung zu leiten, sichert auf zeitgemässe Weise die bestimmte, pünktliche, einheitliche, rasche und zielbewusste Leitung der Beobachtungen. Es ermöglicht gleichzeitige und einheitliche Beobachtungen für die ganze Klasse. Die Anschauungsbilder ersetzen die Wirklichkeit. Die psychologische Rolle der die unmittelbare Beobachtung leitenden Wandbilder dagegen ist die Signalfunktion. Die Signalfunktion der didaktischen Wandbilder, im Verein mit der Rede, lenkt und konzentriert die Aufmerksamkeit der ganzen Klasse auf den angedeuteten Gegenstand. Es sind dies also didaktische Wandbilder im Dienste der Signalfunktion, die die Aufgaben der Beobachtung einesteils im Voraus, andersteils während der unmittelbaren Beobachtung dauernd signalisieren. Sie sichern die intentionelle, planmässige und zielbewusste Beobachtungsarbeit der Schüler, sowie die einheitliche und gleichzeitige Konzentration der Aufmerksamkeit der ganzen Klasse. Eine besondere Bedeutung gewinnen sie bei der Entwicklung der Beobachtungsfähigkeit.

A TANÍTÁSI ÓRA ELEMZÉSÉBEN VALÓ JÁRTASSÁG SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A TANÁRKÉPZÉSBEN

Írta: ZSÁMBÉKI LÁSZLÓ

Évek során megismétlődő jelenség, hogy a tanárjelöltek — annak ellenére, hogy a didaktika és metodika elméletét elsajátítják, abból eredményes vizsgát tesznek — gyakorlati képzésükkel kapcsolatos óralátogatások (hospitálások) megbeszélésein eléggé passzívak. Nem mindig tudják az elméletben tanultakat a gyakorlatban felismerni, vagy fordítva, nem veszik észre, hogy a tanítási órát vezető tanár egyes lépéseit milyen elvi meggondolások alapján teszi meg. A megbeszéléseken leggyakrabban a következő, vagy ehhez hasonló megjegyzések hangzanak el... »helyesnek tartom... a gyerekek nagyon örültek neki«, — »tetszett az óra, a tanár nagyon ügyesen vezette a tanítást«, — »helytelen volt, hogy a tanár hamar átfutott a házi feladatokon«, — »igen jól bevonta a tanár a gyerekeket az új anyagba«(!) — »az önálló munkára nevelés jó volt«... stb.

Ez azt mutatja, hogy a tanárjelöltek, ilyen irányú kellő képzésük hiánya miatt, csak felületi meglátásokra képesek. Mindez az óralátogatások megbeszéléseit vezető metodikusoknak, szakvezető tanároknak, de a gyakorlati képzés irányítóinak is igen sok problémát jelent. Kísérletet tettek ugyan arra, hogy a megbeszéléseken irányítsák a tanárjelölteket, segítsék őket abban, hogy a látott órán felismerjék a didaktika, vagy a metodika szabályainak érvényesülését, a tervszerű és tudatos munkát, de fáradozásaiknak nem volt meg a kellő eredménye. Ebben szerepet játszott a gyakorlati képzés rövid ideje is, de amint a továbbiakból kitűnik, más is.

Mindezek a tapasztalatok arra a meggondolásra vezettek, hogy *meg kell keresnünk a módját annak, hogy a tanárjelöltek a gyakorlati képzés megkezdése előtt megszerezzék a fenti képességet, azaz amikor a gyakorlati képzés során rendszeres óralátogatásaikat (hospitálásaikat) megkezdik a gyakorló iskolában, már birtokában legyenek annak a képességnek, melynek segítségével meglátják, felismerik az elmélet és a gyakorlat egységét. Ennek a képességnek legfontosabb magja a tanítási óra elemzésében való jártasság.*

A tanítási óra elemzésének kérdésével több jelentős tanulmány foglalkozott már, közülük kiemelkednek Nagy Sándor kandidátus művei (»A tanítási óra felépítése és elemzése«; »A didaktika alapjai«) és a Központi Pedagógus Továbbképző intézet kiadásában Bakonyi Pál és Fehérvári Gyula munkája: »A tanítási órán folyó munka irányítása és ellen-

őrzése«. Ezek, és más hasonló tanulmányok, konkrét órák elemzésén keresztül foglalkoznak a kérdéssel, s alkalmasak arra, hogy *megvilágítsák az óraelemzésben követett eljárás főbb szabályait, de semmiképpen nem nyújthatják az óraelemzésben való jártasságot, amely csak számos óraelemzési gyakorlat eredménye lehet.*

Ez a meggondolás vezetett arra, hogy két évi kísérlet tapasztalatait felhasználva a »Didaktika« c. előadással kapcsolatban kidolgozzam a »didaktikai gyakorlatok« eljárását, illetve módszerét, amely »metodikai gyakorlat néven a »Metodika« (szaktárgyi módszertan) előadásaival kapcsolatban is alkalmazható.

A DIDAKTIKAI GYAKORLATOK célja, hogy a didaktika (oktatástan) elméleti fejtegetéseivel párhuzamosan a tanárjelöltekben kialakítsa a megfelelő jártasságot, amelynek segítségével az oktatás törvényszerűségeinek a gyakorlatban való érvényesülését felismerik, s majdan a gyakorlati képzésbe ezen jártasság birtokában zökkenőmentesen bekapcsolódhatnak.

Az ismeret alkalmazásának a jártassága megfelelő számú gyakorlat során alakul ki, s ez érvényes az óraelemzésben való jártasság esetében is, de természetesen ez nem sikerülhet pusztán csak azáltal, hogy a tanárjelöltekkel igen sok tanítási órát elemeztetünk a szemináriumokon, hanem csak úgy, hogy e célból rendszeres munkát végzünk, s eközben ezen jártasság kialakulásának sajátosságait figyelembevéve építjük fel a gyakorlat menetét.

A »didaktikai (metodikai) gyakorlatok« felépítése

Az általam kidolgozott gyakorlatok menete a következő:

1. Első lépésként a tanárjelöltek *a »Didaktika« vagy a »Metodika« c. kollégium előadási óráján »látnak és hallanak« óraelemzést, írásban rögzített óralefolyás, azaz óraleírás segítségével.* — Itt még csak figyelik az óraelemzés menetét.

2. Ezután a gyakorlatokon, *kezdetben ugyancsak írásban rögzített óralefolyást elemeznek, de az elemzést már ők maguk végzik,* a gyakorlatvezető csak irányítja ezt, illetve ellenőrzi ennek helyességét.

3. *Miután már az írásban rögzített óralefolyás elemzése alapján kellő jártasságot szereztek* a tanárjelöltek abban, hogy felismerjék a valóságban lefolyt tanítási óra menetében az elméletben megismert törvények és szabályok jelentkezését, meglássák a tanítási órán lejátszódó események mögött a tanári irányítás tudatos elgondolásait, harmadik lépésként, de csak ekkor, *meglátogatnak csoportosan egy tanítási órát a gyakorló iskolában, arról feljegyzéseket készítenek, s ezt a tanítási órát elemzik.*

A második és harmadik szakasz a továbbiak során váltakozva többször ismétlődik, a didaktika és metodika valamennyi főkérdésének elméleti fejtegetésével párhuzamosan.

A hangsúly tehát ott van, hogy ebben a három lépcsőfokban történő gyakorlatban már az oktatástan, neveléstan elméletének előadása, illetve hallgatása közben, sőt már ennek kezdetén megindul az óraelemzéshez szükséges jártasság kialakítása. Természetesen kezdetben nem az egész tanítási órát, azaz annak nem minden részét, szerkezeti elemét elemzik, hanem csak azon oldalát, amelyre vonatkozóan a didaktikai előadások

során már ismereteket szereztek. Pl. első esetben csak az oktatási folyamat alapvető mozzanatait, a didaktikai feladatok előfordulásait, összeszövődéseit figyelik. Egy hónap múlva már a didaktikai alapelvek érvényesülését, majd utána a tanítási óra típusait, szerkezeti felépítését, még később az órán alkalmazott módszereket stb. A didaktika elméletének teljes megismerése után már teljes óraelemzést végeznek.

Ebben a gyakorlatban lényeges újítás, hogy kezdetben nem magát a valóságban lefolyó, eleven tanítási órát figyelik és elemzik a tanárjelöltek, hanem egy előzőleg már végbement, magnetofonra felvett, s onnan írásban rögzített óraleírást.

Ennek az eljárásnak jelentősége azon alapszik, hogy a kezdő tanárjelölt, bármilyen jó didaktikai elméleti felkészültséggel rendelkezik is, első hallásra (megfigyelésre) nem képes észrevenni az elmélet és gyakorlat azon összefüggéseit, amelyek az egyedi, konkrét tanítási órában jelentkeznek. A tanárjelöltek kezdetben csak többszöri és irányított megfigyelés után »látják meg« az összefüggést.

A többszöri megfigyeléshez természetesen rögzíteni kell az óra lefolyását. Nemcsak azért, hogy többször vissza lehessen térni az ott elhangzottakhoz, lejátszódott eseményekhez, ami magának a tanítási órának keretében lehetetlen, mert ott ezek nem ismételhetők meg, hanem azért is, mert a tanítási órát egyrészt nem szakíthatjuk félbe, nem állíthatjuk le, hogy az eddig történteket megvilágítsuk, elemezzük, másrészt a tanítás közben sem tehetünk fel kérdéseket a jelenlevő tanárjelölteknek, s nem adhatunk nekik hangos megfigyelési utasításokat sem. — A szokásos, a látogatás előtt adott szempontok segítségével történő megoldás a tapasztalatok szerint ritkán vezetett célhoz, hiszen a konkrét tanítási óra lefolyásának részletes előzetes ismerete nélkül (ami tulajdonképpen lehetetlen), csak általános természetű megfigyelési szempontokat adhatunk. Ezek a szempontok az értelmesebb tanárjelöltek számára több-kevesebb segítséget jelentettek, de a megfelelő jártasság hiányában a gyorsan pergő, eleven tanítási óra alapos és mély megfigyelése helyett csak felületi meglátásokat eredményeztek.

Ugyanannak a tanítási folyamatnak többszöri észlelése szükséges tehát, ehhez azonban elengedhetetlen a tanítási folyamat olyan rögzítése, amely lehetővé teszi ezeket az ismételt észleléseket.

Kezdetben gyorsírással készült óraleírással dolgoztam, majd magnetofon-felvétel többszöri lejátszásával, míg végül *legjobban az az eljárás vált be, hogy a magnetofon-felvételt írásban rögzítettem, annyi példányban lesokszorosítva, ahány tanárjelölt vesz részt az elemzésben.* Mindegyiküknek egy-egy példányt kiosztottam, s a magnetofon-felvétel lejátszásával egyidőben figyelték az óraleírást is. Az írott példányban, zárójel között, azok az óra-mozzanatok is szerepeltek, amelyeket a magnetofonfelvétel nem rögzíthetett meg. (Pl. a tanár viselkedése, a tanulók egyes tevékenysége, a tábla képe [fokozatosan, ahogy a tanítási óra folyamán arra rajzok, vagy szövegek kerülnek] stb.) — Így a *kettő együtt a valóságot igen megközelítő észlelés lehetőségét nyújtotta,* s most már alkalmas volt az irányított megfigyelésre is. A szeminárium vezetője bármely mozzanatnál megállíthatta a magnetofont, a tanárjelöltek abbahagyhatták az óraleírás olvasását, s a szemináriumvezető irányításával részletenként is megbeszélhették a tanítási órát. *Lehetővé vált az, hogy többször is visz-*

szatérjenek egy-egy bonyolultabb, különlegesebb, vagy vitatott részre, a magnetofon-felvétel megfelelő részletének újból és újból történő lejátszásával és az írott óraleírási szöveg ismételt elolvasásával.

Az ilyen eljárással, amely rögzített óralefolyás elemzésével kezdődik, s azután a valóságban lefolyó tanítási menet megfigyelésével folytatódik, igen szépen kialakul a jártasság a tanítási órák tudatosságának és tervszerűségnek megfigyelésére. — Különösen akkor, ha előbb ún. speciális megfigyeléseket végzünk, tehát először csak a tanítási folyamat főmozzanatainak tagozódását, vagy csak az óra szerkezeti elemeinek egymásra épülését stb. vizsgáljuk, s ehhez vesszük a további óramegfigyelésekben az újabb és újabb »szempontokat«. — *Ebben a felépítésben a rögzített óraleírás és a valóságban megfigyelt óramenet felváltott elemzése történik.*

Ennek a módszernek az alkalmazásához természetesen *szükségünk van megfelelő, azaz olyan tanítási óra-felvételekre, amelyek a megfigyelés célját illetően tipikusak.* — Pl. ha a megfigyelés célja az, hogy valamelyik oktatási módszer — pl. a bemutatás módszere — alkalmazása hogyan történik, akkor olyan tanítási órát kell kiválasztanunk és rögzítenünk az óraleírásban, amelyben a bemutatás módszerének alkalmazása közben előforduló legtöbb probléma vagy módszeres fogás szerepel. Még fontosabb a megfelelő tanítási óra kiválasztása, ha az egyes módszerek alkalmazásának kombinációit, vagy a tábla-vázlat sokoldalú felhasználásának lehetőségeit akarjuk megfigyelni. Ezek az esetek még jobban kiemelik új módszerünk előnyeit, hiszen, ha csak az óramegfigyelés azon eseteire szorítkozhatunk, amelyek az éppen lejátszódó tanítási óra megfigyelésekor történnek, akkor nagyon kis valószínűsége van annak, hogy a fentebbi megfigyelések valamelyikére módunk lehet. Hiszen még három tagozatos gyakorló iskola esetében is a kötött órarendű szemináriumi és gyakorló iskolai órák miatt csak kb. 10—15 tanítási óra (szaktárgyi megkötöttség esetén csak kb. 3—4 tanítási óra) között választhatunk esetenkint, s igen ritkán fordult elő, hogy éppen a kívánt tevékenységet láttuk a tanítási órán. A magnetofon segítségével viszont a tanév folyamán megörökíthetjük a kívánt folyamatot akkor, amikor az jelentkezik, s az így rögzített tanítási órát bármikor elemezhetjük.

A didaktikai gyakorlatok módszere

Említettem már, hogy a didaktikai gyakorlatok csak abban az esetben vezetnek el a kívánt óraelemzési jártassághoz, ha ehhez a gyakorlatok fentebb kifejtett rendszeres és fokozatos megszervezésén kívül az előadások is segítséget nyújtanak. A didaktika elméletének rá kell mutatnia arra is, hogy a megismerés folyamata hogyan valósul meg a tanítás konkrét folyamatában (a tanítási órán). Ha ez nem történik meg, úgy akadályozza azt, hogy a tanárjelöltek — bár látták az iskolai megismerés folyamatának a tudományos megismeréstől való különbségét, illetve sajátos jellegét — felismerjék az elmélet érvényesülését az oktatás gyakolatában. Minden olyan ismeret tudományos oktatásánál, amelynek elsődleges rendeltetése a gyakorlat, az elméletnek két lépcsőben kell haladnia. Így a didaktikának is feladata, hogy az oktatás folyamatának (tevékenységének) elvi megvilágítása mellett megmutassa ezen elvek gyakorlatban való meg-

valósulásának útját (irányát). A következőkben röviden vázolom, hogy a »Didaktika« c. kollégium előadásait miképpen szerveztem meg a cél elérésére.

A kitűzött feladat — a tanárjelöltek óraelemzési készségének kialakítása — teljesítését azzal kezdem, hogy *az előadásnak azt a fejezetét, amely* az oktatási folyamat elemzése kapcsán *az oktatási folyamat alapvető mozzanataival,* vagy más néven a didaktikai feladatok rendszerével *foglalkozik, kibővítem.* A didaktikai tankönyvekben és jegyzetekben szokásos tárgyalás, vagyis a tudományos megismerés és az iskolai megismerés összehasonlításával történő kifejtés után, az alábbi tanítási óra-leírás sokszorosított példányait a tanárjelölteknek kiosztva, *elemzem előttük a tanítási órát, csupán az oktatás folyamatának alapvető mozzanatai, azaz a didaktikai feladatok jelentkezése szempontjából.*

AZ IGÉK TÁRGYAS RAGOZÁSA
(óraleírás)

Ált. isk. V. oszt.

(A tanár fogadta az osztály jelentését, beírta az osztálynaplóba a tanítás anyagát, megtette a tanulók munkája megszervezéséhez szükséges lépéseket, számonkérte a házi feladatot. Ezután a következőképpen tért át az új ismeret tárgyalására:)

TANÁR: Tegnap délben, amikor haza indultam az iskolából, a következő párbeszédnek voltam tanúja az iskola kapujában. A VI. osztályos B. Erzsi az iskola kapujában állt, láthatóan várt valakit. Velem egyidőben lépett ki a kapun egyik osztálytársa, aki azt kérdezte tőle:

— Miért nem indulsz haza?

— Várom a barátnőmet — válaszolja Erzsi, majd hozzátette — Te miért nem várod meg Marikát?

— Ő nem jöhet — felelte Erzsi osztálytársa — megvárja a kistestvérét. Nekem azonban sietnem kell haza.

Ezután a két tanuló elköszönt egymástól.

Elemezzük a mai órán a két kislány beszélgetésének mondatait. Hogy ne kelljen mindig emlékezetbe idéznünk a mondatokat, írjuk fel ezt a kis párbeszédet a táblára. Ti is írjátok be a füzetetekbe!

A tanár felírja a táblára, a tanulók füzetükbe az alábbi szöveget:

Erzsi a kapuban ácsorgott.

— Miért nem indulsz haza? — kérdezte egy kilépő osztláytársa.

— Várom a barátnőmet. Te miért nem várod meg Marikát?

— Ő nem jöhet. Megvárja a kistestvérét. Nekem azonban sietnem kell haza.)

TANÁR: Keressük ki ebből a kis párbeszédből az igéket! — Melyik az az ige, amelyik több alakban fordul elő? — Kati!

KATI: A »vár« ige.

TANÁR: Helyes. Húzzuk alá ebben a szövegben a »vár« ige különféle alakjait!

(A tanár a táblán, a tanulók füzeteikben elvégzik a kívánt műveletet.)

TANÁR: Nézzük az elsőt, a »várom« alakot! Állapítsuk meg alapszavát és a hozzátartozó végződést. — Gizi!

GIZI: A »vár« az alapszó, »-om« a végződés.

TANÁR: Állapítsuk meg most azt, hogy ez milyen végződés: rag, képző, vagy jel? — Jolán!

JOLÁN: Rag.

TANÁR: Mit tudunk meg az igének ebből az alakjából: »várom«? — Sári!

SÁRI: Az alany személyét és számát.

TANÁR: Helyes. De emlékezzetek csak arra, amit tanultunk! Az alanyi ragozásban mi a személyrag az egyes szám első személyében? — Klári!

KLÁRI: »k«.

TANÁR: Úgy van. Nézzétek meg, itt is ez a rag van? — Marika!
MARIKA: Nem, itt »m« a rag.
TANÁR: Tehát alanyi ragozás ez? — Juci!
JUCI: Nem, ez valami más ragozás.
TANÁR: Vizsgáljuk meg ezt a ragozást. — Hasonlítsuk össze a két alakot: »várok« és »várom«. Melyik elégít ki bennünket jobban? — Edit!
EDIT: A »várom«, mert azt is megmutatja, hogy az alany valakit vár.
TANÁR: Helyes. Milyen kérdés bukkan itt fel? — Anna!
ANNA: Kit várok?
TANÁR: Milyen mondatrészre utal ez a kérdés?
ANNA: A tárgyra.
TANÁR: Írjuk le az igét, s mellette álljon a tárgy is. Táblához jön Olga. — Ami a táblára kerül, azt mindenki írja a füzetébe is!
OLGA: (A táblára írja) »Várom a barátnőmet.«
TANÁR: Tehát mi áll emellett az ige mellett?
OLGA: A tárgy.
TANÁR: Jól van. Elemezzük most ennek az igének a másik alakját. Melyik ez az alak? — Márta!
MÁRTA: »Várod«.
TANÁR: Elemezd!
MÁRTA: »Vár« alapszó, »d« a rag.
TANÁR: Helyes. Milyen mondatrész áll mellette?
MÁRTA: A tárgy.
TANÁR: Írjuk le ezt az alakot is a tárggyal együtt!
(Leírják a táblára ill. a füzetekbe: »Várod Marikát«.
TANÁR: Ugyanennek az igének melyik a következő alakja példamondataink ban? — Csilla!
CSILLA: »Megvárja«.
TANÁR: Helyes. Hagyd el az igekötőt és elemezd!
CSILLA: »Vár« alapszó, »ja« rag.
TANÁR: Milyen rag ez?
CSILLA: Személyrag.
TANÁR: Mit tudunk meg ebből a személyragból?
CSILLA: Az alany egyes szám harmadik személy.
TANÁR: Mire mutat még rá ez a rag? — Mondjuk az igét a vele levő tárggyal együtt — Gizi!
GIZI: »Várja a kistestvérét«, — tehát a tárgyra mutat.
TANÁR: Ezt az igét ragozzuk többesszámban tovább, de úgy, hogy mondjuk vele a tárgyat is.
(Több tanuló felváltott szereplésével ragozzák az igét és az eredményt írják a táblára, ill. a füzetekbe:
»várjuk a tavaszt,
várjátok a tavaszt,
várják a tavaszt«.)
TANÁR: Most az igék mellett álló végződéseket mondja el — Klári!
KLÁRI: »-m, -d, -ja, -juk, -játok, -ják.«
TANÁR: Helyes. Hogy nevezzük ezeket? — Magda!
MAGDA: Ragok.
TANÁR: Igen, de milyen ragok?
MAGDA: Személyragok.
TANÁR: Jól van. Most azt mondjátok meg, hogy ezek a ragok mire utalnak? — Irma!
IRMA: A tárgyra.
TANÁR: Helyes. — Ezért ezeket *»tárgyas személyragoknak« nevezzük.* — Tehát miért tárgyas személyragok ezek? — Juci!
JUCI: Azért, mert a tárgyra utalnak.
TANÁR: Tehát a tárgyas személyragok kifejezik az alany személyét és számát, de a tárgyra is utalnak. — Miről tanultunk a mai órán? — Kati!
KATI: A tárgyas ragozásról.
TANÁR: Írjuk fel a táblára címnek »Az igék tárgyas ragozása«!
(Elvégzik a műveletet a füzetben is.)
TANÁR: Nézzünk meg egy másik igét. Ragozzuk a »kér« igét is tárgyas ragozásban. — Jolán!

JOLÁN: »Kérem a könyvet,
kéred a könyvet,
kéri a könyvet,
kérjük a könyvet,
kéritek a könyvet,
kérik a könyvet.«
(Ugyanúgy ragoztatja még a »dobom a labdát«, és »keresem a ceruzát« igéket.)

TANÁR: Állapítsuk meg az eddigi példák alapján, melyek a tárgyas személyragok — Margit!

MARGIT: A tárgyas személyragok: -m, -d, -i, -juk, -jük, -játok, -itek, -ják, -ik.

TANÁR: Írjuk fel ezeket a táblára és a füzetbe!
(Elvégzik a kívánt műveletet.)

TANÁR: Most összefüggően mondja el Erzsi azt, amit a tárgyas személyragozásról tanultunk!

ERZSI: (elmondja a szabályt, és a tárgyas személyragokat.)

TANÁR: Ragozza a »fest« igét tárgyas személyragozásban — Edit!
(A következőkben még más-más tanulókkal ragoztatja a néz, ír, kapál, eszik, olvas igéket.)

TANÁR: Házi feladat a szabály és a tárgyas személyragok megtanulása és a füzetbe a következő négy ige ragozásának leírása: varr, szab, bont, ver.
(Az óravégi csengetésre a tanár a tanulókat az óraközi szünetre kibocsátja.)

(Wolgard Ilona gyak. isk. tanár tanításából.)

A bemutatott óraleírás-részlet az új ismeret tárgyalásának folyamatát tartalmazza. *Tekintve, hogy a cél egy téma feldolgozása folyamatának bemutatása,* s itt a téma »Az igék tárgyas ragozása«, nem volt szükséges, hogy a tanítási óra első részében végbemenő, a múlt órán tanultak számonkérésének mozzanatát is közölje a tanárjelölteknek kiosztott sokszorosítás. Sőt, ezt itt szándékosan elhagytam azért, hogy a figyelem körében csupán az órának az a része legyen, amely az új témát dolgozza fel. Ugyancsak *céltudatosan választottam ki olyan tanítási órát, illetve anyagot, amelyben a téma teljes feldolgozás — az összes didaktikai feladatok teljesítése — logikus egymásutániságban, egy tanítási óra keretében megtörténik.*

Először az egész tanítási folyamatot végigtekintettük, majd a tanárjelöltek figyelme közben, akik előtt állandóan ott volt a sokszorosított óraleírás, elemeztem a folyamatot az alapvető mozzanatok, illetőleg didaktikai feladatok szempontjából. Arra rincs mód, hogy az elemzést a maga terjedelmességében itt közöljem, de ennek eredményeként készült vázlat is visszatükrözi ennek lépéseit. Az elemzett tanítási óra szerkezeti vázlatát az alapvető mozzanatok szempontjából az 1. sz. táblázat mutatja.

Az elemzés során ismeretessé vált a tanárjelöltek előtt, hogy miként jelentkezik az öt didaktikai feladat egymásutánisága az oktatás gyakorlatában, s hogyan lehet ezt felismerniök a tanár és a tanulók közös munkájában.

A továbbiakban rátértem arra, hogy a didaktikai feladatok ezen egysége nem minden tanítási órán jelentkezik ilyen világosan és ezen teljességében. A szemináriumi órákon majd módjukban lesz elemezni olyan tanítási órákat, ahol a didaktikai feladatok kombinációi figyelhetők meg, s ezeken az órákon nem találjuk meg valamennyi, hanem csak néhány didaktikai feladat teljesítését. Ugyanakkor ezeken a tanítási órákon azt is észlelhetik majd, hogy egy tanítási órán a téma feldolgozásának, illetve az alapvető mozzanatainak sajátos szövődése is előfordulhat.

1. sz. táblázat

»Az igék tárgyas ragozása« c. téma feldolgozásának alapvető mozzanatai

1.	2.	3.	4.	5.
Erzsi a kapuban ácsorgott, — Miért nem indulsz haza? kérdezte egy kilépő osztálytársa. — *Várom* a barátnőmet. Te miért nem *várod* meg Marikát? — Ő nem jöhet. *Megvárja* a kistestvérét. Nekem azonban sietnem kell haza. *Az elemzésre kerülő tényanyag bemutatása.*	Várom-várod-várja igealakok *összehasonlítása* a várok, vársz, vár igealakokkal. Ezek eredményeképészlelése, *kiemelése,* a tárgyas személyragok és az »igék tárgyas ragozása« fogalmának *kialakítása.*	Melyek a tárgyas személyragok? Miért tárgyas személyragok ezek? Mit nevezünk az igék tárgyas ragozásának? stb. kérdésekkel *az új ismeret elsődleges rögzítése.*	A fest, néz, ír, kalapál stb. igék ragozásával a *jártasság kialakítása.*	Házi feladat: varr, szab, bont, ver igék tárgyas ragozása, *az elsajátítás ellenőrzéseként.*
TÉNY	→ KAPCSOLATOK, ÖSSZEFÜGGÉSEK FELTÁRÁSA, ÉRTELMEZÉSE A TÉNYBEN; FOGALOM KIALAKÍTÁSA;	→ AZ ÚJ ISMERET RÖGZÍTÉSE;	→ ALKALMAZÁSÁHOZ SZÜKSÉGES KÉSZSÉG KIALAKÍTÁSA;	→ AZ ISMERET ELSAJÁTÍTÁSÁNAK ELLENŐRZÉSE.

A következő heti szemináriumi órákon azután megkezdődött a tulajdonképpeni didaktikai gyakorlat.

Ugyancsak általános iskola V. osztályos nyelvtanóra leírását kapták kézhez a tanárjelöltek. A téma: »a helyhatározó -ba, -be, -ban, -ben ragjának helyes használata« volt. Ez az óraleírás már a tanítási óra teljes lefolyását tartalmazta.

Az elemzést a tanárjelöltek végezték az előadáson tanultak alapján, a szemináriumvezető irányításával. A témát, illetőleg az órán feldolgozandó új ismeretet nem közöltük a tanárjelöltekkel. Nekik kellett ezt kielemezniök.

Az elemzést azzal a módszerrel végeztük, hogy a tanárjelöltek valamennyien figyelték az óraleírásban azt, hogy hol végződik egy-egy didaktikai feladat teljesítése, s jelentkezett közülök az, aki ezt legelsőnek észrevette. Megvitatták, hogy helyes volt-e a megfigyelés, és a szemináriumvezető eldöntötte a vitát.

A következőkben az elemzésre kerülő óraleírást részletenként mutatom be, ahogy a megbeszélés egy-egy didaktikai feladat teljesítésének szakaszait megállapította.

Az elemzett óra számonkérő részének leírása az alábbi:

TANÁR: Mi volt a házi feladat? — Jóska!

TANULÓ: Arany Jánosnak »A vén gulyás temetése« c. költeménye könyv nélkül.

TANÁR: Állj ki az osztály elé Jóska, és szavald el szépen a költeményt!

(A tanuló kimegy és elszavalja.)

TANÁR: Ki vett észre hibát a szavalatban?

KARCSI: Egy helyen megakadt, a tanárúr segítette ki.

GÉZA: Egyik helyen eltévesztette: »csak egyszer se mondja« helyett úgy mondta: »még egyszer se mondja.«

PISTA: Kissé gyorsan adta elő a költeményt. Lassabban kellett volna, mert a temetés is lassú szokott lenni.

IVÁN: Értelmesen hangsúlyozta, kedélyesen adta elő a különös temetést.

TANÁR: Helyes volt a megfigyelések. A költeményt úgy kell megtanulni, hogy egyetlen szótagot el ne hagyjunk, se hozzá ne toldjunk. A legtöbb szavaló sietni szokott. Erről szokjatok le! Egyébként valóban hangulatosan adta elő a költeményt.

(A tanár ezután a költeményt több tanuló bevonásával mégegyszer elmondatja, de a tanulók most a helyükön maradva felelnek és mindegyikük csak egy-egy kis részt mond el belőle. A tanár ezeknek a feleletét is pár szóban értékeli.)

TANÁR: Mi volt az írásbeli házi feladat? — Péter.

PÉTER: Tíz közmondást kellett írni és meg kellett magyarázni jelentésüket.

(A tanár meggyőződik, hogy mindenki elkészítette-e a feladatot. A padok között végigmegy, megvizsgálja az írásbeli feladatokat külső alak szempontjából és egy-két súlyos helyesírási hibát aláhúz. Ahol szükséges, elismerő, vagy kifogásoló megjegyzést tesz. Ennek végeztével áttérnek a feladat teljesítésének megbeszélésére.)

TANÁR: Halljuk, Zoli, te mit írtál!

ZOLI: Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.

TANÁR: Mit jelent ez?

ZOLI: Ez olyan emberre vonatkozik, aki sokszor tesz valami rosszat, de végül ráfizet, mert kitudódik.

TANÁR: Olvass tovább!

ZOLI: Sok kéz, hamar kész. — Ezt azt jelenti, hogy ha az emberek összefognak a munkában, hamar célhoz érnek.

TANÁR: Helyes. Tovább!

ZOLI: Okos nem ütközik kétszer egy kőbe. — Ez a mondás arra utal, hogy az okos ember nem követi el kétszer ugyanazt a hibát.

TANÁR: No, még egy mondatot!

ZOLI: Rossz fát tett a tűzre. — Ez azt jelenti, hogy valami rosszat cselekedett.
TANÁR: Béla, te mit írtál első mondatnak?
BÉLA: Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok: — Ez a mondás azt jelenti, hogy ami ma bizonyos, azt ne adjuk oda a holnapi bizonytalanért.
TANÁR: Gyuszi! — Hogyan hangzik a te utolsó mondatod?
GYUSZI: Ebül gyűlt jószág ebül vész el. — Jelentése az, hogy az igazságtalanul szerzett vagyon hamar elúszik.
TANÁR: Mit tanultunk a közmondásokról? — Tibor!
TIBI: A közmondások életbölcsességeket fejeznek ki. A nép több száz meg ezer éven át bölcs tapasztalataikat közmondásokba foglalta. Ezek, akárcsak a népdalok, szájról-szájra, apáról-fiúra szálltak.
TANÁR: Folytasd! — Kálmán.
KÁLMÁN: Rövidek, hogy az emberek könnyen megjegyezhessék. Némelyek rímesek, hogy mindenki könnyen mgtanulhassa. Pl. »Tudja Pál, mit kaszál.«
TANÁR: Helyes, jól feleltetek. Valakinek a füzetében aláhúztam egy súlyos helyesírási hibát. Olvassa fel az illető!
TANULÓ: A futott szót egy t-vel írtam.
TANÁR: Miért hiba ez? Tudod már?
TANULÓ: Mert múlt idős ige és előtte magánhangzó van, tehát két t-vel kell írni.
TANÁR: Máskor jobban ügyelj, és ne kövess el ilyen súlyos hibát!
(A tanár most a régebben tanult ismereteket kéri számon. Néhány a kérdései közül: Melyek a mondat főrészei? — Mit tudsz az állítmányról? — Mit tanultunk az alanyról? — Minek nevezzük azt a mondatot, amelyben csak *állítmány* és *alany* van? Tudjuk-e magunkat a tőmondattal mindig értelmesen kifejezni? — Miért nem? — Mit kell tehát tennünk? stb. — Ezután így folytatja)
TANÁR: Milyen mondatrészekkel ismerkedtünk meg eddig? — Tamás!
TAMÁS: A tárggyal, és a helyhatározóval.
TANÁR: Milyen szavak alkotják a mondat helyhatározóját? — Imre!
IMRE: Ragos szók, névutós szók és helyhatározószók.
TANÁR: Halljunk egy mondatot, amelyben helyhatározó jelöli meg a cselekvés helyét! — Barnabás!
BARNABÁS: Bent jó meleg van.
TANÁR: Elemezd ezt a mondatot.
BARNA: Mit állítunk? — Van. Ez az állítmány. — Mi van? — Meleg. Ez az alany. — Hol van meleg? — Bent. Ez a helyhatározó.
TANÁR: Milyen szófaj alkotja a helyhatározót?
BARNA: Határozószó.
TANÁR: Mi a helyhatározószó? — Vilmos!
VILMOS: Egymagában kifejezi a cselekvés helyét.
TANÁR: Mondjatok helyhatározószókat! — Pista!
PISTA: Alatt, fölött.
TANÁR: Ernő!
ERNŐ: Mellett, után, kint,
(A tanár felszólítására ezután több tanuló is sorol fel helyhatározószavakat.)
TANÁR: Mondjatok olyan mondatot, melyben a helyhatározó névutós szó! — Jancsi!
JANCSI: A repülőgép elszállt a város fölött.
TANÁR: Elemezd!
JANCSI: Mit állítunk? — Elszállt. Ez az állítmány. — Mi szállt el? — A repülőgép. Ez az alany. — Hol szállt el? — A város fölött. Ez a helyhatározószó.
TANÁR: Mivel fejezted ki a helyhatározót?
JANCSI: Névutós főnévvel.
TANÁR: Mi a névutó?
JANCSI: Határozószó, mely névszóval együtt fejezi ki a cselekvés helyét.
TANÁR: Mondd a mondatot csak az egyikkel! — Géza!
GÉZA: A repülőgép elszállt fölött.
TANÁR: Most csak a másikkal! — Imre!
IMRE: A repülőgép elszállt a város.
TANÁR: Lehet-e valamelyiket elhagyni? — Laci!
LACI: Nem lehet, mert csak a kettő együtt fejezheti ki a cselekvés helyét.

TANÁR: Ki tudna névutós szavakat mondani?

(A tanulók sorra mondogatják: iskola mellett, szekrény fölött, pad alatt, kocsi után, könyvek között, vacsora előtt stb.)

TANÁR: Most alkossunk olyan mondatot, amelyben a helyhatározó ragos szó! — Karcsi!

KARCSI: Vasárnap a városban sétáltam.

TANÁR: Elemezd!

KARCSI: Mit állítunk? — Sétáltam. Ez az állítmány. — Ki sétált? — Én. Ez az alany. — Hol sétáltam? — A városban. Ez a helyhatározó.

TANÁR: Milyen szófaj?

KARCSI: Helyhatározó raggal ellátott főnév.

TANÁR: Mondd a mondatot rag nélkül! — Pali!

PALI: Vasárnap a város sétáltam.

TANÁR: Helyes így?

PALI: Nem helyes, csak ragos szóval lehet itt a helyhatározót kifejezni...

TANÁR: Mondjatok helyhatározó raggal ellátott szavakat!

(A tanulók sorra mondják: városban, falon, hídig, iskolához, fürdőbe stb.)

TANÁR: Mindegy, melyik ragot használjuk? — Sanyi!

SANYI: Nem mindegy.

TANÁR: Mégis akad a ragok között kettő, amelyeket nagyon gyakran felcseréltek, beszédben és írásban egyaránt rosszul, helytelenül használtok. Ezek a ragok a -ba, -be, -ban, -ben. Most ezeknek a helyes használatát fogjuk megtanulni.

Az elemzés során a tanárjelöltek egy része számára először bizonyos zavart jelentett az, hogy az előadásokon látott »logikus« menet után most az oktatási folyamat »végével« kezdődik a tanítási óra, s így nem egy, hanem több téma feldolgozási eredményének együttes ellenőrzését figyelhették meg ebben a tanítási óraleírásban. (Arany János: »A vén gulyás temetése« c. költeményének emlékezetbevésése és elszavalásának készsége, közmondások és értelmezésük képessége, a mondatrészek közül a tárgy és a helyhatározó.)

Némi nehézséget okozott egyeseknek, hogy megkülönböztessék *a készség ellenőrzését* szolgáló feladatsort a *készség kialakítására* irányuló feladatsortól. Így ezen órarészben megfigyelt helyhatározó alkalmazására (képzésére) irányuló ellenőrző feladatsort is készségképző műveletnek vették, s az ötödik didaktikai feladat után a negyedik didaktikai feladatot ismerték fel benne. Csak hosszas vita után, a szemináriumvezető magyarázata után látták meg, hogy itt a helyhatározóra vonatkozóan tanult ismereteknek az »új ismeret«-et előkészítő jellegű ellenőrzése volt a didaktikai cél, még akkor is, ha ez a feladatsor egyúttal a helyhatározóra vonatkozó ismeret és készség további megszilárdítását is szolgálta.

A tanárjelöltek közül néhányan külön mozzanatnak vették a költemény számonkérésének szakaszát, külön a közmondásokra vonatkozó ismeretek ellenőrzését, a mondatrészekre vonatkozó kérdéseket. A helyhatározós mondatok alkotására irányuló feladatsort készségképző gyakorlásként nem az ötödik (az ismeret és készség ellenőrzése) didaktikai feladathoz tartozónak tekintették, hanem önálló didaktikai feladatot láttak benne. Egyesek szerint ez a negyedik (az ismeret alkalmazásához szükséges készség kialakítása) didaktikai feladat teljesítését jelentette.

A vita összegezéseként a szemináriumvezető rámutatott arra, hogy egy-egy didaktikai feladat teljesítése, vagyis az oktatási folyamat alapvető mozzanata nem mindig egysíkú jelenség, s maga is részmozzanatokra tagolódhat. Így ezen az órán látott ellenőrzés több témára vonatkozó ismeret, illetőleg jártasság és készség együttes számonkérése. Bár kétség-

telenül helyes megállapítás az, hogy pl. a költemény helyes előadására vonatkozó képesség és jártasság, valamint a mondat elemzésében való jártasság itt tovább gyakorlódik és ezáltal fejlődik, — *a didaktikai cél* — s az alapvető mozzanatok megállapításánál ezen van a hangsúly — itt az ellenőrzés volt. Hangsúlyozta a szemináriumvezető, hogy az oktatás folyamatának gyakorlati megvalósulásában természetszerűen összetettebbek, bonyolultabbak a jelenségek, mint ahogy a didaktika elméletének bonckése ezt szétválasztva, s elvi általánosításban feltárja. Éppen azért szükséges minél több gyakorlati megfigyelés és elemzés, hogy a valóság összetett és bonyolult folyamataiban meglássuk a szálakat.

A tanárjelöltek ezután tovább elemezték az óraleírást, amely szerint az óra témájának exponálása után a következő módon folyt tovább a tanítás:

TANÁR: Fogjátok meg a tollat! Tegyétek a tollat a padba! Hová tettétek a tollat? — Miska!
MISKA: A padba.
TANÁR: Mondd egész mondattal!
MISKA: A tollat a padba tettem.
TANÁR: Hol van a toll? — Imre!
IMRE: A toll a padban van.
TANÁR: Vegyétek kézbe a ceruzát! Dugjátok a zsebetekbe! Hol van a ceruza? — Sanyi!
SANYI: A ceruza a zsebemben van.
TANÁR: Hova dugtad a ceruzát? — Tamás!
TAMÁS: A ceruzát a zsebembe dugtam.
TANÁR: Fogd meg a könyvedet, Béla! Vidd az ablakba! Hová vitted a könyvedet?
BÉLA: A könyvemet az ablakba vittem.
TANÁR: Hová vitte Béla a könyvét? — Jenő!
JENŐ: Béla a könyvét az ablakba vitte.
TANÁR: Hol fekszik a Béla könyve? — Jóska!
JÓSKA: Béla könyve az ablakban fekszik.
TANÁR: Állj az ajtóba Pista! — Hová álltál?
PISTA: Az ajtóba álltam.
TANÁR: Hol állsz?
PISTA: Az ajtóban állok.
TANÁR: Hová állt Pista? — Dezső!
DEZSŐ: Pista az ajtóba állt.
TANÁR: Hol áll Pista? — Feri!
FERI: Pista az ajtóban áll.

(Ezután a párbeszédben szereplő *példamondatokat* a tanár a táblára, a tanulók pedig munka-füzetükbe írják. — A tanár nem pontosan a beszélgetés sorrendjében írja fel a mondatokat, hanem a páros mondatokat szándékosan váltogatja, egyszer *hol?* máskor a *hová?* kérdésre felelő kerül első helyre.)

(A tábla képe a következő:
A tollat a padba tettem.
A toll a padban van.
A ceruza a zsebemben van.
A ceruzát a zsebembe dugtam.
A könyvet Béla az ablakba vitte.
Béla könyve az ablakban fekszik.
Pista az ajtóba állt.
Pista az ajtóban áll.)

Ennek a szakasznak a megbeszélése vita nélkül arra az eredményre vezetett, hogy itt a témára (a helyhatározó -ba, -be, -ban, -ben ragjának

helyes használata) vonatkozó szabály megállapításához szükséges tényanyagot alkotta meg a tanár a tanulók részvételével, s ezzel az oktatási folyamat első alapvető mozzanatát, a tényismeret nyújtásának didaktikai feladatát teljesítette.

A vita a körül a probléma körül alakult ki, hogy miért volt szükség ehhez a tanulók közreműködése. A tanárjelöltek közül egyesek szerint ez felesleges volt, mert a tanár minden további nélkül felírhatta volna a táblára az általa kiválasztott mondatokat, amelyek tartamazzák a témára vonatkozó szabály felismeréséhez szükséges tényanyagot. Ez annál is inkább könnyen lehetséges, mert hiszen itt is a tanár úgy irányította a beszélgetést, hogy az általa kigondolt mondatokat alkossák a tanulók. — Ehhez a véleményhez csatlakozott néhány tanítóképzőt végzett tanárjelölt, akik az ún. »kérdve kifejtő beszélgetés« helytelen formáját vélték ebben az eljárásban felismerni, amelyben a tanár a tényismeretet is beszélgetés módszerével akar a tanulókkal »felfedeztetni«, ahelyett, hogy ezeket közölné velük. — Ismét más tanárjelöltek a tanulók téma iránti érdeklődésének felkeltését látták ezen módszer céljaként. Voltak azonban a tanárjelöltek közül néhányan, akik észrevették a tanár igazi célját, aki ezen eljárással arra törekedett, hogy a tanulók »magukénak érezzék« a tényanyagot tartalmazó mondatokat.

A szemináriumvezető vitát lezáró összefoglalójában ezen meglátást tartotta helyesnek, illetve a célt legjobban megragadónak, és kifejtette, hogy a tanár itt alkalmazott eljárása valóban azt a célt követi, hogy a tanulók az itt képzett mondatok mögött *saját viselkedésük különböző viszonylatainak nyelvi kifejezését lássák meg.* Ezzel a tanár azt is eléri, hogy a tanulók logikai kapcsolatot látva a különböző viselkedési helyzetek között, a mehanikus emlékezet helyett a jóval eredményesebb logikai emlékezés útján sokkal tartósabban sajátítják el ezt az ismeretet.

Ezután a szeminárium tagjai tovább folytatva az elemzést, áttértek a tanítási óra alább következő szakaszára:

TANÁR: Vizsgáljuk meg a példamondatokat! Elemezd az első mondatot, Géza!

GÉZA: A tollat a padba tettem. — Mit állítunk? — Tettem. Ez az állítmány. — Ki tette? — Én. Ez az alany. — *Hová* tettem? — A pad*ba*. Ez a helyhatározó.

TANÁR: Húzzuk alá a helyhatározót! (Megteszik, a tanár a táblán, a tanulók a füzetben.) — Milyen kérdéssel találtad meg?

GÉZA: Hová?

TANÁR: Írjuk a kérdést a mondat végére, zárójelbe! Melyik itt a helyhatározó ragja? — Jancsi!

JANCSI: A -ba.

TANÁR: Húzzuk alá a ragot is!

(Az aláhúzásokat elvégzik, a tanár a táblán, a tanulók a munkafüzetben.)

TANÁR: Elemezd, Jóska, ennek a mondatnak a párját!

JÓSKA: A toll a padban van. — Mit állítunk? — Van. Ez az állítmány. Mi van? — A toll. Ez az alany. — Hol van? — A padban. Ez a helyhatározó.

TANÁR: Húzzuk alá! (Elvégzik.) — Milyen kérdéssel kerested?

JÓSKA: Hol?

TANÁR: Írjuk a kérdést a mondat végére, zárójelbe! Melyik itt a helyhatározó rag? — Nándi!

NÁNDI: A -ban.

TANÁR: Húzzuk alá! (Elvégzik.) — Mit tanulhatunk ebből a két mondat elemzéséből? — Tibi!

TIBI: A hová kérdésre a -ba, a hol kérdésre a -ban ragot használjuk.

(A következőkben a példamondatok további anyagát minden egyes

mondatot sorra véve, az elsővel azonos módon dolgozzák fel (elemzik) a tanulók a tanár irányítása mellett. Ennek részletezését helyszűke miatt itt nem közöljük. A tárgyalás, illetve a feldolgozás végén a tábla és a füzet képe a következő lesz:

A -ba, -be és a -ban, -ben rag használata

A tollat a *padba* tettem. (Hová?)
A toll a *padban* van. (Hol?)
A ceruza a *zsebemben* van. (Hol?)
A ceruzát a *zsebembe* dugtam. (Hová?)
A könyvet Béla az *ablakba* vitte. (Hová?)
Béla könyve az *ablakban* fekszik. (Hol?)
Pista az *ajtóba* állt. (Hová?)
Pista az *ajtóban* áll. (Hol?)

TANÁR: Ezeket a mondatokat elemezve megértették mindannyian a tanulságot? A -ba, -be és -ban, -ben rag helyes használatát? — Kálmán, mondd el a szabályt!

KÁLMÁN: A hová kérdésre felelő helyhatározó ragja a -ba, -be, a hol? kérdésre pedig a -ban, -ben.

TANÁR: Kétség esetén hogyan döntöd el, melyiket kell használnod?

KÁLMÁN: Felteszem a kérdést: hová? kérdésre -ba, be; hol kérdésre -ban, -ben ragot használok.

Ennek a szakasznak a megbeszélésénél a tanárjelöltek most már — — bizonyos jártasságot szerezve — kellő biztonsággal ismerték fel itt a tényanyag elemzésének és az általánosításnak a folyamatát, a második didaktikai feladat teljesítését. Sőt azt is kiemelték egyesek, hogy ez a folyamat-szakasz azért olyan egyszerű és aránylag rövid, mert a tényanyag sajátos módon történt bemutatása már előkészítette, megvilágította a tanulók előtt azokat a viszonylatokat, összefüggéseket, amelyek felismerése és szabályban történő kifejezése az elemzés és az általánosítás feladata volt.

A tanárjelöltek körül többen megjegyezték, hogy itt induktív úton jutottak el a tanulók az általánosításhoz, amelyben a témára vonatkozó szabály, mint zárótétel jelentkezett. Egyik tanárjelölt azt is megemlítette hogy az első induktív láncszemnél Tibi még csak a -ba és a -ban ragra vonatkoztatva vonta le a szabályt, mert a két példamondatban ezek a ragok szerepeltek, s Sanyi már a »ceruzás« példamondatok elemzése után a két láncszem eredményét összevonva, a -ba, -be, -ban, -ben ragokra általánosított. (Ez a rész a helyszűke miatti rövidítés folytán hiányzik az itt közölt óraleírásból.) — Mások a tanárjelöltek közül észrevették a tanár azon törekvését is, hogy a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően »gyakorlati viszonylathoz konkretizálja« a szabályt, amikor a kétség esetén való magatartásra vonatkozó kérdésével a »hol?« és a »hová?« választó-jellegét aláhúzta a tanulók tudatában.

Az elemzést tovább folytatva az alábbi órarészlet következett:

TANÁR: Most mondjunk -ba, -be és -ban, -ben ragos helyhatározóval bővített mondatokat. Ezeket ne elemezzük részletesen, hanem csak a cselekvés helye után kérdezzünk. — Nézzük, Laci!

LACI: A madár a fészekbe repül. — Hová repül? — A fészekbe. A helyhatározó ragja a -be, mert hová kérdésre felel.

TANÁR: Jól van. Halljuk Marcit!

MARCI: Édesanyám a kertben sok virágot gondoz. — Hol gondozza a virágot? — A kertben. A helyhatározó ragja -ben, mert hol? kérdéssel kérdeztem.

TANÁR: Te is ügyes vagy. Tovább, Feri!

FERI: Az iparos a műhelybe dolgozik. — Hol dolgozik? A műhelybe...

TANÁR: (közbevág) Hol dolgozik?

FERI: (észreveszi a hibát) a műhelyben.
TANÁR: Látod! A beszédünkre is vigyáznunk kell, éppúgy, mint az írásunkra. Aki nem ügyel beszédére, hibásan, pongyolán beszél és úgy is fog írni. Folytasd!
FERI: A helyhatározó ragja -ben, mert hol? kérdéssel kérdezhetünk.
TANÁR: Még egy mondatot, Pista!
PISTA: A fecske ősszel Afrikába költözik. — Hová költözik? Afrikába. A helyhatározó ragja -ba, mert hová kérdésre felel.
TANÁR: Most mondjatok ragos főneveket hol? kérdésre!
(A tanulók sorra mondják: iskolában, üvegben, vízben, kútban, asztalban stb.)
TANÁR: Lássunk néhány hová? kérdésre felelő ragos főnevet!
(A tanulók sorra mondják: iskolában, üvegben, vízben, kútban, asztalba stb.)
TANÁR: Akire rámutatok, az mond egy főnevet. Felteszem a kérdést és az illető hozzáteszi a megfelelő ragot. Nézzük. (Rámutat egy tanulóra)
TANULÓ: Fal.
TANÁR: Hol?
TANULÓ: Falban.
TANÁR: (Másik tanulóra mutat.)
TANULÓ: Könyv.
TANÁR: Hová?
TANULÓ: Könyvbe.
TANÁR: (Ismét másik tanulóra mutat.)
TANULÓ: Felhő.
TANÁR: Hová?
TANULÓ: Felhőbe.
(A tanár még igen sok tanulóval gyakoroltatja így a szabály alkalmazását.)

A fenti órarészlet elemzésénél ismét kis vita alakult. Abban szinte egyhangúan megegyeztek a tanárjelöltek, hogy ez a szakasz az oktatási folyamat negyedik alapvető mozzanata, vagyis az ismeret alkalmazásához szükséges jártasság kialakításának didaktikai feladatát teljesítő részlet. Felmerült azonban az a kérdés, hogy a harmadik didaktikai feladat, az ismeret rögzítésének teljesítése hogyan áll ezen órával kapcsolatban. Egyesek azt állították, hogy itt logikai törés van, helytelen volt a jártasság kialakításának megkezdése, mielőtt a szabály ismerete megszilárdult volna. A többség azonban amellett volt, hogy azért hiányzik a harmadik didaktikai feladat *formális* teljesítése, mert a szabály maga olyan egyszerű, hogy nincs is szükség külön eljárásra a bevéséshez. Tehát a harmadik és a negyedik didaktikai feladat teljesítése egy mozzanatba olvad össze. Szerintük ilyen tételesen rövid és egyszerű általánosítás, ill. ismeret nem ad jelentős feladatot az emlékezeti rögzítést illetően, azért ilyen esetekben nem öt, hanem csak négy didaktikai feladat van. — Mások úgy fogalmazták meg, hogy az ismeret egyszerűsége miatt a bevésés tulajdonképpen a szabályalkotás közben, illetve végén megtörtént, tehát a második és a harmadik didaktikai feladat teljesítése olvad össze egy alapvető mozzanatba.

A szemináriumvezető vita-összefoglalásában megállapította, hogy a különböző elgondolások mindegyikében van valami igazság, tehát együttesen adják a probléma megoldását. Azon véleménnyel szemben azonban, amely az öt didaktikai feladat teljesítése helyett ilyen esetekben csak négy didaktikai feladat teljesítéséről beszél, szükségesnek látja megjegyezni, hogy ez a fogalmazás helytelen. A didaktikai feladatok teljesítése azonos ugyan az oktatási folyamat alapvető mozzanataival, illetve ezek-

ben valósul meg, de ez az azonosság nem olyan természetű, hogy az említett megállapításra jogot adjon. A didaktikai feladatok logikai egymásutánisága a didaktika alapvető törvénye, tehát esetünkben sem lehet az ismeret alkalmazásához szükséges jártasság kialakításáról szó, mielőtt az ismeret megértését és emlékezeti szilárdságát nem biztosítottuk. Az azonban más kérdés, hogy ezen didaktikai feladatok teljesítése az oktatási tevékenységben (folyamatban) hogyan szerveződik meg. Tehát lehetséges, hogy a rögzítés didaktikai feladata mint önálló mozzanat nem jelentkezik a téma feldolgozásának folyamatában, de a rögzítés folyamata valamelyik alapvető mozzanatban (esetleg a tanuló otthoni önálló tanulásában csak) teljesítődik. Emlékeztette a tanárjelölteket az előadásban elhangzottakra is, melyben szerepelt annak aláhúzása, hogy a rögzítés folyamata már az első didaktikai feladat teljesítésével megkezdődik, hiszen az ismeret szilárdsága sokban függ attól, hogy milyen tipikus tényanyagban, milyen világosan látták meg a tanulók az összefüggéseket s folytatódik a második didaktikai feladat teljesítésével is, hiszen miközben a tanulók maguk fedezik fel az összefüggéseket maguk absztrahálnak, szintetizálnak és általánosítanak, vagy maguk következtetnek, a logikus kapcsolatok kialakulása elősegíti az ismeret szilárdságát. Az elemzett tanítási óra folyamatában is ilyen esetet figyelhettek meg.

Ezután megvitatták a tanárjelöltek a jártasság kialakítását célzó gyakorlatok sokoldalúságát (-ba, -be, -ban, -ben ragos helyhatározóval bővített mondatok alkotása; ragos főnevek képzése hol? majd hová? kérdésre; adott főnevekhez a kérdésre rag hozzáadása stb.), s megállapították, hogy az ilyen variációkban történő gyakorlás sokkal akcióképesebbé teszi a tanulóban az ismeret alkalmazását jelentő készséget, ugyanakkor biztosítja a tudat minden szükséges pillanatban teljes világossággal való bekapcsolódásának lehetőségét is. Megállapították, hogy itt a jártasság kialakítása átmeneti fok, s cél a készséghez eljutás, amelyhez még további gyakorlásra lesz szükség.

Végül az óraleírás alábbi befejező részletét elemezték:

TANÁR: Miről tanultunk a mai órán? — Pali!
PALI: A -ba, -be és a -ban, -ben ragok helyes használatáról.
TANÁR: Mit állapítottunk meg? — Jóska!
JÓSKA: Azt, hogy a kettőt nem szabad felcserélnünk. Hol? kérdésre -ban, -ben, hová? kérdésre -ba, -be ragot kell használnunk.
TANÁR: Hogyan fogod ezentúl írásodat ellenőrizni? — Tibi!
TIBI: Valahányszor a -ba, -be és -ban, -ben raggal akad dolgom, felteszem a kérdést. Ha hová? kérdésre felel, akkor -ba, -be rag a helyes, ha hol? kérdésre felel, akkor a -ban, -ben.

(A tanár még több tanulóval elmondatja a szabályt és megismétli velük a próbákat.)

TANÁR: Házi írásbeli feladat a következő lesz: Hol töltöttem a vasárnapot?

(A tanár a táblára, a tanulók a füzetbe felírják a házi írásbeli feladat címét.

Miután az óra végét jelző csengő megszólalt, a tanár a tanulókkal a holmit elrakatja, felállítja és sorakoztatja őket, majd a teremből elbocsátja.)

(Dr. Szántó Lőrinc gyak. isk. tanár tanításából.)

A tanárjelöltek az eddigi elemzési gyakorlatban szerzett jártasságuk segítségével megfelelő határozottsággal ismerték fel a fenti részletben a tanítási óra azon szakaszát, mely két didaktikai feladat (ellenőrzés és

elsődleges bevésés) szolgálatában is áll. Megállapították azt is, hogy az ötödik didaktikai feladat teljesítése (az ismeret elsajátításának ellenőrzése) a házi feladat útján, s az otthoni tanulás eredményének ellenőrzése keretében a következő tanítási órán fog minden bizonnyal megtörténni.

A fentiekben bemutatott elemzés — amely időben szemináriumi csoportonként változóan egy vagy két szemináriumi órán szokott végbemenni — ismét olyan tanítási órának vizsgálatát tette lehetővé a tanárjelöltek számára, amelyen csaknem valamennyi alapvető mozzanat (didaktikai feladat) szerepelt, vagyis vegyes típusú órát. Természetesen az óratípus megállapítása még nem történt meg, mivel az elmélet még nem tart ott.

A következő lépésként a didaktikai gyakorlat során olyan tanítási órákat elemeztünk, amelyekben az alapvető mozzanatok bonyolultabb formákat mutattak, s bennük a didaktikai feladatok teljesítésének különböző összeszövődései jelentkeztek. Előbb egyszerűbb összeszövődést, majd fokozatosan bonyolultabb összeszövődést tartalmazó óraleírásokat elemeztek a tanárjelöltek, s közben egy-egy ilyen órát megfigyeltek a gyakorló iskolában is.

Nincs lehetőség ilyen elemzések részletes ismertetésére is, de az alábbi példában annak a tanítási órának szkéma-vázlatát mutatom be, amely ismétlő-általánosító óratípusban a »mese« fogalmának kialakítását végezte el, ugyancsak az általános iskola V. osztályában. — Azért helyes kezdetben alacsonyabb osztályban lejátszódó, és nyelvi- irodalmi tárgyú óraleírásokat vennünk, mert ezeken valamennyi szakos hallgató által ismert — alapműveltséghez tartozó — fogalmaknak egyszerűbb szinten történő tárgyalása fordul elő, tehát világosabban és tagoltabban, valamint könnyebben felismerhetők itt a megfigyelendő didaktikai törvényszerűségek.

A »mese« fogalmának kialakítása

1. »A kevély bíró, meg az erős szolgalegény« c. mese tartalmának emlékezetbe idézése	1. did. feladat
2. Ugyanezen mese elemzése, a benne levő csodás tények felfedezése, s mint fogalmi jegy kiemelése	2. did. feladat
3. »A hét Simeon« c. mese tartalmának elmondása	1. did. feladat
4. Ugyanezen mese elemzése, s a mese itt megtalálható fogalmi jegyeinek kiemelése	2. did. feladat
5. »A szürkebajuszú macska« c. mese tartalmának felidézése és elmondása	1. did. feladat
6. Ugyanezen mese elemzése, s a mese fogalmi jegyeinek kiemelése	2. did. feladat
7. A három mese kiemelt jegyeinek összehasonlítása, indukciós következtetés útján általánosítás, a mese fogalmi jegyeinek megállapítása, a mese elemi meghatározásának megalkotása	2. did. feladat

(Dr. Kocsis Gáborné gyak. isk. tanár tanításából.)

Ebben a menetben (a tanítási óra részletes feldolgozása a tanulmány szűkreszabott publikációs lehetőségei miatt nem közölhető), amely az óraleírás didaktikai gyakorlaton történő feldolgozásának vázlata (tehát nem a tanítási órát tartó tanár vázlata), az tűnik ki, hogy némely eset-

ben az első és második didaktikai feladat (a tények elemzése és az általánosítások megalkotása) váltakozva történik. Még nem összefonódva, csak váltakozva, (a következő variáció az összefonódás).

A fenti feldolgozási vázlat sorszámai az óra szerkezeti felépítésének szakaszait adja.

A további didaktikai gyakorlatok során olyan óraleírásokat elemzünk, amelyek segítségével az egyes didaktikai alapelvek érvényesülését, a különböző óratípusok felismerését, ugyanazon óratípusokon belül az óra szerkezeti felépítésének, illetve a felépítés variánsainak meglátását gyakorolják a tanárjelöltek. Ezek alkalmával a már elemzett tanítási óraleírások újból elővehetők, s most újabb didaktikai törvényszerűségek keresése, ill. meglátása lehetséges általuk. Amennyiben az óraleírások tipikusak ebből a szempontból is, előnyös a már elemzett óra felhasználása, mert elősegíti annak felismerését, hogy a didaktikai gyakorlatok természete szerint külön-külön, elszigetelt, mondhatnánk statikus állapotban vizsgált elemek a valóságban csaknem valamennyi órán dinamikus egységükben, mozgásukban, s egymásra irányuló kölcsönhatásaikban, összefüggésükben szerepelnek, s éppen ezen dinamikus egységükben adják meg a tanítás eredményességét.

Amikor a didaktikai gyakorlatokban olyan tanítási órák elemzése következik, amelyekben a különféle oktatási módszerek gyakorlati alkalmazását figyelik meg a tanárjelöltek, akkor már főként olyan tanítási órákat elemzünk, amelyeket a tanárjelöltek látogatásaik során a gyakorló iskolában észleltek.

Ezeket az órákat a látogatással egyidőben magnetofon-szalagra rögzítjük. A táblavázlatot, táblai rajzot, a tanulók tevékenységeinek néhány jellegzetes elemét (növények- vagy állatok boncolása, kísérletezési műveletek stb.) lefényképezzük. A didaktikai gyakorlatokon a megbeszélés a tanárjelöltek tanítási óra alatti jegyzeteinek, a magnetofon-felvételnek, és ezen felvétel sokszorosított, írott szövegének, valamint a tábla képének egyidejű igénybevételével történik.

Ebben a stádiumban már erős hangsúly esik annak megállapítására is, hogy a tanárjelöltek jegyzetei mennyiben tudták megragadni a megfigyelendő tényeket? Mennyiben tartalmaznak lényeges és fontos megfigyeléseket, illetve ezek közül melyek kerülték el figyelmüket? — Ezért fontos a saját megfigyelési jegyzet és a magnetofon felvétel, a saját megfigyeléskor tett megállapítások és a megbeszélés közös megállapításainak összevetése. Ez mind a tanárjelöltek számára, mind a didaktikai gyakorlat vezetőjének számára fontos. Egyrészről megmutatja a tanárjelölteknek, hogy mit nem vettek észre, s serkenti őket az alaposabb és mélyebb megfigyelésre, másrészről a didaktikai gyakorlat vezetője figyelmét felhívja az elmélet iránymutatásának esetleges hiányaira.

Befejezésül egy olyan tanítási óra-elemzést mutatok be, amely a tanárjelöltek által megfigyelt óra módszertani szempontból történő megbeszélését tartalmazza. A feladat az volt, hogy megvizsgáljuk a tanár által alkalmazott szemléltetés és beszélgetés módszerének összeszövődését.

Az alábbiakban nem a teljes óraleírást, hanem annak csak a második kialakítandó fogalomra (a rügyre vonatkozó részét közölhetem, azt is a szűk publikációs lehetőség miatt nem a teljes felvételben, hanem egyes részeknél összevontan, zárójelben utalva arra, hogy mi történt ezekben a részletekben. — A figyelmet itt ismét felhívom arra, hogy az órafelvételeknél, különösen abban az esetben, ha az elemzés célja a szemléltetés eljárásának boncolgatása, nem elég csupán az elhangzottak magnetofonon való rögzítése, hanem ezt ki kell egészíteni a beszélgető résszel párhuzamosan a szemléltetés mozzanatainak leírásával is.

(Az általános iskola VI. osztályában biológia óra. Téma: a hajtás és a rügy fogalmának kialakítása. Óratípus: új ismeretet feldolgozó óra.)

(A tanár a rügy szemléltetéséhez a bokrétafa rügyét, amely megfelelő nagyságú, gyűjtötte be, illetve biztosította minden tanuló számára. Ezenkívül minden tanulónál boncfelszerelés és kézi nagyító van a megfigyeléshez. A tanár kezében szintén.

A tanár az óra első részében kialakította a tanulók tudatában a »hajtás« fogalmát, majd a »rügy« fogalmának kialakítására tér át, s ez az alábbiak szerint történik:)

TANÁR: Mit látunk, ha kinézünk az ablakon? — Sanyi!

SANYI: Rügyes fákat.

TANÁR: A fának melyik részén vannak a rügyek?

SANYI: Az ágain.

TANAR: Nézzük meg közelebbről ezeket a rügyeket. Vegyétek elő azokat a kis ágacskákat amelyeket a mai órára elhoztatok! Fogjátok meg az ágacskán levő rügyet! Mit éreztek, ha megfogjátok a hüvelyk és mutató-ujjatokkal?

TANULÓK: (jelentkeznek)

TANÁR: Nos — Karcsi!

KARCSI: Tapad.

TANÁR: Ez az anyag a gyanta. Már hallottatok róla. Mi a gyanta sajátossága? — Géza!

GÉZA: Ragacsos és a ráeső csapadék lepereg róla.

TANÁR: Miért fontos vajon ez a gyanta a rügyön? — Imre!

IMRE: Hogy el ne korhadjon.

TANÁR: Helyes. Vegyük a bonckést és kaparjuk le a rügyről ezt a gyantát alulról felfelé. — Mit veszünk észre? — Feri!

(A tanár bemutatja a gyanta lekaparásának a módját. A tanulók az irányítás nyomán végzik a feladatot.)

FERI: Alulról kezdve kis gyűrődések vannak a rügyön.

TANÁR: Úgy van. Ezt hántoljuk, húzzuk le. Mit láttok most? — Kálmán!

(A tanár közben bemutatja a rügyet borító levelek leszedésének módját. A tanulók lehántolják a rügyről a borító részeket.)

KÁLMÁN: Egyre nagyobbak lesznek.

TANÁR: Milyen színűek ezek? — Laci!

LACI: Barnák, majd az alattuk levők zöldek.

TANÁR: Milyen az alakjuk? — Gyuszi?

GYUSZI: Gömbölyű.

TANÁR: És ha kisímítod?

GYUSZI: Levél alakúak.

TANÁR: Tehát mik lehetnek ezek? — Pali!

PALI: Levelek.

TANÁR: Hántoljuk le a zöld leveleket is. Ezek már egészen könnyedén jönnek. Mit láttok most? — Karcsi!

KARCSI: Olyan vattás szerűt.

(A tanár közben ismét bemutatja az általa felnyitott rügyön a belső rész szétszelését. A tanulók is szétszedik a felnyitott rügyet.)

TANÁR: Most próbáljátok ezt széthúzni! Figyeljétek, hogyan csinálom!

(A tanár mutatja a belső rész szétbontását, a tanulók egy leválasztott »vattaszerű« részt szétsimítanak és kézi nagyítóval vizsgálják.)

GÉZA: (felkiált) Virág!

TANÁR: Nem. Vizsgáljuk csak tovább! Vegyünk le egy kis »vattaszerű« részecskét!

PALI: (felkiált) Van benne valami!

GÉZA: Tanár bácsi! Ezt is szét lehet bontani!

TANÁR: Figyeljétek meg, milyen ez a kis »vattaszerű« rész! — Imre!

IMRE: Apró szálakból áll... középen van egy kis kemény rész.
TANÁR: Ez nem más, mint egy kis levélkezdemény, amely össze van sodorva és finom fehér levélszőrökből álló szőrbundába csomagolva.
TAMÁS: Ez is ragad.
TANÁR: Mert nem tisztítottad meg eléggé. Mondtam, hogy kapard le jól a gyantát. — Figyeljetek ide! — Ha ezeket mind levesszük, mit látunk? — Pali!
PALI: (hallgat)
PALI: A virágja.
TANÁR: Kisfiam, ugy-e, hogy nem figyelsz. Gondolkozz csak! Nézd meg mégegyszer!
PALI: A szár.
TANÁR: Tehát, miből áll a rügy? — Géza!
GÉZA: Levélkékből és szárból.
TANÁR: A rügyben talált kis levélkéket levélkezdeményeknek nevezzük, a kis száracskát pedig szárkezdeménynek. Tehát miből áll a rügy? — Laci!
LACI: Levélkezdeményből és szárkezdeményből.
IMRE: (lelkendezve jelentkezik) Tanár bácsi! A kis levélkezdeményeken erek is láthatók.
TANÁR: Jól van. Kívül mit találunk a rügyön? — Sanyi!
SANYI: Pikkely-szerűt.
TANÁR: Ezek a pikkely-levelek, a gyantával együtt védik a levél és a szárkezdeményeket. — No, foglaljuk össze, hogy a rügy boncolása közben mit állapítottunk meg! Milyen részekből áll a rügy? — Gyuszi!
GYUSZI: Gyanta, pikkely-levelek, levélkezdemény, finom, dús levélszőrökből álló szőrbunda és szárkezdemény.
TANÁR: Jó, de milyen részek a legfontosabbak?
GYUSZI: A levélkezdemény és a szárkezdemény.
TANÁR: Helyes. Akkor mi a rügy? — Gondoljatok a hajtásra! — Jóska!
JÓKA: Egy fiatal hajtás.
TANÁR: Nagyon jó! A rügy valóban a születő hajtás, más néven hajtáskezdemény.

(A következőkben a tanár több tanulóval elismételteti a rügy részeit, s azt a megállapítást, hogy a rügy nem más, mint hajtáskezdemény.)

TANÁR: (felmutat egy nagy burgonyagumót és rámutat a gumón jól látható kinövésekre, a burgonyagumó rügyeire) Mi ez? — Lali!
LALI: Ez csíra.
TANÁR: No, várjál csak. Milyen részei vannak a csírának?

(A következőkben a tanár irányításával a tanulók megállapítják, hogy mi a csíra, milyen részei vannak a csírának; mégegyszer elsorolják a rügy részeit, megállapítják,hogy miben különbözik a csira a rügytől.)

TANÁR: Nézzük most az általatok és a köztudatban »csírának« nevezett részen mit találunk?

(A következőkben a tanár irányításával megállapítják, hogy a burgonyagumó kinövései nem csírák, hanem rügyek, vagyis, hogy a burgonyagumó nem csírázik, hanem rügyező szár.

Az óra további részében a tanár mégegyszer összefoglaltatja a rügyről tanultakat, hangsúlyozottan kiemeli a rügy fogalmi jegyeit, és a táblára vázlatot is készít róla, amit a tanulók munkafüzetükbe bemásolnak.

Jósa Zoltán gyak. isk. tanár tanításából.)

Az előzőkben bemutatott tanítási órarészlet, (amelyet a tanárjelöltek a gyakorló iskolában a valóságban is megfigyeltek), szemináriumi megbeszélése során mindenekelőtt az tűnt ki, hogy a tanárjelöltekre milyen mély hatást tett a tanítási óra lendületes élénksége, a tanulók nagyfokú és szenvedélyes érdeklődése, a tanár alapos szakmai és pedagógiai elméleti jártassága, és ebből eredő biztonsága az óravezetést illetően. — Ezek a benyomások emelik ki a közvetlen megfigyelés jelentőségét a didaktikai (és metodikai) gyakorlatok során. Ugyanakkor, és talán éppen a fentiek miatt, valamint a tanítási óra eléggé gyorsan pergő ritmusa miatt, a ta-

nárjelöltek jegyzetei igen hézagosak voltak. Saját vallomásaik szerint szinte »sajnáltak« jegyzetelni, mert az írás elvette a megfigyelés lehetőségének egy részét. Ez a tény viszont *a tanítási óra közvetlen megfigyelésének jelentősége mellett a magnetofon felvétel és ennek alapján készült óraleírás alkalmazásának jelentőségét, szükségességét emeli ki.* Nem vitás, hogy egy igen kitűnően felépített és ügyesen vezetett, s ezért a tanárjelöltekre mély benyomást tett tanítási óra alapos elemzése, amely rávilágít arra, hogy a szakmai tudáson kívül a didaktikai és metodikai elméleti képzettség, s az ezen épülő gyakorlati jártasság adja meg az ilyen tanítási órák megtervezésének és megvalósításának lehetőségét; — ez serkenti legjobban a tanárjelölteket a pedagógiai elmélet megbecsülésére és elsajátítására irányuló törekvésre is.

Az elemzés során a tanárjelöltek kiemelték a közvetlen (tárgyi) szemléltetés nagy előnyét, s ebben a tanári irányításnak a fontosságát. Felismerték az elméletben tanultak gyakorlatban jelentkezését a tárgyi és ábrázoló szemléltetés együttes alkalmazásának módszerét illetően. Többen megállapították a tanárjelöltek közül, hogy a rügy boncolása közben a tanulók részéről megfigyelt ismertető-jegyek közül mint emelkedtek ki a tanár irányítása nyomán kezdetben konkréten, majd mind elvontabban a rügy fogalmi jegyei; s a táblai rajz mennyiben segítette elő a fogalmi jegyek teljes elvonásának és szintézisének megvalósulását a tanulók tudatában.

A tanárjelöltek egy részének a tanítási órán végzett feljegyzéseiből kitűnt, hogy az óra-elemzésben való jártasságuk már igen szépen kialakult, mert észrevették, hogy a tanár miképpen tette próbára a tanulók rügyre vonatkozóan kialakult fogalmát a burgonyagumóval kapcsolatban feltett kérdéseivel. — Ugyanezen eljárásnak egy másik célját ismerte fel az a tanárjelölt, aki rámutatott arra, hogy a csíra és rügy ilyen módon »kiprovokált« összehasonlítása menyiben tette világossá és tisztábbá a rügy fogalmát.

A szemléltetés és a beszélgetés módszereinek összeszövődését illetően többen el tudták már határolni a beszélgetés azon részeit, amelyek a megfigyelés irányítását végezték, azoktól a részektől, amelyek az összehasonlítás, elvonás és általánosítás gondolati funkcióit indították meg és vezették.

Nincs lehetőségem arra, hogy a didaktikai és metodikai gyakorlatok szervezését és vezetését további példákon még részletesebben bemutassam. Azonban — úgy gondolom, — az eddigiekből is világosan látszik az a fejlődés, amely a tanárjelöltek óraelemzésben való jártasságának kialakulása terén bekövetkezett. — Tanulmányomban inkább — (az óraelemzésre vonatkozóan megjelent tanulmányokban kevéssé, vagy egyáltalán nem tárgyalt) — az oktatás folyamatának alapvető mozzanataira (didaktikai feladatokra) vonatkozó elemzés munkáját vettem részletesebben, amely szerintem a didaktikai gyakorlatok elsődleges és legfontosabb feladata. Véleményem szerint a didaktika tulajdonképpeni feladata az oktatási folyamat (helyesebben az iskolai ismeretszerzés folyamatának) elemzése, s ezen belül az egyes didaktikai feladatok, s azok kapcsolatainak viszonyának és összeszövődésének tárgyalása. Ezen épül fel ugyanis az oktatási folyamat megszervezése, az órák tipizálása és felépítése (szerkezete), természetesen a tantervelméleti részben vázolt, elsajátítandó

ismeretanyag figyelembevételével. Ugyancsak ide fut vissza a módszerek alkalmazásának didaktikai értelmezése is.

A legutolsónak elemzett tanítási óra-részlettel azt kívántam bemutatni, hogy miképpen történjék ugyanazon tanítási óra didaktikai és metodikai elemzése. Ezen órarészlet elemzésében a didaktikai gyakorlatokon a hangsúly a bemutatás és beszélgetés módszerének összeszövődésére irányuló megfigyelésre, valamint egy konkrét fogalom kialakításának módszerére esik, míg a metodikai gyakorlaton a »hajtás« és a »rügy« biológiai fogalmak kialakításának módszerét elemzik a tanárjelöltek. A gyakorlati képzéssel kapcsolatos hospitálások megbeszélésein pedig már mind a két (vagy még több) megfigyelési szempont alapján elemzik az órát. — Természetesen nagyon ügyelnünk kell arra, hogy a meglátogatott, vagy óraleírásban vett tanítási órákat csak mindig abban a vonatkozásban elemeztessük a tanárjelöltekkel, amelyet már az elmélet (didaktika vagy metodika) során megismertek, még akkor is, ha a meglátogatott tanítási óra más vonatkozásban is tipikus (vagy tipikusabb). Az ilyen tanítási órákra vissza lehet és vissza is kell térnünk a későbbiek során is. — Egy tanítási órát (óraleírást) tehát ismételten többször is elemezzünk.

A tanítási óra elemzésében való jártasság nemcsak próbaköve a didaktikai és metodikai ismereteknek, hanem elengedhetetlen felétele ezen ismeretek igazi megértésének, s azon cél elérésének, hogy a pedagógiai elmélet valóban a pedagógiai gyakorlat útmutatója legyen.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ЗНАКОМСТВА С АНАЛИЗОМ УРОКА

Л. Жамбеки

Очерк излагает, что с точки зрения успешного образования преподавателей необходимым заданием является оформление той способности преподавателей-кандидатов, при помощи которого они увидят, узнают в обучении единство теории и практики. Главное ядро этой способности — это знакомство с анализом урока. Автор очерка под названием «дидактических упражнений» разработал метод, который делает возможным начинать оформление этого знакомства уже параллельно с познанием теории дидактики. Очерк подробно излагает принципы метода и показывает его практику.

ROLLE UND BEDEUTUNG DES BEWANDERTSEINS IN DER ANALYSE DER UNTERRICHTSSTUNDE IN DER LEHRERBILDUNG

von *L. Zsámbéki*

Die Studie erklärt, dass es eine unerlässliche Aufgabe der erfolgreichen Lehrerbildung sei, in den Hörern die Fähigkeit zu entwickeln, die Einheit von Theorie und Praxis im Unterricht zu erkennen. Der wichtigste Kern dieser Fähigkeit ist das Bewandertsein in der Analyse der Unterrichtsstunde. Der Verfasser hat in seinen »Didaktischen Übungen« eine Methode ausgearbeitet, die es möglich macht, die Entwickelung dieses Bewandertseins schon parallel mit der Aneignung der Theorie der Didaktik zu beginnen. Die Studie erläutert eingehend die Prinzipien der Methode und zeigt deren praktische Anwendung.

REPRODUKCIÓK
A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL

Buday Lajos: »Telelő hajók« (olaj 50 x 60) 1957

Vinkler László: »Rakodás« (tempera 28 x 38) 1957

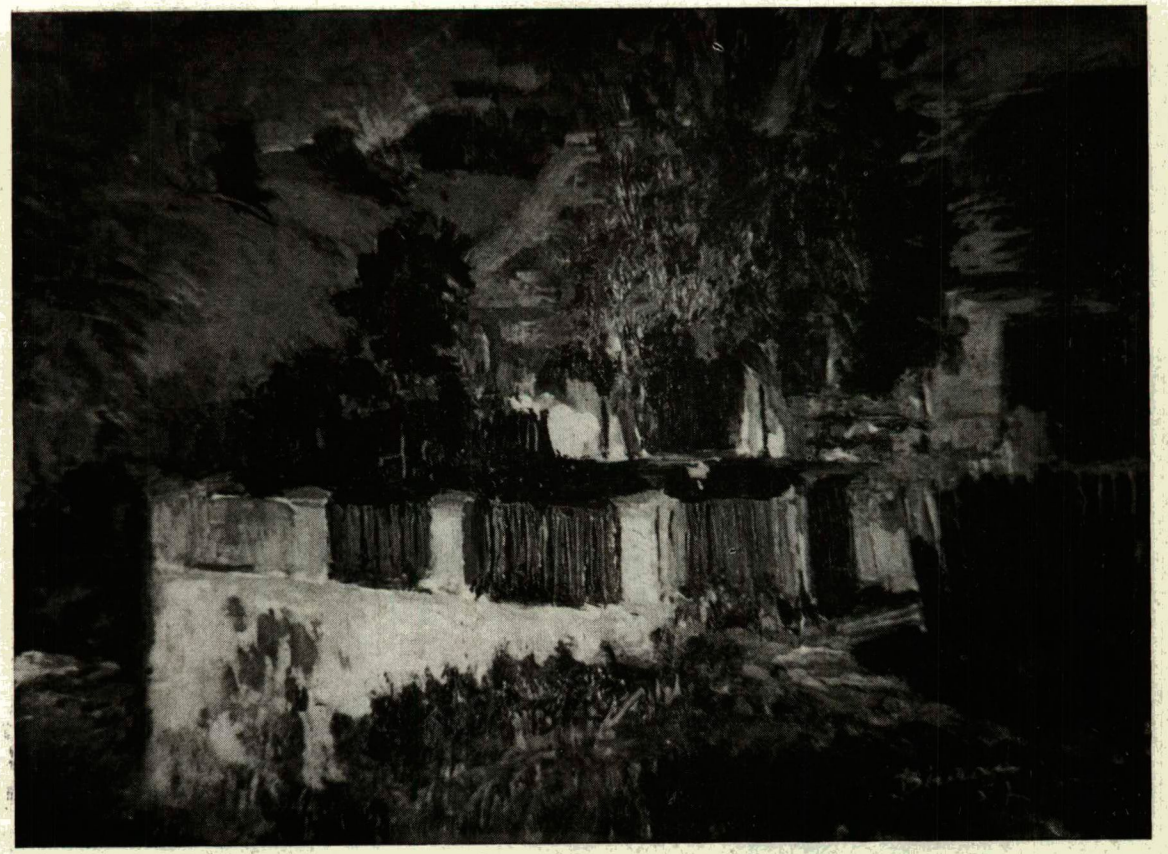

Buday Lajos: »Mecseknádasdi művésztelep« (olaj 40 x 55) 1957

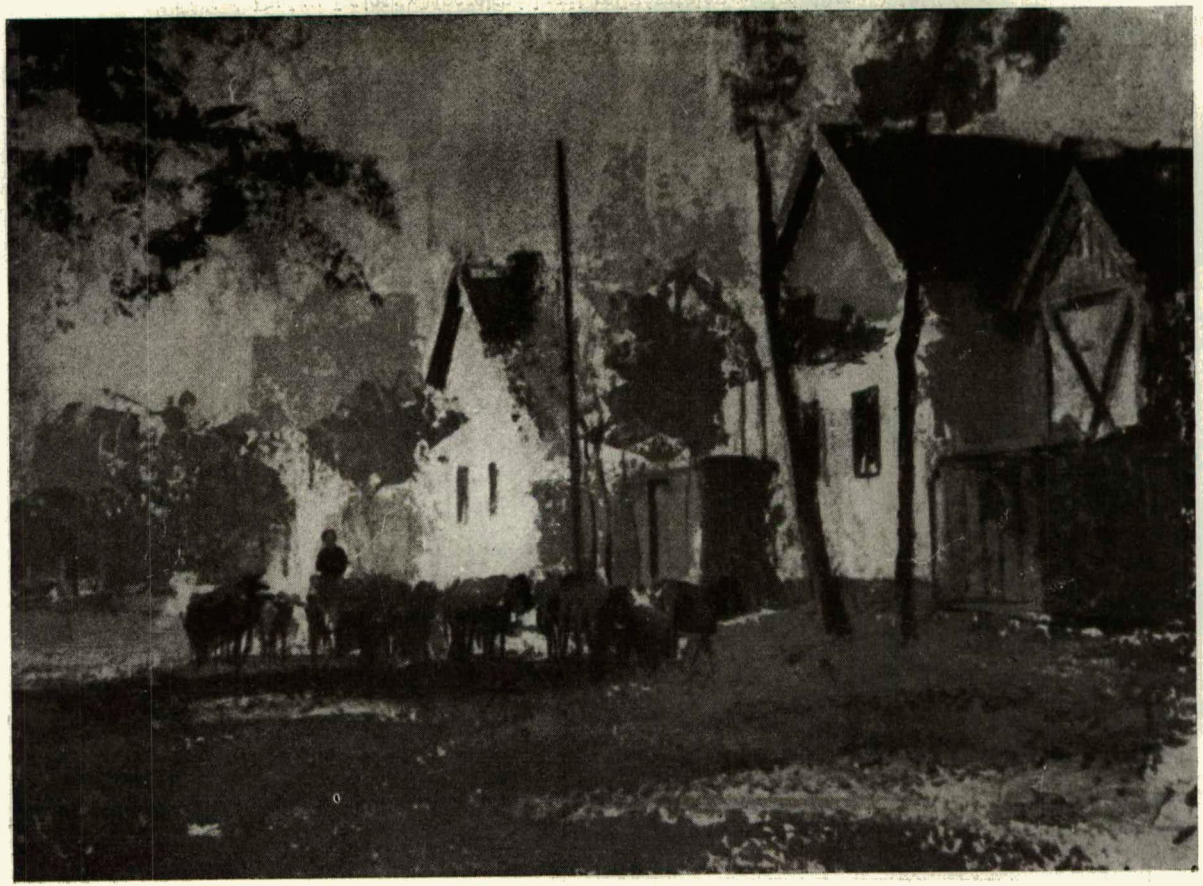

Vinkler László: »Tápéi reggel« (tempera 28 x 38) 1957

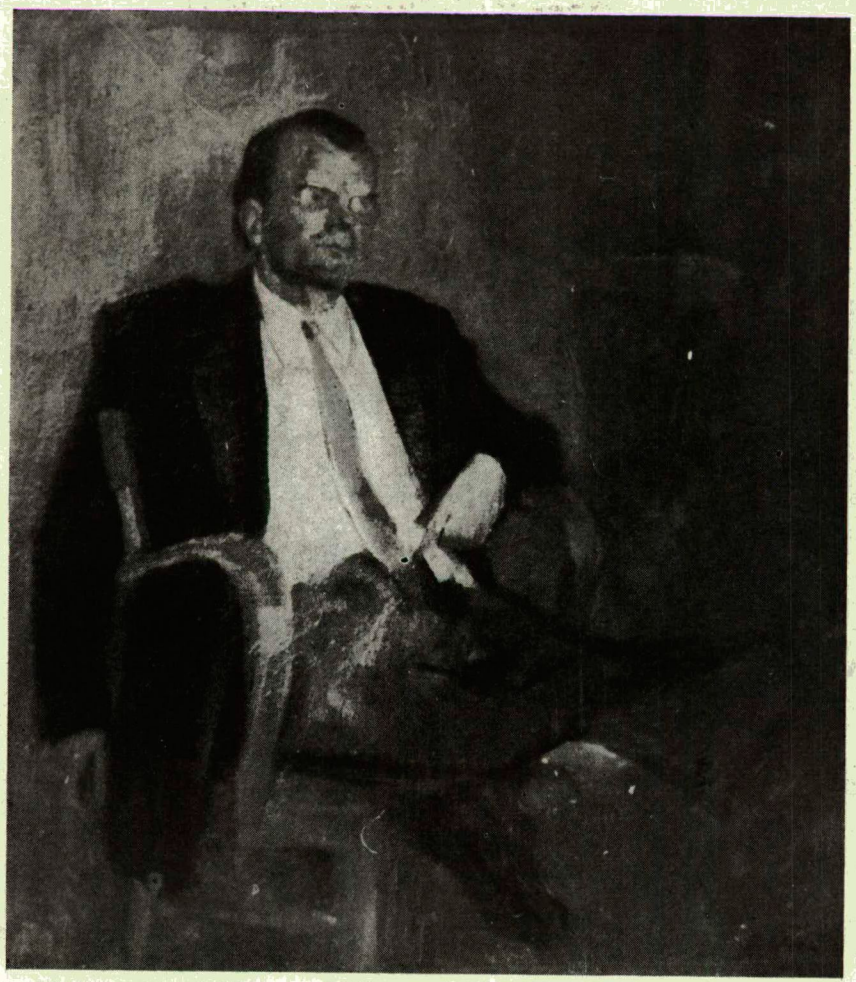

Major Jenő: »Arckép« (olajfestmény 80 x 90) 1957

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK A TÁRSADALAMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

TANULMÁNYOK A NEVELÉS ÉS AZ OKTATÁS KÉRDÉSEIRŐL

REPRODUKCIÓK A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL

СОДЕРЖАНИЕ

ОЧЕРКИ ПО ОБЩЕСТВЕННЫМ НАУКАМ

ОЧЕРКИ ПО ВОПРОСАМ ВОСПИТАНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ

РЕПРОДУКЦИИ ИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РАБОТ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ КАФЕДРЫ РИСОВАНИЯ

INHALT

STUDIEN AUS DEM BEREICHE DER GESELLSCHAFTSWISSENSCHAFTEN

STUDIEN ÜBER FRAGEN DER ERZIEHUNG UND DES UNTERRICHTS

REPRODUKTIONEN KÜNSTLERISCHER WERKE DER PROFESSOREN DES LEHRSTUHLES FÜR ZEICHEN